

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'ÂN'A GÖRE İNSANLARIN YANILGILARI

Doktora Tezi

İbrahim YILDIZ

BURSA – 2018

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'ÂN'A GÖRE İNSANLARIN YANILGILARI

Doktora Tezi

İbrahim YILDIZ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

BURSA – 2018

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 711423001 numaralı İbrahim YILDIZ'ın hazırladığı “Kur'an'a Göre İnsanların Yanılgıları” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 04 / 05 / 2018 günü 10:30 - 12:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin / çalışmasının başarılı..... (başarılı / başarısız) olduğunaoybirliği..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Celil KİRAZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. İbrahim GÜRSES
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ömer ÇELİK
Marmara Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ
Uşak Üniversitesi

04 / 05 / 2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 09/04/2018

Tez Başlığı / Konusu: *Kur'an'a Göre İnsanların Yanılgıları*

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 307 sayfalık kısmına ilişkin, 09/04 2018 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

09/04/2018

Adı Soyadı:

İbrahim YILDIZ

Öğrenci No:

711423001

Anabilim Dalı:

Temel İslâm Bilimleri

Programı:

Tefsir Bilim Dalı

Statüsü:

Y.Lisans Doktora

Danışman

9./4./2018

Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “*Kur’ân’a Göre İnsanların Yanılgıları*” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

04.05.2018

Adı Soyadı : İbrahim YILDIZ
Öğrenci No : 711423001
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Tefsir
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: İbrahim YILDIZ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Doktora
Sayfa Sayısı	: XIV + 331
Mezuniyet Tarihi	: / / 2018
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

KUR'ÂN'A GÖRE İNSANLARIN YANILGILARI

İnsan, özgür iradesi ile karar veren bir varlıktır. Aldığı kararları ve bunlara dayanan davranışları, onun imanî ve amelî durumunu belirler. Dolayısıyla kişinin karar ve davranışlarında düştüğü yanılırları, onun hem dünya hem de âhiret hayatını etkilemektedir. Fakat ilâhî imtihanın bir gereği olarak birçok zaafı yaratılan insanın yanılırlığa düşmemesi mümkün değildir. Zaten insandan beklenen de hiç yanılırlığa düşmemesi değil, zaafını kontrol altına alarak maddî ve manevî çevresel baskılara direnmesi ve herhangi bir nedenle yanılırlığa düştüğünde hemen tövbe ederek yanılırlığından dönmesidir.

Tez, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, yöntemi ve sınırları açıklanmıştır. Birinci bölümde yanılırlık kavramı, Kur'ân'da yanılırlık için kullanılan kelimeler, yanılırlık ile insanın genel yaratılış özellikleri arasındaki ilişki, yanılırlığa zemin hazırlaması açısından yaratılıştan gelen insanî zaafı, iradî fiil, insanın davranışlarına karar verme süreci ve bu sürece olumlu etki eden faktörler incelenmiştir.

İkinci bölümde yanılırlığa düşüren sebepler araştırılmış ve bu sebepler; insanın psikolojik yapısı, toplum içinde yaşamak zorunda olmasından kaynaklanan sosyolojik özellikler, düşünce yanılırları ve nedenleri, bilgi ile yanılırlık arasındaki ilişkisi, din dilinin ve şeytanın yanılırlığa olan etkileri şeklinde gruplandırılarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Kur'ân'da geçen insan yanılırları ele alınmıştır. Bu bölümde konular yanılırlığın temelleri ve yanılırlığın düzeltilmesi şeklinde bir plan çerçevesinde incelenmiştir. İlk olarak din farkı gözetilmeksizin tüm insanların düşebilecekleri yanılırlardan örnekler verilerek Kur'ân'ın sunduğu çözüm yolları aktarılmıştır. Devamında sırasıyla müslümanların, münafıkların, müşriklerin, Ehl-i kitabın ve genel olarak inkârcıların yanılırlarından örnekler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Yanılırlık, hata, imtihan, insan davranışları, tövbe.

ABSTRACT

Name and Surname : İbrahim YILDIZ
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Commentary of the Qur'an
Degree Awarded : PhD
Page Number : XIV + 331
Degree Date : / / 2018
Supervisor (s) : Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

MISCONCEPTIONS OF PEOPLE ACCORDING TO QURAN

Humanbeing is a creature who can take decisions at his free will. His faith and belief determine his decisions, and thus his actions, and vice versa. Therefore, misgivings in his decisions and actions affect his life both in this World and in the Hereafter. However, it is not natural for a man not to fall in misgivings as a result of his creation with embedded weaknesses as part of the divine trial he is created in. As a matter of fact, what is expected from a man is not to be free of any misgivings and misconceptions, but to make efforts to understand and control his weaknesses and to resist material and spiritual environmental stresses, and to repent for his misgivings immediately when he falls into any misgiving or misconception.

This thesis consists of an introduction and three main sections. In the introduction, the research topic and its importance, methodology and limitations are explained. In the first section, we will examine and describe the terminology of misconception and words used for it in the Quran. We also explain the relationship between misconception and overall creation characteristics of human being, and the weaknesses that arise from the characteristics of the human creation in the sense that it causes misconceptions and misgivings. It also includes description and discussions on the factors positively affecting the intentional actions and decision-making process for them.

In the second section, first, we describe and present discussions for the conditions causing to the misconception and misgivings. Second, these conditions are further analyzed and categorized under (a) psychological conditions, (b) sociological characteristics as humankind live together in a society, (c) misconceptions and their reasons, (d) relation between knowledge and misconception, (e) the effects of language of religion and (f) illusion of devil on misconceptions and misgivings.

In the third section, we will study the misconceptions and misgivings of humankind as mentioned the Quran. This section first starts with an introduction to the subject and continues with discussions on causes and corrective actions for the misconception. First, it presents examples of misconceptions and misgivings by humankind regardless of their religion or belief. Second, it gives misconception and misgiving examples from Muslims, hypocrites, polytheists, People of the Book and disbelievers. Finally, it focuses on preventive and corrective solutions offered in Quran.

Keywords: Misconception, misgiving, error, mistake, trial, human behavior, repentance

ÖNSÖZ

İnsanların yaratılış amacı, kimin daha güzel amel yapacağı konulu bir imtihandır. Bu nedenle dünya hayatımızda bu imtihanı başarıyla geçmekten daha önemli bir hedefimiz olamaz. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar tüm peygamberler, insanlara bu imtihanı hatırlatmışlar ve ona hazırlamışlardır. İmtihanın bir gereği olarak insan, çeşitli zaafarla yaratılmış ve bu zaafalarını kontrol altına alabilecek üstün özellikler ile desteklenmiştir. Bu noktada ona düşen görev, üstün özelliklerinin yardımıyla zaafalarının üstesinden gelmek ve imtihanı başarmaktır. Fakat imtihan, çetindir ve bazen çeşitli nedenlerden dolayı insan yanılığa düşebilir. Kur'ân, defaatle Hz. Âdem ile İblis kıssasını hatırlatarak önemli olanın yanılığa düşmemek değil yanılığın farkına varıp ondan hemen dönmek olduğunu bildirmiştir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmakta olup sonuç ve kaynakça ile tamamlanmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi ve yöntemi açıklanmıştır. Birinci bölümünde yanılığ kavramı, Kur'ân'da yanılığ için kullanılan kelimeler, yanılığ ve insanın genel yaratılış özellikleri arasındaki ilişki, iradî fiil, insanın davranışa karar verme süreci ve bu sürece olumlu etki eden faktörler incelenmiştir.

İkinci bölümde insanı yanılığa düşüren sebepler araştırılmış ve bu sebepler; insanın psikolojik yapısı, toplum içinde yaşamak zorunda olmasından kaynaklanan sosyolojik özellikleri, düşünce yanılığları ve nedenleri, bilgi ve yanılığ ilişkisi, din dilinin ve şeytanın yanılığa olan etkileri şeklinde gruplandırılarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Kur'ân'da geçen yanılığlar ele alınmıştır. Bu bölümde konuya kısa bir giriş yapıldıktan sonra yanılığın temelleri ve düzeltilmesi incelenmiştir. İlk olarak din farkı gözetmeksizin tüm insanların düşebilecekleri yanılığlardan örnekler verilerek Kur'ân'ın sunduğu çözüm yolları aktarılmıştır. Devamında sırasıyla müslümanların, münafıkların, müşriklerin, Ehl-i kitabın ve genel olarak inkârcıların yanılığlarından örnekler verilmiştir.

Kur'ân, bir hidayet rehberidir. Onun rehberliği hayatın tüm alanlarını kapsar. Bu nedenle biz müslümanlar, yanılığa düştüğümüz zaman ne yapmamız gerektiği konusunda da ona müracaat ederiz. O, yanılığa düşmememiz için bize yol gösterdiği gibi yanılığa düştüğümüz zaman ne yapmamız gerektiği konusunda da yol gösterir. Bu çalışmamız, ilâhî imtihanımızda yanılığlara düşmememiz ve düştüğümüz yanılığlardan

bir an önce tövbe ederek dönmemiz konusunda bir nebze olsun katkı sağlayabilirse kendimi bahtiyar addedeceğim. Bu konuyu çalışmam hususunda beni teşvik eden ve değerli katkılarını esirgemeyip bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN'e, tez izleme komitesindeki hocalarım Prof. Dr. Celil KİRAZ ve Doç. Dr. İbrahim GÜRSES'e, katkılarından dolayı Prof. Dr. Ömer ÇELİK'e ve Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ULUDAŞ'a şükranlarımı arz ediyorum.

Bu çalışmamızda Kur'ân'ın bize yol gösteren bir özelliğini anlamaya ve anlatmaya çalıştık. Yüce Rabbimizin bizleri Kur'ân'ı anlamak ve hayatımıza tatbik etmek hususunda yardımsız bırakmaması, etrafımızda yanıldığımızda bizleri düzeltecek ve yol gösterecek dostlarımızı eksik etmemesi dileğiyle...

İbrahim YILDIZ

Bursa 04/05/2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR.....	XIV
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	4
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	5
4. BU ALANDA YAPILMIŞ BAŞLICA ÇALIŞMALAR	7

I. BÖLÜM YANILGI VE İNSAN

1. YANILGI	10
1.1. YANILGI NEDİR?	10
1.2. YANILGI VE HATA	15
2. KUR'ÂN'DA YANILGI İÇİN KULLANILAN KELİMELER	17
2.1. HASİBE FİİLİ.....	17
2.2. ZANNE FİİLİ.....	19
2.3. ZE'AME FİİLİ	22
2.4. HASİBE, ZANNE VE ZE'AME FİİLLERİ ARASINDAKİ FARKLAR	23
3. YANILGI BAĞLAMINDA İNSANIN BAZI ÖZELLİKLERİ.....	24
3.1. YARATILIŞI	24
3.1.1. Yaratılışındaki Mükemmellik.....	26
3.1.2. Fizyolojik Özellikleri.....	28
3.1.3. Nefis Sahibi Olması.....	30
3.1.4. Zayıf Yaratılması.....	33
3.1.5. İnsan Doğasına Yerleştirilen Arzular	37
3.2. HAYRA VE ŞERRE KABİLİYETLİ OLMASI	40
3.3. EĞİTİLEBİLİR OLMASI.....	44
3.4. KENDİNİ KONTROL EDEBİLMESİ.....	46
4. İNSAN FİİLLERİ VE NEDENLERİ	49
4.1. İNSAN FİİLLERİ	49
4.2. İNSAN FİİLLERİNİN NEDENLERİ	51
4.3. İRADİ FİİL	54
4.4. İRADİ FİİLİN AŞAMALARI.....	56
4.4.1. İradî Fiilin Aşamaları (1): Hâcis, Hâtır, Hadîsü'n-Nefs, Hemm, Azm.....	57
4.4.1.1. Hâcis	57
4.4.1.2. Hâtır.....	58
4.4.1.3. Hadîsü'n-nefs.....	59
4.4.1.4. Hemm	59
4.4.1.5. Azim.....	61
4.4.2. İradî Fiilin Aşamaları (2): İdrâk, Tezekkür, Karar, İcra	62

4.5. İNSANIN KARAR VERME SÜRECİNE OLUMLU ETKİ EDEN YÖNLERİ	65
4.5.1. Fıtrat	66
4.5.2. Duyular	69
4.5.3. Akıl	72
4.5.4. Kalb	75
4.5.5. Vicdan	79
4.5.6. İrade	83
4.5.7. Sorumluluk Bilinci	84

II. BÖLÜM YANILGI SEBEPLERİ

1. YANILGININ PSİKOLOJİK SEBEPLERİ.....	88
1.1. ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU	89
1.2. BENCİLLİK	94
1.3. MAL SEVGİSİ.....	96
1.4. HIRS	102
1.5. HELÛ' OLUŞU	104
1.6. CİMRİLİK	105
1.7. NANKÖRLÜK	109
1.8. HEVÂ	112
1.9. KENDİNİ BEĞENME.....	115
1.10. KİBİR.....	117
1.11. KISKANÇLIK	120
1.12. ÖFKE	124
1.13. ACELECİLİK	128
1.14. TARTIŞMAYA DÜŞKÜNLÜK.....	132
1.15. İNATÇILIK	134
1.16. UNUTKANLIK	137
1.17. KORKU	140
1.18. SEVGİDE AŞIRILIK.....	144
2. YANILGININ SOSYOLOJİK SEBEPLERİ.....	148
2.1. GELENEK.....	150
2.2. ÖNDERLERE UYMA	155
2.3. ARKADAŞ ETKİSİ.....	159
2.4. ÇOĞUNLUĞA UYMA	163
2.5. EKONOMİK, SİYASÎ VE SOSYAL DURUM	165
3. DÜŞÜNCE YANILGILARI VE NEDENLERİ.....	169
3.1. MANTIK KURALLARINI GÖZ ARDI ETME.....	169
3.2. ESKİ FİKİRLERİ BENİMSEME	171
3.3. MİNNET DUYGUSU.....	171
4. BİLGİ İLE YANILGI ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	173
4.1. CEHÂLET	174
4.2. ZAN	178
4.3. ŞÜPHE.....	179
4.4. ÖNYARGI	180

4.5. TAASSUP	182
4.6. DELİL YETERSİZLİĞİ	184
5. ŞEYTANIN YANILGIYA SEBEP OLMASI	186
6. DİN DİLİNDEKİ BAZI ÖZELLİKLERİN YANILGIYA SEBEP OLMASI	192

III. BÖLÜM **KUR'ÂN'DA YANILGI ÖRNEKLERİ**

1. İNSANLARIN GENEL YANILGILARI	198
1.1. MAL VE EVLAT HAKKINDAKİ YANILGILARI	198
1.1.1. Yanılgının Temelleri	199
1.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	200
1.2. CEZANIN ERTELENMESİNİ HAYRA YORMALARI	204
1.2.1. Yanılgının Temelleri	205
1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	205
1.3. HESAP GÜNÜNDEN GÂFİL OLMA YANILGISI	208
1.3.1. Yanılgının Temelleri	209
1.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi	211
2. MÜSLÜMANLARIN YANILGILARI	213
2.1. İLÂHÎ İMTİHAN HAKKINDAKİ YANILGILARI	213
2.1.1. Yanılgının Temelleri	213
2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	214
2.2. ŞEHİTLERİN DURUMU HAKKINDAKİ YANILGILARI	217
2.2.1. Yanılgının Temelleri	217
2.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	218
2.3. GÜNAHLARIN MAHİYETİ HAKKINDAKİ YANILGILARI	220
2.3.1. Yanılgının Temelleri	221
2.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi	222
2.4. CİHAD HAKKINDAKİ YANILGILARI	224
2.4.1. Yanılgının Temelleri	225
2.4.2. Yanılgının Düzeltilmesi	226
2.5. ALLAH'IN YARDIMI KONUSUNDAKİ YANILGILARI	228
2.5.1. Yanılgının Temelleri	229
2.5.2. Yanılgının Düzeltilmesi	230
2.6. BAZI PEYGAMBERLERİN YANILGILARI	232
2.6.1. Hz. Âdem'in Yasak Ağaç ile İmtihanı	233
2.6.2. Hz. Nûh'un Oğluna Yaptığı Çağrı	235
2.6.3. Hz. İbrâhim'in Babasına Duası	236
2.6.4. Hz. Yûnus'un ve Kavminin Yanılgısı	237
2.6.5. Hz. Mûsâ'nın ve Kavminin Yanılgısı	240
2.6.6. Hz. Peygamber'in Münafıklara İzin Vermesi	242
3. MÜNAFIKLARIN YANILGILARI	244
3.1. ÖLÜM VE CİHAD HAKKINDAKİ YANILGILARI	244
3.1.1. Yanılgının Temelleri	244
3.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	246

3.2. İNFAK ETMEMEYİ HAYIR SANMALARINI	246
3.2.1. Yanılgının Temelleri	247
3.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi.....	248
3.3. GÜÇ VE ŞEREFİ İNKÂRCILARIN YANINDA ARAMALARI	249
3.3.1. Yanılgının Temelleri	249
3.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi.....	250
4. MÜŞRİKLERİN YANILGILARI	252
4.1. PUTLAR HAKKINDAKİ YANILGILARI	252
4.1.1. Putların Üstün Güçlerinin Olduğunu Sanmaları	253
4.1.1.1. Yanılgının Temelleri	253
4.1.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	254
4.1.2. Putların Şefaât Edeceğini Sanmaları	256
4.1.2.1. Yanılgının Temelleri	256
4.1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	257
4.1.3. Putlara Tapınmaya Allah'ın İzin Verdiğini Sanmaları	258
4.1.3.1. Yanılgının Temelleri	259
4.1.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi	260
4.2. RİSÂLET HAKKINDAKİ YANILGILARI	261
4.2.1. Peygamberin Meleklerden Olması Gerektiği Yanılgısı	261
4.2.1.1. Yanılgının Temelleri	261
4.2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	264
4.2.2. Mucize Hakkındaki Yanılgıları	267
4.2.2.1. Yanılgının Temelleri	268
4.2.2.2. Yanılgının Giderilmesi	269
4.2.3. Peygamberin Kavmin İleri Gelenlerinden Olması Gerektiği Yanılgıları	271
4.2.3.1. Yanılgının Temelleri	271
4.2.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi	273
4.3. İNSANIN BAŞIBOŞ BIRAKILDIĞI YANILGISI	275
4.3.1. Yanılgının Temelleri	275
4.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi.....	277
5. EHL-İ KİTABIN YANILGILARI.....	281
5.1. EHL-İ KİTABIN ORTAK YANILGILARI	281
5.1.1. Allah'ın Sevgili Kulları / Oğulları Oldukları Yanılgısı	281
5.1.1.1. Yanılgının Temelleri	281
5.1.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	283
5.1.2. Cennete Sadece Kendilerinin Gireceği Yanılgısı	286
5.1.2.1. Yanılgının Temelleri	286
5.1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	287
5.1.3. Ehl-i Kitâb'ın Hz. İbrâhim'in Dini Hakkındaki Yanılgıları	288
5.1.3.1. Yanılgının Temelleri	288
5.1.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi	289
5.2. YAHUDİLERİN YANILGILARI	291
5.2.1. Cehennemde Sayılı Günler Azap Görecekları Yanılgısı	291
5.2.1.1. Yanılgının Temelleri	291
5.2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	293
5.2.2. Allah'ın Cömertliği Hakkındaki Yanılgıları	295
5.2.2.1. Yanılgının Temelleri	295
5.2.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	296

5.3. HİRİSTİYANLARIN YANILGILARI	298
5.3.1. Hz. İsa'yı İlahlaştırma Yanılgıları	298
5.3.1.1. Yanılgının Temelleri	298
5.3.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	300
6. İNKÂRCILARIN ORTAK YANILGILARI	305
6.1. İŞLEDİKLERİ KÖTÜLÜKLERE DAİR YANILGILARI	305
6.1.1. Yanılgının Temelleri	305
6.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi	306
6.2. HAKKIN ÇOĞUNLUK TARAFINDA OLDUĞU YANILGISI	309
6.2.1. Yanılgının Temelleri	309
6.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi	310
SONUÇ	313
KAYNAKÇA	318

KISALTMALAR

(a.s.)	: Aleyhisselâm
(r.a.)	: Radiyallâhü anh
(s.a.s.)	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
b.	: İbn (Oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
dğr.	: Diğerleri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
M.Ö.	: Milattan önce
ö.	: Ölümü
örn. bkz.	: Örnek olarak bakınız
örn.	: Örnek
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
t.y.	: Basım tarihi yok
tah.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Ve sâire
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Allah Teâlâ, hayrı ve şerri yapabilme kabiliyeti verdiği insana hayrı işlemesini, şerri ise terk etmesini emretmiş, fakat onu bu hususlarda zorlamamıştır. Bu açıdan insan, özgür iradesiyle kararlar verir ve buna uygun davranışlarda bulunur. Onun nasıl bir insan olduğu da işte bu düşünce ve davranışlarından belli olur. Hz. Ali, “İnsanların değeri ancak yaptığı iyilikler kadardır” diyerek insanların, yaptıkları işler ile değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.¹ “*Her insan için ancak kendi çalışmasının karşılığı vardır*” (en-Necm 53/39) âyeti, insan gerçeğinin çalışmasından ibaret olduğunu, şahsiyetinin olumlu yansımalarının ameline bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.² İşte bu noktada düşünen bir insan, cevabını mutlaka bulması gereken çok ciddi sorularla karşı karşıya kalır:

“-Ya yaptığım işler beni dünya ve âhîret hedeflerime ulaştıramazsa, ya onlar, hakikate ve sağlam bir temele dayanmıyorsa ve bu yüzden de Allah katında kabul görmezse?”

“-Ya doğru bildiğim fikir ve davranışlarımın temelinde bir yanılma yatıyorsa?”

“-Ya hep iyiye ve doğruya ulaştığımı zannederken, karşılığında da sonsuz mükâfatı beklerken tüm amellerim ve emeğim rüzgârın önündeki küller gibi savrulup giderse?”

Bu soruların oluşturduğu tedirginlik, akli başında herkesin uykusunu kaçırarak cinstendir ve bunu gidermenin tek yolu soruların doğru cevaplarını bulabilmektir. Dünya ve âhîret saadetini elde etmek isteyen herkes, bu cevaplara ulaşabilmek için çaba sarf etmek zorundadır. Kur’ân’a göre bu tedirginliği gidermenin en garanti yolu insanın yaratıcısının gönderdiği vahiy yardımıyla kendini tanıması ve ona göre bir hayat yaşamasıdır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU ve ÖNEMİ

İnsan, başkaldırabilen bir özellikte yaratılmıştır. O, özgür iradesiyle itaat de edebilir, isyan da... Zaten onu diğer canlılardan üstün kılan, özgür iradesidir. Çünkü başkaldırabileceğinin bilincinde olanın itaati, zorunlu olarak itaat edenin itaatinden daha

¹ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’s-Şerî’a -Erdemli Yol-*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul 2015, s. 114.

² Hayati Aydın, *Kur’an’da Psikolojik İkna*, Fecr Yayınları, 7. baskı, Ankara 2016, s. 8.

değerlidir.³ İnsan, seçebilen bir varlıktır ve gerek doğanın gerekse fizyolojisinin zorladığı şeyleri ertelemeye, onların aralarında tercih yapmaya veya bazılarını tamamen reddetmeye muktedirdir. Yani insan, yalnız doğaya değil kendi doğasına da başkaldırabilir. Örneğin kendisini sevme ve koruma içgüdüsüne karşı gelerek intihara kalkışabilir veya din, vatan, bayrak, namus gibi yüce addettiği değerler uğruna kendisini feda edebilir.⁴ Bu seçme özgürlüğü, aynı zamanda seçimlerinin hesabını verme sorumluluğunu da beraberinde getirir. Bu açıdan insan, özgür iradesiyle seçimler yaparak sonuçlarına katlanacağı bir imtihan sahasında yaşamaktadır.

İnsan, dünyadaki canlı ve cansız tüm varlıklarla iletişim ve etkileşim içerisinde. O, olaylar ve nesnelere arasında çeşitli bağlantılar kurarak algılamayı gerçekleştirir. Bu bağlantılar, önceden edinilen bilgi ve tecrübeler yardımıyla kurulur ve insan, özgür seçimiyle bunlara dayanarak bir karar verir. Bu karara bağlı olarak da hesabını vermekle yükümlü olduğu davranışlar sergiler. Fakat bu bağlantılar, bazen gerçeği yansıtırken bazen de yanlış sebep-sonuç ilişkisine dayalı yorumlardan dolayı gerçeği yansıtmaz. İşte, insan yanlışlarının temelinde bu zihni süreç yatmaktadır. Bu süreç doğru işletebildiği oranda alınan kararlar doğru olacaktır. Aksi halde ilâhî imtihanın kaybına neden olabilecek yanlışlara düşülmesi kaçınılmazdır.

Bir insan için en zor şey, kendini ve diğer insanları en iyi şekilde tanıması ve bu yolla kendini ve başkalarını olumlu yönde değiştirebilmesi ve geliştirebilmesidir. İnsanı en iyi tanıyan bilgiyi, yanlışlığa düşen ve sonrasında kendisini bu yanlışlıktan kurtarıp yaptıklarına pişman olan insanda bulabiliriz. Çünkü böyle bir insan, hayatın aksayan yönlerini yaşamış, bu durumdan kurtulmuş ve böylelikle kendini tanıyabilmiştir. Yaptığı olumsuz davranışından pişman olan insan, İslâm dininde çok değerlidir. “*Âdemoğullarının hepsi çok günah işler. Çok günah işleyenlerin en hayırlısı ise çokça tövbe edenlerdir.*”⁵ hadisi, hatasız kul olamayacağını ayrıca hataya düşenlerin kendisini bu yanlışlıktan kurtarması durumunda makbul bir kul olabileceğini haber vermektedir. Aslında yanlışlar ve neticesinde işlenen günahlar, insanı ümitsizliğe değil başarıya götürür.⁶ Çünkü insanlar,

³ Bu açıdan varlıklar arası fazilet sıralamasında itaatkâr insanlar, meleklerden üstün sayılır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sadettin Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid Tercümesi Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 364-366; Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitapevi, 3. baskı, Konya 1996, s. 386; İbrahim Cüçük, *Delilleriyle Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul 2017, s. 211.

⁴ Ali Şeriati, *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1997, s. 22-24.

⁵ İbn Mâce, “Zühd” 30.

⁶ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya 1984, s. 34.

başarılarını yanılığlarından edindikleri tecrübeler ve sonradan duydukları pişmanlıklara borçludurlar. Çünkü yanılığlar, kişiyi pişmanlığa ve vicdan azabına sevk ettiği için onu sonraki hayatında daha dikkatli yapar ve aynı hatayı tekrarlamaktan alıkoyar.

Şüphesiz insanı en iyi tanıyan ve tanıtan, nefsinin vesveselerinin onun fikir ve davranışları üzerindeki etkilerini en iyi bilen⁶ onu yaratan Allah Teâlâ'dır.⁷ Dolayısıyla insanı tanıma konusunda akla rehberlik edecek en güvenilir bilgi, hiç şüphesiz vahiydir yani Yüce Allah'ın insanları bilgilendirmesi ve yol göstermesidir.⁸ İnsan, Kur'an'ın bir yerinde doğru tercihleri neticesinde kerîm bir varlık⁹ olarak anlatılırken, bir başka yerinde yanlış tercihleri nedeniyle esfel-i sâfilîn yani aşağıların en aşağısı¹⁰ şeklinde tanıtılmaktadır. Bu yükseliş veya düşüş, onun aldığı ve uyguladığı kararlarla yakından ilgilidir. Çünkü insan, duygularını vahiy ve akıl ile kontrol edebilen, yapacaklarına kendi iradesiyle karar verebilen bir varlıktır. Dolayısıyla da aldığı kararlardan ve bu kararların sonuçlarından bizzat sorumludur. Fakat bu konudaki en temel problem, insanın kendinden-yaratılış amacından, üstün ve zayıf yönlerinden ve sorumluluk alanlarından- habersiz oluşudur. Bu yüzden Kur'an, insanı iyi veya kötü tüm yönleriyle tanıtmakla birlikte bu vasıfların amellere yansımalarının tamamen insana bağlı olduğunu bildirmiştir.

Allah Teâlâ'nın dünya işlerini düzenleyebilmesi için insana verdiği akıl nimeti, çok değerli de olsa insanlığı hem dünyada hem de âhirette tek başına saadete ulaştıramaz.¹¹ İnsanlar, sınırlı akıl ve yetenekleriyle doğru yolu ve yüce gerçekleri bulamayacakları gibi huzur ve mutluluğu yakalayacak hukukî, sosyal ve ahlâkî esasları kâmil manada bilemezler.¹² Çünkü akıl ve ona veri taşıyan duyular, birçok yönden sınırlıdır. Bu yüzden örneğin Allah'ın sıfatlarını, O'na ibadet şekillerini, melekleri, âhîret âlemini idrak edemez. Ayrıca her insanın akli bir olmadığı gibi herkesin aklını yeterince kullandığı da söylenemez.¹³ İnsan, akıl yürütme yoluyla iyiyi kötüden bir ölçüde ayırsa bile bir takım şehvî ve nefsânî arzular, kıskançlık, öfke, bencillik gibi psikolojik; gelenek, çevre baskısı ve statü kaygısı gibi sosyolojik; temel ihtiyaçların karşılanması gibi fizyolojik unsurlar,

⁶ Kâf 50/16.

⁷ el-Mülk 67/14.

⁸ Abdurrahman Çetin, *Örneklerle Peygamberimiz*, Ensar Yayınları, 7. baskı, İstanbul 2013, s. 25

⁹ el-İsrâ 17/70.

¹⁰ et-Tîn 95/5.

¹¹ İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 160.

¹² M. Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2000, s. 32.

¹³ Çetin, *Örneklerle Peygamberimiz*, s. 25.

aklın doğru düşünmesine engel olabilir. Ayrıca birçok insan; iyiyi ve kötüyü, hak bağlamında ve geleceği hesap ederek değil de sonucu ne olursa olsun, bugün için ve yalnız kendi menfaatine göre değerlendirir. Başka insanları ve canlıları kendisini düşündüğü kadar düşünmez, menfaati karşısında başkalarının uğrayacağı zarara fazla önem vermez. Dolayısıyla kendisi için iyi zannettiği bir şeyin başkaları için kötü olabileceğini veya Allah katında amel-i sâlih olup olmadığını pek hesaba katmaz. Bu yüzden akla doğru yolu gösterme, güzel ve çirkin olan fiillerin durumunu açıklama zarureti vardır.¹⁴ Akla sahit bilgiyi sunan kaynak, hiç şüphesiz vahiy ve peygamberlerdir.¹⁵ Allah'ın, kullarına emir ve yasaklarını açıklaması ve aklın idrak edemeyeceği dünya ve âhiret saadetine dair hususları bildirmesi, büyük bir hikmettir.¹⁶ Bu hikmetin bir tecellisi olarak gönderilen peygamberler ve onların getirdikleri vahiy, insanın aklına yol gösteren, aynı zamanda onu yanılğılardan koruyan sağlam birer kaynaktır.¹⁷

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bir kimsenin hangi durumlarda ve nasıl yanıldığını bilmesi, büyük ölçüde yanılığa düşmesine engel olacaktır. Bu açıdan insanı dünya ve âhiret saadetine erişirme iddiasında olan herhangi bir dinin veya sistemin bu yanılğıları açıklaması, yanılğılara sebep olan durumları tespit etmesi ve çözümlemesi, yanılğıyı düzeltme yollarını göstermesi gerekir. İnsan, yanılğılarından dolayı kötü bir duruma düştüğünü fark ettiğinde mutlaka bir çözüm yolu arayacaktır. Çalışmamızın temel amacı da insanı yanılğılara düşüren sebepleri ve bunların çözüm yollarını Kur'an'ın ışığında ve gücümüz yettiğince tespit edebilmektir. Nasıl ki hastalıkları tedavi edebilmek için ilk önce bunların sebeplerini belirlemek gereklidir, aynı şekilde yanılğıları düzeltebilmek için de onların temelinde yatan sebepleri bilmek elzemdir. Bu noktadan hareketle öncelikle insanın uhrevî felaketi ile sonuçlanabilecek yanlış kararlar almasına yani yanılığa düşmesine etki eden faktörlerin Kur'an'a göre neler olduğunu belirlemeye çalışacağız. Devamında belirlediğimiz bu faktörlerin insanın karar alma sürecini ve iradî eylemlerini nasıl etkilediğini inceleyeceğiz. Son olarak da Kur'an'ın ele aldığı yanılğıları ve bu yanılğıları bertaraf etmek için sunduğu çözüm yollarını tespit etmeye çalışacağız. Çünkü insanların çoğunluğunun nefsi, ictimâi ve

¹⁴ Durmuş Özbek, *Saduddin Teftazani ve Nübüvvet Görüşü*, Konya 2006, s. 126.

¹⁵ Muhammed Abduh, *Tevhid Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara 1986, s. 128.

¹⁶ Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1991, s. 103.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/103.

ahlâkî yanılığardan ve dolayısıyla çöküntülerden kurtulamamalarının en büyük nedeni, insanı en iyi tanıyan Yüce Allah'ın gönderdiği, onların tüm dertlerine şifa olacak ve onları tüm bunalımlarından kurtaracak olan vahiyden yüz çevirmeleridir. Buna olan inancımız nedeniyle bu sorunların çözüm yolu olarak Kur'ân'ı görmekte ve sorunlarımızın nedenleri ve çareleri ile ilgili bilgileri öncelikle onda aramaktayız. Çünkü insanlığa her konuda rehber¹⁸ olarak gönderilen Kur'ân, bu konuda da bizleri en doğru olana iletacaktır.¹⁹

İnsanın kendisini yanılığa sürükleyen nedenleri bilmesi ve bunlara karşı tedbirler almasının, ele alınması gereken öncelikli konulardan olduğunu düşünüyoruz. Günümüzde her türlü fitneyi sorumsuzca yayan kitle iletişim araçlarının en ücra yerlere ulaşması nedeniyle müslüman toplumlardaki ahlâkî bunalımların ve dinden uzaklaşmaların had safhaya ulaştığı bilinen bir gerçektir. Bu duruma, zihinlerde yer eden yanılığlar ve bunların kaynaklık ettiği davranışlar neden olmaktadır. Bu sebeple müslümanlar, dünya ve âhiret saadetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu çalışmamız, yanılığlara neden olan faktörleri, Kur'ânî bir bakış açısıyla ortaya koyarak insanların kendi doğasını daha iyi tanımalarına yardımcı olmak; bu vesile ile onların yanılığlara düşmelerine engel olabilmek; düştüklerinde ise bu yanılıklarını hızlıca düzeltebilmelerine katkıda bulunmak hususunda bir fayda sağlayabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ ve KAYNAKLARI

Kur'ân'da zikredilen yanılığların tespitiyle başladığımız araştırmamızda ele alınan tüm yanılığları incelemenin tezimizde sınırlarını bir hayli zorlayacağını fark ettik. Bu nedenle yanılığ örneklerini genel olarak tüm insanların düşebileceği yanılığlardan başlayarak müslümanların, münafıkların, müşriklerin, genel olarak Ehl-i kitabın, yahudilerin ve hıristiyanların yanılığları şeklinde inanç gruplarına ayırdık ve her gruba ait yeterli sayıda örnekleri incelemeye karar verdik.

Yanılgı olgusu, insanın bizzat kendi doğası ve yaşadığı çevre ile doğrudan ilişkilidir. Her ne kadar çalışmamız bir tefsir tezi olsa da konunun bu yönü nedeniyle multidisipliner bir çalışma alanına sahiptir. Bu nedenle çalışmamız esnasında psikoloji, sosyoloji, ahlâk, din psikolojisi, din sosyolojisi ve eğitim psikolojisi gibi alanlarda insanın psikososyal yapısı, insan davranışlarının nedenleri ve oluşum safhaları, toplum içinde insana etki

¹⁸ el-Bakara 2/185.

¹⁹ el-İsrâ 17/9.

eden sosyal baskı faktörleri, öğrenme ve süreçleri, kişinin dinî inançları ve bunların davranışlarına etkisi gibi birçok konu hakkında araştırma yapılmıştır. Çalışmamızın ana eksenini Kur'ân ve tefsiri oluşturduğu için ilgili bilim dallarına ait veriler, ele alınan yanlış örneklerinin Kur'ânî bakış açısına uygunluğu dikkate alınarak incelenmiştir. Yani bu bilim dallarının yanlışlara dair sunduğu verilerden Kur'ân'ın işaret ettiği yönleri destekleyen noktaları ele alınmıştır. Tezimizin sınırları dikkate alınarak ilgili bilim dallarındaki Kur'ân'da işaret edilmeyen yanlışlar, nedenleri veya çözüm yolları başka çalışmaların konusu olduğu için ele alınmamıştır.

Çalışmamızda yanlış konularını tespit ederken özellikle Arapça'da yanlış ifade eden *hasibe*, *zanne* ve *ze'ame* fiilleri ile bunların türevlerinden yola çıkılmıştır. Bunun dışında doğrudan ifade edilmeyen fakat uyarılar neticesinde ortada bir yanlış olduğu anlaşılan konuları da çalışmamıza dâhil ettik. Bazı yanlışların nedenleri ve giderilmesi, ilgili âyetin kendisinde veya devamında bulunurken bazılarının nedenleri ve giderilmesi ise başka âyetlerde bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda yanlış konuları Kur'ân'ın genel bakış açısı göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız kelime ve kavramların sözlük anlamlarını ortaya koymak için özellikle Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *el-Müfredât*, Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Mu'cemü't-ta'rîfât* ve Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Külliyât* adlı eserlerine başvurulmuştur. Yanlış konularının tefsir kaynaklarımızda nasıl ele alındığını tespit etmek için literatür tarama metodu kullanılmıştır. İlgili âyetlerin tefsirleri için özellikle Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i, Ebû Câfer et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmi'u'l-beyân*'ı, İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü Ehli's-sünne*'si, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf*'ı, Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*'i, Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'i, M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un (1906-1966) *Fî Zülâli'l-Kur'ân*'ı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bastırması olduğu *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, Ömer Çelik'in *Hakk'ın Daveti Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri* başta olmak üzere mümkün olduğunca fazla tefsirden faydalanılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda asılları Arapça ve Farsça olan kelimelerin, isimlerin ve eserlerin yazımında *Türkiye Diyanet*

Vakfi İslâm Ansiklopedisi (DİA)'nın imlâ kaideleri esas alınmıştır. Çalışmamızın dipnotlarında kaynak olarak kullandığımız eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi ile yani yazarın adı, soyadı, kitap adı, varsa çeviren bilgisi, yayınevi, basım bilgisi, basıldığı yer ve tarih ile cilt ve sayfa numarası dizilişle verilmiştir. Metin içinde adı anılan müelliflerden son dönemde yaşayanların ilk geçtikleri yerde milâdî olarak doğum ve vefat tarihleri, daha önceki asırlarda yaşayan âlimlerimizin ise hicrî/milâdî olarak vefat tarihleri verilmiştir. Kaynakçada ulaşılabilen tüm müelliflerin yukarıdaki usûl ile doğum-vefat tarihleri kaydedilmiştir. Hayatta olan müellifler için ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.

4. BU ALANDA YAPILMIŞ BAŞLICA ÇALIŞMALAR

Araştırmalarımıza göre “*Kur’ân’a Göre İnsanların Yanılgıları*” konusunda herhangi bir yüksek lisans veya doktora seviyesinde müstakil akademik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca bu konuda yayınlanmış bir kitaba veya makaleye de rastlamadık. Bununla birlikte yayınlanmış eserler arasında tezimize en yakın olanı insana ulûhiyet isnad edilmesinin sebeplerini ve isnad eden fırkaları inceleyen Sayın Dalkıran’ın *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma* (Yedirenk Kitapları, İstanbul 2004) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada insanların başka insanları ilahlaştırmasına neden olan yanılgılar ve bu yanılgıların sonuçları incelenmiştir. Sadık Kılıç’ın *Kur’an’da Günah Kavramı* (Hibaş Yayınevi, Konya 1984) adlı çalışması, yanılgının en önemli sonucu olan günahı ele alması yönüyle bu konudaki temel eserdir.

Konumuzun çeşitli yönlerine temas eden bazı akademik çalışmalar mevcuttur. Bunlar genellikle insanı, davranışlarını ve bunlara etkileri bağlamında bazı dinî konuları inceleyen çalışmalar ve çeşitli yönleriyle yanılgıya sebep olan insanın psikolojik ve sosyolojik özelliklerini inceleyen eserlerdir. Tespit edebildiğimiz eserler şunlardır: Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, (Timaş Yayınları, İstanbul 1999); Ahmet Koç, *Kur’ân’da İnsan ve Hz. Muhammed*, (Rağbet Yayınları, İstanbul 2005); Ömer Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur’ân’da İnsan*, (Işık Akademi Yayınları, İzmir 2010); H. Emin Sert, *Kur’an’da İnsan Tipleri ve Davranışları*, (Bilge Yayınları, İstanbul 2004); Osman Kara, *Kur’an’da İnsan Davranışları* (Ark Yayınları 2017); Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’an’da Kişilik Psikolojisi*, (İzci Yayınları, İstanbul 1997) ve *Kur’ân’da İman Psikolojisi*, (Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997); Ahmet Abay, *Kur’an’da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, (Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012); Faruk Aktaş, *Kur’ân’da Cehalet Kavramı*, (Ekin Yayınları, İstanbul 2001); Kerim Buladı, *Kur’an’da Nankörlük Kavramı*, (Pınar Yayınları, İstanbul 2015); Hamza

Aktaş, *Kur'an'a Göre Nefis Eğitimi*, (Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2013); Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, (Beyan Yayınları, İstanbul 2007); Muhammed Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri*, (Akçağ Yayınları, Ankara 2015); Asım Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, (Beyan Yayınları, İstanbul 1997); İlyas Şanlı, *Kur'an'a Göre Şeytanın İnsanı Aldatma Yöntemleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008); M. Lütfi Ketenci, *Kur'an'da İnsan Eğitiminin Zor Yönleri: Nankörlük ve Zayıflık*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001); Veysel Yalın, *Kur'an-ı Kerim'de İnsanın Özellikleri ve Eğitim Yoluyla Şekillendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005); Muhammet Meral, *Hz. Peygamber'in Hatalar Karşısındaki Tavrı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011).

Ayrıca yine aynı konularda birçok makale mevcuttur: Hayrani Altıntaş, “İslâm Ahlâkı ve İnsanî Davranışlar”, (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, cilt: XXXVI, s. 15-27); Hayati Aydın, “Kur'an'da İrâde-Azm ve Tevekkül”, (*Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, c. IX, sy. 22, s. 59-79); İbrahim Gürses, “Elmalı'lı Tefsiri'nde İnsan ve Davranışı”, (*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: X, sayı: 2, s. 161-167); İbrahim Gürses, “Önyargının Nedenleri”, (*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. XIV, sy. 1, s. 143-160); İbrahim Canan, “Hz. Peygamber Aleyhisselam Hiç Unutmuş ve Yanılmış mıdır?”, (*Sünnetin Dindeki Yeri*, 1995, s. 285-297); İbrahim Yıldız, “Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'an'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi”, (*The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 2018, sayı: 65, s. 305-324); M. Doğan Karacoşkun, “Kur'an Bağlamında Olumsuz Davranışlara Psikolojik Yaklaşımlar”, (*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. IX, sy. 1, s. 87-100); İhsan Arslan, “Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı”, (*Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. XII, sy. 3, s. 119-149); Harun Savut, “Kur'an'a Göre Üstünlük Duygusunun Düşünce ve Davranışlara Etkileri”, (*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. XIX, sy. 1, s. 221-248).

I. BÖLÜM

YANILGI VE İNSAN

1. YANILGI

1.1. YANILGI NEDİR?

Yanılgi, “yanlışı doğru, doğruyu yanlış sanmak”²⁰ anlamına gelir ve belli önermelere dayanan bir kıyaslama ve akıl yürütme sürecinin sonucunda oluşur. İnsanoğlu, dış dünyadan gelen ve duyu organlarıyla algıladığı duyumları önceki bilgi ve tecrübeyle harmanlayarak değerlendirir. Bu işlemde sonra özgür iradesiyle bir karar verir. Fakat insan, bazen doğru verilere ulaşamaz bazen de çeşitli engellerle karşı karşıya kaldığı için doğru kararlar veremez. Akıl önündeki bu engeller, insanın tolere edebileceğinden fazla olursa düşünce sürecinde onu yanıltır. Yanılgıların önü alınamazsa bu durum düşünceyi dondurur; yeni görüş ve fikirleri kabul edemez bir hale sokar. Böylece akıl; hak ve bâtıl, hayır ve şer arasındaki seçicilik ameliyesinde, gerçeklerin açığa çıkmasında, ilim tahsilinde ve insanı yüce derecelere terakki ettirmede doğal işlevini yerine getiremez olur. İnsan, düşünme ve doğruya tâbi olma işlevini yerine getiremediği zaman hayvan gibi olur, hatta daha kötü bir duruma düşer.²¹ “*Yoksa sen bunların çoğunun işittiyini ya da aklettiğini mi zannediyorsun? Bunlar tıpkı hayvanlar gibidir; hatta daha fazla yoldan çıkmış haldedirler.*” (el-Furkân 25/44).

Düşünce süreci, dış dünyadaki verilerin duyu organları ile içe aktarılıp çeşitli düşünme işlemlerinden geçirildikten sonra bir karara varılması ve bu kararın eyleme dökülmesi ile sonuçlanır. Bu süreçte önemli bir yer işgal eden karar verme eşiği, gerek fizyolojik dürtülerden gerek psikolojik zaafardan gerekse çevreden gelen sosyal baskılardan etkilenir. Bunun bir sonucu olarak insan, karar verme sürecinde birtakım yanılgılar yaşayabilir ve bu yanılgılar onun eylemlerine olumsuz olarak yansır. Böylece insan dinî açıdan şirk, küfür, günah, mekruh diyebileceğimiz olumsuz/yasak fiilleri işleyebilir. Kur’ân, insanın dünya ve âhiret saadetini yok edebilecek bu yanılgıları çok önemsemiş ve onu karar verme sürecinde yanılgıya düşmemesi için uyarmıştır. Öncelikle günah işlemeye karar verme aşamasında onu etkileyen hususları ve bu kararını dayandırdığı yanılgılarını düzeltmiştir. Ayrıca insanı yanılgılara sürükleyen psiko-sosyal etkenleri açıklamış ve karar verme sürecinde bu etkenleri etkisiz hale getirmenin yollarını öğretmiştir.

²⁰ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. baskı, Ankara, 2011, s. 2521.

²¹ M. Osman Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, Fecr Yayınları, 3. baskı, Ankara 2011, s. 125.

İnsanların yanılığa düşmeleri kişisel yargılarına çok güveniyor olmalarına dayanır. Fakat bu yargıların büyük bir çoğunluğunun günlük hayatın birbirini izleyen ve yinelenen olaylarından edinilen bilgiler olduğu unutulmamalıdır. İnsan, çoğu zaman günlük hayatta yinelenen bu ardışık deneyimlerin gerçek bir bilgiye dayanıp dayanmadığı hakkında herhangi bir sorgulama yapmaya gerek duymaz. Hâlbuki bir şeye çok yakından bakmak veya o ortamın içinde olmak, neyin hata olduğu, neyin olmadığını değerlendirebilmemizi oldukça zor kılmaktadır. Bu açıdan yanılığımızı tespit edebilmemiz için olaylara belli bir mesafeden ve üçüncü bir şahıs gibi bakabilmemiz çok önemlidir.

Aldığımız kararların ve bunlara dayanarak yaptığımız davranışların sonuçları eğer biz yaşarken ortaya çıkarsa bunlar hakkında doğru veya hatalı diye bir hüküm verebiliriz ve yanılığımızı telafi yollarına gidebiliriz. Fakat bu karar ve davranışlarımızın sonuçları âhirette karşımıza çıkacak dinî bir yanılığa ise o zaman ortada büyük bir sorun var demektir çünkü orada böyle bir hüküm verip yanılığımızı telafi etme imkânımız yoktur. Yanılığın, karar verme sürecindeki yanlış ve hatalı öncüllerden kaynaklanır. Çıkış noktası hatalı olan bir fikre dayanan eylemlerin de hatalı olacağı aşikârdır. Dinî konularda bilgilerimizin temel kaynağı Kur'an ve Sünnet olduğundan bu iki kaynağa dayanmadan yapılan çıkarımlar veya kıyaslar ile ulaşılan sonuçlarda yanılığa düşmek kaçınılmaz olacaktır.

Geleneksel mantık ilminde *bir objenin zihindeki tasavvuru*²² veya *bir hükmün tek bir terime indirgenmesi*²³ olarak tanımlanan kavram; bir fikri, bir düşünceyi ve bir sistemi anlatmak için kullanılan, o fikrin, o düşüncenin ve o sistemin ifade edilmesinde önemli sözcüklerdir.²⁴ İnsan, nesnel dünyasında yaşar ve bu dünyayı kavramlar sayesinde anlamlandırır. İnsanın, kavramlar olmadan dış dünyaya karşı bütünüyle körleşebileceği düşünüldüğünde kavramların aynı zamanda insanın dış dünyaya açılan birer penceresi olduğu daha iyi anlaşılır. Yani insan, bütün nesnelere ve bu nesnelere arasındaki ilişkileri okumayı bu kavramlar sayesinde başarabilir.²⁵ Bu başarının tam olarak gerçekleşebilmesi için insanların, kavramlar ile aynı anlam alanını kastediyor

²² Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 5. baskı, Ankara 1986, s. 16.

²³ Hasan Küçük, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, İFAV Yayınları, 2. baskı, İstanbul t.y., s. 57.

²⁴ İsmail Karagöz ve dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, 5. baskı, Ankara 2010, s. 365.

²⁵ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kuran'a ve Tefsire Ne Oldu?*, Klasik Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012, s. 33.

olması çok önemlidir. Dolayısıyla bazı ilim dallarında yanlış kavramı ile neyin kastedildiği açıklandıktan sonra bizim bu kavram ile kastedtiğimiz anlam alanının çerçevesini belirleme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Burada kavramların yalnız başlarına değil, diğer kavramlarla oluşturdukları bir sistem içerisinde anlam kazandıklarının altının çizilmesi gerekir.

Felsefede *yanılgı*, yanlış doğru sanma durumudur. Doğruyu yanlış sanma da bir yanılgıdır.²⁶ Bu kavram, *yanılma* veya *yanlış ileri sürme* kelimeleri ile de dile getirilir. *Yanlış* kelimesiyle anlamdaş olarak kullanılmasına rağmen bu iki kelimenin anlamları ayrıdır. *Yanılgı* ya da *yanılsama*, doğru olmayanı dile getiren *yanlış*tan, bir şeyi başka bir şey sanmaktan ileri gelen algı yanlışlığını dile getiren ruhbilim terimi *yanılsamadan* ve bir imgenin gerçek bir algı sanılmasını dile getiren patolojik ruhbilim terimi *sanrıdan* farklı olarak mantıksal bir yanılmayı dile getirir.²⁷ *Yanılgı*, doğru gibi gözükken ama gerçekte yanlış olan bir sonuca yol açan hatalı mantık yürütmedir.²⁸

Mantık biliminde *yanılgı* (yanılım, yanıltı), geçerli gibi görünmesine rağmen geçerli olmayan çıkarım; mantıksal bakımdan kusurlu olan ya da temelleri sağlam olmayan bir akıl yürütmeye dayanan çıkarımlardır. Yanılgı, bir çıkarımda genellikle farkında olmayarak yapılan ve çıkarımın inandırıcılığını bozan bir hata, bir gedik ya da bir açıktır. Bu yönüyle de kasıtlı olarak yapılan *yanıltmacadan* ayrılır. Filozoflar akıl yürütmelerdeki bu yanılmaları temelde ikiye ayırmışlardır. Biçimsel yanıltı, doğru gibi gözükken ama doğru olmayan bir çıkarım ilkesine dayanan bir iddiadır. Biçimsel yanıltılarda öncüller doğru olmadıkları halde tündengelimli bir akıl yürütmeyle doğru gibi gözükürler. Biçimsel olmayan yanıltılarda ise tam anlamıyla geçerli olduğu düşünülen akıl yürütme, ikna etmeye yönelik olduğundan ya ilişkisizdir ya muğlak ya da belirsizdir.²⁹

Son dönem Osmanlı mantıkçılarından Ali Sedad (1857-1900), insanların yanlışlığa düşmeden doğru sonuca ulaşabilmeleri için doğru mantık kuralları kullanma-

²⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 8. baskı, İstanbul 1993, s. 448.

²⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi -Kavramlar ve Akımlar-*, Remzi Kitabevi, t.y., VII, 219.

²⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 819.

²⁹ Abdülbaki Güçlü ve dğr., *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, s. 1565.

ları gerektiğinden bahisle şöyle demektedir: “Mantık bir fikrin doğru ve yanlışını ayırıp, insanın bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşmasına hizmet eder. Sonucun doğruluğu, daima ilkelerin ve önceki bilgilerin doğruluğuna bağlı olduğundan bunlardaki küçük bir hata, devam eden kıyaslar ile gittikçe büyüyerek sırf hatadan ibaret bir durum meydana getirebilir. Dolayısıyla doğru sonuçlar için öncüllerin tespitinde çok dikkatli olmak gerekir.”³⁰

Hüseyin Çaldak’ın müellifi bilinmeyen *Mantık Sanatı ve Faydaları*³¹ adlı eserin çevirisinde insanların yanılığa düşmelerinin nedeni şöyle açıklanmaktadır: “İnsan bilgiye iki şeyden biri ile ulaşabilir. Bunlardan biri erdemli kişilerin bildirdiği tevkifi bilgileri elde etmekle -vahiy yoluyla yüce Allah’tan gelen ve peygamberlerden alınan bilgiler gibi- olur. Bunlar, sözü kabul görmüş ve görüşü beğenilmiş kişilerden alınan ve eski filozoflarca makbûlât diye adlandırılan şeylerdir. Ya da insanın, kendisi ile bilinmeyen bir şeyin bilgisini elde ettiği şeydir ki o da bilinmeyi bilinenle kıyaslamaktır. Bu metotta- kıyas esnasında- bilinmeyenlerin bilinen şeylere uygun olmasına ihtiyaç duyulur. Aralarında bu uygunluk yoksa insanın bilinen şey ile bilinmeyi elde etmesi mümkün değildir. Elde edilen sonuçta hataya düşülmemesi ve yanılmalara maruz kalınmaması için bu uygunlukta bir takım kural ve metotlara ihtiyaç duyulur. Aksi halde bir şey açıklanmadığı halde açıklanmış veya açıklığa kavuştuğu halde açıklanmamış zannedilir. Bu durum çoğu zaman işlerin birbirine karışması sebebiyle meydana gelir. Böylece insanlar ulaştıkları sonuçla aldanırlar ve doğru ile yanlış birbirinden ayıramazlar.”³²

Yanılgıya düşmek aslında gayet insanî bir durumdur. İnsan unutan, hata yapabilen bir yapıda yaratılmıştır. Önemli olanın yanılgıya düşmemek değil yanılıglardan tecrübe edinmek ve doğruyu bulmak olduğunu, ünlü psikolog Carl Gustav Jung (1875-1961), kendi yanılıgılarını örnek vererek şöyle değerlendirmektedir: “Bu alan gayet bakir bir alandır. Bu yüzden sık sık yanılgıya düşmüşümdür ve öğrenmiş olduklarımı sık sık unutmuşumdur. Ama nasıl ışık karanlıktan doğarsa, hakikat de

³⁰ Ali Sedad, *Mizânül-Ukûl*, İstanbul 1309, s. 6, (Nakleden: Öner, a.g.e., s. 169-170.)

³¹ Meçhul bir yazarın kaleme aldığı bu metin hakkındaki makale, Mehdi Muhakkik tarafından “*Mantık ve Mebahisu’l-Elfaz*” adıyla hicri 1370 yılında Tahran’da yayınlanmıştır.

³² Hüseyin Çaldak, “Mantık Sanatı ve Faydaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, c. V/I, s. 417.

yanılığdan öyle doğar. Bu yüzden yanılığarımdan korkmadığım gibi, onlardan ciddi olarak esef de etmedim.”³³

Kur’ân, insan ve yanılığ ilişkisini inceleyeceğimiz bu çalışmamızda *yanılığ* kavramının çerçevesini şöyle tespit ettik:

1. Yanılığ kavramının içine dinî literatürde şirk, küfür, günah, mekruh gibi olumsuz sonuçlar doğuran fikir ve davranışlardaki yanılığlar ile farz, sünnet, müstehab gibi olumlu davranışları yerine getirirken vuku bulan yanılığları dâhil etmekteyiz. Yani insan, rezillikleri işlerken veya onlardan kaçınırken yanılığya düşebileceği gibi faziletlere koşarken de yanılabilir. Gündelik hayatta karşılaşılan dinî konular haricindeki yanılığlar ise konumuzun dışındadır.

2. Yanılığları tespit ederken temel dayanağımız insanların ifade ettikleri fikirlerde veya işledikleri amellerde belirli bir dayanak noktalarının olmasıdır. Bu dayanak noktaları ya insanın yaratılışından getirdiği ve dizginlemek zorunda olduğu psiko-sosyal güdüleridir ya içinde yaşadığı toplumun kendisine sunduğu doğrulardır ya da bir kıyasa temel teşkil eden önermeleridir. Her üç durumda da insan, belli bir etki altında karar vermekte ve ona uygun davranışlar sergilemektedir. Yani *yanılığ* kavramının çerçevesini insanın belli nedenlerle hataya düşmesi olarak sınırlandırmaktayız. Bu açıdan Kur’ân’daki inadî küfür ve buna bağlı davranışlar ile hatada ısrar anlamına gelen, peygamberlerin ikazlarından sonra hâlâ devam ettirilen yanlış fikir ve davranışları *yanılığ* kavramının içine almamaktayız.

3. Dikkate alacağımız bir diğer husus, insanın ortaya koyduğu fikir ve davranışlardaki yanılığların Kur’ân tarafından dikkate alınarak açıklanmış ve düzeltilmiş olmasıdır. Bu açıdan Kur’ân’da yer almayan dinî yanılığlar da konumuzun dışındadır. Ayrıca kasıtlı olarak muhatabı aldatmak, haksız bir biçimde ona üstün gelmek, dil cambazlığı yaparak onu şaşırtmayı gaye edinen mugalata türü itirazları da ele almayacağız.³⁴

³³ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, çev. Ender Gürol, Payel Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2006, s. 189-190.

³⁴ Örneğin Bakara sûresinin 258. âyetinde anlatılan Nemrud’un Hz. İbrâhim ile tartışırken ayne’l-yakîn olarak kendisinde böyle bir kudretinin olmadığını kesin olarak bildiği halde ölülerini dirilttiğini iddia edip laf cambazlığı ile sahte delil göstermeye çalışması bu kapsama girmektedir.

1.2. YANILGI VE HATA

Hata kavramının sözlükteki anlamlarından biri “yanılgı, yanılma, istemeden ve bilmeden yapılan yanlışlık” şeklindedir.³⁵ Dolayısıyla hata, yanılgı kavramıyla yakın anlamlıdır. Hatta birçok yerde birbirlerinin yerine kullanılır. Hata hakikate aykırı söz, hüküm veya görüşe denilir. Diğer bir ifadeyle hata, zihnin yanlış veya hakikate benzer olan bir şeyi, hakikat yahut da hakikat olan bir şeyi yanlış veya hakikate benzer zannetmesinden ibaret olan fiil veya durumu bildirir.³⁶ Fıkhî bir terim olarak hata, avâız-ı müktesebeden³⁷ olup kasta bağlı olmaksızın insandan sadır olan yanlışlık demektir.³⁸ Bir başka tanıma göre hata, mükellefiyeti tamamen veya kısmen kaldıran ehliyet arızalarından biri olup kastın karşıtı olarak kullanılır. Bilgi alanındaki hata, istenilmeden yapılan yanlış ve yanılgı, eylem alanındaki hata ise amacın gerçekleşmemesi ve sonucu önceden görememe durumu şeklinde açıklanabilir.³⁹

Râgıb el-İsfahânî'ye göre hata üç türdür:

1) Yapılması ve irade edilmesi güzel olmayan çirkin bir fiili bilerek yapmaktır ki bu insanın sorumlu tutulacağı tam bir hatadır.⁴⁰

2) Yapılması iyi olan bir şeyi istemekle birlikte kasıtsız olarak istenilenin aksine bir şeyin gerçekleşmesidir. Burada kişi iradesinde isabet etmesine karşın fiilinde hata etmiştir.⁴¹

3) Kötü ve yasak bir fiili yapmak isterken tesadüfen zıddının gerçekleşmesidir. Burada kişi iradesinde hata etmiş fakat fiilinde doğruyu yapmıştır. Yine de iradesi sebebiyle bu kişi kınanır, fiili nedeniyle de övülmez.⁴²

Yukarıda bizim açıkladığımız yanılgı kavramıyla sadece ikinci maddesi benzerlik arz eden hata kavramının daha çok sonuç odaklı olduğu görülmektedir. Nitekim İslâm hukukunda hata kavramı, daha ziyade gerçekleşen bir sonuçtan hareketle

³⁵ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, II, 1896.

³⁶ Hüsameddin Erdem, “Yanlış”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, IV, 240.

³⁷ İnsanın kendi katkısı, irade ve ihtiyarı ile meydana gelen ve ehliyetine az ya da çok etki eden engellerdir, bilgisizlik, sarhoşluk, ikrah (tehdit altında kalma) gibi. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, Ensar Neşriyat, 2. baskı, İstanbul 2005, s. 37.

³⁸ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 184.

³⁹ H. Yunus Apaydın, “Hata”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 437.

⁴⁰ el-İsrâ 17/31; Yûsuf 12/29; el-Hâkka 69/9.

⁴¹ en-Nisâ 4/92; Buhârî, “İ'tisâm”, 20.

⁴² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., s. 151.

tanımlanmıştır. Örneğin Hanefî fıkıh âlimi İbn Melek (821/1418'den sonra), hatanın sözlükte “doğrunun zıddı”, ıstılahta ise “bir şeyin irade edilenin hilâfına gerçekleşmesi” şeklinde tanımlandığını kaydetmiştir.⁴³ Bizim ele aldığımız yanılğı kavramı ise daha çok süreç odaklıdır. Yani bir fiilin gerçekleşme aşamalarında meydana gelen hususlardan dolayı istenmeyen bir durumun ortaya çıkmasına *yanılğı*, bir fiilin sonucunda kasıtsız bir durumun ortaya çıkmasına ise *hata* denilebilir. Fıkhî ıstılâhtaki hatada kişinin iradesi ve kastı yoktur. Yanılğıda ise kişinin iradesi ve kastı vardır. Fakat karar alma sürecinde yaptığı yanlışlıklardan dolayı istenmeyen bir sonuç ortaya çıkmıştır. Bu gibi farklılıklar ve hata kavramının özellikle fıkıh ilminde ıstılâhlaşması nedeniyle çalışmamızda *hata* kavramı yerine *yanılğı* kavramını tercih ettik.

⁴³ İbn Melek, İzzeddin, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fikh*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1965, s. 368.

2. KUR'ÂN'DA YANILGI İÇİN KULLANILAN KELİMELER

Kur'ân'da yer alan yanılığlar çeşitli biçimlerde ortaya konulmaktadır. Yanılığ ifade eden fikir, söz veya davranışların nedenleri ve çözümleri konusundaki uyarılar, genellikle *hisbân*, *zann* ve *zu'm* köklerinden gelen fiil ve isimler kullanılarak yapılmıştır. Bazen de bu kelimeler kullanılmadan doğrudan doğruya yanılığ ortaya konulmuş, düzeltilmesi hususunda ikazlar yapılmıştır. *Hata*, *sehv*, *cenef*, *tahmin*, *gaflet* ve *galat* gibi kelimeler de sonuçları itibariyle bir bakıma *yanılığ* ifade etmelerine rağmen Kur'ân'da bu manada kullanılmamıştır.

2.1. HASİBE FİİLİ

Kur'ân'da bu fiil ve türevleri on değişik manada kullanılmıştır.⁴⁴ Bunlardan biri de *hisbân* (حِسْبَانٌ / يَحْسِبُ / حَسِبْتُ) kökünün ifade ettiği *sanmak*⁴⁵ manasıdır. Türkçede sanmak eylemi; şöyle veya böyle olabilecek bir şeyin zihninde kurduğu gibi olduğuna inanmak, öyle olabileceğini düşünmek ve kesin olarak bilmediği bir şey hakkında tahmine dayanarak hüküm vermek, demektir.⁴⁶

İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940), *hasibe* fiilinin ezdâddan olduğunu yani hem *zan* hem *yakîn* manalarına geldiğini kaydetmektedir.⁴⁷ Fakat Muhammed el-Adnânî, bu görüşün yanlış anlaşılardan kaynaklandığını ve *hasibe* fiilinin sadece *zan* ve şüphe ifade ettiğini delilleriyle ortaya koymuştur.⁴⁸ İsfahânî'ye göre *hisbân*, iki zıttan biri hakkında diğerini akla getirmeden, onu hesaba katmadan öbürünün hesaplanması, parmak hesabına vurulması ve sonuçta kendisinde şüphe bulunan şeyi ortaya koyarak bir hükme varılmasıdır.⁴⁹ Dolayısıyla *hisbân*, hem hesaplama hem yeterlilik anlamından hareketle emarelerin sayısının

⁴⁴ Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Vüçüh ve'n-nezâ'ir (Kâmûsü'l-Kur'ân)*, tah. Abdülhamîd Ali, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 171.

⁴⁵ İbn Dureyd, Ebû Bekr, *Cemheretu'l-luga*, tah. Remzî Munîr Ba'lebekî, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1987, I, 277; İbn Fâris, Ebû Huseyn, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, y.y., 1979, II, 59; İbn Manzûr, Cemâleddin, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut, t.y., I, 315; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsü'l-muhît*, tah. Muhammed Na'im, Müessesetü'r-Risâle, 8. baskı, Beyrut, 2005, 74.

⁴⁶ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, III, 2671.

⁴⁷ İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, *Kitâbü'l-ezdâd*, tah. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1987, s. 21-22.

⁴⁸ Muhammed el-Adnânî, *Mu'cemü'l-eğlâtü'l-lügati'l-muâsıra*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1989, s. 152-153.

⁴⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 117-118.

fazla olmasından hem de yeterli olmasından dolayı daha kuvvetli bir inanç ifade etmektedir.⁵⁰ *Hasibe* fiili ve türevleri, toplam kırk beş âyette⁵¹ insanların yanlışlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu âyetlerin bir kısmında insanların dikkatini söz konusu duruma çekmek için soru kalıbıyla gelmiştir.⁵² Bazı ayetlerde müzâri⁵³ veya mâzi⁵⁴ kalıbıyla bazılarında ise olumsuz kalıpta kullanılmıştır. Bu kullanımlarda manayı kuvvetlendirmek için fiilin sonuna nûn-u te'kit eklenmiştir.⁵⁵

Kur'ân, hisbân ve türevlerini genellikle nehiy ve istifham kalıplarında olumsuzla-
yarak kullanır ki bu, muhataplarının bir ilim gibi bağlandığı birtakım önyargı ve kanaat-
lerinin Kur'ân'a göre mesnetsiz olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini gösterir. Müşrik-
lerin çeşitli iman ilkeleri hakkındaki münkir tutumları hisbân kökü ile ifade edildiği gibi⁵⁶
iman sahiplerinin bazı düşünceleri⁵⁷ de bu kavramla anlatılır. Kelimenin kullanıldığı fi-
kirler, sahipleri tarafından kesin bir inanç olarak ifade edilir ama bu kesinlik, Kur'ân ta-
rafından asla kabul edilmemekte ve zan seviyesine indirilmektedir. Nitekim bazen müspet
forumda⁵⁸ kullanılsa da yine gözleme dayalı olmakla birlikte yanlış olan bilgileri ifade
eder.⁵⁹ Örneğin Resûlullah'ın önünde çürümüş kemikleri ufalayıp etrafa saçarak⁶⁰ “Şu

⁵⁰ Ömer Kara, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Yakınanlamlılık ve Nüans -Râgıp el-İsfahânî Örneği-*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2009, s. 338.

⁵¹ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 200-201.

⁵² ﴿ أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى ﴾ “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?” el-Kıyâme 75/36; Ayr. bkz. el-Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/142; et-Tevbe 9/16; el-Kehf 18/102; 23/55, 115; el-Furkân 25/44; el-Ankebût 29/2, 4; ez-Zuhruf 43/80; el-Câsiye 45/21; Muhammed 47/29; el-Kıyâme 75/3; el-Beled 90/5, 7.

⁵³ ﴿ يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ ﴾ “O, malının, kendisini ebedileştirdiğini sanır.” el-Humeze 104/3; Ayr. bkz. el-Mâide 5/71; el-A'râf 7/30; el-Kehf 18/104, en-Nûr 24/15; en-Neml 27/88; ez-Zuhruf 43/37; el-Mücâdele 58/18.

⁵⁴ ﴿ أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ أَصْعَاقَهُمْ ﴾ “Yoksa, kalplerinde hastalık olanlar Allah'ın, kin-
lerini ortaya çıkarmayacağını mı sandılar?” Muhammed 47/29.

⁵⁵ ﴿ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ وَلَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴾ “İnkâr edenlerin (Allah'ı) yeryüzünde
âciz bırakacaklarını sanma! Onların varacağı yer cehennemdir. Orası ne kötü varış yeridir!” en-Nûr 24/57; Ayr. bkz. Âl-i İmrân 3/169, 178, 180; el-Enfâl 8/59; İbrâhîm 14/42, 47; en-Nûr 24/11, 57.

⁵⁶ el-Mü'minûn 23/115; el-Kıyâme 75/3, 36; el-Beled 90/5.

⁵⁷ el-Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/42; et-Tevbe 9/16; el-Ankebût 29/2.

⁵⁸ el-Bakara 2/273; Âl-i İmrân 3/78; el-Mâide 5/71; el-A'râf 7/30; el-Kehf 18/18; en-Nûr 24/39; en-Neml 27/44, 88; el-Haşr 59/14.

⁵⁹ Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, 3. baskı, İstanbul 2015, s. 80.

⁶⁰ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelil Abdüh Şelebî, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988, IV, 295.

çürümüş kemikleri kim diriltecek?” (Yâsîn 36/78) diyen müşriğin amacı, esasen o kemiğin tekrar dirilmeyeceğine kesinlikle inandığını ifade etmekte. Yine aynı şekilde olmak üzere, müşrikler dünyada başıboş bırakıldıklarına, kendilerini kimsenin yenemeyeceğine kesinlikle inanıyorlardı. Ama onların bu durumu Kur’ân tarafından ‘*sanmak*’ fiili ile açıklandı. Kur’ân, söz konusu yanlış inanç ve ilkelerin sahiplerinin bu inançlarıyla ilgili kuşkusuz bir güvenleri olsa bile, esasen tamamıyla tahmine dayandıklarını, kişisel tahminlerini doğru bilgi gibi algıladıklarını bu kelimeyi kullanmak suretiyle onlara gösterdi.⁶¹

2.2. ZANNE FİİLİ

Sözlükte “zannetmek, kuşkulananmak, kesin bilgiye ulaşmak”⁶² gibi anlamlara gelen (ظَنَّ) *zanne* fiili, ezdâddan olup hem “kesinleşmemiş kanaat sahibi olmak” hem de “düşünüp taşınarak ulaşılmış kesin bir bilgi sahibi olmak” manalarına gelmektedir.⁶³ İnsan bazen iki farklı durum ile karşılaşabilir. Bu durumda akıl, iki taraftan birisini seçerse tasdik; iki taraftan birisini seçemezse şüphe; bir tarafı seçme kararı kesin olmayıp, onu tercih etmekle beraber karşı tarafa da ihtimal tanırsa buna da zan denilir.⁶⁴ Dolayısıyla zan, verileri tam olarak ortaya çıkmamış, sınırları tam anlamıyla belirginleşmemiş bir konuda sahip olunan fikirlere dir.⁶⁵

Ebü’l-Bekâ el-Kefevî, Kur’ân’da geçen zan kelimelerinden övülen ve karşılığında sevap vaat edilenlerin *yakîn* manasında; zemmedilip hakkında azap ile tehdit vâki olanların ise *şekk* manasında kullanıldığını kaydetmektedir.⁶⁶ Dâmegânî (ö. 478/1085), Kur’ân’da geçen *zan* kelimesinin dört farklı manaya⁶⁷ geldiğini kaydetmektedir ki bunlardan biri yanılğı ifade eden, sanmak manasındaki *hisbândır*.⁶⁸ İsfahânî’ye göre zan, bir emareden meydana gelen şeyin (bilgi, fikir, düşünce, tahmin, varsayım vb.) adıdır.⁶⁹ Bu emare kuvvetli olup kişiyi bir bilgiye götürdüğünde zan

⁶¹ Celalettin Vatandaş, *Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Hayatı ve İslâm Daveti, Mekke-Medine Dönemi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2014, s. 281.

⁶² İbn Fâris, *a.g.e.*, III, 462.

⁶³ İbnü’l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 14-16.

⁶⁴ Öner, *a.g.e.*, s. 182.

⁶⁵ Muhammed Fatih Kesler, *Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, s. 24.

⁶⁶ Ebü’l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, tah. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1998, s. 588.

⁶⁷ Bunlar “yakîn, şekk, hisbân, töhmet” manalarıdır.

⁶⁸ Dâmegânî, *a.g.e.*, s. 332; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kub, *Besâ’iru zevi’t-temyîz fi letâ’ifi’l-kitâbi’l-‘azîz*, tah. Muhammed Ali en-Neccâr, Mektebetü’l-İlmiyye, Kahire 1996, III, 545-547.

⁶⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 317.

kelimesi *ilim*, *yakîn* anlamında, zayıf olduğunda *hisbân*, çok zayıf olduğunda ise *vehim* anlamında kullanılır.⁷⁰ Cüveynî'ye göre *zan*, “biri, diğerinden daha açık olan iki durumu da mümkün görmek” anlamına gelmektedir. Eğer bu iki durumun birbirine karşı bir üstünlüğü yoksa o zaman *şekk* denilmektedir.⁷¹

Ebû Hilâl el-Askerî'ye (ö. 400/1009'dan sonra) göre *zan*, bazı emarelerin ortaya çıkmasıyla yapılabilir/onaylanabilir iki şeyden birini tercih etmektir.⁷² Yani zanda, iki zıttan her birinin de insanın aklına gelmesi ve sonuçta kişinin birini diğerine tercih etmesi söz konusudur.⁷³ Bazıları ise zannı, “mananın kişinin nefsinde sabit ve güvenilir bir seviyeye ulaşmaksızın kuvvetlenmesi” olarak tarif etmişlerdir. Zannedilen şeyin zannedildiği gibi olmaması veya gerçekleşmemesi mümkündür. İlimde ise malum olan muhakkak gerçekleşmiş şeydir.⁷⁴ Dolayısıyla zanda, herhangi bir ipucundan dolayı bir şeyi benimseme anlamı vardır; emare kuvvetli ise inanç da kuvvetli olmaktadır; zayıfsa zayıf kalmaktadır.⁷⁵ Bursevî (ö. 1137/1725), zanda bu inancın gerçeğe delaletinin daha ağır bastığını, vehimde ise gerçeğe delaletin zayıf olduğunu kaydetmektedir.⁷⁶ Bu yönüyle *zan* kavramı, şüphe ifade eden kelimelerin içinde en umumî olanıdır.⁷⁷

Kuran'da *zan* kelimesi, bazen olumlu bir içerikte kullanılmakla birlikte birçok âyette⁷⁸ “insanların, başta iman meseleleri olmak üzere hayatî önemi olan konularda sağlıklı bilgi edinme yöntemlerine başvurmaksızın kendi tahmin ve kuruntularına göre hareket etmeleri” anlamında kullanılmıştır.⁷⁹ Bu açıdan zanda bulunan kısmî bir karar ve hükümün varlığı, onun bir inanç olarak adlandırılmasını gerektirmez. Ancak kısmî hükme dayanarak zannı bir inanç olarak kabul etmek, peşinen yanılgıyı göze almak demektir. Çünkü zannın doğru veya yanlış olması ihtimal dâhilindedir.⁸⁰

⁷⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, III, 545; Ömer Kara, *a.g.e.*, s. 337.

⁷¹ Celâleddin el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmünim İbrâhîm, Mektebet-ü Nezzar Mustafa el-Baz, Mekke/Riyad, 1417/1996, s. 62.

⁷² Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, tah. Muhammed İbrâhîm Selîm, Dâru'l-İlmi ve's-Sikâfe, Kâhire 1997, s. 98.

⁷³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 117-118.

⁷⁴ Askerî, *a.g.e.*, s. 99.

⁷⁵ Ömer Kara, *a.g.e.*, s. 338.

⁷⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'l-Furuq -Kelimeler Arasındaki Farklar-*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yayınları, İstanbul 2011, s. 332.

⁷⁷ Ömer Kara, *a.g.e.*, s. 338.

⁷⁸ Örn. en-Necm 53/23.

⁷⁹ Hayrettin Karaman ve dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2007, V, 170.

⁸⁰ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İFAV Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2015, s. 52-53.

Kur’ân, İslâm dışı tüm inanç sistemlerinin ve hayat tarzlarının temel dayanaklarından birisinin zan olduğunu açıklamış ve zannın, inancın ve hayat tarzının dayanağı haline getirilmiş olmasını sert bir dille eleştirmiştir. Zanna dayanarak⁸¹ İslâm’ın eleştirilmesinin, vahyin alaya alınmasının, Hz. Peygamber hakkında olumsuz görüşler dile getirilmesinin ne kadar yanlış bir tutum ve tavır olduğunu ifade etmiştir.⁸² “*De-diler ki: ‘Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır; yaşarız ve ölürüz. Bizi ancak zaman helak eder.’ Bu hususta onların hiçbir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanlarına göre hüküm veriyorlar.*” (el-Câsiye 45/24).

Kur’ân, günlük hayattaki basit işlerde bile mümkün olduğunca zandan uzak durulmasını isterken⁸³ müşriklerin dinlerini zanna dayandırmalarına şiddetle karşı çıkmış ve onların dikkatini zan odaklı bu yanlışlıklarına çekmiştir. Hatta bu durumun İslâm dışındaki tüm beşerî dinlerin ve kanaatlerin değişmeyen ortak özelliği olduğunu gözler önüne sermiştir: “*İnsanlardan kimi vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı hâlde, Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer.*” (el-Hac 22/3).

Kur’ân’da birtakım yanlışlıklar bu fiil ile açıklanmıştır. Örneğin Hz. Yûnus’un kavmini ardında bırakarak ayrılıp gitmesini sorumluluk gerektirmeyen basit bir davranış olarak kabul edip bu konuda Allah Teâlâ’nın kendisini hesaba çekmeyeceğini düşünmesi bir yanlışlık olarak aktarılmıştır. “*Zünnûn’u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı*” (el-Enbiyâ 21/87).⁸⁴ Ayrıca bahçe sahibi iki arkadaşın anlatıldığı kıssada bunlardan birisinin mal ve evlatlarının diğerinden fazla olması nedeniyle şımarması, gurura kapılması sonucu arkadaşını küçümsemesi, kendi bahçesine girdiğinde içini dolduran mal sevgisi nedeniyle kıyametin kopmayacağını düşünmesi bu fiille aktarılır: “*Derken kendine zulmederek bağına girdi. Şöyle dedi: Bunun sonsuza dek yok olacağını sanmıyorum, kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile andolsun bundan daha iyi bir sonuç bulurum*” (el-Kehf 18/35-36).⁸⁵

⁸¹ el-Câsiye 45/24.

⁸² Vatandaş, a.g.e., s. 281.

⁸³ el-Hucurât 49/6, 12.

⁸⁴ ﴿وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاصِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ﴾

⁸⁵ ﴿وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ قَالَ مَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُودْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا﴾

2.3. ZE‘AME FİİLİ

Sözlükte bir şeyi iddia etmek manasına gelen (زَعَمَ) *ze‘ame* fiili ile varılan hüküm, hak veya bätül olabilir.⁸⁶ Bu açıdan kişinin doğru mu, yalan mı söylediği tam olarak bilinemiyorsa veya inanılmıyorsa *ze‘ame* fiili;⁸⁷ biliniyor veya inanılıyorsa *zekera* fiili⁸⁸ kullanılmaktadır. Kalbde oluşan ve yakîn bir ilmin sağlamlığına sahip olmayan zayıf bir fikri iddia etmek/ileri sürmek⁸⁹ manasındaki *ze‘ame*, içinde yalan ihtimali bulunan bir sözü aktarmak için kullanıldığından dolayı Kur‘ân‘da geçtiği her yerde bu tür söz söyleyenler/iddia edenler yerilmiştir.⁹⁰ Bu fiil ve türevleri ile iddia edilen hususlarda iddia edenlerin yanıldıkları, yerilmelerinden ve azapla tehdit edilmelerinden de anlaşılmaktadır.

Kur‘ân‘da bu kelime kâfirlerin yeniden yaratılmayacaklarını,⁹¹ yahudilerin ise Allah‘ın dostu olduklarını⁹² iddia etmeleri bağlamında kullanılmıştır. Müşriklerin putların tanrılık vasfı taşıdığı iddiaları bu fiil kullanılarak reddedilmiştir.⁹³ Örneğin; “*Hani hakkınızda Allah‘ın ortakları olduğunu zannettiğiniz şefaathilerinizi de yanınızda görmüyoruz? Artık aranızdaki bağlar tamamen kopmuş ve (Allah‘ın ortağı olduklarını) iddia ettikleriniz, sizi yüzüstü bırakıp kaybolmuşlardır*” (el-En‘âm 6/94)⁹⁴ âyetinde müşriklerin ilah zannettiği putları hakkındaki inançları *ze‘ame* fiili ile aktarılmaktadır. Ayrıca müşriklerin Hz. Peygamber‘in kendilerini tehdit ettiği semavî azabın artık gelmesini isteyerek “*İddia ettiğin gibi gökten parçalar yağdırmalısın!*” (el-İsrâ 17/92)⁹⁵ demişlerdi. Onlara göre böyle bir şey asılsız bir iddia olduğu için *ze‘ame* fiilini kullanmışlardır.⁹⁶

⁸⁶ Askerî, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁷ Zebîdî, Ebü‘l-Feyz, *Tâcü‘l-‘arûs min cevâhiri‘l-Kâmûs*, tah. Heyet, Tûrâsü‘l-Arabî, Kuveyt 1994, XXXII, 312; Bursevî, *a.g.e.*, s. 131.

⁸⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 264.

⁸⁹ Cebel, Muhammed Hasan, *el-Mu‘cemü‘l-iştikâki el-mu‘essale li-elfâzi‘l-Kurân*, Mektebetü‘l-Âdâb, Kâhire, 2010, s. 899.

⁹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 213.

⁹¹ el-Kehf 18/48; et-Tegâbün 64/7.

⁹² el-Cum‘a 62/6.

⁹³ el-En‘âm 6/22; el-İsrâ 17/56; el-Kehf 18/52; el-Kasas 28/62, 74; es-Sebe‘ 34/22.

⁹⁴ ﴿وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَصَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ﴾

⁹⁵ ﴿أَوْ تُسْقَطَ السَّمَاءُ كَمَا زَعَمْتُمْ عَلَيْنَا كِسْفًا﴾

⁹⁶ Sülün, *Kur‘ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 95.

2.4. HASİBE, ZANNE VE ZE‘AME FİİLLERİ ARASINDAKİ FARKLAR

Râgıb el-İsfahânî’ye göre *hasibe* fiili, iki zıttan biri hakkında diğerini akla getirmedi, onu hesaba katmadan bir hükme varılmasıdır. *Zanne* de buna yakın manadadır fakat aralarında bir fark vardır. O da zanda iki zıttan her birinin de insanın aklına gelmesi ve sonuçta kişinin birini diğerine tercih etmesinin söz konusu olmasıdır.⁹⁷ Fîrûzâbâdî’ye (ö. 817/1415) göre *hasibe* fiilinin manası, kişinin aklına diğerinin doğruluğuna dair bir fikir gelmemesinden dolayı iki zıttan biri hakkında hüküm vermesidir. Böylece o şey üzerinde hala şüphe olmasına rağmen doğru/gerçek kabul edilip hakkında karar verilir. Buna yakın bir fiil de *zannedir*. Aralarındaki fark ise *zanne* fiilinde zıtlıklar insanın aklına gelir fakat kişi birini diğerine kesin olarak tercih eder.⁹⁸

Zanne ile *hasibe* arasındaki fark, zannın emarenin sabitliği ile oluşan bir düşünce olduğu; emarenin zayıf veya kuvvetli olmasına göre düşüncenin değer kazandığı; hisbânın ise hesaplama neticesinde oluşan daha kuvvetli bir inanç olduğudur. Her ikisinin ortak noktası ise, hakkında karar verilen nesnenin hem gerçek hem de gerçek dışı olabilirliğidir.⁹⁹

Ali Ekber en-Necefî’ye göre *hasibe* ile *ze‘ame* fiilleri arasındaki fark, *hasibe* nin sadece bâtıl söz konusu olduğunda; *ze‘amenin* ise hem bâtıl hem de hak söz konusu olduğunda kullanılmasıdır.¹⁰⁰ Bu ince mana farkı, *hasibe* fiilinin kullanıldığı âyetlerde insanoğlunun mutlaka yanılığa düştüğünü göstermektedir. Bu sebeple ilgili âyetlerde işaret edilen fikir veya eylemler, mutlak surette insanın aleyhindedir ve düzeltilmesi zaruridir.

Kelimeler arasındaki bu nüans farklılıkları, insanların yanılıklarını en iyi ifade eden fiilin *hasibe* fiili olduğunu göstermektedir. Bunu, Kur’ân’da toplam kırk beş âyette kullanılması da teyit etmektedir.¹⁰¹

⁹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 117-118.

⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâ’iru zevi’t-temyîz*, II, 463.

⁹⁹ Ömer Kara, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁰⁰ Ali Ekber en-Necefî, *et-Tuhfetü’n-nizâmiyye fi’l-furûki’l-istilâhiyye*, Haydar-âbad 1312, s. 87.

¹⁰¹ Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 200-201.

3. YANILGI BAĞLAMINDA İNSANIN BAZI ÖZELLİKLERİ

3.1. YARATILIŞI

Allah Teâlâ, insanı topraktan yaratmış,¹⁰² akabinde kendi ruhundan üflemiştir.¹⁰³ İnsan, bu ruh sayesinde diğer tüm mahlûkattan daha fazla ve farklı imkânları kendisinde bulmuştur. Bu imkânlar her insanda olmakla birlikte, bunların bir kısmı ona tam olarak, bir kısmı da zamanla geliştirilmeye müsait bir şekilde verilmiştir. Bu açıdan insanın kendisine verilmiş olan bu imkânları geliştirmesinin bir sınırı yoktur.¹⁰⁴ Konuyla ilgili âyetler, insanın toprak ve ruhtan yani mahiyet itibariyle birbirinden tamamen farklı, maddî ve manevî iki unsurdan yaratıldığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁵ Böylece insan, madde ve madde ötesi unsurların birleşmesinden oluşan düalist nitelikli bir varlık olmuş ve bu iki yapı taşı onda ayrılmaz bir bütünlük oluşturmuştur. Bu öyle bir bütünlüktür ki dünya hayatında ruh ve beden, tek başına bir anlam ifade etmez. Bunların pratik değerleri, ancak bir arada bulunmalarından meydana gelir.¹⁰⁶ Bu zıt çift değerlilik, insan bedenini oluşturduğu gibi psikolojik yapısının da genel karakterini oluşturmaktadır. Dolayısıyla insan bünyesinin ve ruhunun tezatlarla dolu olması, dış görünüşü itibariyle birbirine zıt şeyleri ihtiva etmesi, aslında şaşılacak bir durum değildir.¹⁰⁷

İnsan tabiatı, bütün insanlarda görülebilen ve toplumdan topluma değişmeyen şeylerdir; yani insanın duygu, düşünce, davranış ve tutumlarının kökleridir ki bunlar her insana yaratılıştan verilmiştir. Örneğin tüm insanlar, işlerinin bir an önce istedikleri şekilde sonuçlanmasını isterler. Bu da insanın yaratılıştan var olan acelecilik vasfının bir sonucudur.¹⁰⁸ Allah Teâlâ, kullarını en iyi tanıyan olduğu için onların yaratılışlarından getirdikleri tabiatlarına uygun olarak¹⁰⁹ güçlerinin yetmeyeceği yükü onlara yüklemeyiz,¹¹⁰ onlardaki birtakım zaafı bildiği için bazı sorumluklarını hafifletir.¹¹¹ Bu yüzden Kur'ân,

¹⁰² el-En'âm 6/2; el-Hicr 15/28; Tâhâ 20/55; es-Secde 32/7; Sâd 38/71.

¹⁰³ el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72.

¹⁰⁴ Tahsin Görgün ve dğr., *İslâm Ahlâk Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 69.

¹⁰⁵ el-Hicr 15/28-29; Sâd 38/71-72.

¹⁰⁶ Erkan Yar, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, s. 12.

¹⁰⁷ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdlar*, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1992, s. 159.

¹⁰⁸ Ahmet Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 169.

¹⁰⁹ Kâf 50/16.

¹¹⁰ el-Bakara 2/286.

¹¹¹ el-Müzzemmil 73/20.

insana tabiatında var olan olumsuz nitelikleri hatırlatarak bunları kontrol altına almasını ve güzel davranışlar sergilemesini tavsiye etmektedir.¹¹²

İnsanın toprak ve ruhtan meydana gelen mekanizmasını ateşleyip harekete geçirecek bir yakıtın bulunması gerekir. Yeryüzünde Allah'ın halifesi olmanın gerektirdiği vazifeyi yerine getirebilmek ve ilâhî nefha ile emanet edilen enerjiyi kullanabilmek için inşa ve ibda gücüne sahip bu yakıt, insanın bünyesini çepeçevre saran içgüdüleridir.¹¹³ Fakat İslâm, bu yakıtın insanı kasıp kavurmasına, tüm yularları ele almasına ve bedensel içgüdüleri sınırsız bir şekilde doyurmayı esas alan mutlak bir serbestliğe müsaade etmediği gibi bedensel isteklerin doyurulmasına karşı koyan ve onları tamamen bastırmaya çalışan bir ruhbanlığa da izin vermez. Her konuda olduğu gibi¹¹⁴ bu konuda da orta yolu takip eden İslâm, beden ve ruhun uyumunu sağlamaya çalışır.¹¹⁵ Çünkü insana verilen her bir dürtü ve duygu, onu Allah'tan uzaklaştırmak için değil bilakis O'na yaklaştırmak içindir. Bundan dolayı İslâm, bu dürtü ve duygulardan arınılmasını değil, onların dengede tutulmasını ve Allah'ın emirlerine uygun hale getirilmesini emreder. Özellikle bunların yönünü fâni ve önemsiz hedeflerden bâkî hedeflere çevirmeye gayret eder. Örneğin geleceği düşünmek, tüm insanlarda var olan bir dürtüdür. Kâfir, bu dürtü ile sadece fâni dünyasını garantiye almaya çalışırken müslüman, hem fâni dünyasını hem de bâkî olan âhîretini garanti altına almak için çalışır.

Kur'ân incelendiğinde insanın doğuştan iyi olarak yaratıldığı, yani yaratılışının temelinde bir kötülük bulunmadığı açıkça görülür. Bunun en önemli delili ise, “*Biz, insanı gerçekten en güzel bir şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik.*” (et-Tîn 95/4-5) âyetidir. Bu âyetten insanın ahsen-i takvîm olarak dünyaya geldiği fakat dünyadaki konumunun sonradan kendi tercihi ile oluştuğu anlaşılır. Bu konuda tüm insanların eşit düzeyde bir fitratla yaratıldıklarına, fitratlarındaki farklılaşmanın ise sonradan meydana geldiğine özellikle dikkat edilmelidir. Filozof Sokrates (M.Ö. 469-399) de bu görüşe uygun olarak insanın kötülük yapmasının yaratılıştan getirdiği tabii eğilimlerinden değil, bilgisizliğinden kaynaklandığını söyler. Ona göre kötülük bir hatadır, yanılmadır.¹¹⁶ Dolayısıyla insanda meydana gelen kötülükler, sonradan ve insanın bizzat kendi

¹¹² el-İsrâ 17/83-84.

¹¹³ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 219.

¹¹⁴ Örn. el-Bakara 2/143; el-İsrâ 17/26, 110; el-Furkân 25/67.

¹¹⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 209.

¹¹⁶ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. baskı, y.y. 1995, s. 242.

iradesiyle meydana gelmektedir. İnsana verilen olumlu özelliklerin yardımıyla bu durumu kendi lehine çevirmek yine insanın iradesine kalmıştır. Sokrates'in bu bakış açısı, hıristiyanların ilk günah teorisine zıt, İslâm'ın temiz fitrat anlayışına ise uygundur.

İnsan, bu dünyaya sınanmak için gönderildiğinden buna uygun yaratılmıştır. Doğuştan akıl gücüne ve birçok psikolojik özelliklere sahip olarak doğar, büyüdükçe var olan bu özellikler gelişir ve insan, bunları kullanmayı öğrenir. Sınanma ise yanılma ve yanılığın düzeltme imkânının verilmesi ile mümkündür. Sonuçta insan, yanılıp günah işlemeye, sonrasında ise bu üstün özellikleri kullanıp doğruyu bulmaya, tövbe edip günahından dönmeye müsait olarak yaratılmıştır.

3.1.1. Yaratılıştaki Mükemmellik

İnsanın en önemli özelliklerinden biri de yaratılışının mükemmel oluşudur. İslâm, insanın hem biyolojik ve psikolojik yönden hem de ahlâkî ve dinî yönden mükemmel yaratıldığını kabul eder.¹¹⁷ “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarat-tık” (et-Tîn 95/4) ve “... Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de güzel yaptı ...” (et-Tegâbün 64/3)¹¹⁸ âyetleri, bu mükemmeliyeti haber vermektedir. Buna göre insan, en yüksek kabiliyetlerle donatılıp en güzel surette yaratılmıştır. Pedagoji, psikobiyo-loji ve eğitim felsefesinin de ortaya koyduğuna göre insanda yaratılıştan gelen bir sağ-lam-lık mevcuttur ve kabiliyetleri keşfedilmeye ve gelişmeye müsaittir.¹¹⁹ Ayrıca insanın yaratılışına en güzele ve en mükemmel ulaşma arzusu ve hedefi konulmuştur. İnsan, hayatı boyunca daima eksiksiz ve mükemmel bir gelişimi hedefler. Nitekim Alfred Adler (1870-1937), kişide üstün olma çabasının daha çocuklukta başladığını ve yaşamının sonuna kadar devam ettiğini, yaşamın amacının ideal bir kişiliğe ulaşmak olduğunu söylemektedir.¹²⁰

Evrende her şey, zıtlıklar halinde tecelli eder ve ondaki nizam ve ahenk, bu zıtlıkların eseridir. Nitekim hayat ve ölüm, sıcak ve soğuk, kuvvet ve zayıflık, kadın ve erkek, gece ve gündüz olmaksızın hayatın devam etmesi düşünülemez. İnsan da

¹¹⁷ Ömer Çelik, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'an'da İnsan*, Işık Akademi Yayınları, İzmir 2010, s. 50-51; Muhsin Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s. 46.

¹¹⁸ Ayrıca bkz. el-Mü'minûn 23/14; es-Secde 32/7.

¹¹⁹ Beyza Bilgin, *İslâm ve Çocuk*, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara 1991, s. 18.

¹²⁰ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, Dergâh Yayınları, 4. baskı, İstanbul 1985, s. 60-62.

zıtlıkların dengelediği bu ilâhî nizamın bir parçasıdır. Bu nedenle o, karanlık ve aydınlığın, iyilik ve kötülüğün, güzellik ve çirkinliğin, sevgi ve nefretin, aklın ve aptallığın birbirine karıştığı bir terkiptir. Bu terkip, insanı evrende Allah Teâlâ'nın yarattığı en karmaşık fakat en mükemmel varlık yapmaktadır.¹²¹ Dolayısıyla insan, bir zıtlar örgüsü içindedir yani yaratılışı mükemmel olduğu kadar zayıftır da. Asıl olan mükemmel oluşturmaktır, ancak bu mükemmelliği ortaya çıkarmak ciddi bir gayret istemektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir özelliği de bu zıtlıkların fitratına birlikte kodlanmış olmasıdır. Diğer varlıklara üstün kılınmasında, zıtlıklar içerisinde dengeyi yakalamaya ve mükemmelle ulaşma zorluğunun ve bunun için gerekli olan mücadelenin rolü büyük olsa gerektir.

İnsan kendisinde bulunan zıtlıkları dengeleyebilecek kabiliyetlere -akıl, irade, vicdan, sorumluluk duygusu, bilgiye erişebilme ve kullanabilme- sahip kılınmıştır.¹²² Aslında insanın mükemmel yaratılışı, bu sayılan özelliklerin ona bahşedilmesi ve bunlar sayesinde dış dünyaya egemen olabilme kudretinde saklıdır denilebilir.¹²³ Fakat o; kendini etkileyen iç ve dış şartlara, eğitim ve öğretime, aile ve toplumun yönlendirmesine bağlı olarak yaratılıştan getirdiği bu kabiliyetlere dikkat etmez; âdet, alışkanlık ve heveslerinin peşinden giderse yaratılıştaki saflık ve mükemmellik, kişinin bu tercihlerine uygun olarak olumsuz yönünde değişebilir. Bu nedenle insanın mükemmel yaratılışından bahseden âyetin devamında “*Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik*” (et-Tîn 95/5) denilerek insanın tercihleriyle en mükemmel konumdan hayvandan da aşağı bir konuma¹²⁴ yuvarlanabileceği hatırlatılmıştır.

İnsanın en güzel surette yaratılmış olmasından daha çok kuvvet ve akıl, eşsiz bir estetik güzelliğin varlığı; kötülüğe sevk eden his ve kuvvetlerin, şehvet ve öfkenin bulunmaması şeklinde anlaşılırsa hataya düşülmüş olur. Böyle düşünüldüğünde örneğin “*İnsan zayıf olarak yaratılmıştır*” (en-Nisâ 4/28) âyeti ya da “*Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır*” (el-Meâric 70/19)¹²⁵ âyeti tam olarak anlaşılabilir. Bu noktada Hamdi Yazır'ın insanın mükemmelliğini onun maddî yönünden ziyade duygu-

¹²¹ Sedat Topçu, “İslamiyet ve İnsan Psikolojisinin Boyutları”, *Kutlu Doğum Haftası 12-17 Ekim 1989*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 152.

¹²² Ahmet Koç, *Kur'ân'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, s. 87.

¹²³ Mehmet Erdoğan, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İFAV Yayınları, İstanbul 1995, s. 3.

¹²⁴ el-A'râf 7/179; el-Furkân 25/44.

¹²⁵ Ayrıca bkz. el-Enbiyâ 21/3; el-Ahzâb 33/72.

larında, özellikle de güzelliği anlamasında ve buradan hareketle güzeller güzeli Yaratıcı'yı, O'nun mutlak güzellikteki kemâl sıfatlarıyla tanıyıp O'nun ahlâkıyla ahlâklanmasında aramak gerektiğine işaret etmesi çok isabetli bir yorum olarak görülmektedir.¹²⁶ Bu noktada şöyle bir anlayışa ihtiyacımız vardır: İnsanın diğer canlılardan ayrılan en önemli özelliği, vahye muhatap olmasıdır ve bunun bir sonucu olarak imtihan edilmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla bu dünya, bir imtihan dünyasıdır ve insan, imtihana en münasip mükemmellikte yaratılmıştır.

İnsanın gerçekleri idrak edebilmesi için işitme ve görme melekeleriyle donatılması, işlerinin önünü sonunu düşünecek, duyup gördüklerinden ders ve ibret alabilecek akıllı bir varlık¹²⁷ olması da zulme meyyal, arzuları söz konusu olunca zayıf, aceleci, hırslı, sabrı kıt olması da bu en güzel şekilde yaratılmanın lüzumlu birer unsurlarıdır. Çünkü imtihan için zıt kabiliyetlerin ve güçlerin bulunması gereklidir.¹²⁸ Faziletlerin ortaya çıkması için insanın kalbinde şerre doğru bir meyil olması çok önemlidir. Çünkü insanoğlu bu meyillere karşı verdiği mücadele ile sınanacaktır. Bundan dolayı insan, bu mücadele sonucu nefsinin hevâlarına boyun eğmeyip takvâlı olmayı başardığında cennetle müjdelemiş bahtiyar kulların arasına girebilir: “*Kim de Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsinin arzularından alıkoysa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.*” (en-Nâziât 79/40-41). Meseleye bu açıdan bakıldığında insanın yanılığara düşmesinin, onun mükemmel yaratılmış olmasıyla bir tezat teşkil etmediği açıkça görülmektedir. Önemli olan insanın yanılığa düşe düşe ve yanılığlarından ders ala ala yaratılışındaki mükemmelliğe doğru yol alabilmesidir.

3.1.2. Fizyolojik Özellikleri

İnsanların da dâhil olduğu canlı organizmaların yaşamlarını sürdürebilmesi için gerekli olan su gibi bir madde ya da uyku gibi bir koşuldan mahrum bırakıldığında ortaya çıkan duruma gereksinme adı verilir. Bunlar karşılanamadığı zaman kişide en hafif tepki olarak huzursuzluk meydana gelir ve bu durum, onu harekete hazır hale

¹²⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3. baskı, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, VIII, 5937.

¹²⁷ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti -Kur'an-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri-*, Erkam Yayınları, İstanbul 2013, V, 311.

¹²⁸ Demirci, *a.g.e.*, s. 59; Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Kavramı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1985, s. 141-142.

getirir.¹²⁹ Yeme, içme, barınma, güvenlik, uyku gibi birçok ihtiyaç, bu kategoriye girer. Bu tür bedenî ihtiyaçların en belirgin özelliği ise giderildiklerinden bir müddet sonra düzenli bir şekilde ve zorunlu olarak tekrar ortaya çıkmalarıdır. Eğer bu gereksinimler, zamanında ve yeterli miktarda karşılanamazsa ölüme kadar varabilecek bir takım sonuçlar meydana gelebilir.

Kişiyi davranışlara sevk eden güdüler, farklı ihtiyaçlardan doğar ve dengenin sağlanabilmesi için bu ihtiyaçların giderilmesi gerekir.¹³⁰ Bu durumda insan, ihtiyaçlarını giderecek yollar aramaya başlar ve bu noktada devreye ihtiyaçların giderilmesinde uyulacak prensiplerin ve sınırların tespiti girer. Din, ahlâk ve hukuk, bu sınırları ve kuralları belirleyen en önemli otoritelerdir. Helâl-haram, iyi-kötü, yasak-yasak değil gibi kurallar, insanın fizyolojik ihtiyaçlarını gidermesi çabasında karşısına çıkar. Burada önemli olan kişinin gerek dinin gerekse toplumun koyduğu kurallara uygun hareket etmesi ve sonuçta fizyolojik ihtiyaçların giderilmesi esnasında yanılığa düşmemesidir. Kur'ân, bu ihtiyaçların birer imtihan aracı olduğunu şöyle haber verir: “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele*” (el-Bakara 2/155). “... *Onların Allah yolunda çektikleri susuzluk, yorgunluk, açlık, kâfirleri öfkeliendirmek üzere bir yere adım atmaları ve düşmana karşı herhangi bir başarı kazanmaları gibi hiçbir olay yoktur ki karşılığında kendilerine iyi bir amel(in sevabı) yazılmış olmasın ...*” (et-Tevbe 9/120).

Bedenî ihtiyaçlarını gidermek, hiç şüphesiz herkesin en önde gelen hedefidir. Fakat bu hedefe giden her yolu mubah saymak, düşünülebilecek en önemli yanılığdır. İslâm'a göre bir mü'min, ne kadar zor durumda kalırsa kalsın bir başkasının hayat hakkına tecavüz edemez. Sadece ölüm veya sakat kalma korkusu varsa başkasının malını izinsiz kullanmaya veya haram bir fiili işlemeye ruhsat vardır ki bu da sadece ihtiyacın asgarî düzeyde giderilmesi şeklindedir.¹³¹ Dolayısıyla insan, fizyolojik ihtiyaçlarını giderirken başkasının haklarına tecavüz etmemeli ve bencilce hareket ederek yanılığa düşmemelidir.

¹²⁹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 230.

¹³⁰ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, 11. baskı, İstanbul 1994, s. 68-69; Ayrıca bkz. Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 229-231.

¹³¹ el-Bakara 2/173; el-En'âm 6/119.

3.1.3. Nefis Sahibi Olması

Nefis, genel olarak ruhsal ve bedensel, bilinçli ve bilinç dışı fonksiyonların bütününden oluşan insanın psikolojik yapısına,¹³² içgüdü mekanizmasına, fizyo-psikolojik ve sosyo-psikolojik diye nitelenebilecek olan bütün eğilimlerine verilen bir addır.¹³³ Şehvet ve gazabın,¹³⁴ istek ve arzuların kaynağı olan bir güçtür.¹³⁵ Nefis, insana ait yeme, içme gibi biyolojik ihtiyaçların; görme, işitme, dokunma, koku ve tat alma gibi duyuların; konuşma, düşünme, hayal etme, hatırlama ve isteme gibi insanî özelliklerin kaynağıdır.¹³⁶ İnsanın iradesini, temayüllerini, düşüncelerini, vesveselerini, isteyerek veya istem dışı, geçici veya sürekli, iyi veya kötü iç dünyasında cereyan eden her şeyi içine almaktadır.¹³⁷ Her ne kadar orada ne olup bittiği şuurlu olarak idrak edilemese de içgüdüler ve bir takım şuuraltı arzularla irtibatlı olan nefis, insan davranışlarını harekete geçirmekte çok önemli bir rol oynamakta olup¹³⁸ ferdin istek ve arzularını organize etmekte, bütün konuşma ve davranışlarını etkilemekte, karşılıklı sosyal hareket ve ilişkilerinin esasını teşkil etmektedir.¹³⁹

Kur'ân, nefsi üç vasıfla niteler:

a) *Nefs-i Emmâre*; insana daima kötülük yapmasını emreden ve bedenî şehvet ve arzuların peşinden giden nefistir. Bu adlandırma, hevânın nefse hâkim olması sonucu oluşan durumu göstermektedir. Hz. Yûsuf, peygamber olduğu halde; “*Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...*” (Yûsuf 12/53) demek suretiyle tüm insanların nefislerinde kötü şeylere yönelme istidadının olduğunu ifade etmiştir. Taberî, kötülüğü emreden bu nefsin insanların tamamında olduğunu hatırlatarak her insanın nefsinin kötülüğe meyilli olduğunu söyler.¹⁴⁰

¹³² Hayati Hökelekli (ed.) ve dğr., *Din Psikolojisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 12.

¹³³ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi: İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlak Görüşü*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976, s. 81; Ayrıca bkz. Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 15; Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yayınları, 7. baskı, İstanbul 2012, s. 180.

¹³⁴ Yazır, *a.g.e.*, I, 223.

¹³⁵ el-Mâide 5/30; Yûsuf 12/18, 53; İbrâhîm 14/22; Tâhâ 20/96; en-Necm 53/23; Kâf 50/16; en-Nâziât 79/40.

¹³⁶ İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslâm*, Rağbet Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1999, s. 133.

¹³⁷ Yazır, *a.g.e.*, II, 991.

¹³⁸ Ayhan Songar, *İnsan ve Din*, DİB Yayınları, Ankara 1990, s. 43.

¹³⁹ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule Yayınları, İstanbul 1997, s. 147.

¹⁴⁰ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tah. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001, XIII, 211.

Cürcânî, insana devamlı kötülüğü emreden *nefs-i emmâreyi*; “bedenin doğasına meyleden, lezzet ve duygusal şehvetleri emreden, kalbi süflî yönle doğru çeken, kötülüklerin ve kınanan ahlâkın kaynağı” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁴¹

b) *Nefs-i Levvâme*; şehvetlere direnen ve yaptığı kötülüklerden dolayı kendini kınayan, pişmanlık duyan ve hesaba çeken nefistir. Bu nefis, terbiye altına alınmış fakat daha iyice olgunlaşmamış nefistir. “(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)” (el-Kıyâme 75/2) âyetinde ifade edilen bu nefistir.

c) *Nefs-i Mutmainne*; kalbin nuru ile nurlanan, övülen sıfatlar ile muttasıf olup zemmedilen sıfatlardan uzak duran,¹⁴² dünya bağlarından kurtulup ilâhî âleme yönelen, Allah’ın emir ve yasaklarına itaat edip şehvî arzulara karşı koyabilen ve bu sayede huzur içinde olan nefistir. “Ey huzura ermiş nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! Sen de iyi kullarımın içine katıl, gir cennetime!” (el-Fecr 89/27-30).

Psikoloji ilminde nefse *id (alt-ben)* adı verilir.¹⁴³ İd, insanın en kaba, en ilkel, kalıtımsal dürtü ve arzularını içerir. Her türlü süflî arzusunun peşinden koşar, ertelenmekten hoşlanmaz, denetlenmekten uzak durur ve acelecidir.¹⁴⁴ Haz-elem ilkesine göre yönelen yani haz almayı ve elemden kaçmayı amaç edinen alt-ben,¹⁴⁵ zevk ilkesine göre işler ve bütün isteklerinin sonucu ne olursa olsun hiç geciktirilmeden yerine getirilmesini bekler.¹⁴⁶ Eğer insanda sadece nefis olsaydı onun hayvandan hiçbir farkı kalmazdı. Bu yüzden Kur’ân, nefisini kontrol edemeyip hevâ ve arzularının esiri olan insanların hayvandan daha aşağı seviyeye düşebileceğini hatırlatır.¹⁴⁷ Buna göre nefis, engellenebilir ve eğitilebilir bir tabiattır. Kur’ân’da haber verilen ve yukarıda aktardığımız nefsin durumları bunun bir delilidir. İnsana daima kötülük yapmasını emreden *nefs-i emmâreden*, şehvetlere direnen ve kendisini kınayan *nefs-i levvâmeye*

¹⁴¹ Şerîf Cürcânî, *Mu‘cemü’t-ta‘rifât*, tah. Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dârü’l-Fazîle, Kahire 2004, s. 204.

¹⁴² Cürcânî, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁴³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 407. Hayati Aydın’a göre; “Kur’ân’ın mücerred *nefis* olarak dile getirdiği ruhsal yapı, yaklaşık olarak psikologların *ego* dedikleri yapıya; Kur’ân’ın *nefs-i emmare* dediği yapı, psikologların *id* dedikleri yapıya; *nefs-i levvame* de kısmen *süperego*ya karşılıktır.” Hayati Aydın, “İd, Ego ve Süper Ego Bağlamında Bilimsel Verilerin Kur’ân’ın İlgili Kavramlarıyla Karşılaştırılması”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2003, c. V, sy. 18, s. 126.

¹⁴⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 179-180.

¹⁴⁵ Erol Göka - Murat Beyazyüz, *Geçimsizler -Kişilikleri Tanıma ve Geçinmeyi Kolaylaştırma Kitabı-*, Timaş Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012, s. 108.

¹⁴⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 407-408.

¹⁴⁷ el-A‘râf 7/179; el-Furkân 25/44.

ve en sonunda huzura eren *nefs-i mutmainne*ye kadar olan bu sıralama, nefsin eğitilme suretiyle erişebileceği makamları ifade etmektedir.

İnsanın nefse sahip olması nedeniyle direkt olarak onu yanılığlara sürükleyen bir etmene sahip olduğu iddia edilemez. Çünkü Allah, nefse hem iyiliği hem de kötülüğü ilham etmiştir.¹⁴⁸ O halde nefis, ilâhî emir ve yasaklar karşısındaki tutumu sonucu iyi veya kötü olur. Bu nedenle insan, kendinde var olan nefsi zaaflarını ve hevâlarını, kendine bahşedilen üstün özellikler sayesinde yenebilir, kendini yanılığa düşmekten korunabilir ve Allah'ın istediği gibi bir kul olabilir. Zaten Allah'ın insandan istediği de budur. Günah işlemeye müsait bir nefis sahibi olarak yaratılan insan, nefisini öldürmekle değil terbiye etmekle sorumludur. Çünkü insan, nefsinin istekleri sayesinde hayatını idame ettirir. Fakat nefsin isteklerini yerine getirmede aşırıya kaçması ve haddi aşması, ilâhî imtihanı kaybetmesine yol açabilir.

Her insanda karşı cinse karşı şehvî bir arzu bulunur. Bu arzu sayede insan nesli, karşılaşılan tüm zorluklara rağmen devam eder. İslâm, nefsin bu arzusunun helâl sınırlar dâhilinde giderilmesini emretmiş, aksini ise yasaklamıştır. Şayet insanda böyle bir arzu olmasaydı, o takdirde ondan kaçınmak da övgüye layık olmazdı. Örneğin Hz. Yûsuf, bir insan olması hasebiyle “*Kadın Yûsuf'a karşı arzu doluydu; O da kadını arzuluyordu. Eğer Rabbinin burhanı onun içine doğmamış olsaydı o da bu arzuya yenik düşecekti ...*” (Yûsuf 12/24) âyetinde belirtildiği üzere karşı cinse istek duymuş fakat nefisini bu istekten koruyarak yanılığa düşmemiş ve övgüye layık bir kul olabilmıştır.

Kur'ân'daki terhîb ve tergîb ayetlerinin amacı, insanın nefsin kötü isteklerine karşı koyarak doğru kararlar vermesini temin etmektir. Bu âyetleri kendine rehber edinen insan, nefsin dürtülerine, şeytanın bunlar hakkındaki vesveselerine karşı yanılığa düşmeyecek ve her daim uyanık olma becerisini elde edecektir. Ayrıca iç gözlem, hayâ, sabır, mücadele ve tezkiye metotlarını kullanarak nefsi eğitmek gerekir.¹⁴⁹ Bu sayede insan, nefsinin sebep olacağı her türlü imtihandan yanılığlara düşmeden başarıyla geçebilecektir.

¹⁴⁸ el-Beled 90/10; eş-Şems 91/7-9.

¹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamza Aktaş, *Kur'ân'a Göre Nefis Eğitimi*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2013, s. 95-149.

3.1.4. Zayıf Yaratılması

İnsan, her ne kadar üstün vasıflara sahip olsa da sonuçta bir mahlûktur. Mahlûk ise noksanlıklardan ve zayıflıklardan hâli olamaz. İnsanın zayıf yaratılması onda bir takım zaafların bulunduğunu gösterir. Onun ahsen-i takvîm olarak yaratılmış olması, imtihan edilmeye en münasip şekilde yaratıldığının bir ifadesidir. İmtihan için zıt kabiliyetlerin ve güçlerin bulunmasının gerekliliği dikkate alındığında konu daha net anlaşılır. Tek karakterli, herhangi bir zaafi bulunmayan ve her hâlükârda itaat etmeye mecbur olan meleklerin imtihana tâbi olmaması bu yüzdendir. Zaaf sahibi insan, kendisine verilen ruhânî-manevî kabiliyetleriyle bu zaafalara karşı koymak ve onları itidal sınırında tutmakla mükelleftir.¹⁵⁰ Bu nedenle Kur'ân, insan tabiatında var olan olumsuz nitelikleri kendisine hatırlatmakta ve onları nasıl kontrol altına alması gerektiğini öğretmektedir.¹⁵¹ Örneğin meleklerle yeryüzünde halife olarak insanın yaratılacağı haber verildiğinde onlar, insanda bulunan bozgunculuk ve kan dökücülük gibi bir takım zaaf ve noksanlıklardan dolayı endişe etmişlerdir.¹⁵² Fakat âyetlerin devamında insanların bu tür zaafalarını kontrol altına alabileceği ilim gibi üstün vasıflarla donatıldığı, hatta insana meleklerin önünde saygı ile secde edecekleri bir üstünlük verildiği haber verilmiştir.¹⁵³

Alexis Bertrand (1850-1912), *Ahlâk Felsefesi* adlı eserinde insanların zaaflarını ve bu zaafların sonuçlarını incelerken, içgüdülerden doğan bazı kötü fiillerin kaynağının, kötü içgüdülere sahip olmakla açıklanabileceğini fakat bundan dolayı o kişinin mazur olduğunun iddia edilemeyeceğini belirtmektedir. Çünkü akıl ve hürriyet, içgüdülerin sürükleyeceği kötü sonuçlardan mümkün merteye insanı korumak için verilmiştir. İnsanları çeşitli davranışlara sevk eden alışkanlıklar, eylemlerin tekrarıyla kuvvetlenen belli hareketleri tekrarlama eğilimidir. İnsan, kötü fiillere sebep olan alışkanlıklarından da mesuldür. Çünkü bu alışkanlıklar, insanda ortaya çıktıkları derecede kalmamışlar ve kişinin iradesinin ihtimam ve ihmaliyle kuvvet kazanmışlardır.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm 'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 146.

¹⁵¹ Örn. el-İsrâ 17/83-84.

¹⁵² el-Bakara 2/30.

¹⁵³ el-Bakara 2/31-34.

¹⁵⁴ Alexis Bertrand, *Ahlâk Felsefesi*, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, 2. baskı, Ankara 2001, s. 50-51.

Burada şu soruya dikkatleri çekmek istiyoruz: Allah Teâlâ, insanı zayıf yaratmış halde bu zayıflığın neden olduğu amellerden dolayı onu niçin hesaba çekmektedir? Bu noktada zayıflığın insanın mecbur bırakıldığı veya zorlandığı değil, sadece istidadının olduğu hususlar olduğuna dikkat edilmelidir. Allah, insana iman ve güzel ahlâk ile kötü eğilimlerini düzeltme istidadı da vermiştir. Şehvî duygular ve zaaflar, onu kötülüğe çekerken ruhânî duygular ve akıl, iyiliğe çekmektedir. Bu ikilemde kişiye düşen duygularını ve aklını vahyin kutlu ışığının rehberliğine sokmaktır. Kur'ân'da birçok günah için “yaklaşmayın”¹⁵⁵ şeklinde yapılan uyarılar, insandaki bu zaaflara hiçbir şekilde fırsat verilmemesi, onların kuvvetlenerek insanı etkisi altına alabilecekleri bir ortamın oluşturulmaması noktasına yoğunlaşmaktadır. Bu uyarılardan sonra kınananlar ise vahye yüz çevirip kötü eğilimlerinin ve zaaflarının peşinden koşanlardır. Zaten insanın kınanmasının amacı da onu iyiye ve saadete yöneltmektir.¹⁵⁶ Bu noktada insana gereken şey, doğasındaki isteklere boyun eğmek ve onlara köle olmak değil, düşünce gücünü kullanıp onları olumlu yönde geliştirmektir.¹⁵⁷

Kur'ân'a göre insan, fitratı icabı zayıftır. Nisâ sûresinin 28. âyetinde insanın yaratılış itibarıyla zayıf olduğu şöyle haber verilmiştir: “Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor, zira insan zayıf olarak yaratılmıştır.” Yanlış hareketlerinde, hafifliklerinde, şeytanın iğvalarına tepki gösteremeyişinde, üzerine düşen görevi yerine getiremeyişinde bu özelliğinin etkisi vardır.¹⁵⁸ İnsanın fizyolojik, biyolojik ve manevî yapısında yani tüm duygularında, eğilimlerinde, faaliyetlerinde, davranışlarında ve ibadetlerinde velhasıl tüm yönlerinde bu özelliğinin izlerine rastlanır.¹⁵⁹ İnsanın zayıflığı doğumdan itibaren gözlenebilir. Hayvanlar, doğumdan kısa bir süre sonra ayağa kalkıp yürüyecek ve kendi başlarının çaresine bakabilecek şekilde yaratılmışken, insanın kendi kendine yeterli bir hale gelebilmesi için uzun bir zamana ve başkalarının bakımına ihtiyacı vardır. Bu durum, “Allah sizi önce zayıf olarak yarattı, zayıflığın ardından size kuvvet verdi, kuvvetin ardından da tekrar bir zayıflık ve ihtiyarlık verdi...” (er-Rûm 30/54) âyetiyle ifade edilmiştir. Bedenî zayıflık, insana verilen akıl, hafıza ve el becerisi sayesinde büyük

¹⁵⁵ Bkz. el-Bakara 2/35; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/19; el-İsrâ 17/32.

¹⁵⁶ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerim Tefsiri*, Milliyet Yayınları, y.y., 1995, VI, 3053.

¹⁵⁷ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 94.

¹⁵⁸ Bayraktar Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, İFAV Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1989, s. 117.

¹⁵⁹ Kerim Buladı, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s. 106.

ölçüde giderilebilmekte ve insan, bunlar ve Allah'ın boyun eğdirmesi sayesinde diğer varlıklara hâkimiyet kurabilmektedir.¹⁶⁰

Zayıf yaratılma özelliğinde açıkça görüleceği gibi insandaki zaafların, olumsuz görünen boyutları yanında onu toplumsal bir varlık olmaya, sosyal dayanışmaya, paylaşım ve medeniyet kurmaya sevk eden önemli etkenler olduğu da göz ardı edilmemelidir.¹⁶¹ Bedenen zayıf olan insan, mecburen topluluklar halinde yaşamaya, iş bölümü yapmaya gereksinim duyar. Bu duruma zayıf yaratılmış olmanın doğurduğu en önemli sonuçtur diyebiliriz. Bağlılık ve güvende olma ihtiyacı, sevme ve birlikte olma güdüsü, insanın zayıf yaratılması ile doğrudan ilgilidir. Bu güdüler sayesinde çocuk annesine, anne de çocuğuna bağlanır. Böylece çocuğun beslenme ve korunma ihtiyacı giderilmiş olur. Çocuklar büyüdükçe tabiatındaki zayıflık onları hem insanları sevmeye hem de onlarla ilişki kurmaya zorlar.¹⁶²

İnsanın zayıf yaratılması, yaratıcısına kulluğa yönelmesinde de etkili bir faktördür. Ebedîlik arzusuna rağmen insanın buna sahip olamaması, ölüm korkusu ve yokluk endişesi onun acziyetini had safhaya çıkarır. Bu durum, fitratındaki huzur arayışı ve geleceğinden emin olma arzusuyla birleşerek onu güçlü bir varlığa bağlanmaya yöneltir. Zayıf yaratılış, bazen insanın tüm benliği kuşatarak kulluktan alıkoyan bir faktör de olabilir.¹⁶³ Dolayısıyla zayıf yaratılmanın insanı kulluğa mı yoksa inkâra mı götüreceğine yine bizzat insanın kendisi karar verir.

Râzî, “Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor, çünkü insan zayıf olarak yaratılmıştır” (en-Nisâ 4/28) âyetinde haber verilen zayıflığın insanın bedenî zayıflığına değil, aksine şehvet ve lezzetlere meyletmeye çağıran sebeplerin çokluğuna ve insanın bunlar karşısındaki zaafına hamledilmesinin en doğru yorum olduğunu kaydeder. Kâdî Abdülcabbar'a ait olan bu yorumu kendisinin de beğendiğini belirten Râzî'ye göre yaratılış ve kuvvet bakımından zayıf da olsa Allah'a itaate götüren sebepleri kuvvetlendiren kişi kuvvetli; bedenî olarak kuvvetli olsa bile itaate davet eden sebepleri zayıf olan kişi ise zayıf hükmündedir. Dolayısıyla Râzî'ye göre önemli olan bedenî güç

¹⁶⁰ İbrâhîm 14/32-33; el-Hac 22/36-37; el-Câsiye 45/13.

¹⁶¹ Ahmet Koç, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Baymur, *a.g.e.*, s. 71-75.

¹⁶³ Ahmet Koç, *a.g.e.*, s. 88.

değil kişiyi itaate götüren sebeplerin zayıf veya kuvvetli olmasıdır.¹⁶⁴ Burada Râzî, zayıflığı psikolojik olarak ele almakta ve kişiyi etkileyen zaaflarının onu yanılığa düşürüp düşüremediği hususuna dikkatleri çekmektedir. Ona göre zaaflarını iyi yönde yönetebilen, onları meşru sınırlar dairesinde giderebilen ve Allah'a itaat eden kişi, gerçek anlamda kuvvetli olandır.

İnsanın zayıf yaratılmasından maksat, kulluk imtihanını kazanabilecek kadar güç ve donanımdan mahrum olması değil, imtihan gereği -iradesi ve gücü yanında- bazı zaaflarının bulunmasıdır. Bedenî arzular, gıda ve güvenlik ihtiyacı, çeşitli psikolojik zaaf bunlardandır. İslâm dini, bu tür arzuları yok sayan katı bir yasaklar sistemi getirmeyip bunların meşru yollardan tatminini istemiştir. Allah, kulları için kolaylık murad eder,¹⁶⁵ onlara taşıyamayacakları yükler yüklemeyiz. Bu nedenle her bir yükümlülüğün, olağanüstü veya olağan dışı hallere bağlı kolaylıkları, yükü hafifletici ruhsatları vardır.¹⁶⁶

Seyyid Kutub, Allah Teâlâ'nın insanı herkesten iyi bildiği için bu bedenî ve psikolojik zayıflığını merhameti ile dengelediğini, ona kolaylıklar tanıdığını, yükümlülüklerini hafiflettiğini belirtir. Ona göre bu hafifletme, insanın içgüdülerin birer psikolojik gerçeklik olarak tanınması, insana yüklenen tekliflerin onun gücünün sınırlarına uygun olması ve içgüdülerdeki enerjinin kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin alınmasıdır.¹⁶⁷ Kutub, ayrıca Rûm sûresinin 54. âyetini tefsir ederken "*Allah sizi güçsüz olarak yaratandır*" denilmeyip "*Allah sizi güçsüzlükten yaratandır*" denilmesinin insanın yapısını oluşturan hammaddelerin zayıflığına bir işaret olduğunu, bunun da onun sadece maddî yönünün değil iç dürtüler, eğilimler, şehvetler ve arzular karşısındaki psikolojik yapısının da güçsüz olduğuna bir işaret olduğunu belirtir.¹⁶⁸ Kur'ân'da insanın irade, hafıza ve azim yönünden zayıflığı, Hz. Âdem'in şahsında şöyle beyan edilir: "*Gerçek şu ki, bundan önce Âdem'e bir emir verdik, ama o unuttu ve Biz onda bir azim de bulmadık.*" (Tâhâ 20/115).

Ebüs-suûd Efendi, insanın hevâsına muhalefet etmesi ve şehvetlerinin baskısına sabretmesi gereken durumlarda içgüdülerine karşı gelerek kuvvetini ve iradesini Allah'a itaate yönlendirmekte aciz ve güçsüz olduğunu hatırlatmış ve Hasan-ı Basrî'nin

¹⁶⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981, X, 70.

¹⁶⁵ el-Bakara 2/185.

¹⁶⁶ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, II, 49.

¹⁶⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dârü's-Şurûk, 32. baskı, Kahire 2003, II, 632.

¹⁶⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, V, 2776.

âyetlerde ifade edilen zayıflığı, insanın yaratılıştan getirdiği bu gibi zayıflıklar ile tefsir ettiğini kaydetmiştir.¹⁶⁹ Faslı müfessir Muhammed en-Nâsirî'ye göre her ne kadar insana fikrî kuvvet ve bedenî liyakat bahşedilmişse de “*Allah sizi güçsüzlükten yarattır ...*” (er-Rûm 30/54) âyetiyle yaşamının her aşamasında karşılaştığı noksanlıkları dengeleyebilmesi için bedenî ve rûhî kuvvetlerini geliştirmenin yollarını araması tavsiye edilmiştir.¹⁷⁰

İnsan, zayıflığı nedeniyle kolayı ve rahatı tercih etmeye meyyaldir, hak ve hakikat yerine rahatına uyanı tercih hatasını sürekli işler ve hedefine kolay yolla, kestirmeden ulaşmak ister. Bu da onun irade özgürlüğünü kötüye kullanmasına ve yanılığlara düşmesine yol açabilir. Hakka giden iki yoldan kolay olanı tercih etmek, Hz. Peygamber'in bir sünnetidir. “*Resûlullah, iki şey arasında muhayyer bırakıldığı zaman günah değilse mutlaka en kolay olanı tercih ederdi. Eğer kolay olan günahsa ondan halkın en uzak duranı olurdu.*”¹⁷¹ Fakat kolay yolu tercih sadece nefsin hevâ ve heveslerine uygun olduğu içine ve de o yol insanı hakka götürmüyorsa ortada büyük bir problem vardır. Bu yüzden kolay da olsa hakka ulaştırmayan yol asla tercih edilemez. Örneğin çetin şartlar altında cihada çıkmak, gelecek kaygısına düşmeden malı infak edebilmek, insanın bedenî ve ruhî zayıflığının baskısını göğüsleyerek gerçekleştirebilecek ibadetlerdendir. Bu yüzden Kur'an'da insanın zayıflığı hatırlatılmakta ve bu zafiyetini yenebileceği üstün yönleri gösterilmektedir. Eğer insan, imtihan hikmetine yönelik olan bu zayıflığını üstün yönleriyle dengeleyemezse kararlarında ve fiillerinde yanılığlara düşebilir.

3.1.5. İnsan Doğasına Yerleştirilen Arzular

Kur'an, insanda bulunan bir takım fitrî arzulardan bahsederek onlara karşı hayat boyu uyanık olunmasını tavsiye etmektedir. İnsan, bu duygularını İslâm'ın emir ve yasakları doğrultusunda eğitemediği ve dizginleyemediği takdirde adeta onların esiri olur ve hayatını yüce hedeflere doğru yönlendiremez. Fakat Allah'ın razı olacağı bir şekilde eğitir ve yönlendirebilirse bunlar, onun âhiret saadeti için birer vesile olacaktır.¹⁷² Kur'an, insanların

¹⁶⁹ Ebüssüüd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., II, 169.

¹⁷⁰ Nâsirî, Muhammed el-Mekkî, *et-Teyisîr fî ehâdisi't-tefsîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1985, V, 55-56.

¹⁷¹ Buhârî, “Menâkıb”, 23; Müslim, “Fezâil”, 77; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4; Tirmizî, “Menâkıb”, 34.

¹⁷² Kâdî Beyzâvî, Nâsiruddîn, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, Dersââdet Yayınları, İstanbul, t.y., I, 151.

nefsine hoş gelen bu arzuları şu âyette toplamıştır: “*Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insanlara süslü gösterildi ...*” (Âl-i İmrân 3/14). Bu âyette karşı cinse ilgi duyma, nesli devam ettirme, zengin olma, makam, mevki ve şöhret sahibi olma, neşeli ve keyifli bir hayat sürme, hayvanî ve nebâtî her türlü nimetlerden istifade etme isteği sayılmaktadır.¹⁷³ Bu sayılanlar insandan insana fazla değişkenlik göstermeyen, cibillî yani yaratılıştan insan doğasına yerleştirilmiş arzulardır.¹⁷⁴ Bunların ilâhî imtihan gereği insana sevdirdiği ise şu âyetle bildirilmektedir: “*Bilin ki mallarınız ve oğullarınız sizin için ancak bir imtihandır. Büyük mükâfat ise elbette Allah'ın katındadır.*” (el-Enfâl 8/28).

Râzî, ilgili âyetteki *insanlar* sözcüğünün başındaki harf-i tarifin istigrâk¹⁷⁵ ifade ettiğini ve bu açıdan âyette belirtilen duyguların tüm insanlarda bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁶ Zaten sıralanan bu duygulara bakıldığında, onların insan hayatının devam ettirilebilmesi için gerekli olduğu görülür. Bu açıdan İslâm, onların yok edilmesini değil kontrol altına alınmasını, belli bir düzene sokulmasını ve her birinin kendi konularında değerlendirilmesini emreder. Kur’ân, insanın yanılığa düşerek bu şehvetleri hayatının merkezine koymasını önlemek için ilgili âyetin devamında “... *bunlar dünya hayatının geçimlidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır*” (Âl-i İmrân 3/14) buyurmakta, ayrıca birçok âyette cennetin sayısız nimetlerine dikkat çekmektedir.¹⁷⁷ Burada hatırlatmak gerekir ki âyetin dünya geçimliği dediği bu nimetlerden insan hayatının devamı ve neslin bekası için dinin koyduğu ölçüler dairesinde¹⁷⁸ istifade etmek, insanın en tabii hakkıdır.¹⁷⁹

Kutub, âyetteki “*insanlara süslü gösterildi*” ifadesindeki fiilin edilgen kipte olmasını sayılan bu duyguların fitrî oluşuna bir delil olarak göstermektedir. Bu duygular insanın temel yapısından ve her insanda onlara karşı bir eğilim vardır.¹⁸⁰ Bu nimetlere duyulan isteği, yaratılışında insanın nefesine yerleştiren Allah’tır. Ancak bu sevgileri tutku derecesine vardır ve kalıcı olan cennet nimetlerine karşı geçici olan bu nimetlerin tercih

¹⁷³ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti*, I, 385.

¹⁷⁴ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984, III, 180.

¹⁷⁵ İstigrak: Marife bir kelimenin başındaki (ل) takısının (harf-i tarif), kelimenin kapsamının tümünü ifade etmesidir. Bu durumda harf-i tarif “bütün, hepsi” manasına gelir.

¹⁷⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 211; Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 14.

¹⁷⁷ Örn. Âl-i İmrân 315, 133; ez-Zuhuruf 43/68-73.

¹⁷⁸ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/87; el-A'râf 7/32; et-Tahrîm 66/1.

¹⁷⁹ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti*, I, 385.

¹⁸⁰ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 373.

edilmesinde etkili olan nefis ve şeytandır.¹⁸¹ Dolayısıyla bu duygulara, dünya hayatının devamı için ve yeteri kadar önem verilirse Allah'ın, emirleri doğrultusunda hareket edilmiş, aksine hayatın tek hedefi yapılırsa şeytanın emirleri doğrultusunda hareket edilmiş olur. Bu duyguların insana ne amaçla verildiğinin bilinmesi, evveleminde yanılığara düşülmemesi için önleyici bir kalkan gibidir. Çünkü bu noktadaki bir yanılığ, zincirleme olarak birçok yanılığa sebep olacağından akıllı kişi, bu dünya nimetlerine gereği kadar önem verecek ve asıl hedefini âhiret nimetlerini elde etme olarak belirleyecektir. Böylece hedefin başlangıçta doğru tespit edilmesi, birçok yanılığa düşülmesini de engelleyecektir.

Âyette kadınların önce zikredilmesi hakkında Hamdi Yazır, *nâs* kelimesinin genel olarak kadın ve erkeğe şamil olmasına rağmen âyetteki kınamanın açıkça erkeklere yöneltilmiş olduğunu, kadınların ise sevilme makamında gösterildiğini kaydeder.¹⁸² Neseфі'ye göre oğullar hem soyu devam ettirdiği hem de ailesini savunabildiği için arzu edilir.¹⁸³ Altın ve gümüş ise her türlü mala bedeldir, çünkü onlara sahip olan, âdeta her şeye sahip olmuş gibidir.¹⁸⁴ Kutub, atın sevilmesini onun; gençliğin, hareketin, kuvvetin, güzelliğin ve atılganlığın sembolü olmasına bağlar.¹⁸⁵ Davar ve ekinler de üretme, mal çoğaltma ve biriktirme araçları oluşları nedeniyle insana sevdirelmıştır.

İmam Gazzâlî, bu nimetlerin iki yönüne dikkat çeker. Bunlardan ilki kalb ile alakalıdır ki kalb, bunları sever. Eğer bu sevgi makul bir düzeyde tutulup dizginlenemezse kalb, bu nimetlerin kölesi olur. İkinci yönü ise beden ile alakalıdır. Beden, bu nimetlerin ıslahı ve geliştirilmesi için çalışır ki meslekler, zanaatlar böyle doğmuştur. İşte bu iki alakadan dolayı insan, bu nimetlerle gereğinden fazla meşgul olursa dünyaya bağlanıp âhiretini unuttur. Bu da birçok günaha sebebiyet verecek büyük bir yanılığdır.¹⁸⁶

İnsana şehvet ve servet sevgisi verilmesinin hayatın bekası için bir zorunluluk olduğu kadar onu yanıltabilecek potansiyel birer güç olabileceği de akıldan çıkarılmamalıdır. Burada problem, bu güçlerin insana verilmesinde değil onların kötüye kullanılmasında olduğu açıktır. Zaten insanın ruhunda bu türden isteğe, sevgiye, öfkeye, şehvet ve

¹⁸¹ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, I, 326.

¹⁸² Yazır, *a.g.e.*, II, 1051.

¹⁸³ Neseфі, Ebü'l-Berekât, *Tefsîrû'n-Neseфі (Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vil)*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993, I, 152.

¹⁸⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 212-213.

¹⁸⁵ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 374.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1127.

gazaba eğilim olmasaydı dıştan gelen telkinlerin/vesveselerin onun üzerinde hiçbir etkisi olmazdı. Böyle olunca da imtihanın bir anlamı kalmazdı.¹⁸⁷ Dolayısıyla insan, dünya hayatının devamı için verilen bu duyguları tatmin etme yolunda Allah'ın helâl haram sınırlarına dikkat etmez, hedefe giden her yolu mubah görürse büyük bir yanılığa düşmüş olur. Oysa bunlar sadece dünya hayatının birer geçimliğidir ve ne kadar çok olursa olsunlar insana mutlu ve ebedî bir gelecek hazırlayamazlar.¹⁸⁸

3.2. HAYRA VE ŞERRE KABİLİYETLİ OLMASI

İnsan; akıl, özgür irade, içgüdü gibi çeşitli güç ve yeteneklerle donatılmış, diğer varlıkların kendisinin hizmetine verilmesi suretiyle de bu dünyada şerefli kılınmış ve varlık âleminde çok özel bir konuma yerleştirilmiştir.¹⁸⁹ Bu konum onun imtihan edilen bir varlık olması ile yakından alakalıdır. Çünkü Allah, kâinatı insan için, insanı da kendine ibadet etmesi için yaratmıştır.¹⁹⁰ İnsan, imtihanın hikmeti gereği bir yandan kendisini yüksek ve ruhanî bir seviyeye ulaştırabilecek ulvî duygulara sahip ve en güzel surette yaratılmışken diğer yandan var olan süflî duyguları nedeniyle mânevî olarak en aşağı seviyelere düşebilme tehlikesiyle de karşı karşıya bulunmaktadır.¹⁹¹ Dolayısıyla bu iki zıt tabiat arasında yaşanan mücadele, aynı zamanda insanın tekâmül edip yücelmesi için gerekli olan imtihanın da bir gereğidir.¹⁹²

İnsan varlığının en bariz özelliği, iç içe bir tabiata sahip olmasıdır. Bu yapıyla insan, kâinattaki varlıklardan tümüyle ayrılır. Diğer tüm varlıklar muayyen bir hedefi olan tek bir tabiata sahiptir. Hayvanlar, her türlü hareketlerini içgüdüleriyle yaparlar. Hareketlerinin sırrına vakıf olmadıkları gibi içgüdülerine karşı koyma güçleri de yoktur. Melekler, yaratılış itibarıyla mutlak itaate mecbur, tasarruf ve seçme yetkisi olmayan tek tabiatlı varlıklardır.¹⁹³ İnsan ise çamurdan bir bedenle, ilâhî soluktan (nefha) ibaret bir ruhtan¹⁹⁴ meydana gelmiştir.¹⁹⁵ Melekî ve hayvanî duygularla donatılmış çift yönlü bir varlık olan insandaki bu iki kuvvet arasında sürekli bir mücadele vardır. Melekî yönü onu yücelere doğru çekerken, hayvanî yönü ise onu süflî âleme doğru çekmektedir.

¹⁸⁷ Necati Kara, *Bir İletişim Aracı Olarak Kur'ân'da Beden Dili*, Ensar Neşriyat, 3. baskı, İstanbul 2015, s. 151.

¹⁸⁸ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 15.

¹⁸⁹ el-İsrâ 17/70.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/29; ez-Zâriyât 51/56.

¹⁹¹ et-Tîn 95/4-5.

¹⁹² Şerafettin Gölcük, *Din ve Toplum*, Esra Yayınları, Konya 2000, s. 205.

¹⁹³ et-Tahrîm 66/6.

¹⁹⁴ el-Hicr 15/28-29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72.

¹⁹⁵ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 57-59.

Hangi yön, kişide belirgin bir hal alır ve etkisi galebe çalarsa diğerini zayıflatır.¹⁹⁶ Allah Teâlâ, insan hangi yönüne yoğunlaşırsa onu kendisine kolaylaştırmıştır. Nitekim bu konuda şöyle buyurmaktadır: “*Kim verir ve sakınırsa, en güzeli de tasdik ederse, biz de onu en kolaya hazırlar, onda başarılı kılarız. Kim cimrilik edip vermez, kendini zengin sayıp hakka boyun eğmez, en güzeli de yalanlarsa, biz de ona en zoru kolaylaştırırız.*” (el-Leyl 92/5-10).

İslâm, insanı bir melek veya bir şeytan olarak kabul etmez. İnsanın şeytanî özellikler taşıyan bedenî cephesini kabul ettiği gibi meleklîği karakterize eden ruhanî cephesini de abartmaz.¹⁹⁷ Onu bu ikisi arasında ortalarda bir noktaya yerleştirir. İslâm, insan tabiatını bu iki karşıt kutup arasında uzanan boyutla tanımlamıştır. Boyutun toprak tarafı; hareketsizlik, atıllık, pasiflik halinin; üflenen ruh ise mükemmelliğe erişme, kâmil olma ve yükselme yönünde kesintisiz hareketin sembolik bir ifadesidir. Hayatı boyunca anılan bu iki kutup arasında sürekli mücadele ederek ruhî, ahlâkî ve sosyal şahsiyetini kazanmaya çalışan¹⁹⁸ insanın tabiatında hayır ve şer, fazilet ve rezalet, Allah’a itaat ve isyan arasında bir çatışma bulunması gayet doğaldır.¹⁹⁹ İnsan sadece makul, bilge, ölçülü, ihtiyatlı, düşünen ve akıl sahibi bir varlık değil aynı zamanda eylemde bulunan, özgür eylemlerinin sorumluluğunu üstlenen, heyecanlanan, seven, nefret eden, öfkelenen, çılgınlıklar yapan, içgüdülerine uyan, istekleri olan bir varlıktır. İnsan, maddî ve manevî özelliklerin kendisinde bir araya geldiği bir varlık olarak kendisini sürekli bir çatışmanın ortasında bulur. Dolayısıyla insan, değerlerini ve davranışlarını birbirine uyduramamaktan dolayı parçalanmışlıklar ve çatışmalar yaşayabilir. Bu çatışma, insanın iç âlemini iyi tanımamasından kaynaklandığı için kendini ve problemini tanıyan mücadele ruhuna sahip kişiler, çatışma ortamından hızla uzaklaşıp huzura kavuşurlar.²⁰⁰

İnsanın, imanî tanımayaya yönelik marifetullah üzere yaratılması fitratının sadece bir yönüdür. Bir diğer yönü ise “*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvâsını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırıcı kurtuluşu ermiştir. Onu kötülüklerle gömüp kirleten kimse de ziyana*

¹⁹⁶ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, tah. Seyyid Sâbık, Dârul-Cil, Beyrut 2005, I, 54-55.

¹⁹⁷ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 7, (Çevirenin sunumundan).

¹⁹⁸ Sedat Topçu, *a.g.m.*, s. 151.

¹⁹⁹ Necati, *a.g.e.*, s. 205.

²⁰⁰ Hüseyin Emin Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004, s. 33.

uğramıştır” (eş-Şems 91/7-10) âyetleri ile ifade edilen insanın iyiye, güzele, faydalıya meyilli olduğu kadar kötüye, çirkine, faydasız ve boş işlere de meyilli olmasıdır. Marifetullahı eğilimli olduğu kadar inkâra da eğilimlidir. Her iki özellik de onun mayasında vardır.²⁰¹ Bunun içindir ki insanda korku ve ümit, sevgi ve nefret, korkaklık ve saldırganlık, hüznün ve neşe, mutluluk ve mutsuzluk gibi birbirine zıt duygular vardır. Bu da bize insan psikolojisinin değişebilen bir yapıda yaratıldığını ve insanın sürekli aynı duygu düzeyinde kalamayacağını göstermektedir. İnsan bazen hata edecek, bazen de iyi davranışlarda bulunacaktır, yani bazen fücra bazen de takvâya yönelecektir. Eğer insanda bu değişkenlik özelliği olmasaydı onu terbiye etmek imkânsız olacak ve dolayısıyla insanın hatalarından geri dönmesi, yanlışlarını bertaraf etmesi de mümkün olmayacaktı.²⁰²

İslâm, insanın sürekli kötü veya sürekli iyi kalabileceği düşüncesini reddeder. Çünkü insan yanılmaya, sürçmeye, gaflete düşmeye ve günah işlemeye uygun yaratılmıştır. Dolayısıyla tüm bu olumsuzlukların, bir yönüyle insan olmanın bir gereği olduğu söylenebilir. Günahsız olmak insanî değildir, bilakis günah işlemek ve sonrasında tövbe etmek daha insanîdir.²⁰³ Hz. Peygamber’in “*Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah sizi helâk eder ve yerinize günah işleyecek (fakat tövbeleri sebebiyle) mağfiret edeceği kimseler yaratırdı.*”²⁰⁴ ve “*Bütün Âdemoğlu çok hata işler; hata edenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir.*”²⁰⁵ hadisleri de bu hususa işaret etmektedir.

İslâm âlimlerinin çoğunluğunun görüşüne göre insan nefsi, yaratılışında ne sırf hayır ne de sırf şer üzeredir,²⁰⁶ bilakis her iki yöne de eşit düzeyde yatkındır. En iyi insanın içinde bir şeytan, en kötü insanın içinde bir melek vardır.²⁰⁷ Yani hem en üstün mertebeye çıkabilir hem de en alt seviyeye düşebilir. Eğer iyi ahlâka sevk edecek bir yol göstericiye tâbi olur, Allah’ın razı olduğu ahlâkı kazanır ve güzel ameller işlerse mesut ve kemâl sahibi olur. Böyle yapmaz da rezil kişiler ile arkadaş olur, çirkin ameller işlerse

²⁰¹ Murat Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 50-51.

²⁰² Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1999, s. 145.

²⁰³ Ali İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Nehir Yayınları, İstanbul 1994, s. 141.

²⁰⁴ Müslim, “Tevbe”, 9; Tirmizî, “Da‘avât”, 105.

²⁰⁵ Tirmizî, “Kıyâme”, 50; İbn Mâce, “Zühd”, 30.

²⁰⁶ M. Sait Şimşek, *Yaratılış Olayı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 118.

²⁰⁷ Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 51.

kötü ve aşağılık olur, hüsrana yuvarlanır.²⁰⁸ İslâm, insanın sahip olduğu tüm duygular ile içinde bulunduğu çevreyi ve yaratılışındaki zayıf noktaları göz önünde bulundurur. İyi amelleri gösterir ve iyiliğe teşvik eder fakat asla zorlamaz. Kötülüğü de aynı şekilde bildirir ve kötülükten sakındırmak için gerekli uyarıları yapar, fakat terki için baskı yapmaz. Yalnız iyiliği mükâfatından bahisle teşvik ederken, kötülüğü cezasından söz ederek engellemeye çalışır. Bu noktadan sonra karar tamamen insanın kendisine aittir ve istediğini tercih edebilir.²⁰⁹ İnsanın hayra da şerre de yönelme konusunda serbest bırakıldığı, bu iki yolun herhangi birine girme konusunda zorlamanın olmadığı Kur’ân’da şöyle anlatılmaktadır: “Gerçekten biz, insana yol gösterdik; o ya şükredici ya da nankör inkârcı olur.” (el-İnsân 76/3). “Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi; iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?” (el-Beled 90/8-10).

İmam Mâtürîdî, Fussilet sûresinin 40. âyetinde Allah Teâlâ’nın “*Dilediğinizi yapın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.*” buyurmasını, insanın karar ve davranışlarında muhayyer bırakıldığı şeklinde yorumlamıştır. Buna göre Allah, insana her iki yolu, o yolların sonunda insanın karşılaşacağı durumları açıklamış ve sonrasında herkesi kendi iradesiyle baş başa bırakmıştır.²¹⁰ Bu sebeple öncelikle insan, kendisine neyin yarar neyin zarar vereceğini öğrenmesi, daha sonra da onu elde etmek veya ondan kaçınmak için içinde bir isteğin uyanması gerekir. Yani sadece bilmek kişiye bir fayda vermez, iradesini de o bilgi istikametinde yönlendirmesi gerekir.

İnsanın hem hayra hem de şerre kabiliyetli yaratılmasından doğan inişli çıkışlı psiko-biyolojik hayatı, bir ritim manzarası göstermekte yani yükselip alçalmaktadır. İnsan bu iki uç arasında gidip gelir, iner çıkar.²¹¹ Örneğin bazen manevî özellik genişleyerek insanı içine alır ve o, adeta orada kaybolur. Fakat insan, bu iyi olma sıfatında sürekli duramaz, çünkü böyle olsaydı insanlıktan çıkıp meleklik sıfatına bürünmüş olurdu. Da-ima kötülükte de duramaz, o zaman da şeytanlaşmış olurdu. Eğer insan bir tarafta kalmaya kendini aşırı zorlarsa bu gerilmelerin sonucu anormal durumlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin insan, nankörlük sıfatında devamlı kalırsa küfre sapacak, daha da kalırsa bir daha imana dönmeyecek şekilde kalbi katılaştacaktır. Artık onun imana geçiş ritmi kaybolmuş

²⁰⁸ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., t.y., s. 37.

²⁰⁹ Sayın Dalkıran, *Aklın Büyük Yanılgısı Tanrılaştırma*, Yedirenk Kitapları, İstanbul 2004, s. 109.

²¹⁰ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, tah. Mecdi Ba Sellum, Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 2005, IX, 86.

²¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 56.

demektir.²¹² Kur'ân'daki kalblerin taşlar gibi kaskatı kesilmesi ile ilgili âyetler, bu iki uç noktadan aşağı olanda kendilerini hapseden bedbaht insanları anlatmaktadır.²¹³

Tamamen saf ve temiz yaratılan insanlardan bir kısmının iyiliğe, bir kısmının da kötülüğe daha çok meyyal olması, onlarda var olan iyilik veya kötülük istidatlarından birisinin daha kuvvetli olmasından değil; istidadının bir yönünü tercih edip onu zamanla, tekrar ede ede kuvvetlendirmesinden ve onu bir tabiat, bir meleke haline getirmesindedir. Bu tıpkı bir kişinin bir mesleği uzun yıllar yaparak el becerisi kazanmasına benzer.²¹⁴ Bazı ahlâkçılar, insanları hayra yatkın olanlar, şerre yatkın olanlar ve ikisine de yatkın olanlar diye sınıflandırmışlarsa da âlimlerin çoğunluğu insanların her ikisine de yatkın olduğu görüşündedir.²¹⁵ Bu görüşün kuvvetli delillerinden biri şu ayettir: “*Andolsun her bir nefse ve onu düzenleyene (tesviye edene, sonra da ona hem kötülüğü (hem) ondan sakınmayı (iyiliği) ilham edene.*” (eş-Şems 91/7-8). Bu açıdan İslâm, Hıristiyanlıktaki gibi doğuştan getirilen aslî günahı yani ‘insan doğuştan günahkârdır’ fikrini asla kabul etmez. Kur'ân'a göre Hz. Âdem'in hatası, şeytanın aldatmasına kanmasındandır ve şahsîdir. Hz. Âdem, bu hatasından dolayı tövbe etmiş ve Allah da onu affetmiştir.²¹⁶

3.3. EĞİTİLEBİLİR OLMASI

İslâm, insanın doğuştan iyi olduğunu kabul eder. “*Biz gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık*” (et-Tîn 95/4) âyeti, bu gerçeği ifade etmektedir. “*Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik*” (et-Tîn 95/5) âyeti de insandaki bozulmanın sonradan meydana geldiğini yani fitrî değil ârizî olduğunu belirtir. İnsanın bozulmasının önüne geçebilmek, onun eğitilmesiyle mümkündür. İnsanın eğitimi, Hz. Âdem ile başlamış ve onu bizzat Allah Teâlâ eğitmiştir: “*Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti ...*” (el-Bakara 2/31). Bu âyet bize insanın sahip olduğu ilk bilginin Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'e isimleri öğretmesi olduğunu haber vermektedir. Ayrıca bu durum, insanın eğitilebilir olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. İnsanın eğitime müsait yaratıldığının bir diğer delili ise peygamberlerin gönderilmesidir. Yarattığı kuluna ilk bilgiyi veren Allah, onu sonraki hayatında da yalnız bırakmamış ve vahiy ile desteklemiştir. Eğer insanoğlu

²¹² Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 109.

²¹³ el-Bakara 2/74; el-En'âm 6/43; el-Hadîd 57/16.

²¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-sa'âdeteyn*, Beyrut 1319, s. 94.

²¹⁵ Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Kavramı*, s. 143.

²¹⁶ el-Bakara 2/37.

eğitilmeye müsait olmasaydı peygamber gibi bir eğiticiye ihtiyaç duyulmazdı.²¹⁷ Ayrıca insanların birbirlerine yaptığı öğütler, vaazlar ve uyarılar da boş bir iş olurdu.²¹⁸

İnsanların içinde akılla kavranan ilimlerin kaynağına ulaşma imkânı olan kimse-lerin bulunması ilâhî bir lütuftur. Diğer insanlar, bu kâmil olanlardan (peygamberler, âlimler, bilginler, öğretmenler vb.) doğru yolu öğrenirler.²¹⁹ İnsanın öğrenmeye ve eğitilmeye elverişli bir şekilde yaratıldığı, “Siz hiçbir şey bilmezken Allah sizi analarınızın karnından çıkardı, şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalbler verdi.” (en-Nahl 16/78) âyetiyle haber verilmiştir. Zemahşerî bu âyeti “İnsan, kendini ana karnında yaratan, şekil veren sonra da sıkıntıdan rahatlığa kavuşturan Mün‘im hakkında hiçbir şey bilmez olarak yaratılmıştır” şeklinde yorumlar.²²⁰ Dolayısıyla insan, Allah ve mahlûkât hakkındaki tüm bilgileri sonradan edinir. İmam Gazzâlî, insan kalbinin Rabbânî ve şerefli olmasından dolayı fitraten hakikatleri bilmeye elverişli olduğunu kaydeder.²²¹

İsfahânî, insanın fiillerinin, ahlâkının ve doğruyu yanlıştan ayırt etme kabiliyetinin ıslahı veya ifsadı konusunda yaratılıştan getirdiği bir yeteneğe sahip olduğunu, bu sebeple kolayca hayır veya şer yolunu tutabileceğini belirtmektedir.²²² Dihlevî (ö. 1176/1762) ise insanın mükellef kılınmasını onun bu potansiyeline bağlamaktadır. Çünkü insan, âyetin ifadesiyle zalimdir, fakat âdil olma imkânı vardır; cahildir, fakat öğrenme imkânı vardır.²²³ İnsan dışında kalan diğer varlıklar ise böyle değildir. Örneğin melekler, bilgi sahibi ve âdildirler ve onlar için asla cehâlet ve zulüm söz konusu olamaz. Hayvanlar ise âdil veya cahil olabilecek özelliklere sahip değildirler. Dolayısıyla insan, melekler gibi bilfiil değil, bilkuvve (potansiyel) olarak kemâle sahiptirler.²²⁴

İnsan davranışlarının bir kısmı içgüdülerle açıklanabilirse de bunlar öğrenme sonucu kısa zamanda yeni biçimlere girebilir. İnsan, yaşam tecrübeleri sonucu beğenmediği davranışlarını, temel ihtiyaçlarını daha iyi karşılayacak biçimde değiştirme gü-

²¹⁷ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 107.

²¹⁸ Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005, s. 937; İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 100.

²¹⁹ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I, 58.

²²⁰ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tah. Halil Me'mûn Şeyha, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005, s. 580.

²²¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 888.

²²² İsfahânî, *Tafsîlü'n-neş'eteyn*, s. 89.

²²³ “... Çünkü o, çok zâlim, çok cahildir.” el-Ahzâb 33/72.

²²⁴ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I, 54.

cüne sahiptir. Bu açıdan son yıllarda psikolojide insan davranışlarının yalnız içgüdülerle açıklanamayacağını, bunların çoğunun öğrenme mahsulü olduğu ileri sürülmektedir.²²⁵ Bayraktar Bayraklı, insanın bir imkânlar varlığı olduğunu, yani ona istenildiği gibi yön ve şekil verilebileceğini, insanın çeşitli yeteneklerini yaratılıştan beraberinde getirdiğini ve ham kabiliyet şeklinde olan bu yeteneklerinin eğitim yoluyla geliştirilebileceğini belirtmektedir.²²⁶

İnsan karakterinin oluşumunda fitrî özellikler mi, yoksa eğitim ve çevrenin mi etkili olduğu konusunda Alexis Carrell, karakterlerin temayül ve potansiyelden başka bir şey olmadığını, dolayısıyla insanın orijinalitesinin hem fitrî özelliklere hem de gelişmeye bağlı olduğunu söylemektedir. Fakat insan karakterinin teşekkülünde bu iki kaynaktan her birinin hissesinin ne oranda olduğunu bilinemediğini belirtmektedir.²²⁷ İnsanın eğitilebilir olması, onun yanılığının nedenlerini ve bu nedenleri giderme yollarını öğrenebilmesi, bunları hayatına tatbik ederek iyiye ve güzele doğru kendini geliştirebilme potansiyelinin kendisinde bulunduğu anlamına gelmektedir.

3.4. KENDİNİ KONTROL EDEBİLMESİ

İçgüdülerin insanı hayvanlaştırmasının önündeki en büyük engel, insanın yaratılıştan getirdiği kendi fikir ve hareketlerini kontrol edebilme ve dizginleyebilme yeteneğidir. Bu yetenek doğuştan mevcut olmasına rağmen birdenbire açığa çıkmaz. İnsanın yaşı ilerleyip vücutça ve akılca olgunluğa doğru adım attıkça kontrol mekanizması da gelişip olgunlaşır. İnsan, içgüdülerinin kendisini zorladığı hususları asla yok edemez fakat onları dizginleyip dinen ve ahlâken uygun bir düzeye çekebilir. İman edip sâlih ameller işlemek, insandaki olumsuz duyguları bütünüyle yok etmez, sadece onların üstünü örter, zararsız bir çizgiye çekmeye veya iyiye yönlendirmeye çalışır. İnsanda bulunmayan bir şey, dış baskılarla nasıl meydana getirilemezse fiilen var olan bir şey de

²²⁵ Baymur, *a.g.e.*, s. 150.

²²⁶ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 129.

²²⁷ Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, Yağmur Yayınevi, 4. baskı, İstanbul 1983, s. 300.

aynı yolla yok edilemez. Bu açıdan Allah, kullarından kötü fiil ve düşüncelerinden tamamen kurtulmalarını değil güçleri nispetinde²²⁸ onları kontrol etmelerini ve eğer yanlış günaha düşerlerse af dileyip tövbe etmelerini istemektedir. Çünkü O, asla kullarına güçlerinin üstünde bir mesuliyet yüklemez.²²⁹

İnsana fitraten verilmiş olan kendini kontrol mekanizması, onda var olan canlılık enerjisinin şehvî ve içgüdüsel güçlerin emrine girmesini engeller ve insanı ulvî seviyelere çıkarır. İnsanın sahip olduğu bu güç, hayvanlarda olduğu gibi ihtiyaçlarla sınırlı değil, ihtiyaçlarının çok üstündedir. Bu enerjiyi boş yere israf etmeyip ihtiyaç ve zaruret sınırları içinde kontrol ederek yüce hedeflere yönlendirebilen insan, sahip olduğu kontrol mekanizması sayesinde yeryüzünde Allah'ın halifeliği görevini bihakkın ifa etmiş olur.²³⁰ Müslüman, namaz²³¹ ve oruç²³² gibi tekrar eden ibadetlerin de yardımıyla olumsuz hasletlerini ve davranışlarını sürekli kontrol altında tutar.²³³ Ayrıca Kur'an'daki afâkî deliller, tergîb ve terhîb (iyiliklere teşvik ve kötülüklerden sakındırma) âyetleri onun bu yeteneğini geliştirip doğru kararlar vermesine yardımcı olur. Bu yollarla güçlenen kendini kontrol yetisi sayesinde insan, nefsinin arzu ve dürtülerine, şeytanın süsleme ve telkinlerine karşı koyabilecek ve bunlara karşı her daim uyanık olma yetkinliğine kavuşacaktır.²³⁴

İnsana yaratılırken kendisine faydalı şeyleri elde etmesi için şehvet ve tutku, zararlı şeyleri kendinden uzaklaştırabilmesi için gazap, bu iki durumda dengeli olabilmesi için danışacağı akıl verilmiştir.²³⁵ Bu noktada kişiye düşen görev; aklın doğru çalışabilmesi için etki altında kalmaması ve kişinin kendini kontrol sürecinde üzerine düşen görevleri yapabilmesi için ona ortam hazırlamaktır. Bunun için de en önemli şey aklı, kitle psikolojisinin etkisinden korumaktır. Çünkü tek başına bir insanın maruz kaldığı tahrikler karşısında akıl, bu tahriklere boyun eğmenin sakıncalarını göstereceğinden kişi bunlara

²²⁸ et-Tegâbün 64/16.

²²⁹ el-Bakara 2/286; et-Talâk 65/7.

²³⁰ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 236.

²³¹ el-Ankebût 29/45.

²³² el-Bakara 2/183; Buhârî, "Savm", 2; Müslim, "Sıyâm", 162

²³³ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, V, 307.

²³⁴ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 52.

²³⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Teblîs-i İblîs -Şeytanın Ayartması-*, çev. Savaş Kocabaş, Elif Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2005, s. 39.

kapılmaz.²³⁶ Fakat kitle içinde bulunan kişinin bu yeteneği kitlenin sahip olduğu his atmosferi içinde kaybolacağından akıl, ona doğruyu gösteremez.

İnsan, kendi gayret ve uyanıklığı, aklının ve vahyin yardımıyla kendini kontrol ederek arzuları ile sakınması gereken hususlar arasındaki dengeyi sağlayabilir. Allah'ın insana bahşettiği bu yetenek, insanın içgüdülerinin veya duygularının esiri olup da çeşitli yanılgılara düşmesini engeller. Bu; vahiy, akıl, düşünme, hatırlama, irade, gelecek hakkında öngörüde bulunma, vicdan, pişmanlık ve hatalardan ders çıkarma gibi nimetlerin insana kazandırdığı bir frenleme mekanizmasıdır. Zaten insanı hayvandan ayıran ve ona üstün olmasını sağlayan, irade gücü sayesinde bir işi iyice düşündükten sonra yapmasıdır. İnsan, sahip olduğu temsil (analoji) ve aklî kıyas yeteneği sayesinde çoğu zaman olaylar olmadan önce onların sonucunu adeta gerçekleşmiş gibi tasavvur edebilir. Böylece zararlı gördüklerinden uzaklaşır, yararlı olanlara yönelir; doğasından kaynaklanan nefsânî isteklere karşı koyar, onları bastırır ve sonuçta nefsini tedrici olarak buna alıştıırır.²³⁷ Bu yolla kendini kontrol ederek yanılgılara düşmekten kurtulur.

²³⁶ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1997, s. 32

²³⁷ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, s. 86, 178.

4. İNSAN FİİLLERİ VE NEDENLERİ

Yanılgı, insanın düşünce planında birtakım safhalardan geçerek aldığı kararların fiiller ile gün yüzüne çıkması neticesinde tamamlanan bir süreçtir. Bu yüzden insan, yanılgıya düşmekten kendini korumak istiyorsa işe en başından yani fiillerinin oluşum aşamasından başlamak zorundadır. Fiiller, önce zihinde tasarlanır, yapılmasına veya yapılmamasına karar verilir ve uygun ortam bulduğunda da gün yüzüne çıkar. Bu süreç, bazen saniyelerle ifade edilecek kadar kısa, bazen de aylar hatta yıllar sürebilecek kadar uzun bir zamanı kapsayabilir. Fakat ne kadar kısa olursa olsun zihnî bir süreçten geçmeyen fiiller, insanın iradî fiilleri arasında sayılamaz ve kişi bunlardan mesul olamaz. Mademki yanılgı, zihnî ve fiilî süreçlerden sonra meydana geliyor, o halde bu süreçlerin incelenmesi ve hangi süreçte nasıl yanılgıya düşüldüğünün tespit edilmesi zorunludur.

4.1. İNSAN FİİLLERİ

İsfahânî, fiili “bir müessirden -insan, hayvan veya cansız bir varlıktan- bilerek veya bilmeyerek, kasıtlı veya kasıtsız meydana gelen bir etkidir”²³⁸ şeklinde açıklamıştır. İmam Gazzâlî, fâili “kendisinden bilerek ve seçerek iradî fiiller sâdır olandır” diye tarif etmek suretiyle gerçek fiilin, iradî insan hareketleri olduğunu ifade etmiştir.²³⁹ Dolayısıyla bilinçli bir şekilde ve belli bir maksada yönelik olarak gerçekleştirilen, bilerek ve farkında olarak yapılan veya yapılmayan, müspet veya menfi her türlü harekete fiil/eylem/amel denir.²⁴⁰ İnsan, fiillerini iradesiyle belli bir amacı gerçekleştirmek için işler.²⁴¹ Hz. Peygamberimiz (s.a.s.) de “*Ameller niyetlere göredir*”²⁴² buyurarak amel-lerin düşünce, istek ve niyete dayanması gerektiğini ve ancak bu sayede değer kazanacaklarını hatırlatmaktadır.

İnsan fiilleri, meydana gelişleri veya iradenin etkisi dikkate alınarak farklı kısımlara ayrılmıştır. Seyyid Şerîf Cürçânî, meydana gelişleri açısından fiilleri ikiye ayırmaktadır:

²³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 382.

²³⁹ Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Tehâfütü'l-felâsife*, tah. Süleyman Dünyâ, Dârü'l-Meârif bi-Mısr, Kâhire 1966, s. 135.

²⁴⁰ Görgün ve dğr., *a.g.e.*, s. 65; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 146.

²⁴¹ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I, 58.

²⁴² Buhârî, “Bed’ü'l-vahy”, 1.

a) *Fiil-i 'ilâcî*: Meydana gelmesi bir organın hareket etmesine bağlı olan fiiller, “dövme”, “sövme” gibi.

b) *Fiil-i gayr-ı 'ilâcî*: Meydana gelmesinde herhangi bir organın hareketine ihtiyaç duymayan fiiller, “bilme”, “zannetme” gibi.²⁴³

Ahmet Hamdi Akseki'ye göre insanların eylemleri iki şekilde ortaya çıkar:

1. İnsanî eylemlerin bir kısmı belli bir amaca yönelik, bir kasıt ve karar neticesi olarak ağır ağır meydana gelir. Yani bir maksat ve gaye düşünülerek işe o suretle başlanır.

2. İnsanî eylemlerin bir kısmı da kasıt olmaksızın, ani bir biçimde birdenbire ortaya çıkar.²⁴⁴ Sebep ve gayeleri düşünülmeksizin ortaya çıkan bu tür fiiller tabîi fiillerdir. Birinci kısımdaki fiiller ise fikir ve muhakeme neticesi ortaya çıkan ihtiyarî fiillerdir. Dolayısıyla irade dikkate alındığında ise iki tip fiil vardır:²⁴⁵

a) *Iztirâri (refleks) fiiller*: Bunlar kalp atışı, nefes alma veya herhangi bir sese karşı aniden irkilme gibi irademizin en küçük bir etkisinin olmadığı fiillerdir. Refleksler doğuştan getirilen veya dışarıdan gelen bir uyarana karşılık yapılan ani ve istemsiz tepkilerdir.²⁴⁶ Bunlar, insan kontrolü ve şuuru olmaksızın otomatik bir biçimde gerçekleşir²⁴⁷ çünkü yapılmasına karar veren beyin değil omuriliklidir. Refleks ile iradî fiil arasındaki temel fark, bu karar mekanizmasıdır. Örneğin, acı veren bir durumda elimizi aniden çekeriz fakat düşme tehlikesine karşı bir yere tutunuyorsak elimizin zarar görmesini göze alarak vücudumuzu kurtarmak isteriz ve elimizi bırakmayız. Beynin devreye girdiği o andan itibaren insanın fiili, refleksten iradeli bir fiile dönüşmüştür.

Ali Fuad Başgil, hayatın büyük bir bölümünü kapladığı halde irademiz dışında cereyan eden otomatik hareketlerimizi; refleksler, içgüdüler, alışkanlıklar ve telkinli hareketler olarak dört gruba ayırır. Sonradan ve çoğunlukla başkasından öğrenilen alışkanlıkların bazen taklitle bazen de düşünceli bir şekilde başladığını fakat tekrarlana tekrarlana kişide yerleştiğini ve daha sonra baştaki şuur halinin kaybolarak davranışın otomatikleştiğini ve giderek birer ihtiyaç halini aldığını söyler. Alışkanlıkların içgüdülerden en önemli farkının bunların hiç yoktan ve suni olarak sonradan ihdas edilmeleri olduğunu

²⁴³ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 141.

²⁴⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, 2. baskı, İstanbul 1968, s. 65.

²⁴⁵ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 49.

²⁴⁶ Baymur, *a.g.e.*, s. 43.

²⁴⁷ Ziya Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu 1-20 Yaş Psikolojisi*, Yeni Matbaa Yayınları, Ankara 1955, 2. baskı, s. 319.

kaydeder.²⁴⁸ Her ne kadar Başgil, alışkanlıkları ve başkalarının telkinleri sonucu yapılan fiilleri de refleksler gibi irade bakımından bizim olmayan hareketler kapsamına almışsa da bunların sağlam bir nefis terbiyesi ile değiştirilebileceğini özellikle vurgular. Çünkü alışkanlıklar öğrenilerek, taklitle ve hiç ihtiyaç yokken meydana getirilir ve başlangıçları itibariyle iradîdir. Bundan dolayı insanlar, alışkanlıklarından veya telkinle yaptıkları fiillerden dolayı âhirette mutlaka hesaba çekileceklerdir.

b) *İhtiyarî (iradeli) fiiller*: Yazı yazmak, kitap okumak, oturup kalkmak gibi bile rek, irade ve seçme gücümüzü kullanarak yaptığımız fiillerdir.²⁴⁹ Bu fiillerden önce mutlaka zihnî bir karar alma faaliyeti bulunur. İnsan fiillerinin suç/günah olabilmesi için irade çok önemli bir unsurdur. İçinde irade barındırmayan refleks kapsamındaki fiillerden dolayı faile ceza verilemez.²⁵⁰ Dolayısıyla iradî olmayan fiillerden dolayı herhangi bir yanlışlık da meydana gelmez. Burada önemli olan husus, fiilin önceden düşünülmesi ve doğuracağı sonucun istenmiş olmasıdır.

Aslında her yanlışlık insanın bilgisini ve tecrübesini arttırır. İnsan, yanlışlıkların ardından oturup dövünmek yerine nedenlerini tespit etmek için önce bu konuya önem vermeli, kendini bağlayan kararlar almalı ve sonrasında ise derinlemesine incelemeler yapmalıdır. Bu açıdan yanlışlık nedenlerinin, insan fiillerinin oluşum süreçlerine etki ederek onu yanılttığı gerçeğinden hareketle fiillerinin nedenleri ve gerçekleşme aşamaları üzerinde ayrıntılı olarak durulması faydalı olacaktır.

4.2. İNSAN FİİLLERİNİN NEDENLERİ

İnsanı tanıyabilmek, onun hangi etkiler altında davrandığını bilmekle mümkündür. Davranışların çok çeşitli ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkması, onların sebeplerini bulmayı zorlaştırmaktadır. Zira insan, tek bir güdünün değil, çoğunlukla çok sayıda istek ve ihtiyacın ortaklaşa etkisi altında davranışta bulunur.²⁵¹ Davranışın dinamiğinde, kişinin biyolojik özellikleri, geçmiş yaşantısı, o anki içsel durumu ve içinde bulunduğu fizik ve sosyo-kültürel çevre etkilerinin hep birlikte oluşturdukları bir güdüsel örüntü yer alır.²⁵²

²⁴⁸ Ali Fuad Başgil, *Gençlerle Başbaşa*, Yağmur Yayınları, 22. baskı, İstanbul 1988, s. 28-33.

²⁴⁹ A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, 10. baskı, İstanbul 2004, s. 152.

²⁵⁰ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 1986, I, 148.

²⁵¹ Hayati Hökekleli, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2008, s. 103.

²⁵² Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 3.

Kişi hem içten hem de fiziksel ve toplumsal çevreden gelen uyarıcıların karmaşık etkile-riyle harekete geçmiş olabilir. Örneğin ders çalışırken sık sık kalemini sıvıltan öğrenci-nin bunu gerçekten ihtiyacı olduğu için mi yoksa ders çalışmaktan sıkıldığı için mi yap-tığını, yoksa her iki nedenin de bileşik etkisi altında mı böyle davrandığını ayırt etmek, öğrenciyi dışarıdan gözleyen biri için oldukça zordur.²⁵³ Çünkü fiillerimizin temelinde bazen tabii güdülerin ve alışkanlıkların tesiri, bazen eğilimler ve ihtirasların tahriki, bazen de atalarımızdan bize intikal etmiş olan irsî yeteneklerimiz yatmaktadır.²⁵⁴ Dihlevî, dav-ranışa sebep olan düşüncelerin doğuş sebeplerini; insanın yaratılış karakteri, onu kuşatan maddî çevrenin etkisi (yeme, içme, şehvet gibi), âdet ve alışkanlıklar, şeytanın telkinleri ve ruhun kendini hayvanî arzuların esaretinden kurtarması sonucu oluşan nûrânî haller başlıkları altında beş etkene dayandırmaktadır.²⁵⁵

Birçok davranışa neden olan refleksler, insan yaşamının sürdürülebilmesi için el-zemdir. Biyolojik ve psikolojik temelleri²⁵⁶ olan refleksler, kuvvet açısından farklılıklar gösterse de tüm insanlarda vardır ve önlenemez bir yapıya sahiptir. Güdüler ise kontrol altına alınıp ertelenebilir. Örneğin insan, hayatiyetinin devamı için su ve gıdaya ihtiyaç duyar, fakat sıhhî veya dinî nedenlerden dolayı bu ihtiyacını gidermeyi erteleyebilir. Do-layısıyla insanlar, ihtiyaçlarını gidermek için refleks olarak veya iradî birtakım davranış-larda bulunurlar. Kişiyi harekete geçirip davranışa sevk eden ihtiyaç veya istek, o davra-nışın nedenini oluşturur.

İnsanda bazı nesnelere veya davranışlardan hoşlanma, bazılarında da nefret etme gibi doğal bir eğilimin bulunduğunu kabul edilir. Bu eğilimlere duygusal hareket ettiriciler denir. Gereksinmeler kadar olmasa da heyecanların kaynağında yer alan haz ve elem de insan davranışlarını etkiler. Bunlar, bir davranışa neden olmakla kalmaz, aynı zamanda insanı mutlu ve istekli yapar, sonrasında da ona başarı hissi verir.²⁵⁷ Mutluluk ve başarı, aynı davranışların tekrar yapılmasının en önemli sebeplerinden-dir. İhtiraslar ise son derece şiddetlenmiş eğilimlerden başka bir şey değildir. Sarhoş-luk ve eğlenceye aşırı düşkünlük gibi süflî ihtirasların yanı sıra vatan ve güzellik sev-gisi gibi ulvî ihtirasların varlığı da söz konusudur.²⁵⁸ Bu açıdan eğilim ve ihtiraslar,

²⁵³ Baymur, *a.g.e.*, s. 67.

²⁵⁴ Bertrand, *a.g.e.*, s. 48.

²⁵⁵ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I, 66-67.

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Baymur, *a.g.e.*, s. 29 vd.; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 51 vd.

²⁵⁷ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998, s. 555.

²⁵⁸ Bertrand, *a.g.e.*, s. 52-55.

insanı her zaman kötü yönelişlere sevk etmez. Burada önemli olan, kişinin eğilim ve ihtiraslarını ahlâka ve -müslüman ise- Kur'ân'a uygun bir yönde geliştirmek için çaba sarf etmesidir. Jon Nuttall, bu çaba sürecinde yaşanan duygu çatışmasını şöyle izah etmektedir: “Arzularımın, yapmamın iyi olacağını düşündüğüm şeyle çelişebileceği önermesine yanıt, aslında çatışan iki arzum olduğu iddiası olabilir. Bir yanda elde etmek istediğim her neyse onu elde etme arzusu duyarım, öte yanda ise ahlâkî bakımdan doğru olduğunu bildiğim şeyi yapma arzusu duyarım. O halde yalan söyleyip söylemeyeceğim ve hile yapıp yapmayacağım bu arzuların hangisinin güçlü olduğuna bağlıdır.”²⁵⁹

Davranışları şekillendiren unsurların bir kısmı atalardan gelir. Öncekilerin birtakım davranış kalıpları sonraki nesillerce tekrarlanarak ve katlanarak uzayıp gider. Bu davranış kalıpları, tüm yaşam evrelerinde toplumu çepeçevre öyle bir sarar ki insan, başka türlü davranmasının imkânsız olduğunu düşünmeye başlar. Gündelik davranışların tecrübeyle birikerek bir nesilden diğerine aktarılması, hayat standartlarının gelişmesi adına çok faydalıdır. Fakat bu aktarım, pratik hayata yönelik değil de dinî ve fikrî bir meselede ise durum çok farklılaşır. Eğer ortada temelleri vahye veya kesin bilgiye dayanmayan bir fikir ve bu fikrin temel alındığı davranış kalıpları varsa sorun nesilden nesle katmerleşir ve durum içinden çıkılmaz bir hal alır. Peygamberlerin tüm mücadelesi, işte bu katmerleşmiş davranış kalıplarını ve onların dayandığı yanlış fikirleri kırmaya çalışmak olmuştur.²⁶⁰

Alışkanlıklar, eylemlerin tekrarıyla kuvvetlenen ve büyüyen belli hareketleri tekrarlama eğilimidir. Onlar, insanın kendi iradesi ile ortaya çıkar ve yine onun iradesi ve ihmaliyle kuvvet kazanır.²⁶¹ Bu yüzden insanın bilinçaltı, içgüdüler, alışkanlıklar veya sosyo-kültürel değerlerin etkisiyle yaptığı fiiller, her ne kadar değişik sebeplerle yapılmış olsalar da kişinin kendi iradesiyle ve şuurlu olarak yaptığı fiiller olarak kabul edilir.²⁶² Dolayısıyla kişi, alışkanlık nedeniyle yaptığı tüm davranışlarından sorumludur.

²⁵⁹ Jon Nuttall, *Ahlâk Üzerine Tartışmalar -Etiğe Giriş-*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1997, s. 34.

²⁶⁰ el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/71; Yûsuf 12/40; Sebe' 34/43; ez-Zuhuruf 43/24.

²⁶¹ Bertrand, *a.g.e.*, s. 50-51.

²⁶² Asım Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 310.

İnsandan beklenen, davranışlarının dinî, hukukî ve ahlâkî kurallara uygun olmasıdır. Dolayısıyla da sosyal, psikolojik ve fizyolojik güdülerini bu kurallar çerçevesinde gidermesi esastır. İnsan, davranışlarında güdülerinin mi yoksa onları kontrol altına almaya çalışan kuralların mı asıl muharrik unsur olacağına hür iradesiyle karar verir. Bu çatışma kaçınılmaz olarak hayatın her anında yaşanır. Kur'ân'da insana her iki yolun gösterilmesi ve seçimin kendisine bırakılmasının manası da işte budur.²⁶³ Yani insan, dünya hayatını Allah'ın koyduğu kurallar doğrultusunda mı yaşayacak, yoksa bedenî ve ruhî isteklerinin doğrultusunda mı? İnsanın davranışlarına Allah'ın koyduğu kurallar mı yön verecek, yoksa güdülerini mi? İnsan, kendisini harekete geçiren bu güdülerini Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak kontrol altına alabilir mi, alabilirse nasıl alabilir? Konumuzla ilgili olarak şu soruyu da soralım: İnsan, tüm bu etkenler altında yanılgılardan kurtulup doğru davranışlar sergileyebilir mi? Bu soruların cevabını bulabilmemiz için öncelikle insanın sorumlu tutulacağı iradî davranışları incelememiz gerekmektedir.

4.3. İRADÎ FİİL

İrade, nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir şeyi gerçekleştirmeyi istemesi ve ona yönelmesi;²⁶⁴ canlıyı, kendisinden değişik değişik fiillerin doğmasını sağlayacak bir duruma getiren sıfat;²⁶⁵ kişinin herhangi bir fiil veya hareketi isteyerek yapmasını veya yapmamasını emreden bir güç;²⁶⁶ ister zihnî olsun ister uzvî olsun bir eylemi bilerek, hesaplayarak, kendi kendini kontrol ederek, önce karar vermek sonra da yapmak veya yapmamaktır²⁶⁷ gibi çeşitli şekilde tanımlanmıştır. Bu tanımlardaki ortak nokta, iradeli fiilin bilerek yapılan ve bir kararı gerektiren fiil olmasıdır.

İnsan davranışlarında akıl ve irade, önemli birer etkidir. Çünkü davranışlar akıl ve iradenin organlara verdiği emrin sonucunda meydana gelir. Dış dünyaya yansıyan davranışların süresi ne kadar kısa olursa olsun ondan önce aklî ve iradî bir süreç mutlaka bulunur. Akıl plan yapma ve programlama becerisi vardır, hedef koyar, stra-

²⁶³ el-İnsân, 76/3.

²⁶⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 206.

²⁶⁵ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 16.

²⁶⁶ M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997, s. 27.

²⁶⁷ Dalat, *a.g.e.*, s. 319.

tejik düşünür, tecrübeleri ve zekâyı kullanarak meseleyi analiz eder. Ancak son noktada irade devreye girer, olumlu ya da olumsuz bir hüküm verir. Dolayısıyla akli uygulamaya geçiren tetikleyici unsur iradedir. Sonuçta davranışın iyi veya kötü olduğuna, yapılıp yapılmayacağına dair son kararın verilmesini sağlayan meleke, kişinin iradesidir.²⁶⁸

Seyyid Kutub, Hz. Âdem ile eşinin yasak ağaç ile imtihan edilmesinin hikmetini açıklarken insana bahşedilen iradenin önemine vurgu yapar. Ona göre insan ile hayvan arasındaki en belirgin fark, insanın yeryüzündeki hayatında mutlaka yer alacak olan yasak kavramıdır. Çünkü yasak kavramı olmaksızın insanın iradesi ortaya çıkamaz. Yasaksız bir hayatta insanın verdiği söze bağlı kalıp kalmadığı, konulan kurallara uyup uymadığı anlaşılabilir. Yasak olmadan irade sahibi insan ile iradesi olmayan hayvan, birbirinden ayırt edilemez. Bu sebeple irade, bir yol ayrımını ifade etmektedir.²⁶⁹ İnsan dinî tercihlerinde bilgisiyle değil iradesiyle karar verir. Çünkü iman da küfür de kişinin kendi bilgisine dayanır. Fakat bir şeyi bilmekle onu kabul edip hayata aktarmak veya onu reddetmek ayrı şeydir. İşte bu noktada devreye kişinin iradesi girer. İnsanın bir şeyi bildiği halde onu kabul edip hayatını ona göre düzenlemesini veya onu tamamen görmezlikten gelmesini iradesi sağlar.²⁷⁰ Dolayısıyla insan, zekâsı ve bilgisiyle değil, ancak iradesiyle insandır, denilebilir. Ayrıca irade, yalnız insanı hayvandan değil, insanları da birbirinden ayıran ve aralarında üstünlük farkı yaratan yegâne ruhî kuvvettir.²⁷¹

İrade, ruhî ve zihnî pek çok etkene bağlıdır. Beyinde bulunan bütün merkezlerin, dengeli bir halde bulunması durumunda gerçek kimliği ile ortaya çıkabilir.²⁷² Dozu kaçan, aşırılık sınırına varan tüm duygular, iradeyi etkileyerek yanılıya neden olabilir.²⁷³ Fakat insan, isterse iradesini eğitebilir, böylece irade; sağlam, doğru ve güçlü inançların tezahürü, örf, adet, anane ve imanın ürünü, ahlâkî eğilimler demeti olur. Ayrıca iradeyi bozan her şeyden uzak kalmak gerekir. Bunlar da boş ve bâtıl inanışlar, vicdanı rahatsız eden kötü fiiller, başkalarına zarar verme, geçici zevkler ve benzerleridir. Kısacası iradenin

²⁶⁸ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 173-174.

²⁶⁹ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 58.

²⁷⁰ Özcan, *a.g.e.*, s. 110.

²⁷¹ Başgil, *a.g.e.*, s. 24.

²⁷² Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 272.

²⁷³ Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 143.

kuvvetli olması için kişi, her türlü aşırılıklardan uzak, orta halli, itidalli bir şahsiyete sahip olmalıdır.²⁷⁴

İnsanın iradesine, dolayısıyla da doğru kararlar vermesine engel olan hususlara zihnî sertlik, inatçılık, önyargılar, taassup, içe dönüklük, saldırganlık gibi psikolojik durumlar da ilave edilebilir. Fakat Allah, insanı yaratırken ondaki dengeyi sağlayacak olumlu özellikleri de ona bahşetmiştir. Bu noktada iradenin doğru kararlar vermesine katkıda bulunan durumlar arasında hoşgörü, yumuşaklık, ufuk genişliği, berrak bir zihin, şuur ile şuur altı arasındaki ahenk, zihnin olaylardan yeni bir sonuç çıkarabilme yeteneği gibi özellikleri sayabiliriz.²⁷⁵ Tüm bunlar, insanın iç dünyasında çatışma halindedir ve insan, bunların etkisi altında iradesini kullanarak yanılığa düşmeden doğru kararlar vermeye çalışır. Bu açıdan iradî fiilin aşağıda inceleyeceğimiz aşamalarında düşülebilecek herhangi bir yanılğı, olumsuz veya günah bir fiil ile sonuçlanabileceğinden bu aşamaların ayrıntılarıyla incelenmesi yanılığa düşmeme adına uygun olacaktır.

4.4. İRADÎ FİİLİN AŞAMALARI

İnsan, zihnî olarak bir fiile karar verme ve eyleme geçme noktasına birdenbire gelmez. Hazırlık aşaması diyebileceğimiz birtakım safhalardan geçer. Bu safhalarda, takınılacak tutumun veya ortaya konulacak davranışın mümkün olabilirliliği ve doğuracağı muhtemel sonuçlar üzerinde düşünülür. Muhakeme edilen işin yapılmasında veya yapılmamasında bir seçme söz konusu ise birisi tercih edilir ve böylece iradî fiil gerçekleştirilir.²⁷⁶ Bu safhaların dikkate alınmaması, gerçekleşen fiilin nedeni hususunda ciddi yanılığlara düşülmesine sebep olabilir.²⁷⁷

İradî fiillerin gerçekleşme aşamaları iki farklı şekilde izah edilmektedir.

²⁷⁴ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 273-274.

²⁷⁵ a.g.e., s. 269.

²⁷⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yayınları, İstanbul 1997, s. 57.

²⁷⁷ Örneğin iman konusunda bu aşamaların önemi için bkz. Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 337-338; Özcan, a.g.e., s. 41-45.

4.4.1. İradî Fiilin Aşamaları (1): Hâcis, Hâtır, Hadîsü'n-Nefs, Hemm, Azm

İslâm âlimlerinden bazılarına göre iradî bir fiil şu beş aşamadan sonra meydana gelir: *Hâcis, hâtır, hadîs-i nefis, hemm, azm.*²⁷⁸ Bir başka görüşe göre ise iradî fiilin meydana gelmesinden önce *nefsin yönelmesi, rağbet, hemm, kesin irade, akıl ve azm* olmak üzere altı aşaması vardır.²⁷⁹ Biz her türlü aşamaları göz önünde bulundurmakla beraber Ahmet Hamdi Akseki merhumun *Ahlâk Dersleri* adlı kitabında aktardığı beş aşamalı sıralamasına²⁸⁰ göre bir inceleme yapacağız.²⁸¹ Buna göre iradî fiilin aşamaları şunlardır:

- a) Kalbe geldiği gibi durmayan, geçip giden düşünce: *hâcis*;
- b) Tekrar tekrar kalbe gelen düşünce: *hâtır*;
- c) Kişinin kalbe gelen bu düşünce hakkında kendi kendine konuşması ve tereddüt etmesi: *hadîsü'n-nefs*;
- d) Kurgulanan düşünce, fiilin tercih edilmesi düşüncesi: *hemm*;
- e) Kuvvetle ve samimi olarak fiilin tasarlanması: *azm.*²⁸²

Tüm bu süreçler tamamlandığında meydana gelen fiil, iradî bir fiil olup kişi bu yaptığından sorumludur. İslâm hukukunda azm mertebesine ulaşmayan düşünce aşamalarından dolayı kişinin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Dolayısıyla bu aşamadaki bir yanlış da uygulamaya konulmadan düzeltilebilir.

4.4.1.1. Hâcis

Hâcis (hâtır-ı evvel), herhangi bir konu hakkında kalbe bir fikrin gelmesidir. Bu fikir, düşüncenin başlangıç aşamasını oluşturur.²⁸³ Kalbe ilk gelen bu his veya düşünceler

²⁷⁸ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 52.

²⁷⁹ Meydânî, Abdurrahman, *el-Ahlâku'l-İslâmiyye ve Üsûsühâ*, Dârü'l-Kalem, Dimeşk 1420, I, 106-116.

²⁸⁰ Bu sıralamaya “merâtibü'l-kasd / مراتب القصد” adı verilip nazım yoluyla şöyle ifade edilmiştir:

مراتب القصد خمس: هاجس ذكروا فخاطرٌ فحديثُ النفس فاستمعوا
يليه همٌّ فعزمٌ كُلُّهَا رُفِعَتْ سوى الأخير، ففيه الأخذُ قد وقعا

Bkz. Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesâni*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994. II, 62.

²⁸¹ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 52.

²⁸² Endelüsî, Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, tah. Adil A. Abdulmevcud–Ali Muhammed, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, III, 47.

²⁸³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 513.

kalbin en derin ve gizli sesleridir. Bunlara, genellikle iyi ve hayırlı olarak kabul edildiği için *Rabbânî hâtır* adı da verilir ve genelde isabetli olur.²⁸⁴

4.4.1.2. *Hâtır*

Hâtır, hâcis olarak kalbe gelen ilk düşüncenin kişiyi bir süre meşgul etmesine, dolayısıyla kalbde hâsıl olan fikirlere denir. İç ve dış tesirler sonucu kalbde oluşan en kuvvetli tesir, hâtırlardır. İradeyi harekete geçirip fiilleri başlatan bunlardır. Değişik kaynaklar vasıtasıyla oluşan hâtırlar (= uyarıcılar, modern psikolojinin adlandırmasıyla; güdüsel örüntüler), davranışların temelinde yer alır.²⁸⁵ Hâtırlar arzuyu tahrik eder, arzu azmi, azim niyeti, niyet de azaları harekete geçirir.²⁸⁶

Kalbi iyiliğe veya kötülüğe çağırانlar akıl, nefis ve şeytandır. İnsan, bunlardan herhangi birisinden gelen hâtırın kaynağını, önce durup düşünmek sonra da Kitap ve Sünnet'i kendisine delil kılmak suretiyle tayin edebilir. Eğer kişi, akıl ile düşünmez ve ilmi de kendine rehber edinmezse yararına ve zararına olan şeyi göremez.²⁸⁷ Kulun katkısı olmadan kalbe doğan şeye *hâtır* denir. Kalbe gelenler dört kısma ayrılır: *Rabbânî hâtır*; sebebi kolayca anlaşılabilir ve asla hatalı olmayan hâtırdır. *Melekî hâtır*; doğruluğa ve iyiliğe davet eden hâtırdır.²⁸⁸ *Nefsânî hâtır*; bunlar nefsin arzu ve istekleridir. *Şeytanî hâtır*; Hakk'a muhalefet etmeye, karşı koymaya çağırان hâtırdır.²⁸⁹ Arzu ve rağbeti tahrik eden hâtırlardan şerre davet eden, sonucu zarar veren hâtıra *vesvese* denilir ki bunun kaynağı şeytandır. Hayra davet eden, âhirette fayda verecek olan hâtıra ise *ilham* denilir ki bunun da kaynağı melektir.²⁹⁰

Bu aşamada şeytanın insana verdiği vesveseden kurtulmak isteyen kişi, “*Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*” (el-A'râf 7/200) emrine uyarak Allah'a sığırsa kalbe ge-

²⁸⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2009, s. 240.

²⁸⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 41.

²⁸⁶ H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, s. 152.

²⁸⁷ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 53.

²⁸⁸ “*Ademoğluna şeytan da melek de yaklaşır. Şeytanın yaklaşması, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise iyiliğe yönlendirmek ve hakkı doğrulamak şeklindedir. Kim böyle (meleğin telkinini) hissederse bunun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Kim de diğerini (şeytanın vesvesesini) hissederse, taşlanmış ve kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın.*” Tirmizî, “Tefsiru'l-Kur'ân”, 2.

²⁸⁹ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 255.

²⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 903.

len bu tür kötü düşünceler *hâtır* aşamasından *hadîsü'n-nefs* aşamasına geçemez. Böylece kötü fikirler insan zihninde tartışılmaz ve kişiyi meşgul edemez. Nefsin kötülüklerle olan meylini önlemenin yolu, nefse gelen kötü düşüncelerin henüz *hâtır* aşamasında iken engellenmesidir.²⁹¹

4.4.1.3. *Hadîsü'n-nefs*

İnsanın içinden gelen düşünceler anlamındaki *hadîsü'n-nefs*, bir fiilin zihinde doğmasından sonra insanın onu yapıp yapmamakta tereddüt etmesi ve onun hakkında olumlu ya da olumsuz fikirler üreterek düşünme safhasıdır. *Hâcis*, *hâtır* ve *hadîsü'n-nefs*, insan zihinde herhangi bir fiili yapmaya karşı uyarıcı, dürtücü bir imajın doğma sürecini ifade eder. Bu süreçte insanın kalbine gelen ve kendi içinde tartıştığı bu düşüncelere engel olması mümkün değildir. Bunun için Zemahşerî, insanın içine doğan, vesvese ve *hadîsü'n-nefs* denilen, nefsin kendi içindeki tasavvur ve tahayyüllerinden sorumlu olmayacağını, çünkü onları tamamen ortadan kaldırmanın insanın gücünün dışında olduğunu vurgular.²⁹²

Hadîsü'n-nefs aşaması, yanılığın önüne geçmenin ilk basamağıdır. Çünkü düşünceler henüz *hadîsü'n-nefs* aşamasında iken insan, hiç vakit kaybetmeden o düşüncüyü ölçüp tartmalı ve eğer hayırlı görürse geliştirip bir sonraki aşamaya geçirmelidir. Kötü olduğunu fark ederse ona daha fazla fırsat vermeyerek hemen aklından atmaya çalışmalıdır. Hasan-ı Basrî, bu konuda şöyle demiştir: “Aklından bir şey geçtiğinde durup düşünen kula Allah merhamet etsin. O düşünce Allah içinse devam ettirir, değilse hemen geri durur ve vaz geçer.”²⁹³

4.4.1.4. *Hemm*

İnsan kalbinin bir şeyin yapılması yönüne meyletmesi demektir. Ebû Hilâl el-Askerî'ye göre *hemm*, insanın bir işi yapmaya kastetmeden önce ona kalben yönelmesidir.²⁹⁴ Ebü'l-Bekâ ise *hemmi* nefsin bir işe yoğunlaşması ve karar kılması; *azmi* ise bir işin gerçekleştirilmesine kastetmek olarak tarif etmektedir.²⁹⁵ İbn Manzûr (ö. 711/1311), *hemmi* “insanın bir şeye niyet etmesi, onu irade etmesi ve ona azmetmesi”

²⁹¹ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 55, 93-94.

²⁹² Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 158.

²⁹³ İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 96.

²⁹⁴ Askerî, *a.g.e.*, s. 127.

²⁹⁵ Kefevî, *a.g.e.*, s. 961.

olarak açıklamaktadır.²⁹⁶ Aynı şekilde Karâfi (ö. 736/1335) de hemm ile azmin eş anlamlı olduğunu söylemektedir.²⁹⁷ Fakat hemm kelimesinin azm ile açıklanmasına karşı çıkan Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), hemmin azmin dışında bir manasının olduğunu kaydetmektedir.²⁹⁸ Bu farkı Muhammed Hasan Cebel, azm kelimesinde karar açısından sertlik ve şiddet olduğunu, hemm kelimesinin ise manaları arasında bulunan akıcılık ve yumuşaklıktan dolayı karar açısından azm kadar kesinlik ifade etmeyeceği şeklinde açıklamaktadır.²⁹⁹

Hemm, insanın insan olmasından kaynaklanan özelliklerinden dolayı bir şeye kalben meyiletmesidir. Bu meyil kesin karar verilirse azme dönüşür ve kişi, azminden dolayı mesul olur. Fakat kişi bu meyli kalbinden atarsa mesuliyetten kurtulmuş olur. Hz. Yûsuf'un vezirin karısının daveti ile imtihan edildiğini anlatan âyette geçen hemm kelimesi işte bu durumu ifade etmektedir. Hz. Yûsuf'un nefsi de her genç erkeğin nefsi gibi fitraten kadınlara meyyal yaratılmıştır.³⁰⁰ Vezirin karısının daveti ile kalbindeki bu duygu depresmiş fakat o, kendini günaha düşmekten alıkoymuştur.³⁰¹ Vezirin karısına gelince o, kalbine gelen bu hemme engel olamamış, onu azme dönüştürmüş sonra da fiiliyata dökmeye gayret etmiştir. Hz. Yusuf'un durumu kişinin ihtiyarına bağlı bir kasıt türünden olmayıp oruçlu bir kimsenin sıcak bir günde, soğuk suya karşı olan meyli gibidir. Böyle bir meyil ise teklif sınırlarının dışındadır.³⁰²

Hz. Peygamber, insanın zihninde yapıp yapmama konusundaki kararının tam olarak netleşip, kişiyi harekete geçirmeyen düşüncelerine Allah'ın vereceği karşılığı açıkladığı bir hadisinde “*Şüphesiz Allah, güzellikleri ve çirkinlikleri takdir edip yazdı, sonra bunları açıkladı. Her kim bir güzel iş yapmayı diler de onu yapamazsa, Allah ona tam bir hasene yazdırır. Eğer o kimse güzel bir iş yapmak diler ve onu yaparsa Allah ona on haseneden yedi yüz katına ve daha çok hasene yazdırır. Bir kimse de çirkin bir iş yapmayı kasteder ve onu işlemezse, Allah ona tam bir hasene yazdırır. Eğer o kimse*

²⁹⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 620.

²⁹⁷ Karâfi, Şehâbeddin, *el-Ümniyye fî idrâki'n-niyye*, tah. Müsâ'id b. Kâsım, Mektebetü'l-Harameyn, Riyâd 1408, s. 119.

²⁹⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, III, 47.

²⁹⁹ Cebel, *a.g.e.*, IV, 2317.

³⁰⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 510.

³⁰¹ Yûsuf 12/24.

³⁰² Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Kavramı*, s. 147.

çirkin bir iş yapmak ister ve onu yaparsa, Allah ona tek bir seyyie yazdırır.”³⁰³ buyurmaktadır. Hadisin metninde hemm fiilinin kullanılması düşüncenin azm mertebesine yani eyleme dönüşme aşamasına ulaşmadığını açıkça ifade etmektedir. Aynı zamanda “Allah, ümmetimin kalblerine gelen kötülükleri, yapmadıkça ve konuşmadıkça affetmiştir”³⁰⁴ hadisi de bu hususu teyit etmektedir.

Îrâdî fiilin bu maddeye kadar açıkladığımız safhaları, insanın bilerek veya elinde olmayan sebeplerden dolayı zihnine gelebilen durumlardır. İnsan bu safhalarda o fiili işlemeye daha tam karar vermemiştir. Fiil henüz düşünce safhasındadır. Bu noktadan sonra ya azm ya da terk gelir. Eğer kişi, zihninde oluşan fikri fiiliyata dökmekten vazgeçer ve o yönde herhangi bir eylem hazırlığında bulunmazsa ondan mesul değildir. Aksine fiili yapma konusunda kesin karar verirse artık o fikir, azm safhasına geçmiş olur. Bu aşamada kişi, çeşitli sâiklerin etkisiyle bir karar verme süreci yaşamakta ve yanılgılar tam bu noktada başlamaktadır.

4.4.1.5. Azim

Azim, bir şeyi yapmaya bilinçli olarak karar vermeye denilir. İradenin eyleme yönelmesini ifade eden azim, kararlılık göstererek bir işe kesin olarak yönelmektir.³⁰⁵ Askerî, azmi kişinin herhangi bir fiili gerçekleştirme veya gerçekleştirilmeme hususundaki fikrini kesin olarak irade etmesi olarak tarif etmiştir.³⁰⁶ Tehânevî ise bir iş yapılmadan önce şehvî ve aklî etkenlerden, psikolojik arzu ve eğilimlerden kaynaklanan tereddüt döneminden sonra insanın bir işi şu veya bu şekilde yapma konusunda bir tercihe ulaşması durumundan azim; ulaşamadığı durumda ise tereddüt ve şaşkınlığın doğacağını kaydetmektedir.³⁰⁷ Azim, nefsanî meyillere iltifat etmeksizin iradede kararlılık gösterip ciddiyet ortaya koymak ve herhangi bir konuda sabır ve sebat ile devam etmektir.³⁰⁸ Kelimenin Kur’ân’daki kullanımları da bu manalandırmaya uygundur. “... *Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et ...*” (Âl-i İmrân 3/159).³⁰⁹ Azim, kelimesi ciddiyet ve kararlılık anlamında kullanılır, bundan dolayı kendilerine

³⁰³ Buhârî, “Rekâik”, 31.

³⁰⁴ Buhârî, “Eymân” 15.

³⁰⁵ Cürçânî, *a.g.e.*, s. 126.

³⁰⁶ Askerî, *a.g.e.*, s. 124.

³⁰⁷ Tehânevî, Muhammed, *Mevsû‘atü keşşâfi istilâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, tah. Ali Dahrûc ve dğr., Mektebetü Lübnan, Lübnan 1996, II, 1180.

³⁰⁸ Hayati Aydın, “Kur’an’da İrâde-Azm ve Tevekkül”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, c. IX, sy. 22, s. 64.

³⁰⁹ Ayrıca bkz. Muhammed 47/21; Tâhâ 20/115.

karşı gösterilen şiddetli mukavemete karşılık büyük bir ciddiyet ve kararlılık gösterip sebat ettikleri için bazı peygamberler, ülü'l-azm (azim sahibi) peygamberler olarak anılmışlardır.³¹⁰

Kesin olarak azmetmek, karar vermek manasına gelen niyet, “kendisiyle bir şeye doğru gerek onu yapmak için gerekse onu elde etmek için iradenin yöneldiği bir hareket” olarak tarif edilmiştir.³¹¹ İradî fiilin aşamalarına göre niyet, hâtırın nefiste kuvveden çıkıp tahakkuk mevkiine geçmesine denir.³¹² Niyet, kişide istek uyandırıp onun dikkatini bir noktada toplamasını sağlar. Bu sayede insan, sorunlarını çözebilecek bir konuma gelir. Dolayısıyla niyet, insanın doğru kararlar vermesi, hayatını doğru yönlendirmesi ve hata yapmaması ile alakalı çok önemli bir adımdır.³¹³ Hz. Peygamber'in “*Ameller niyete göredir. Bir kimsenin niyeti ne ise eline geçecek olan da ancak odur...*”³¹⁴ hadisi, niyetin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Ahmed Rifat (?-1895), dünyada hayır ve şer ne iş varsa hepsinin temelinde niyet olduğunu, hayra niyet edenlerin iyilik, şerre niyet edenlerin ise kötülük yaptıklarını söyler.³¹⁵ İzzetbegoviç (1925-2003) ise niyeti insanın kendi derinliklerine, o rûhî dibe doğru dâhilî bir adım olarak değerlendirir ve kişinin niyetiyle o fiili kendine mal ettiğini, tasdik ve teyit ettiğini belirtir. Sonradan fiilin tahakkuk edip etmemesi ise artık fark etmez çünkü kişi, iç dünyasında dönülmesi imkânsız olarak o fiili yapmış olur.³¹⁶

4.4.2. İradî Fiilin Aşamaları (2): İdrâk, Tezekkür, Karar, İcra

Bir başka bakış açısına göre iradeli bir hareket, şu dört aşamada gerçekleşir:

a) İdrak: Sebep ve amaçların varlığı ve tasarlanması safhasıdır. Gerçekleştirilecek fiilin sebep ve amaçları zihinde idrak edilir ve tasarlanır. Örneğin bir kişi yemeğe davet edildiği zaman yemeğe davet edildiğini idrak eder.

³¹⁰ Hayati Aydın, “Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül”, s. 65.

³¹¹ Muhammed Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Enver Günay, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, 3. baskı, s. 285-286.

³¹² Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 240.

³¹³ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 175.

³¹⁴ Buhârî, “İmân”, 41; Müslim, “İmaret”, 45; Ebû Dâvûd, “Talak”, 11; Tirmizî, “Fezâilü'l-cihâd”, 16; Neseî, “Taharet”, 59.

³¹⁵ Rifat, *a.g.e.*, s. 248.

³¹⁶ İzzetbegoviç, *a.g.e.*, s. 142.

b) Tezekkür: Fikrin düşünülmesi, muhakeme edilmesi ve zihinde tartışılması safhasıdır. Fikrin lehteki ve aleyhteki sebepleri göz önüne getirilip zihinde tartışılır, olabilirliği, fayda ve zararları, doğurabileceği muhtemel sonuçları değerlendirilir. Kişi davete niçin gitmesi veya gitmemesi gerektiğini düşünce süzgecinden geçirir.

c) Karar: Yaşanan zihnî müzakerenin sona ermesi ve fiilin dayanağı olacak kararın kesin olarak alınmasıdır. Kişi, zihnî bir süreç sonunda davete gitme veya gitmeme konusunda bir karar verir.

d) İcra: Uygulama, tamamlanıncaya kadar eylemi yürütme safhasıdır. Hemen kararı takip eder ve verilen karar bu aşamada hayata geçirilir. Kişi, davete gider veya gitmez.³¹⁷

Alexis Bertrand, benzer şekilde iradeli bir fiilde sırasıyla şu aşamalar bulunduğunu kaydetmiştir:

a) İstemek: Her istem yani iradenin her özel eylemi, ulaşılması istenen bir hedefin, vücuda getirilecek bir gayenin düşünülmesini gerektirir.

b) Müzakere: Özellikle vesilelerin seçimi yani güdüler ve hareket ettiricilerin düşünülerek tetkik edilmesi demektir.

c) Karar: Müzakereyi ilmî bir sonuç gibi belirlemek, etkin ve etkili olan çözümler ve tasarılar ortaya çıkarmaktır. Karar verme veya bir işi çözmek demek, bir şey yapmak demektir. İyi bir şey yapmak için ise iyi bir karar vermek yeterlidir.

d) Niyet: Kararı takip eden asıl şey, *eylemdir*. Fakat tartışılmış ve istenmiş bir eylemin gerçekleştirilmesi, daima kişinin elinde değildir. Çünkü eylem, göğüs gerilmesi mümkün olmayan zorluklarla engellenmiş olabilir.³¹⁸

İradî fiilin gerçekleşme sürecindeki en önemli aşama, karardır³¹⁹ ve burası iradenin en net görüldüğü aşamadır. Çünkü yapılmak istenen fiil, bu aşamada netleşir ve fizikî âleme çıkmaya oldukça yaklaşır. İnsan aldığı kararın ardından zihninde tereddüdün yerini sükûnet alır ve bu fiilin sonuçları ile ilgili her türlü sorumluluğu kabul eder. Herhangi bir dış engelle karşılaşmadığı sürece verilen karar uygulanır ve kişi eylemini gerçekleştirir.

³¹⁷ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 260-261.

³¹⁸ Bertrand, *a.g.e.*, s. 63-68.

³¹⁹ Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 144.

Karar verme aşamasındaki en önemli kıstaslardan biri ahlâkî akıl yürütmedir. Bunun en ilkel seviyesi, kişinin anlık çıkarlarını korumaya yönelik kısa vadeli sonuçlara odaklanarak karar vermesidir. Orta seviyesi sosyal düzen, görev bilinci, geleceği düşünme ve niyeti dikkate alma gibi soyut değerleri göz önünde bulundurarak karar almaktır. İleri derecesi ise hakkaniyetli düşünmeyi öne çıkararak; adalet, merhamet gösterme, fedakâr olma, içgüdülere yenik düşmeme, başkalarının duygularına duyarlılık ve acıları hafifletme gibi üstün değerleri kapsamaktadır.³²⁰ İslâm, insanları ileri derecede akıl yürütme derecesine ulaştırmayı hedefler. Bu konuda onlara en büyük destek, peygamberlerden gelir. Çünkü peygamberler, ileri derecede akıl yürütme konusunda en mükemmel örneklerdir.

Karar verme hem sorumluluğun başladığı hem de insanın yanılığa düştüğü aşama olduğu için üzerinde en çok dikkat edilmesi gereken aşamadır. Bu aşamada insanın düşüncelerine iç ve dış çeşitli etkenler tesir eder ve insan, bu tesirler altında bir seçim yapar. Dolayısıyla iradî fiil; kişinin eğilimlerine, arzu ve temayüllerine, miyacına, ihtiraslarına ve dış etkenlere bağlı olarak aldığı kararın bir neticesidir. İnsanın kararlarını etkileyen bir şeyler her zaman vardır.³²¹ Bunların içinde belki de en çok rastlanılanı, kişinin karar alabilmesi için ihtiyaç duyduğu yeterli bilgiyi toplamaması ve kararlarının olası sonuçlarını hesap etmemesidir.

Karar alma aşamasındaki en büyük problem, düşünmeye ayrılan zamanın kısalığıdır. Alınacak kararın ve devamında yapılacak davranışın önemiyle orantılı bir şekilde süreci düşünmek ve sonuçları tartmak için yeterli zaman ayırmak gereklidir. Fakat insanlar genellikle hızlı ve yetersiz düşünme sonucu büyük yanılırlara düşerler.³²²

Hayrani Altıntaş'a göre iradî bir fiilin aşamalarında insandaki şu mefhumlar ön plana çıkar ve onun doğru kararlar almasına yardımcı olur:³²³

a) Metanet: İnsan, bir neticeye varmak ve bazı vasıtaları kullanmak hususunda azimkârdır. Ancak, dengeli bir güç olan metanetle güçsüzlük ve zayıflık olan inatçılık çoğu kere birbirine karıştırılır. “*Sabret! Senin sabrın ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan yana üzülme. Tuzak kurmalarından dolayı da sıkıntıya düşme.*” (en-Nahl

³²⁰ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli -Ailede, Toplumda, Siyasette Değerler Psikolojisi-*, Timaş Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2012, s. 16-17.

³²¹ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 255.

³²² İbrâhîm 14/9.

³²³ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 264.

16/127). “... Eğer siz sabırlı olur, Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız, onların hileleri size hiçbir zarar vermez ...” (Âl-i İmrân, 3/120).

b) Nefse hâkim olmak: İnsanın hislerine ve içgüdülerine hâkim olması iradî bir kabiliyettir. “Ey iman edenler, siz nefislerinizi ıslah etmeye bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar vermez...” (el-Mâide 5/105).

c) Kararlı olma kabiliyeti: Karar alındıktan sonra abartılı tereddütlerden ve olayları zihinde tekrar tekrar evirip çevirmekten uzak durulmalıdır. “... Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.” (Âl-i İmrân 3/159).

d) Müteşebbis (girişken) bir zihin: Bu, her işten sonra yeni bir işe tekrar teşebbüs edebilme kabiliyetidir. Çünkü hayat devam etmekte ve ihtiyaçlar sürekli yenilenmektedir. “Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.” (el-İnşirâh 94/7).

4.5. İNSANIN KARAR VERME SÜRECİNE OLUMLU ETKİ EDEN YÖNLERİ

Allah, insanoğlunu topraktan yaratıp ona ruhundan üfledikten³²⁴ sonra meleklerle secde emrini vermiştir. Bu emrin ruh üflendikten sonra olması dikkat çekicidir. Şu hâlde insandaki değer unsuru sadece beden ile teşekkül etmemiş, ruh üflendikten sonra ortaya çıkmış ve insanın tabiatı değişmiştir. Ayrıca o; irade, ihtiyar, bilgi ve idrak ile donatılmış, böylece çamur özelliğinin getirdiği katılık, körlük ve anlamsızlık silinip gitmiştir. İnsan, ancak ruh tarafından verilen bu özellikler ile donatılınca gerçek fitratına ulaşmıştır.³²⁵ İnsanın çamur tarafının baskısıyla meydana gelen yanlıgılar, ilâhî ruh ile bahşedilen olumlu özellikler sayesinde düzeltilebilmekte ve böylece kul, Allah’ın affına layık olabilmektedir. Eğer insan bu yolda kendi başına bırakılacak olsaydı zayıflığı nedeniyle bunu başaramayabilirdi.³²⁶

Allah Teâlâ insanın dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlere uygun kararlar alabilmesini kolaylaştırmak için ona bir takım ilâhî donanımlar bahşetmiştir. Aşağıda açıklayacağımız olumlu yönlerini yeterince kullanmayan insan, yanlıgılardan kurtulamaz. Bu

³²⁴ el-Hicr 15/29; Sâd 38/72.

³²⁵ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 402.

³²⁶ en-Nisâ 4/28.

özellikler, insanların yaşadıkları kültür ortamına ve kişinin olgunluğuna göre bazı değişiklikler gösterse de tüm insanlarda bulunan ve onları hem yanlışlara düşmekten koruyan hem de düştükleri yanlışlardan sonra gerçeği görüp hatalarından dönmelerine yardımcı olan özelliklerdir.

4.5.1. Fıtrat

Dini kabul etmeye müsait yaratılış³²⁷ olarak tarif edilen fıtrat, tüm insanlar için geçerli evrensel bir yaratılış özelliğidir.³²⁸ Fıtrat, bir yandan “beher canlı türü açısından o türün kapsamına girenlerin tamamını ilgilendiren (türe özgü) genel bir yapıyı” ifade ederken, diğer yandan “yer, gök, insan, hayvan, kurt, kuş vb. varlık cinsleri ile ilgili müstakil bir yaratılışı” ifade eder.³²⁹ İmam Mâtürîdî, fıtratı rubûbiyyetin ve vahdâniyyetin kendisiyle bilindiği mârifetullah olarak açıklayıp onu yeni doğmuş bir bebeğin annesini emme içgüdüsüne benzetir. Nasıl ki bebek, doğar doğmaz annesini emmeye başlar, insan da yaratılışındaki fıtrat sayesinde kolaylıkla Rabbine iman edebilir.³³⁰

Elmalılı, fıtrat âyeti olarak bilinen Rûm sûresinin 30. âyetindeki “*Allah’ın insanları yarattığı*” kaydı nedeniyle fitrattan maksadın, her ferdin kendine mahsus olan cüz’î yaratılışı değil, bütün insanların insan olmaları bakımından yaratılışlarında esas olan ve hepsinde ortak bulunan genel yaratılış olduğunu belirtir. Yani dış etkenlerle oluşan alışkanlıklar ve âdetler gibi ikinci derecedeki sebepleri dikkate almadan düşünülmesi gereken asıl, ilk yaratılış ve aslî yaratılış da denilen fitrattır.³³¹

Muhammed Esed (1900-1992) ise fıtratı, insanın doğru ile yanlış, gerçek ile sahte arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah’ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkân veren, doğuştan edindiği sezgisel yetenek olarak açıklar.³³² Aynı zamanda yaratılıştan getirilen özellikler de fıtrat kavramı ile ifade edilir. Bu açıdan bakıldığında Allah, insanları bu kabiliyetlere sahip olarak yaratmıştır. Psikoloji ilmi, bu kabiliyetlere eğilimler, içgüdüler ve temel duygular gibi adlar vererek sınıflandırmakta, onları anlamaya çalışmaktadır.³³³

³²⁷ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 141.

³²⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 124.

³²⁹ Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 49.

³³⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, VIII, 271.

³³¹ Yazır, *a.g.e.*, VI, 3822.

³³² Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2002, s. 826.

³³³ Celal Kirca, *Kur’ân ve İnsan*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, s. 2.

Kur'ân'a göre, insan tabiatında değişmez, evrensel bir öz olarak doğal inanma yeteneği bulunmaktadır. “(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmez” (er-Rûm 30/30). Âyetteki “fitrat üzere yaratılma” ifadesi, insanın mayasına yaratılıştaki yerleştirilen mârifetullahı işaret etmektedir. Dolayısıyla fitratullah, Allah tarafından insana yerleştirilen imanı tanımaya yönelik bir kuvvettir. Yani fitrat insana yerleştirilmiş hazır bir Allah inancını değil, onu bu inanca götürebilecek yeteneği ifade etmektedir.³³⁴

Râgıb el-İsfahânî'nin *fatara* fiilini “bir şeyi herhangi bir fiile elverişli olarak var etmek”³³⁵ olarak ifade etmesi ise dikkat çekicidir. Buna göre fitrat, “sonraki her türlü gelişmeye açık bir yaratılış” yani bir tür potansiyeldir. Fitratın bu özelliğinden dolayı davranışlarını dikkatlice inceleyen her insan, onların doğru veya yanlış olduğu hakkında bir fikre sahip olabilmektedir. Kısacası dosdoğru din insanın içinde gizlidir. Allah'ın insanları yarattığı fitratullah; her insanda aynı olan iyi, güzel, temiz ve faydalı olana temayül; haksızlıktan, yalandan, dolandan nefret; dürüstlüğe meftuniyet gibi yaratılış özellikleridir.³³⁶

Hz. Peygamber (s.a.s.), “Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra anne ve babası onu yahudi, mecusi veya hıristiyan yapar.”³³⁷ buyurarak doğal inanma yeteneğine işaret etmiştir. Buna göre fitrat, çocukta konuşma çağına kadar saf haliyle devam eder. Çocuk, içinde yetiştiği toplumun dilini öğrenmeye başladığı andan itibaren çevresel faktörlere (ebeveyn, toplum, kültür, vs.) göre şekil alarak belli bir dinî kimlik geliştirir. Her türlü dış müdahaleden, taklit, telkin ve öğrenmeden bağımsız olan, içten gelen, tabii, içgüdüsel ve duygusal bir tarzda beliren bu dinî kabiliyet ve eğilim, çevredeki uyarıcılarla etkileşim içerisinde, yaşın ilerlemesine bağlı olarak kendisini açığa vurmaktadır³³⁸ ve sağlıklı bir gelişim gösterme imkânı bulduğunda Allah'a inanç ve bağlılıkla son bulmaktadır.³³⁹ Dinî inanç ve bağlılık, kişinin bilinç ve karakterine işleme düzeyine göre onun ruhsal hayatını ve davranışlarını etkileyen ve

³³⁴ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 50.

³³⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 381.

³³⁶ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 43-44, 50.

³³⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 79, 80, 93; Müslim, “Kader”, 23, 24, 25; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Kader”, 5.

³³⁸ İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, Emin Yayınları, Bursa 2010, s. 85.

³³⁹ el-En'âm 6/76-79.

düzenleyen güçlü bir içsel faktör haline gelir. Aksi durumda kişi ya kendi doğal dürtülerine ya da toplumsal arzulara ve ideolojilere³⁴⁰ tapınmaya yönelir.³⁴¹

Kur'ân'a göre insanın tabiatında Allah'ı ve O'nun birliğini bilme hususunda doğal bir istidat vardır. “*Kıyamet gününde, ‘biz bundan habersizdik’ demeyesiniz diye Rabbin, Âdemoğullarından onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ (Onlar da), ‘Evet (buna) şahit olduk’, dediler.*” (el-A‘râf, 7/172). Allah'ın rablığını itiraf etmek, insanın doğasında ve ruhunun derinliklerinde mevcuttur. Tevhide ait bu yetenek, bir hedeftir ancak gaflet onu gizlemiş, unutkanlık onun üzerini örtmüştür. Bu nedenle insanın bu doğal yeteneğini uyandırması gerekir.³⁴² Eğer bunu gerçekleştirebilirse kalb gözü açılır ve Hz. Peygamber'in “*Şer, kalbin rahatsızlık duyduğu, hayır ise gönlün hoşnut olduğu ve rahatladığı şeydir*”³⁴³ buyurduğu gibi fitratına uygun kararlar verir ve asla yanılgıya düşmez. Fazlurrahman (1919-1988) da elest bezmindeki³⁴⁴ sözleşmeyi kalblere nakşedilmiş ana sözleşme olarak nitelemekte ve hiçbir kimsenin atalarının kurduğu düzenler ve ırsî hafızaları tarafından şartlandırılmış olma bahanesine sığınamayacağını kaydetmektedir. Bu açıdan peygamberlerin asıl vazifesinin, insanın kalbi üzerindeki fitrî şifreli yazıyı daha açık ve tatminkâr bir şekilde çözebilmesi için vicdanını uyandırmak olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁴⁵

Naslar dikkate alındığında fitrat, nötr bir inanma kabiliyeti, yönü belirlenmemiş bir yetenekten daha ziyade insanın rubûbiyyet şuurunda ve hakkı kabule uygun bir yapıda yaratıldığının bir ifadesidir. Vahyin fitratı övmesi³⁴⁶ de onun nötr bir kabiliyetten öte müspet bir yapıda olduğunu gösterir.³⁴⁷ Bu açıdan bakıldığında fitrat, insanın özellikle iman konusunda yanılgıya düşmemesi için verilen en önemli yetenektir. Onun sayesinde kalb, Allah'ın varlığı ile ilgili bir hissiyat geliştirir hatta bu hissiyat, en güçlü ilmî delilden daha kuvvetli bir kanıt halini alır.³⁴⁸ Eğer kişinin fitratı

³⁴⁰ el-Furkân, 25/43; er-Rûm, 30/29; Sad, 38/26; el-Câsiye, 45/23; en-Necm, 53/23-24.

³⁴¹ Hökelekli ve dğr., a.g.e., s. 12-13.

³⁴² Necati, a.g.e., s. 39.

³⁴³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 194.

³⁴⁴ el-A‘râf 7/172.

³⁴⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, s. 60.

³⁴⁶ er-Rûm 30/30.

³⁴⁷ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2013, s. 168.

³⁴⁸ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 18.

bozulmamış ise muhakkak gerçekleri araştırıp bulacak ve sonunda fitratına uygun olarak yaratıcısına teslim olacaktır. Ayrıca Allah Teâlâ, insanı iman konusunda sadece kendisini hayra götüren, iyiliğe yönlendiren fitrat-ı selîmesiyle baş başa bırakmamış, fazlından olmak üzere ara ara getirdikleri vahiyle insanlığa yol gösteren ve bozulan fitratları düzelten resuller göndermiştir.³⁴⁹

Sokrates'e göre cesaret, adalet, cömertlik gibi ahlâkî değerler hakkında insanlar arasında bir görüş birliği vardır. Her ne kadar ilk bakışta bu kavramlar ve değerler üzerinde farklı görüşler var gibi gözükse de iyice incelendiğinde aslında bu görüşlerin benzer oldukları anlaşılır. Örneğin adalet vardır ve o, insanların duygu ve eğilimlerinden bağımsız olarak ne ise odur. Farklı görüşlerin nedeni ise fikir sahiplerinin cahilliğidir. İnsanlar bilgilendikçe bu kavramlar hakkında aynı görüşleri paylaşırlar. Dolayısıyla bu kavram ve değerler, bilimsel yargılar gibi örneğin "iki kere ikinin dört ettiği" yargısı gibi nesnel gerçeklerdir.³⁵⁰ Bu fikirler, her ne kadar açıkça ifade edilmese de fitrata işaret eder. Allah, insanı yaratırken özüne bu gibi değerleri yerleştirmiştir. Bu sayede insan, herhangi bir dış müdahaleye uğramadığı sürece fitratı gereği dürüst, cömert ve adil olacaktır. Her toplumda bu değerleri savunan insanların bulunması, hukuk sistemlerinin çoğunda bunların korunmasına dair yasaların bulunması, bu değerlerin yaratılıştaki fitrata yerleştirildiğinin birer delilidir.

4.5.2. Duyular

Allah, eşyayı ve değerleri idrak edebilmesi, bunlar arasında seçim yapıp karar vermesi ve yaptığı seçime göre karşılık görmesi için insanı duyu organlarıyla donatmıştır.³⁵¹ İnsan, ancak onların verdiği bilgileri yorumlayarak dış dünyayı algılayabilir, tepkilerini onlar sayesinde organize edebilir.³⁵² Kur'ân, insandan öncelikle kendi duyu organlarıyla kâinatı ve etrafında olup bitenleri gözlemlemesini istemektedir.³⁵³ Böylece olaylar arasındaki irtibat ve ahengi kavrayan insan, düşüncesini olgunlaştıracak

³⁴⁹ Kattân, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fi 'ulûmi 'l-Kur'ân*, Mektebetü Vehbe, 11. baskı, Kâhire 2000, s. 12.

³⁵⁰ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, 7. baskı, Ankara, 2002, s. 110.

³⁵¹ Necati Kara, *a.g.e.*, s. 299.

³⁵² Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 170.

³⁵³ el-Hac 22/63; en-Nûr 24/43; el-Furkân 25/45; Lokmân31/31; Fâtır 35/27; ez-Zümer 39/21; el-Gâşiye 88/17-20.

ve karşılaştığı durumları ve olayları daha sağlıklı yorumlama ve irdeleme imkânına kavuşacaktır.³⁵⁴

Kur'ân'da beş duyu organından özellikle ikisi, birincil duyu organları denilen³⁵⁵ göz ve kulak ön plana çıkarılır. Bunlar, kalbin dışa açılan kapıları gibidir ve kalb, onlar sayesinde hadiselerle bir mana verir. Bu iki organ, sadece dış dünyayı iç dünyaya aktarmakla kalmaz aynı zamanda insana yol gösterir. Eğer insan gerçekten görmek ve işitmek isterse görür ve işitir yani ibret alır.³⁵⁶ Yoksa insan, “*Onlar, sağır-dırlar, dilsizdirler, kördürler*” (el-Bakara 2/18) âyetinde ifadesini bulduğu gibi gözleri varken kör, kulakları varken sağır gibi olur. Kulaklarından giren ses, gözlerinden giren görüntü kalblerine inmediği için yüzeysel bir mana alır ve kişiye bir fayda sağlamaz. Yani duyu organlarının sağlam olması yetmez; insan gözleriyle hakkı görmekten, kulaklarıyla hakkı duymaktan ve diliyle hakkı konuşmaktan kaçınırsa detta bu organlarını yitiren kişi konumuna düşer.³⁵⁷

Duyu organlarının insana neden verildiği, “*Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalbler verdi*” (en-Nahl 16/78) âyeti ile açıklanmaktadır. Bu organlar, ancak cehâlet üzere yaratılan insanoğlunun cehâletini giderip ilim elde etmesi, nimeti vereni bilip O'na şükretmesi için verilen birer alet hükmündedir.³⁵⁸ Asıl olan ise kalbin görmesi, duyması ve anlamasıdır. Birçok âyette göz ve kulak ile birlikte kalbin de zikredilmesi bu gerçeğe işaret etmektedir.³⁵⁹

İnsan bakar ve görür fakat bu, eşyanın sadece dış görünüşüyle alakalıdır. Eşyanın hakikatini görme sadece kalb gözüyle olur. Basiret, gözle kalbe aktarılan bilginin arka planının anlaşılmasıyla oluşur.³⁶⁰ Böylece insan, eşyanın ve olayların ötesindeki manayı ve hakikati görebilir. Çünkü önemli olan sesleri duymak veya eşyaları görmek değil, bilakis bunlar sayesinde düşünme yoluyla ulaşılabilen ve akılla kavranan fikirlere ulaşmaktır.³⁶¹ “*Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve*

³⁵⁴ Kesler, *a.g.e.*, s. 7.

³⁵⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 103; Ayrıca bkz. Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 175-178.

³⁵⁶ el-En'âm 6/36; el-A'râf 7/204; Yûnus 10/43; el-Hac 22/46.

³⁵⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 52.

³⁵⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 580; Ayrıca bkz. Necati Kara, *a.g.e.*, s. 298-299.

³⁵⁹ el-Bakara 2/7; el-En'âm 6/46; el-A'râf 7/179; en-Nahl 16/78, 108; el-İsrâ 17/36; el-Hac 22/46; el-Mü'minûn 23/78; es-Secde 32/9; el-Câsiye 45/23; el-Ahkâf 46/26; el-Mülk 67/23.

³⁶⁰ Necati Kara, *a.g.e.*, s. 307.

³⁶¹ İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 78.

kalb, bunların hepsi ondan sorumludur.” (el-İsrâ 17/36) âyeti ile insanın bu organlarını doğru bilgi alma yolunda kullanmak zorunda olduğu, aksi halde mesul olacağı ifade edilir. Kur’ân’a göre müslümana düşen sorumluluk, bir olay karşısında kesin hüküm vermeden önce göz, kulak ve kalbini kullanarak ciddi bir araştırma yapması, böylece inanç dünyasında kuruntulara ve zanlara yer vermemesi ve hayatında bilimsel metodu, kalbin dürüstlüğü ve Allah’ın kontrolü ile birleştirmesidir.³⁶²

İnsanın yanılığa düşmemesi için duyu organlarından aklına ulaşan verileri iyi analiz etmesi gerekir. İnsanda yaratılıştan var olan acelecilik, eğer kişiye galip gelir ve veriler üzerindeki analizler yeterli düzeyde yapılamazsa yanılığa kaçınılmaz olur. Çünkü duyu organları, bazen olmayana varmış gibi veya gerçeğinden başka türlü algılar. Örneğin bardaktaki suya batırılmış kaşığın kırık görünmesi, çok uzaktaki bir cismin örneğin ay veya güneşin boyutlarının yanlış algılanması gibi. Tüm duyu organları, bu ve benzeri durumlarda yanlış veriler elde ederler ve bu da insanı yanıltabilir. Fakat selîm akıl, ilim ve tecrübe yardımıyla duyuların bu verilerini reddederek yanılığa sebeplerini ortaya çıkarır ve onlar hakkında doğru hükümler verir.³⁶³

İnsan, duygusal bir varlıktır ve duyu organlarının aktardığı verilerin analizinde duygularının karara müdahalesi etmemesi imkânsızdır. Bu noktada yanılığa düşmek istemeyen kişinin, duygularının etkisiyle yanlış kararlar vermemek için elinden gelen çabayı göstermesi gerekir. Örneğin “*Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, ‘selâm!’ der (geçer)ler.*” (el-Furkân 25/63) âyetinde övülen has kullar, cahillerin kendilerine laf atması karşısında duygularına hâkim olup yanlış bir davranışa mahal vermemek için oradan sakince ayrılmayı tercih ederler.

İnsan, sadece duyu organlarına güvenmeyip iç dünyasındaki bilme/anlama merkezine de önem verdiğinde yanılığa düşmesi zorlaşacaktır. Fakat inadı ve kibri yüzünden kalb gözünü kör ederse artık baş gözünün bir önemi kalmaz. En büyük mucizeleri bile görse iman edemez.³⁶⁴ Çünkü gördüklerinin ruhuna ulaşmasını engelleyen kir ve pasları önceden oraya bizzat kendisi yerleştirmiş ve sonuçta kalbi mühürlen-

³⁶² Seyyid Kutub, *a.g.e.*, IV, 2227.

³⁶³ İbn Miskeveyh, *Tehzîbü’l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Abdulkadir Şener ve dğr., Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 24-26.

³⁶⁴ el-En’âm 6/25; el-A’râf 7/146.

miştir. Artık o, gören bir kör ve duyan bir sağırdır. Dolayısıyla yanılığlara engel olmak, duyu organlarının aklın, kalbin ve vahyin emrine verilmesiyle mümkündür. Duyu organları yanıldığı zaman onları düzeltecek olan, akıldır. Akıl yanıldığı zaman onu düzeltecek olan ise vahiydir.³⁶⁵

4.5.3. Akıl

Akıl, sözlükte “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelir.³⁶⁶ Akıl, bilgiyi kabule hazır olan kuvve olarak tanımlayan İsfahânî, bu kuvvenin akıl olarak isimlendirilmesinin nedeni olarak onun kişiyi çirkinliklerden sımsıkı tutup; güzelliklere bağlamasını gösterir.³⁶⁷ Ebü'l-Bekâ'ya göre akıl, vasıtalar ile gaybî bilgilerin, müşahede ile hissî bilgilerin kendisiyle idrak edildiği bir cevher,³⁶⁸ Elmalılı'ya göre ise duyu organlarıyla elde edilemeyen bilgiyi idrak eden ruhî bir güçtür.³⁶⁹

Kur'ân'a göre insan, Allah'ın yarattığı şerefli ve üstün bir varlıktır.³⁷⁰ İnsanda bulunan birçok özellik diğer varlıklarda ya hiç yoktur ya da çok ilkel seviyededir. Akıl ise insanı insan yapan, ilâhî emir ve yasaklar karşısında ona sorumluluk yükleyen en önemli özelliktir. İnsan, akıl sayesinde eşya ve olayları inceleyerek cüzî kaidelerden küllî kaidelere ulaşmış öncüllerden sonuçlara gidebilmektedir.³⁷¹ İslâm âlimleri, bu temel vasfından dolayı akıllı, insanın her türlü dinî emir ve yasaklardan mükellef tutulmasının temel şartı olarak kabul etmişlerdir.

İmam Gazzâlî, “İnsanın en üstün vasfının akıl oluşunun nedeni, Allah'ın emanetlerinin onun sayesinde kabul edilmesi ve yine onun sayesinde insanın Allah'ın rızasına mazhar olabilmesidir”³⁷² diyerek teklif ile akıl arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu açıdan sahih imanın ilk şartı, akıldır. İslâm, aklın iman karşısındaki bu konumu nedeniyle her insana tabiata bakıp tefekkür etmesini tavsiye etmiştir.³⁷³ Kur'ân, birçok âyette “... *Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?*” (el-Mü'minûn 23/80; el-Kasas 28/60), “... *Ne*

³⁶⁵ Yusuf Karadâvî, *İbrahim Suresi Tefsiri*, çev. Muharrem Turan, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 101.

³⁶⁶ Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve Sihâhü'l-Arabiyye)*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1990, IV, 1769.

³⁶⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 342; Ömer Kara, *a.g.e.*, s. 350.

³⁶⁸ Kefevî, *a.g.e.*, s. 67.

³⁶⁹ Yazır, *a.g.e.*, I, 566.

³⁷⁰ el-İsrâ 17/70.

³⁷¹ Necatî, *a.g.e.*, s. 117.

³⁷² Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 21.

³⁷³ el-En'âm 6/99; Yûnus 10/101; el-Ankebût 29/20.

kadar da az düşünüyorsunuz!” (en-Neml 27/62), “... *Fakat onların çoğu aklını kullanmaz”* (el-Ankebût 29/63), “... *Allah düşünesiniz diye âyetlerini size böyle açıklamaktadır”* (el-Bakara 2/242; en-Nûr 24/61; er-Rûm 30/28) buyurmak suretiyle aklın önemine işaret eder. Yine birçok âyet, düşünmeyi teşvik eder,³⁷⁴ düşünmeyenleri kınar³⁷⁵ ve önemli olanın akıllı olmak değil var olan akli kullanmak olduğunu hatırlatır.³⁷⁶

Kur’ân, insanlardan her daim düşünmelerini ister ve bu konuda onlara yol gösterir: “*De ki: Size tek bir öğütte bulunuyorum: Allah için ikişer ikişer, birer birer ayağa kalkmanızı, sonra da iyice düşünmenizi (istiyorum).*” (es-Sebe’ 34/46). Bu sayede insan, kendisine yapılan uyarıları anlayabilir, hal ve hareketlerini tartabilir ve başına gelebilecek muhtemel durumları tahmin edebilir. Duyularıyla hafızasına aldığı bilgileri daha sonra düşünce yetisi sayesinde birleştirebilir, karşılaştırabilir ve sonuçta yeni bilgiler üretebilir. Bu yeti sayesinde düştüğü yanılgıları fark edebilir ve hatalarını düzeltebilir. Eğer bu süreci işletemezse yani uyarıları dikkate almaz, gerçekler hakkında düşünmez ve hatalarında ısrar ederse, yanılgıya düşmekten de kurtulamaz. “*Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar.*” (el-Furkân, 25/44).

İmam Gazzâlî’ye göre insanı hayvanlardan ayıran en önemli özellik, tümellere dair tasavvur ve tasdik geliştirebilmesidir.³⁷⁷ İnsan, bu özelliği sayesinde bilinenler yoluyla bilinmeyenler hakkında hüküm verir ve ilim sahibi olur. Bu da onun yanılgıya düşmesini engelleyen veya düştüğü yanılgıdan dönmesini sağlayan en önemli hususiyetlerdendir. Zaten insanın yanılgılarının birçoğu aklını iyi kullanmamasından, tikellerden hareketle tümel sonuçlara ulaşamamasından yani inceleme ve araştırma metotlarının yetersizliğinden kaynaklanır.³⁷⁸

Sosyal beceriler, dürtülerin yönetimi, öncelikleri belirleme, nerede ve nasıl davranacağını bilme, hedef koyma gibi toplum içinde var olmamızı sağlayan her şey aklın

³⁷⁴ el-Bakara 2/164; er-Rûm 30/21; el-Câsiye 45/5, 13; el-Hadid 57/17.

³⁷⁵ el-Bakara 2/171.

³⁷⁶ el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/42, 100; el-Haşr 59/14; el-Mülk 67/10.

³⁷⁷ Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-felâsife)*, çev. Cemaladdin Erdemci, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara 2002, s. 285.

³⁷⁸ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, 3. baskı, İstanbul 1982, s. 206.

kontrolündedir.³⁷⁹ Bu yüzden sağlam akıl, sahibi olduğu insanın hislerini de kontrol altında tutar.³⁸⁰ Bu noktada insana düşen, duygularını ve şehvetlerini itidal sınırlarında tutup onların akla galip gelmesine engel olmaya çalışmaktır.³⁸¹ Ancak bu sayede akıl, insanın duyguları üzerinde hâkim bir pozisyon olarak onu yanılğılardan koruyabilir. Kısacası akıl, insanın isteği doğrultusunda görevini yerine getirir. Aklı birçok bilgilerle donanmış olsa bile insan, zevk yönünden mutluluğa erişmek isteyip aklını ve muhakemesini meşru olmayan arzularının doğrultusunda kullanabilir. Bu durumda insan, akli ve muhakemesiyle kendini koruyamamış ve insanlık değerini düşürmüş olur.³⁸²

İnsan ruhu hem iyiliklere hem de kötülöklere eğilimli yaratılmıştır.³⁸³ Ruhun kötülöklere bakan yönünü nefis, iyiliklere bakan yönünü ise akıl temsil eder. Akıl, nefis üzerinde hâkimdir, onu kontrol edip insana yol gösterir. Vahyin de yardımıyla iyiyi, doğruyu, güzeli, çirkini, yanlış ve saçmayı bilir, ayırır ve hükmünü verir.³⁸⁴ İnsanın davranışlarına yön veren akıl, olumlu veya olumsuz dünyevî, dinî, bedenî, ruhî ve sosyal birçok etkenin tesiri altında karar alır. Dolayısıyla tercih edilip hayata geçirilen düşünce ve davranışlar, bu etkenlerin kişinin aklına tesiriyle doğru orantılı olacaktır. Olumsuz etki altında kalan akıl, bunlardan kurtulamazsa insanı yanılğılara sevk edebilir. Bu açıdan aklın tutkular tarafından karartılmaması, dengeli ve uyumlu bir halde bulunması gerekir. Aksi halde akıl, ilâhî olanı insandan gizleyen ve onu saptıran bir perde haline gelebilir.³⁸⁵ İmam Mâtürîdî, dünyevî meşguliyetlerin artmasının akli örterek onun sağlıklı çalışmasına engel olduğunu söyler. Özellikle insan psikolojisinin akla etkisine değinen Mâtürîdî; sıkıntı, acı, keder, şehvet ve arzuların çokluğu gibi birçok sebebin akli meşgul ederek onu gerçeği kavramaktan alıkoyacağını hatırlatır.³⁸⁶

Aklın doğru hüküm verebilmesi için doğru bilgilere ulaşması gerekir ama doğruyu hayata geçirmek için aklın doğru hüküm vermesi de yeterli değildir. Çünkü akıl statiktir, değişmez, sadece hükmünü verir ve aklın işi orada biter. İşte, dini ilgilendiren her türlü

³⁷⁹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 174.

³⁸⁰ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın İşığında Günümüz Meseleleri*, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1996, II, 295.

³⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 939.

³⁸² Lokman Çilingir, *Pratik Aklın Doğal Diyalektiği*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 50.

³⁸³ eş-Şems 91/7-8.

³⁸⁴ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV*, Atay Yayınları, Ankara 1995, s. 43.

³⁸⁵ Sadık Kılıç, *İslâm'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 238.

³⁸⁶ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, tah. Fethullâh Huleyf, Dâru'l-Meşrik, 2. Baskı, Beyrut 1970, s. 182-183.

konuda aklın dediğini insana yaptıracak olan güç vahiy, din ve imandır. Eğer, kişinin imanı ve dinî hassasiyeti yeteri kadar güçlü değilse o kişi aklın hükmünü icra edecek güce sahip olamaz, insanın etkisi altında bulunduğu diğer güçler akla hâkim olur ve istediğini yaptırır.³⁸⁷ Dolayısıyla akla yol gösterecek vahye ve davranışları iyi veya kötü diye değerlendirecek bir vicdana her hâlükârda ihtiyaç vardır.³⁸⁸

Ünlü psikolog Jung'a göre günümüz insanı ilkel ve antik çağ insanından daha fazla kötülük yapma kapasitesine sahip değildir. Sadece kötülüğe olan eğilimini harekete geçirmek için eskisiyle kıyaslanmayacak kadar güçlü araçlara sahiptir. Bilinci ne kadar genişlemiş ve farklılaşmışsa ahlâkî yapısı o denli geri kalmıştır. Bugün insanlığın önündeki sorun budur. Akıl, bu sorunu tek başına çözebilecek yeterlilikte değildir.³⁸⁹ Dolayısıyla bu gibi problemlerde akla yol gösterecek rehber her zaman ihtiyaç bulunmaktadır ki bu rehber bize göre Allah'ın rahmetinin bir tecellisi olan vahiy, selîm bir kalb ve temiz bir vicdandır.

Dünya ve âhîret saadeti, Allah hakkında bilinmesi gerekeni bilmek, helâl ve harama göre davranmak, ibadet ederek kulluk vazifesini yapmak ve bu konuda var olan hataları düzeltmekle elde edilir. Bu noktada şu benzetme, konunun anlaşılmasında faydalı olacaktır: Akıl göze, ilim ise ışığa benzer. Işık olmadığı zaman göz, adeta kör hükmündedir. Fakat ışıktan da göz istifade eder yani göz olmazsa ışık da o kişi için yok hükmündedir. Dolayısıyla aklın doğru çalışması doğru bilgiye sahip olmasına ve bu doğru bilgiyi doğru prensiplerle değerlendirmesine bağlıdır.³⁹⁰

4.5.4. Kalb

Kalb, sözlükte “bir halden başka bir hale dönme, tersine dönme ve değişme” manalarına gelir ki bu adlandırmada kalbin manevî boyutunun sık sık değişebilmesi etkili olmuştur.³⁹¹ Kalb kelimesi nefsin, çeşitli duygu ve heyecanların, inançların, aklî etkinliklerin kısacası bütün psikolojik işlevlerin yeri ve kaynağı olan meleke için kullanılır.³⁹² Kur'ânî bir terim olarak kalb; insanın düşünme ve akıl yürütme, iman ve takvâ, şüphe ve

³⁸⁷ Atay, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸⁸ Necati Kara, *a.g.e.*, s. 158.

³⁸⁹ Carl Gustav Jung, *Keşfedilmemiş Benlik*, çev. Canan Ener Sılay, İlhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 114-115.

³⁹⁰ Cüçük, *a.g.e.*, s. 44.

³⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 411.

³⁹² Örn. bkz. el-Bakara 2/93; Âl-i İmrân 3/7, 151, 156; el-Mâide 5/13, 41, 113; en-Enfâl 8/2, 49; et-Tevbe 9/8, 15, 45, 110; er-Ra'd 13/28; el-Enbiyâ 21/3; el-Hac 22/35, 54; el-Ahzâb 33/26.

kuşku, nifâk ve inkâr gibi tüm psikolojik süreçlerinin yaşandığı,³⁹³ olayların ve varlıkların hakikatini bildikleri, anladıkları, kavradıkları melekesidir. Şuur, kavrayış, vicdan ve aklî güçlerimizin merkezi ve insanın hakikati işte bu ruhanî kalbdır.³⁹⁴

Kur'ân'da kalb, duyu organları ve akılla elde edilen verileri anlayan ve bilgiye dönüştüren bir merkez olarak kabul edilir. Bu manada akıldan daha kapsamlıdır ve duyu-sal ve aklî bilgi sürecinin son noktasıdır.³⁹⁵ Kasapoğlu, kalbi kişiliğin yürütme organına benzettir. Yani kalb, bireyin eylemlerini denetler, çevresinde hangi nesnelere ilişki kuracağını seçer, hangi içgüdü ve eğilimlerin ne biçimde doyum sağlaması gerektiğine karar verir, değerler arası tercihlerde bulunur.³⁹⁶ Kalb, değerlerin kaynağını ve ardındaki otoriteyi tasdik eder, zihnin aktardığı bilgileri değerlendirerek iradenin hareket alanına, duyu ve heyecanların alacağı şekle, hangi düşüncelerin eyleme dönüştürüleceğine karar verir.³⁹⁷ albin tutumu, davranışların da belirleyici vasfıdır.³⁹⁸ İnsan, niyetlendiği ve kalbini bağladığı şeyden sorumlu olur.³⁹⁹

Salt akıl ve tecrübe, âlemdeki bir nesnenin var oluşunun hikmetini idrak edemez. Özellikle akıl, *nasıl* sorusunun cevabını arar ama *niçin* sorusunun cevabını veremez. Hâlbuki Allah, insanlardan *nasıl* bilgisinden sonra *niçin* bilgisine ulaşmalarını da istemektedir. Gerek fizik âlemdeki nesnelere *niçin yaratıldığı* hususunda, gerekse tamamen metafizik âleme ait bilgilenme ancak aklın ötesinde bir yeti olan kalb ile elde edilebilir. İnsan, duyuların ve aklın verilerinin sentezlendiği bu kalb ile görüşmeler âleminin (nasılın) sınırlarını aşır, metafizik âleme (niçine) yönelir. Zaten asıl olan dış dünyanın bilgisi ve bilimin ötesine geçmek ve marifet türü bilgiye; yani Allah hakkında bilgiye ulaşmaktır.⁴⁰⁰

İnsan duyuları ile elde ettiği bilgileri akılla yorumlayarak bilim alanında ilerler. Fakat aklın eriştiği bilgi eğer kalbin potasında harmanlanmazsa o zaman âyette belirtilen “*kalbleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen,*

³⁹³ Hökelekli ve dğr., *a.g.e.*, s. 13.

³⁹⁴ Yazır, *a.g.e.*, I, 210.

³⁹⁵ Mevlüt Uyanık, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s. 82.

³⁹⁶ Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, s. 65-66.

³⁹⁷ Abay, *a.g.e.*, s. 176.

³⁹⁸ el-Bakara 2/225.

³⁹⁹ en-Nahl 16/106.

⁴⁰⁰ Uyanık, *a.g.e.*, s. 75-76.

kulakları olup da bunlarla işitmeyen” (el-A‘râf 7/179) insan tipleri ortaya çıkar. Bunlar, tabiat bilimlerinde oldukça ilerlemelerine ve Allah’ın nimetlerini çok iyi bilmelerine rağmen inatçılık yaparak salt dünya bilgisi ve bilimiyle yetinenlerdir. Bunların marifet türü bilgiye erişememeleri kalblerinin kararıp körleşmiş olmasındandır. Hz. Peygamber, işlenen her günahın kalpte manevî bir lekeye neden olacağından bahisle şöyle buyurmaktadır: “Bir kul günah işlediği zaman kalbinde siyah bir leke meydana gelir. Eğer o kul günahı terk edip bağışlanmayı dilerse, bu leke kaybolur. Şayet tövbe etmez ve günah işlemeye devam ederse, o zaman bu siyah nokta büyüyerek onun bütün kalbini kaplar. İşte Allah Teâlâ’nın, ‘Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır.’ (el-Mutaffifîn, 83/14) âyetinde ifade ettiği karar ve pas tutma budur.”⁴⁰¹

Katâde, insanın kötü amelleri -dolayısıyla onların nedeni olan yanlıgıları- sık sık tekrar etmesi halinde kalbinin kararıp katılaşacağını sonunda da manevî olarak öleceğini söyler.⁴⁰² Dolayısıyla bu tür insanların fizikî olarak hiçbir kusurları olmamasına rağmen gerçeğin bilgisine ulaşamamaları onların maddî gözlerinin değil kalb gözlerinin kör olmasından kaynaklanır.⁴⁰³ Yani bu insanların bilimde kazandıkları başarılar, hevâ ve heveslerini ilah edinmelerine yol açmış, dolayısıyla düşünen kalbleri olamamıştır.⁴⁰⁴ Hâris el-Muhâsibî’ye göre de kalbin düşünmesi ve görmesinin insan eylemine kattığı şey, bilgidir. Fakat bu bilgi öğrenilip öğretilen bilgi değil; doğrudan doğruya elde edilen, görülüp, duyulup, yaşanan bir bilgidir.⁴⁰⁵

Hız. İbrâhim’in haşrin nasıl olacağı hakkında Rabbinden bir delil istemesini anlatan “*Hani İbrâhim, ‘Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster’ demişti. (Allah ona) ‘İnanmıyor musun?’ deyince, ‘Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için’ demişti...*” (el-Bakara 2/260) âyeti, -Hız. İbrâhim’in inanma konusunda hiçbir şüphesinin olmamasına rağmen kalbinin mutmain olmasını istemesi- yakînî bilgiye ulaşılmada kalbin rolünü ortaya koymaktadır. Buradan hareketle kalbin hem idrak, marife ve ilmin hem de iman ve buna bağlı olarak duygu, vicdan ve iradenin merkezi olduğunu söylenebilir. Aynı zamanda iman ve küfrün merkezinin de kalb olması⁴⁰⁶ onun ham

⁴⁰¹ Müslim, “İmân”, 231; Tirmizî, “Tefsîr”, 75.

⁴⁰² Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 203.

⁴⁰³ el-Hac 22/46.

⁴⁰⁴ Uyanık, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁰⁵ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî’nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 51.

⁴⁰⁶ el-Hucurât 49/7, 14; el-Mâide 5/41.

verilerin yargıya dönüşerek yakînî bilgi haline gelme sürecinde ne kadar önemli bir konum içerdiğini göstermektedir.⁴⁰⁷

Kalb, kişinin karar verme merkezidir. Bir fikir zihinde tartışıldıktan sonra onun doğru veya yanlış olduğuna, yapılmasına veya yapılmamasına kalb karar verir. Dolayısıyla yanlış bağlamından bakıldığında kalbden beklenen şey, doğru karar vermesidir. Kur'ân'da aktarıldığına göre kalbin yanlış karar vermesine neden birçok hali vardır. Örneğin bazı kalbler taşlardan bile daha katıdır,⁴⁰⁸ bazılarında manevî bir hastalık,⁴⁰⁹ bazılarında eğrilik vardır,⁴¹⁰ bazıları ise tamamen mühürlenmiştir.⁴¹¹ İnsanlar, Allah hakkında delilsiz konuştukları ve O'na şirk koştukları için önce kalblerine korku salınır,⁴¹² sonra işledikleri günahlar sebebiyle kalbleri gerçeği kavrayamayacak şekilde katılaştır⁴¹³ ve en sonunda kalb anlama konusunda devre dışı kalır. Dolayısıyla kalblerinde hastalık bulunan bu insanların⁴¹⁴ artık Allah'ı bilmeleri imkânsızlaşır.

İşlenen her günah ve yapılan her kötülük ruhun merkezi olan kalbi karartır.⁴¹⁵ Bu haldeki bir kalbden doğru kararlar çıkmasını beklemek çok zor hatta imkânsızdır. Bu duruma işaret eden Hz. Peygamber: “*Dikkat edin, vücutta bir et parçası vardır ki o düzelse bütün vücut düzeler. O bozulursa bütün vücut bozulur. İyi bilin ki o kalbdir.*”⁴¹⁶ buyurarak eğrilmiş, katılaştırmış, mühürlenmiş bir kalbten doğru kararlar çıkamayacağını hatırlatır. O halde yanlışlara düşmek istemeyen insana gereken şey, kalbini bu gibi hallerden korumasıdır yani iş işten geçmeden önceden tedbir almasıdır. Kalb, Allah'ı razı etmiş ve böylece safiyetini yitirmemiş ise kesinlikle doğru kararlar verecek ve sahibini yanlışlardan koruyacaktır.

Doğru kararlar veremeyen ve bu yüzden iman ile küfür arasında gidip gelen mü-nafıkların içinde buldukları durumu aktaran “*Kalblerinde bir hastalık mı var, yoksa şüphe ve tereddüde mi düştüler?...*” (en-Nûr 24/50) âyeti, onların kararlarının yanlışlı-

⁴⁰⁷ Uyanık, *a.g.e.*, s. 83, 89.

⁴⁰⁸ el-Bakara 2/74; el-Mâide 5/13; el-Hac 22/53; ez-Zümer 39/22; el-Hadid 57/16.

⁴⁰⁹ el-Bakara 2/10; el-Mâide 5/52; en-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/125; el-Hac 22/53; el-Ahzâb 33/12, 60; Muhammed 47/20, 29.

⁴¹⁰ Âl-i İmrân 3/7; et-Tevbe 9/117.

⁴¹¹ el-Bakara 2/7; el-En'âm 6/46; el-Câsiye 45/23.

⁴¹² Âl-i İmrân 3/151.

⁴¹³ el-En'âm 6/43.

⁴¹⁴ el-Bakara 2/10.

⁴¹⁵ el-Mutaffifin 83/14.

⁴¹⁶ Buhârî, “İmân”, 39; Müslim, “Musâkât”, 107; İbn Mâce, “Fiten”, 14.

ğını kalblerindeki hastalığa ve bundan doğan tereddüde bağlamaktadır. Peygamber hanımlarına yumuşak bir eda ile söz söylememelerini emreden âyet,⁴¹⁷ buna neden olarak kalblerinde hastalık bulunan kişilerin yanılığa düşebileceklerini gösterir. Kur'ân'da verilen meselleri ve gaybî haberleri anlamayarak veya dalga geçerek “... *Allah, örnek olarak bununla neyi anlatmak istedi?...*” (el-Müddessir 74/31) diyenlerin de kalblerinde hastalık bulunanlar ile kâfirler olduğu bildirilmiştir. Bu âyetler, kalbin çeşitli nedenlerle yanlış kararlar verebileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yanılığa düşmek istemeyen bir kişi, öncelikle günahlardan uzak durmak suretiyle kalbini temiz tutmalı, onun safiyetini bozup düşünce faaliyetlerini aksatacak şekilde üzerinin kirlerle kaplanmasına engel olmalıdır.

4.5.5. Vicdan

Vicdan, insanın içindeki iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırmasını sağlayan duygu ve kanaatlerdir.⁴¹⁸ İnsan, vicdanı sayesinde gerek kendisinin gerekse başkalarının davranışları hakkında iyi/kötü, doğru/yanlış şeklinde bir karar verir⁴¹⁹ ve bu karara göre kişi mutlu veya mutsuz olur.⁴²⁰ Vicdan, kişinin kendi ahlâk değerleri ile yapıp ettiklerini kendiliğinden yargılayan ya da kişiyi bunu yapmaya sevk eden bir duygudur. Kişinin tüm yapıp etmelerini ahlâkî bakımdan yargılama ve karar verme yetisine sahip⁴²¹ insanın içindeki bir mahkeme gibidir. Vicdan, başkalarının onaylamasına ihtiyaç duymadan insanı kendi özüne ve insanlığına çağıran bir iç sesidir. Feriha Baymur, vicdanı şöyle tarif etmektedir: “İnsanın içinde yaşadığı çevrede mevcut değer yargılarının birtakım yaşantılar sonunda benimsenmesi yoluyla zamanla meydana gelir ve davranışları hem kontrol altına alan hem de sansür eden güçlü bir etken olur.”⁴²²

İnsanın aldığı ve uyguladığı kararların sonucunda hayırlı bir durum ortaya çıkmadığında vicdandan kaynaklanan bir huzursuzluk hali meydana gelir. Hz. Peygamberimiz (s.a.s.), bir sahabeye “*İyi olan şey, gönlünün onda huzur bulduğu, kalbinin mutmain olduğu şeydir. Günah ise kalbi rahatsız eden, gönle huzursuzluk veren şeydir*”⁴²³ buyurarak

⁴¹⁷ el-Ahzâb 33/32.

⁴¹⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-*, Nur Yayınları, 32. baskı, Ankara 1983, s. 8.

⁴¹⁹ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 57; Ayrıca bkz. Osman Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1980, s. 84.

⁴²⁰ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003, s. 109.

⁴²¹ Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, 2. baskı, Konya 2003, s. 97.

⁴²² Baymur, *a.g.e.*, s. 254.

⁴²³ Dârimî, “Kitâbü'l-büyu”, 2.

amellerinin değerlendirmesini önce kendi vicdanında yapmasını tavsiye etmiştir. İnsan, kendisi ile baş başa kaldığında arzu edilmeyen bir durumun ortaya çıkmasındaki ihmalden dolayı vicdanen huzursuz olur. Bu huzursuzluk insanı iyi ve faziletli davranışları yapmaya, kötü ve çirkin işlerden uzak durmaya sevk eder ve sonuçta vicdanın bu yönelişi kişide sorumluluk duygusunun uyanmasına neden olur.⁴²⁴ Kısaca insan, önce kendi vicdanına karşı sorumludur.⁴²⁵

Vicdan, sadece yanlış bir hareketi bildirmekle kalmaz aynı zamanda yanlış hareket eden insanda sıkıntıya sebep olur. Vicdanın oluşturduğu bu sıkıntıya “vicdan azabı” denilmesi, onun ne kadar kuvvetli bir duygu olduğunun açık bir göstergesidir. İşte bu duygu, benzer yanlışlığın bir daha tekrar edilmemesinde önemli bir rol oynar. Bu açıdan vicdanın yanlışlarla mücadelesi iki yönlüdür yani hem eylemlerden önce hem de sonra devreye girer.⁴²⁶ İlk olarak geçmiş yanlışların kendisinde oluşturduğu rahatsızlıktan ders çıkararak yeni yanlışların oluşmasına engel olur. Çünkü insan, vicdanının vereceği sıkıntıyı tekrar yaşamak istemez. İkinci olarak da yanlışlığa düştüğünde yaşanan bu sıkıntı kişiyi tövbe etmeye, karşısındaki insandan özür dilemeye, verdiği zararı telafi etmeye hatta suçunu itiraf edip yargılanmayı istemeye sevk eder. Böylece vicdan, kişinin yanlışından dönmesini kolaylaştırır.

Vicdan, her ne kadar birçok iyiliklere neden oluyorsa da o, yalnız başına bırakıldığında ne hakikati gösterebilir ne de hayır ve şerri ayırt edebilir, yani o yanılmaz değildir. Onun da yanlışlığa düşmemesi için kendisine yol gösterecek bir rehber ihtiyacı vardır ki o da dindir, vahy-i ilâhîdir.⁴²⁷ Dolayısıyla vicdanın yanlışlara karşı oynadığı olumlu rolü yerine getirebilmesi ve sürdürebilmesinin ilk şartı, insanın din ve ahlâk ile vicdanını saf ve temiz tutmasıdır. Çünkü vicdanın yanlışlığı önleyici özelliği, sadece akl-ı selîm, fitratı bozulmamış, insaniyetli kişilerin vicdanları için söz konusudur.⁴²⁸ Yaptıkları kötülükler yüzünden duyuları işlemez hale gelen yani hakikate karşı kulakları sağır, ağızları dilsiz, gözleri kör ve kalbleri anlamaz olan insanların vicdanları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.⁴²⁹ Kalbinin katılaşması sonucu vicdanının verdiği emirleri dinlemeyen bir insan, zamanla onun sesine daha az muhatap

⁴²⁴ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 86.

⁴²⁵ Görgün ve dğr., *a.g.e.*, s. 76.

⁴²⁶ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 78.

⁴²⁷ Akseki, *İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-*, s. 8.

⁴²⁸ Musa Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 15.

⁴²⁹ el-Bakara 2/18, 171; el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/42; el-Furkân 25/73; el-Hac 22/46.

olur ve nihayet vicdan, sahibinin davranışları üzerindeki denetleme fonksiyonunu tamamen kaybeder.

Vicdanın akıl, duygu, irade, kültürel ve dinî çevreyle sıkı bir ilgisi vardır. Vicdan, davranışlar hakkındaki bilgi, anlayış ve eğilimlerin; bu anlayış ve eğilimlere dayalı akıl yürütmelerin toplamıdır.⁴³⁰ İnsanın vicdanını, ebeveyninden ve çevresinden edindiği bakış açısı,⁴³¹ kendini ve çevresini algılayış tarzı şekillendirir. Dolayısıyla vicdanın, talim ve terbiye ile güçleneceği gibi kötü alışkanlıklar ve çevrenin etkisiyle körleşebileceği hatta tamamen yok olabileceği bir gerçektir.⁴³² Bu nedenle yanlıgilara karşı tedbir almak isteyen bir insanın öncelikle vicdanını yüksek ahlâkî değerlerle donatması gerekir. Çünkü bu değerlerden yoksun olan vicdanlarda sürekli hata işlenmesinden dolayı vicdan azabı duygusunun yumuşadığı hatta sonunda kanıksanarak tamamen yok olduğu görülmektedir.⁴³³ Böyle bir vicdan, ancak sarsıcı bir uyarı ile aslına dönebilir ama bunu isteyecek olan yine insanın bizzat kendisidir. Aynı kültürel ortamda yetişen ve aynı uyarıcıyla karşı karşıya kalan Hz. Ömer'in vicdanı aslına rucû ederken Ebû Cehil'in vicdanı her türlü uyarıyı reddetmiştir.

Vicdanın oluşturduğu suçluluk ve pişmanlık duygusu herkeste aynı şiddette olmaz.⁴³⁴ Nurettin Topçu (1909-1975), insanın vicdan muhasebesi yaparak kendisi ile baş başa kalması, kendisini tanıması ve buna dayalı hareket etmesi gerektiğini hatırlatarak iç gözlemden uzaklaşan insanların giderek taklitçiliğe batacağını, böylece etrafının telkinlerine açık bir birey haline geleceğini söyler. Zamanla bu durumdaki kişi, vicdan muhasebesi yapamadığından dolayı davranışlarını ahlâken kontrol edemeyen vicdansız biri olacaktır.⁴³⁵ Bu nedenle, bazıları büyük bir suç işledikleri halde vicdanen rahatsız olmazken bazıları en ufak bir hatalarında bile büyük bir vicdan azabına kapılırlar. Bunun nedeni vicdanın, toplumların değer yargıları ve inançları doğrultusunda işlev görmesidir.

Vicdan her ne kadar doğuştan getirilen bir yetenek olsa da çoğunlukla toplumun egemen normları tarafından şekillenir. Bu yüzden toplumun ve ferdin sürekli

⁴³⁰ Beyza Bilgin - Mualla Selçuk, *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri-*, Gün Yayınları, 4. baskı, Ankara 1999, s. 122.

⁴³¹ Necati, *a.g.e.*, s. 209.

⁴³² Akseki, *İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-*, s. 8.

⁴³³ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 93.

⁴³⁴ Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, s. 65.

⁴³⁵ Nurettin Topçu, *İslâm ve İnsan, Mevlâna ve Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 36.

kötü/yanlış bir halde bulunması, vicdanları da olumsuz yönde etkilemekte dolayısıyla yapılan hatalar/günahlar o kişilerde vicdan azabı oluşturmamaktadır.⁴³⁶ Hatta böyle insanlar, yaptıkları kötü bir davranış ile vicdanen rahatlayabilecek kadar vahşileşebilmektedir. Câhiliye Araplarının kız çocuklarından duydukları utançtan kurtulabilmek için onları diri diri toprağa gömerek⁴³⁷ vicdanen rahatlamaları buna verilebilecek uç bir örnektir.

Erich Fromm (1900-1980), vicdanı otoriter ve hümanist vicdan olarak ikiye ayırarak açıklar. Hümanist vicdan, bağımsız olarak tüm kişiliğimizin kendi fonksiyonunu gerektirdiği şekilde yerine getirmesine ya da getirememesine karşı göstermiş olduğu tepkilerdir. Otoriter vicdan ise kurallarının insanın değer yargısı tarafından değil de otoriteler yani ebeveyn, devlet veya toplum içindeki herhangi bir güç grubu tarafından konulmasıyla oluşan vicdandır.⁴³⁸ Kızını toprağa gömen câhiliye Arabının vicdanı otoriter vicdana verilebilecek en güzel örnektir.

Hakikî vicdan duygusu, ancak insan fitratına uygun evrensel değerlerle eğitim, din, vahiy ve nübüvvet gibi olumlu değerlerin birlikte gelişmesi sonucu oluşur. Eğitimden ve terbiyeden geçmemiş, hırs ve menfaat gibi olumsuz eğilimlerden arındırılmamış, çeşitli duyguların etkisine girmiş bir vicdanın hatalı kararlar vereceği âşikârdır.⁴³⁹ Dolayısıyla vicdanın dinamik, devamlı gelişen ve değişen bir yapıda olduğu⁴⁴⁰ ve önceden gerçekleşen bir hazırlığın sonucunda gerçek manasıyla ortaya çıktığı söylenebilir.⁴⁴¹ Bu değerler üzerine kurulu bir vicdan ve onun yargı mekanizması da insanın huzur ve mutluluğu esasına uygun kararlar verecek şekilde işleyebilir.⁴⁴² Ancak böyle bir vicdan, kişinin kendini kontrol ederek insanî hasletlerini geliştirmesine yardımcı olup yanılgılara düşmesine engel olacağı gibi herhangi bir nedenle düştüğü yanılgılarından da bir an önce dönmesini sağlayacaktır.

⁴³⁶ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 80.

⁴³⁷ en-Nahl 16/58-59.

⁴³⁸ Fromm, *a.g.e.*, s. 169-202.

⁴³⁹ Hüsameddin Erdem, *Ahlâka Giriş*, Konya 1993, s. 98-99.

⁴⁴⁰ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, s. 250.

⁴⁴¹ Bilgiz, *a.g.e.*, s. 15-16, 28.

⁴⁴² Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi -İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım-*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 77.

4.5.6. İrade

İrade, insanın herhangi bir eylemi gerçekleştirme yolunda iç ve dış koşullarıyla belirlenen bilinçli kararlılığı olarak tanımlanabilir. Diğer bir deyişle, bir şeyi yapmayı ya da yapmamayı seçtiren ve gerçekleştirebilen güçtür. İradenin iki temel bileşeni vardır. Bunlardan birincisi seçme ve karar verme, ikincisi ise eylemdir. Şu âyet bunu güzel bir şekilde ifade etmektedir. “Çünkü gerçekten seninle sefere çıkmak isteselerdi, elbette bunun için bir hazırlık yaparlardı; zaten Allah onların kalkış tarzlarını beğenmedi ve bu yüzden onları alıkoymuştu ve kendilerine: “Peki, sizler de evlerinizde oturun bakalım, öteki oturanlarla beraber” denildi” (et-Tevbe, 9/46). Âyette net olarak ortaya konulduğu gibi, eğer yapma niyetleri olsaydı iradelerini bu yönde kullanırlardı ve iradelerini bu yönde kullansalardı cihada çıkma eylemini yaparlardı.⁴⁴³

Kur’ân, insana sürekli iradesini hatırlatarak onu aktif bir şekilde kullanmasını ister.⁴⁴⁴ Din teriminin meşhur tarifinde, “Akıl sahibi, şuurlu insanları kendi irade ve arzularıyla, bizatihi hayr olan şeylere sevk eden bir vaz-ı ilâhîdir”⁴⁴⁵ denilir. Bu tarifteki “kendi iradeleri ve arzularıyla” kısmına dikkat edilmelidir. Çünkü bu ifade, dinin insanları hayra sevkinde zorlama olmayacağıının, imanın ve dine tâbi olmanın hür iradeyle tamam olacağıının bir ifadesidir. Zaten insan, kendisini insan yapan başlıca değer olan özgürlük sıfatıyla bütün bilinçli ve anlamlı eylemlerin mutlak olarak kendisine atfedilebileceği takdirde hakiki bir insan olur.

İnsanlar da tıpkı hayvanlar gibi içgüdüsel arzularını tatmin için yemek, içmek vs. gibi bazı davranışlarda bulunurlar. Fakat insan, arzu ve isteklerini tatmin ederken kendi istek ve iradesiyle hareket eder. İşte insandaki bu istek ve arzular, ruhun çamurla karışık birleşmesinden kaynaklanır.⁴⁴⁶ Hz. Âdem’in yasak meyve ile imtihanı, aslında onun iradesinin tecrübe edilmesidir. İnsana verilen en büyük nimetlerden birisi de bu kontrol fonksiyonuna sahip olan iradedir. Önemli olan husus, iradenin şehvetlere engel olup olmayacağıdır.⁴⁴⁷ Fakat insan denen eşsiz varlık her zaman bu şehvî taarruzlara direnememekte ve bazen zaafa düşüp yanılabilir.⁴⁴⁸ Bu ise üstesinden gelinemeyecek bir

⁴⁴³ Abay, *a.g.e.*, s. 158-159.

⁴⁴⁴ el-İnsân, 76/3; el-Kehf, 18/29.

⁴⁴⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm*, İrfan Yayınları, İstanbul 1966, s. 53.

⁴⁴⁶ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁴⁷ *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁴⁸ Tâhâ, 20/115.

husus değildir, yeter ki insan, yönünü Yaratıcısına dönsün.⁴⁴⁹ İrade, fitrat, duyu organlarının verileri, akıl ve kalb gibi Allah Teâlâ'nın bahsettiği birçok özellikler, beraber hareket ederek doğru kararlar verilir ve böylece yanılığa düşülmemiş olur. Bu noktada önemli olan kişinin iradesine hâkim olmaya çalışması ve olumsuz birtakım etkenlerin ona müdahale etmesine izin vermemesidir.

4.5.7. Sorumluluk Bilinci

Sorumluluk, kişinin kendi davranışlarının veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesidir.⁴⁵⁰ Ahmed Hamdi Akseki, bu tarifteki kişiyi akıl sahibi olarak, davranışları da azim ve kasıt ile yapılan fiiller olarak kayıtlayarak⁴⁵¹ sorumluluğu, akıllı bir insanın iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmesi ve sonrasında doğru davranışları hayata geçirmesi ile sonuçlanan bilinçli bir tutum olduğuna dikkati çekmektedir.

Kur'ân'da mü'minlerin en önemli vasıflarından biri olduğu vurgulanan takvâ⁴⁵² kelimesinin kökü, korku manasına gelmekle birlikte bu, korkunç bir şeyden değil seven birinin sevdiğinin gönlünü incitmekten çekinmesini, Allah'a karşı saygı ve sorumluluk duyma hassasiyetini ifade eder. Böyle bir bilinç, mü'mini uyanıklığa ve dikkate sevk edeceği için yanılığara düşmesini engeller. Kur'ân, mükemmel bir şekilde yaratılan⁴⁵³ insanın, boşuna yaratılmadığı, başıboş bırakılmadığını aksine ona birtakım sorumluluklar ve görevler⁴⁵⁴ yüklenildiğini şöyle beyan etmektedir: “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?*” (el-Kıyâme 75/36) Bir başka âyette ise “*Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?*” (el-Mü'minûn 23/115) buyurulmaktadır.

Eylemlerinin bilincinde olan insan, tüm davranışlarında sorumluluk bilinciyle hareket etmek durumundadır. Bu bağlamda her insan, öncelikle Allah'a, sonrasında ise kendisine, çevresine ve daha geniş çerçevede tüm varlıklara karşı sorumluluk taşır. Bu bilinç, kişide ödev şuurunu ortaya çıkarır ki bu anlamdaki sorumluluk duygusu, insanı bir davranışta bulunmaya ve ondan önce de bir karar vermeye sevk eder. İnsan kendisini bir

⁴⁴⁹ el-Bakara, 2/37.

⁴⁵⁰ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara 1979.

⁴⁵¹ Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 64.

⁴⁵² el-Bakara 2/2, 66, 197; Âl-i İmrân 3/133, 138; el-Mâide 5/2; el-A'râf 7/26, 128; et-Tevbe 9/108; Tâhâ 20/132.

⁴⁵³ et-Tîn 95/4.

⁴⁵⁴ ez-Zâriyât 51/56.

hareketten sorumlu hissederse o davranışı üzerine alır.⁴⁵⁵ Fiillerinin gerçekleşme ve öncesindeki karar aşamasında takvâ anlamındaki sorumluluk duygusunu devreye sokan kişi, kararlarında hakkı ve adaleti önceleyeceği için yanılığa düşme ihtimalini en aza indirmiş olacaktır. Sorumluluk duygusu, kişinin fiillerinden doğabilecek yanılığarı daha başlamadan yok eder. Sonuçlarına katlanma ve hesap verme duygusu, kişiyi frenleyerek alacağı kararları iyice düşünmesini, ölçüp tartmasını ve davranışlarının ilâhî buyruklara uygun olmasını sağlayacaktır.

⁴⁵⁵ Hayrani Altıntaş, *İslâm Ahlâkı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 114-115.

II. BÖLÜM

YANILGI SEBEPLERİ

YANILGI SEBEPLERİ

İnsan davranışı sebepsiz olarak oluşamaz, mutlaka onun altında bir neden vardır.⁴⁵⁶ Bu nedenler, insan davranışlarının kaynağını oluşturduğu gibi yanılığının da kaynağını oluşturur. Yanılığlar ve sonucunda meydana gelen olumsuz davranışların temelinde psikolojik ve sosyolojik etkenler gibi insanla alakalı; şeytan ve din dili gibi harici faktörler yatmaktadır. İnsanın fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik ihtiyaçları, davranışlarına ve dolayısıyla yanılığlarına doğrudan etki eder.

İmam Gazzâlî, kötü ahlâkı nefsin ve kalbin bir hastalığı olarak kabul eder. Bedenî hastalıklar, bedeni öldürürken kalbî hastalıklar ebedî hayatı öldürmektedir. Dolayısıyla bu iki hastalık arasındaki fark, kıyas edilemeyecek kadar büyüktür. Geçici bir hayatı sonlandıran bedenî hastalıklarla mücadele etmek için doktorlar, hastaneler ve ilaçlarla çareler arandığına göre sonsuz âhîret hayatını mahvedecek kalbî hastalıklara daha çok ihtimam gösterilmesinin gerekliliği apaçık ortadadır. Kalbî hastalıklar, insanı yanılığlara sevk eden en önemli faktörlerdir. İnsanı uhrevî bir yıkıma götürecek günahlara sebebiyet veren bu yanılığların -Gazzâlî'nin deyimi ile- tedavi edilmeleri zorunludur. Bu nedenle yanılığlara düşmemek için çareler aramak, düşüldüğünde en kısa zamanda yanılığlardan dönüp meydana gelen maddî manevî zararı gidermek için çabalamak, ebedî kurtuluş için elzemdir. Çünkü eğer bir yanılığ basit görülüp ihmal edilirse onu bir diğeri takip edebilir, biri diğeri tetikleyebilir. Çığ felaketinin zarif kar taneciklerinden oluşması gibi bu basit yanılığların da zamanla önüne geçilemeyen büyük felakete neden olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır. Bu açıdan yanılığların nedenlerini araştırıp onları tedavi etmek, her akıl sahibi için farz derecesinde bir sorumluluktur.⁴⁵⁷ Kur'ân, bunun gerekliliğini "*Nefsini arındırıp temizleyen felaha ermiştir*" (eş-Şems 91/9) buyurarak hatırlatmaktadır.

Bu bölümde Kur'ân çerçevesinde insanın yanılığa düşmesine sebep olabilecek psikolojik ve sosyolojik etkenler ile yine insanın karar alma sürecindeki etkisi bakımından düşünce sorunları, bilgi ve yanılığ ilişkisi, din dili ve şeytanın yanılığa etkisi konuları ele alınacaktır.

⁴⁵⁶ İbrahim Gürses, "Önyargının Nedenleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. XIV, sy. 1, s. 145.

⁴⁵⁷ Cemâleddîn el-Kâsimî, *Muhtasar İhyâu Ulûmiddin*, çev. A. Samed Afaracı, İtisam Yayınları, Ankara 2015, s. 303.

1. YANILGININ PSİKOLOJİK SEBEPLERİ

Kur'ân, insanı bir bütün olarak ele alır, yani üstünlüklerinin yanında eksikliklerini ve zaaflarını da açıklar. Bir yandan onun akıl ve kalb sahibi, iman eden, itaatkâr, şükreden, vefalı, vicdanlı, düşünen, ibret alan, öğüt dinleyen, bilmediğini öğrenen, sorumlu, öfkesini yenebilen, merhametli, şefkatli ve sevgi dolu gibi olumlu; diğer yandan cahil, nankör, inkârcı, zalim, kindar, bozguncu, öfkeli, kan dökücü, aciz, aceleci, cimri, kıskanç, mala düşkün ve korkak gibi olumsuz yönlerini haber verir.⁴⁵⁸

İnsanın ahsen-i takvîm olarak yaratılmasının, onda bulunan ve onu yanılığara sürükleyen bir takım psikolojik zaaflarının varlığı ile çelişmediği, bilakis imtihanın zorunlu bir sonucu olduğu konusu daha önceki bölümlerde aktarılmıştı. İnsanın, kötülüğe sebep olabilecek psikolojik özelliklerini dizginlemesi ve makul bir seviyede tutması, faziletini ortaya koyabilmesi adına son derece önemlidir. Çünkü insan, kendi dışındaki güçlere karşı yaptığı mücadele kadar iç âlemindeki bu meyillerle de mücadele etmelidir. Bu bakımdan Kur'ân, kendisini etkileyen iç ve dış etmenlere rağmen takvâları sebebiyle hevâlarına boyun eğmeyen insanları cennetle müjdeleyerek övmüştür.⁴⁵⁹

İnsan davranışlarını meydana getiren ve onu belli hedeflere yönlendiren psikolojik motivler, canlılığın sürdürülebilmesi için temel ve zorunlu ihtiyaçların giderilmesini sağlar.⁴⁶⁰ Bu motivler insanın doğasına Allah tarafından yerleştirilmiştir. Bundan dolayı Kur'ân'ın emir ve yasakları, insanın doğasıyla tam bir uyum içerisindedir.⁴⁶¹ Kur'ân bu motivleri tanıtır ve onları gözetim altında tutup hukukî sınırlar dâhilinde, aşırıya gitmeden⁴⁶² tatmin edilmelerini emreder.⁴⁶³ “*Kim de Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsinin arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.*” (en-Nâziât 79/40-

⁴⁵⁸ Kur'ân'da geçen “*en-nâs*” ve “*el-insân*” kelimeleri ile tüm insanların mı, yoksa bazı insanların mı kastedildiği konusu tartışmalıdır. Bazı âyetlerde tüm insanların kastedildiği açık ve nettir. Örneğin; “*Asra yemin ederim ki insan gerçekten zıyan içindedir. Bundan ancak iman edip iyi ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler müstesnadır.*” (el-Asr 103/1-3) gibi. Bazı âyetlerde ise âyetin bağlamından ve nüzul sebebinden belirli insanları kastettiği anlaşılabilir. “*Kahrolası insan! Ne nankördür o!*” (Abese 80/17). Bkz. Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, (ö. 150/767), *et-Tefsîrü'l-kebîr -Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Merkezu Tahkîki't-türâs, y.y., 1988, IV, 591; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 110. İnsanların yanılığları konumuzun çerçevesi içine mü'min, münafık, kâfir veya ateist herkes girmektedir. Dolayısıyla gerek tüm insanların kastedildiği gerekse bazı insanların kastedildiği âyetlerin ifade ettiği insan özelliklerini dikkate almayı uygun addediyoruz.

⁴⁵⁹ en-Nâziât 79/40-41.

⁴⁶⁰ Necati, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁶¹ el-Bakara 2/60, 168, 172, 223; el-Mâide 5/87-88, el-A'râf 7/31-32; en-Nûr 24/32.

⁴⁶² el-Mâide 5/87; el-A'râf 7/31.

⁴⁶³ Necati, *a.g.e.*, s. 43-44.

41) âyetinde ifade edilen “*nefsi arzularından alıkoyma*”, insanın dürtülerini, şehvetlerini dizginlemesi ve onları kontrol altında tutması demektir.

İnsanı yanılığa sürükleyen psikolojik zaafılar, potansiyel olarak tüm insanlarda mevcuttur ve bunlar tamamen yok edilemezler. Fakat riyazet ve mücadele sonucu kontrol altına alması, ifrat ile tefritin ortasında tutması mümkündür ki zaten insandan beklenen budur.⁴⁶⁴ Bu zaafılar, insandaki selîm fitrat bozulmadıkça dışa yansımaz veya zarar verici seviyeye ulaşamaz.⁴⁶⁵ Yani insanın bu zaafılar nedeniyle yanılığara düşmesi ve imtihanı kaybetmesi, yaratılışının bir gereği değil sonradan kendi iradesiyle oluşan kararları ve bu kararlara dayanan amelleri nedeniyledir. Dolayısıyla insan, zaafılarının hangi ölçülerde kendisine veya çevresine zarar vereceğine yine kendisi karar verir. Zaafılarını besleyip güçlendirirse sonunda onların esiri olur. Fakat her insan, kendinde potansiyel olarak var olan zaafılarını kontrol altına alabilir veya onların vereceği zararları en aza indirebilir. Bu amaçla Kur’ân, insanın cimriliğini cömertlikle, cahilliğini ilimle, aceleciliğini teeniyle, nankörlüğünü şükürle, zalimliğini adaletle, kibrini mütevazılılıkla dengelemesini ister. İnsan fitratına yerleştirilen bu zıt duyguların olması, insanın bunlar arasında dengeyi yakalama çabasının ve bunun için gerekli olan mücadelenin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

İnsan, başkalarının kendisini yanıltmasından daha çok kendi iç dünyasından kaynaklanan nedenlerden dolayı yanılığa düşer. Çünkü insan, başkalarından sakınır fakat kendi iç sâiklerine karşı her zaman bilinçli bir şekilde uyanık olamaz. Bu açıdan yanılığara sebep olması bakımından insan psikolojisinde bulunan bazı özellikleri ve bu özelliklerin Kur’ân’da nasıl ele alındığını ana hatları ile incelemek yanılığara engel olabilmek adına çok önemlidir.

1.1. ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU

İnsan nefsinde, gayb âlemine dönük ve orayla temas kurma yeteneği taşıyan bir boyut vardır⁴⁶⁶ ve bu yüzden her insan, fitraten ölümsüz olmayı arzular.⁴⁶⁷ Bu arzu insanoğlunun en derin ve güçlü hayali, geçici ve sınırlı varlığından kurtulma umudu ve tutkusudur. Çeşitli milletlerin dinî öğretilerinde ve düşünürlerinin eserlerinde ölümsüzlük

⁴⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, s. 938-939.

⁴⁶⁵ Şimşek, *Yaratılış Olayı*, s. 139.

⁴⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 37.

⁴⁶⁷ Peker, *a.g.e.*, s. 82-83.

arzusuna rastlanılması,⁴⁶⁸ insanlarda aşkın bir yaşam duygusunun olduğunu ve ruhumuzun yok olmamaya programlandığını göstermektedir.⁴⁶⁹ Dinî inançların dile getirdiği ölümden sonra dirilişi ve sonsuz bir hayat inancını inkâr eden kişilerin de maddî, biyolojik, sosyal ve daha başka ölümsüzlük anlayışlarına⁴⁷⁰ sahip olmaları bu arzunun insan ruhunun derinliklerinde kök saldığını göstermektedir. Tıbbî araştırmaların ve tenasüh, reenkarnasyon gibi inançların temelinde de hep bu ölümsüz olma arzusu ve yok olma korkusu yatmaktadır.⁴⁷¹

İnsan, imtihan edilmek için gönderildiği bu dünya hayatında geçici bir süre yaşayacak sonra ölecektir.⁴⁷² Kıyamet kopunca diriltilip cennet veya cehennemde olmak üzere sonsuz bir âhiret hayatına başlayacaktır.⁴⁷³ İslâm'ın, hayatı iki ayrı bölümde değerlendirmesi sadece mekân ve süre açısından gerçekleşen bir ayrıma dayanmayıp âhiretin niteliğinin dünyada belirlenmesinden kaynaklanır. İnsanların ebedî hayatlarının niteliğini belirleme açısından âhirette yapacakları bir şey yoktur, çünkü her şey bu dünyada olup bitmektedir.⁴⁷⁴ Bu açıdan Kur'ân, dünya hayatı ile âhiret hayatını karşılaştırarak dünya nimetlerinin geçici, âhiret nimetlerinin ise ebedî olduğunun asla unutulmaması gerektiğini ısrarla hatırlatır.⁴⁷⁵ Kur'ân'a göre dünya hayatını seven ve onu âhiret hayatına tercih eden kimseler, büyük bir yanlış içindedirler. Çünkü dünyanın aşırı sevilmesi, dünya-âhiret dengesini bozan, Allah'ı unutturan, insanı ilâhî iradeye boyun eğmekten alıkoyan ve çeşitli yanlışlara sürükleyen bir etkidir. Bu açıdan Kur'ân, insanları bu yanlışlığa düşmemeleri için uyarır: “*Ey insanlar! Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın.*” (Fâtır 35/5). “*Allah'ın sana verdiği şeylerde âhiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma...*” (el-Kasas 28/77). Bu uyarılara aldırılmayıp dünya hayatını âhiret hayatına tercih eden

⁴⁶⁸ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, 5. baskı, Konya 1996, s. 235-252.

⁴⁶⁹ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 116.

⁴⁷⁰ Mehmet S. Aydın, *a.g.e.*, s. 236.

⁴⁷¹ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, 53-57, 136.

⁴⁷² Âl-i İmrân 3/168, 185; en-Nisâ 4/78; el-Enbiyâ 21/35; el-Mülk 67/2.

⁴⁷³ en-Nisâ 4/57, 122, 169; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/22, 100; İbrâhîm 14/17; el-Ahzâb 33/65; et-Tegâbün 64/9.

⁴⁷⁴ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 232.

⁴⁷⁵ Âl-i İmrân 3/14, 185; el-En'âm 6/32; el-A'râf 7/32; et-Tevbe 9/38; Yûnus 10/24; er-Ra'd 13/26; İbrâhîm 14/3; el-Kehf 18/46; el-Kasas 28/60, 61, 77; el-Ankebût 29/64; el-Mü'min 40/39; el-Hadîd 57/20.

kimselerin ise âhirette hiçbir nasiplerinin olmayacakları⁴⁷⁶ ve ebedî cehennem azabına çarptırılacakları hatırlatılır.⁴⁷⁷

Dünyaya çok bağlanma; insanı en çok âhireti unutma, ölümü düşünmeme ve dünyada ebedî kalma arzusu gibi konularda yanılığa düşürür. İnsanların bu yanılığında, asıl hayat olarak dünya hayatını kabul edip âhireti hiç hesaba katmamaları,⁴⁷⁸ dünyevî nimetlerin güzelliklerine kanıp bu dünyada ebedî kalacakları zannına kapılmaları⁴⁷⁹ ve dünyevî zevk ve güzelliklerin elden çıkıp gitmesinden korkmaları etkili olmuştur. İnsan, yaratılışı itibarıyla yaşamı sever fakat dünyaya verilmesi gereken değer konusunda yanılığa düştüğünde geçici dünya nimetlerine bel bağlar, bu hayatın hiç bitmeyeceğini zanneder, uzun yıllar yaşamak ister ve her canlı gibi bir gün mutlaka öleceğini hatırına bile getirmek istemez.⁴⁸⁰ Sonra da “zaman, sadece dünya hayatında yaşanıldır, gerisi bir yok oluşturm” şeklinde düşünerek âhireti inkâr eder.⁴⁸¹ Aslında İslâm’a göre de yaşanan zaman çok değerlidir. Allah’ın zamana yemin etmesi de bunu göstermektedir.⁴⁸² Fahreddîn er-Râzî, Asr sûresinin tefsirinde kişinin kalan ömrünün bir kıymetinin olmadığını, kıymetli olanın yaşadığı o an olduğunu söylemektedir. Çünkü geçen zaman binlerce yıl da olsa artık geçmiştir ve kişi tövbe etmemişse artık o vakitler içinde edemez. Gelecek zamanın da bir kıymeti yoktur çünkü erişilip erişilmeyeceği belli değildir. Tövbe sonraya bırakılırsa belki de ölüm aniden gelecek ve tövbe etme fırsatı olmayacaktır. Bu açıdan Râzî’ye göre en önemli nimet, içinde bulunulan andır.⁴⁸³ Dikkat edilirse anın değeri, âhiretin temel alındığı bir düşünce sistemine göre değerlendirilmekte ve andan istenen şeyin sâlih amel ve tövbe olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla mü’min de zamana değer verir fakat kâfir gibi sadece dünyadaki yaşamı için değil asıl âhiretteki sonsuz yaşamı için plan yapar.

Kur’ân, insana verilen nimetlerin onda bir rehavet hissi oluşturacağını ve bu durumun da gerçekleri görmeye engel olacağını bildirmektedir. Bu nimetler, gaflet içindeki

⁴⁷⁶ el-Bakara 2/200.

⁴⁷⁷ en-Nâziât 79/38-39.

⁴⁷⁸ el-En‘âm 6/29.

⁴⁷⁹ el-Kehf 18/35.

⁴⁸⁰ el-Bakara 2/96; el-Enbiyâ 21/44.

⁴⁸¹ el-Câsiye 45/24.

⁴⁸² el-Asr 103/1.

⁴⁸³ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXXII, 84.

kâfirlere sanki kıyamet hiç gelmeyecekmiş gibi bir fikir vermekte ve ebedî bir hayat hayali kurmalarına sebep olmaktadır.⁴⁸⁴ İnsanların bu yanılgılarına, imtihan bilincine sahip olmamaları ve kendisine bahşedilen nimetlerin değerini bilmeyip verilen uzun ömrü gaflet içinde geçirmeleri sebep olmaktadır. Bu yüzden Kur'ân hem kendilerine hem de atalarına verilen nimetleri hatırlatarak bu yanılgıyı bertaraf etmeye çalışır: “*Evet, biz onları da atalarını da faydalandırdık. Öyle ki uzun süre yaşadılar...*” (el-Enbiyâ 21/44). Oysa insan, verilen bunca nimete karşın ömrünü itaat ve ibadetle geçirmeli ve “*O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir*” (el-Furkân 25/62) âyeti gereği zaman ile öğüt alma ve şükretme arasındaki sıkı ilişkiyi göz önünde bulundurarak yaşamalıdır. Aksi halde ölümsüzlük arzusu içinde dünya ile meşgul olup âhireti unutanlardan olur ki Kur'ân, bu durumu şöyle anlatır: “*Onlar dünya hayatının ancak dış yönünü bilirler. Âhiret konusunda ise tamamen gaflettedirler*” (er-Rûm 30/7). Müfessirler tarafından *dünya hayatının dış yönü*, dünyada geçimliği sağlayan ticaret, ziraat ve bina inşa etme ile tefsir edilmiştir.⁴⁸⁵ Yani sadece dünyevî işlerin yürümesi için yapılan bu tür meşguliyetler, insanları yanıltıp onlara âhireti unutturmakta veya unutturmasa bile bugünü kaybettirmekte ve âhirete hazırlık yapmayı hayatın sonlarına doğru erteletmektedir.

Ölümsüzlük arzusu, kontrol altına alınamazsa tûl-i emele neden olur ve böyle insanlar, hırs ve açgözlülükleri nedeniyle hiç ölmeyecekmiş gibi dünyaya bağlanırlar. Tûl-i emelin en önemli sebebi, dünya sevgisidir ve insanı hataya sevk eden şeylerin başında da dünya sevgisi gelir. İnsan, dünya zevklerine aşırı şekilde bağlandığında artık dünyadan ayrılmak istemez, hele hele ondan ayrılığın sebebi olan ölümün her an yaklaşmakta olduğunu hatırlamak bile istemez. Bu durum, onda var olan bazı psikolojik özellikleri tetikleyerek hem dünyasını hem de âhiretini etkileyecek yanılgılara neden olur ki bunların başında mal biriktirme hırsı gelir. Bu hırs, ona biriktirdiği malın gelecekte kendisine lazım olacağı ve onu yoksula harcamaması gerektiği fikrini fısıldar ve cimriliğe kapı açar; başkalarının malını kıskanır, kıskançlığa kapı açar; o malların yok olmasını ister, hasede kapı açar; malı vereni bilmez ve onu kendi çabasıyla elde ettiğini zanneder, nankörlüğe kapı

⁴⁸⁴ el-Kehf 18/35-36; Fussilet 41/50.

⁴⁸⁵ Mahallî, Celâleddîn – Süyûtî, Celâleddîn, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., s. 531.

açar. Kısacası Beyhakî'nin (ö. 458/1066) “*Dünya sevgisi, tüm hataların başıdır*”⁴⁸⁶ rivayetine uygun bir şekilde ebedilik arzusu, tüm kötülöklere kapı aralamış olur.

Ölümsüzlük arzusu, din ve ahlâk ilkeleri ile dizginlenemediği sürece yaşanan uzun bir ömür dahi bu duyguyu tatmin edemez. Çünkü ölümsüzlük duygusu kişinin ruhunun derinliğinde bir din duygusu gibi yoğrulmuştur ve bundan dolayı insanı ölümlle biten bir ömre razı etmek âdetâ imkânsızdır.⁴⁸⁷ Hz. Âdem'i cennetten çıkararak da işte bu arzudur. “*Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi? (Tâhâ 20/120). Hz. Hûd, Ad kavminin yaptığı yanlışlıkları sayarken “İçlerinde ebedî yaşama ümidiyle sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?” (eş-Şuarâ 26/129) diyerek onların ebedî yaşam arzusuna dikkati çekmiştir. Kazanılan malın, kişide böyle bir arzuyu körükleyeceği ise “O, malının kendisini ebedileştirdiğini sanır” (el-Hümeze 104/3) âyetiyle vurgulanmıştır. Kur’ân, tüm insanlar için değişmez psikolojik bir gerçek olan ölümsüzlük arzusunun karşısına ebedî âhiret hayatını ve oradaki tarifi imkânsız cennet nimetlerini koyar. “... Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır ...” (ez-Zuhruf 43/71).⁴⁸⁸ Ayrıca dünya hayatının geçici olduğunu ve asıl hedefin âhiret hayatı olması gerektiğini hatırlatır.⁴⁸⁹ Yahudilerin dünyada ebedî kalma ve ölümsüz olma arzuslarının nasıl büyük bir hırsa dönüştüğünü, bundan dolayı da âhirette büyük bir azabın onları beklediğini ifade ederek tüm insanların dikkatini dünya âhiret dengesine çeker.⁴⁹⁰*

İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), insanı asıl korkutan şeyin ölümün kendisinden çok onu izleyecek olan süreci bilememek olduğunu söyler ve ölüm korkusunun asıl kaynağının bilgisizlik olduğunu hatırlatır.⁴⁹¹ Bu yüzden ölümsüzlük arzusuna sahip bir insanı, sonsuz yaşamı içermeyen hiçbir açıklama tatmin etmez. Kur’ân, bu noktada insanın ak-

⁴⁸⁶ Beyhakî, Ebû Bekr, *el-Câmi’ li-şu’abi’l-îmân*, tah. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Mektebetü’r-ruşd, 2. baskı, Riyâd 2004, XIII, 102 (Hadis No: 10019); Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn*, s. 1333.

⁴⁸⁷ Hayatî Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 84.

⁴⁸⁸ Allah Teâlâ kudsî bir hadiste şöyle buyurmuştur: “*Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın hatır ve hayal edemediği nimetler hazırladım.*” Buhârî, *Bed’ü’l-halk*, 8.

⁴⁸⁹ el-Kıyâme 75/20-21; Ayrıca el-İnsân 76/27.

⁴⁹⁰ el-Bakara 2/96.

⁴⁹¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 235; Ayrıca bkz. İsfahânî, *ez-Zerî’a*, s. 251; Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s. 158-164.

İndaki ölüm gizemini açıkça ortaya koymuş ve onu takip eden âhret hayatının ayrıntılarını onunla paylaşmıştır.⁴⁹² Bu yüzden bir müslüman, ölümden sonra bir bilinmezlik yurduna⁴⁹³ değil ne ile karşılaşacağını tam olarak bildiği bir yere gittiğine inanır. İnsan, ölümsüz olma arzusunun yön verdiği güçlü isteklere sahiptir. Kur'ân, bu güçlü istekleri âhret yurduna yönlendirmekle,⁴⁹⁴ şeytanın bu konudaki kışkırtmalarına dikkat çekmekle,⁴⁹⁵ dünya hayatının bir imtihan,⁴⁹⁶ oyun, eğlence, süs, insanlar arasında karşılıklı övünme, daha çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibaret olduğunu hatırlatmakla⁴⁹⁷ insanı dönüşü olmayan büyük bir yanılığdan korumaya çalışmaktadır.

1.2. BENCİLLİK

Bencillik, insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, çevresindeki herkesi ve her şeyi kendi yararına kullanma isteği ve kendini üstün görme, dolayısıyla kendini her şeyin amacı olarak kabul etme eğilimidir.⁴⁹⁸ Hemen her konuda yardımlaşma, dayanışma ve iş birliğine engel teşkil eder. Ayrıca bencillik; kibir, cimrilik ve hırs gibi birçok yanılığın sebebinin de kaynağıdır.⁴⁹⁹ Bencillik esas itibariyle, hayatı korumaya yönelik tabii bir eğilimdir. İnsan biyolojik veya psikolojik her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini arzu eder. Fakat insandan eğitim ile başkalarının haklarına saygı duymayı öğrenmesi ve bencilliğini frenlenmesi beklenir. Eğer frenleyemez hatta daha da kuvvetlendirirse dinen ve ahlâken hoş görülme, yanılığın yanılığa sürüklenen, sadece ve sadece şahsî çıkarlarının peşinden koşan bir kişi olur. Bu durumda bencil insan, her şeyin kendisinin olmasını ve kendisine verilmesini ister. Dış dünyadaki her şey ona göre elde edebileceği birer metadır. O, zamanla kendisinin üstün bir varlık olduğuna kanaat getirir ve bu durum, onu başkalarına karşı üstünlük taslamaya ve kibre kadar götürür.⁵⁰⁰

⁴⁹² İmam Gazzâlî, İhlâs sûresinin faziletini anlatırken âhret hayatının insanlara tanıtılmasının Kur'ân'ın ana hedeflerinden biri olduğunu söyler. (Diğerleri Allah'ı ve sırat-ı müstakîmi insanlara tanıtmaktır). Bkz. Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Reşîd Rızâ el-Kabbânî, Dâru İhyâi'l-ülûm, 3. baskı, Beyrut 1990, s. 78.

⁴⁹³ İncarcılar açısından ölüm korkusunun en önemli nedenlerinden biri de bilinmeyene gidiştir. Bkz. Karaca, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁴⁹⁴ el-En'âm 6/32; el-A'râf 7/169; Yûsuf 12/109; en-Nahl 16/30; el-Ankebût 29/64.

⁴⁹⁵ el-A'râf 7/20; el-İsrâ 17/64; Tâhâ 20/120; Lokmân 31/33; Fâtır 35/5.

⁴⁹⁶ el-Mülk 67/2.

⁴⁹⁷ el-Hadîd 57/20.

⁴⁹⁸ Karagöz ve dğr., *a.g.e.*, s. 148.

⁴⁹⁹ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, Dem Yayınları, İstanbul 2013, s. 244.

⁵⁰⁰ Kınalızâde, *a.g.e.*, s. 191.

Kur’ân, bencillik yapıp sadece kendini beğenen, kendi konumunu düşünen ve başkalarının ihtiyaçlarına kayıtsız kalıp sadece kendi çıkarlarıyla ilgilenen, fakir insanlarla bir arada bulunmak bile istemeyen insanların tavırlarını şiddetle eleştirmiştir.⁵⁰¹ Ayrıca Kur’ân, inkârcılara; “Allah ’ın size rızık olarak verdiği şeylerden yoksullara infak edin” denildiğinde onların bencillik duygusuna esir olarak, “Allah ’ın geçimini sağlayabileceği kimseleri biz mi besleyeceğiz?” (Yâsîn 36/47) demelerini kınamaktadır. Ayrıca bencillik, insanın hidayete ermesini engelleyen yanılgıların en önemli sebeplerindendir. Mekke müşriklerinin sırf kendilerini ve maddî çıkarlarını önceleyerek ortaya koydukları şu fikir, bencilliğin insanları hidayetten nasıl alıkoyduğunun en güzel göstergesidir: “Biz seninle beraber doğru yola uyarsak yurdumuzdan atılırız” (el-Kasas 28/57). Sırf toplum içindeki mevkilerini, dolayısıyla kendi benliklerini koruma adına belki de içlerinden gizli gizli tasdik ettikleri Hz. Peygamber’i (s.a.s.) dilleriyle yalanlamışlardır.

İnsanı olumsuz ahlâkî davranışlara götüren yanılgıların temel nedenlerinden birinin, içinde yoğun çıkar duygusunun bulunduğu bencillik olduğu söylenebilir. Kur’ân, müşriklerin bu tür bencil ve cimri tutumlarını şöyle açıklamıştır: “Siz yetime ikram etmiyorsunuz, yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz, haram-helâl demeden miras yiyorsunuz, malı bütün gücünüzle seviyorsunuz.” (el-Fecr 89/17-20). Bencillik duygusunun temelini oluşturduğu dünyaya ve mala karşı aşırı sevgi, onu elde etme konusunda gösterilen şiddetli hırs, toplumun çekirdeği olan insanı mahvettiği gibi insanlar arası ilişkileri de kökünden çürütür.

İslâm, bu kötü duygunun kişinin tüm benliğine işleyerek her davranışında onu yanılgılara düşüren bir unsur olmasını engellemek için infakı ön plana çıkarır. Bu konudaki iki olumsuz duygudan biri olan cimrilik, cömertlik ile, bencillik de îsâr ile tedavi edilir. Îsâr, kişinin sahip olduğu her türlü imkânı başkalarıyla paylaşması, hatta bunun da ötesinde kendisi muhtaç iken sahip olduğu malı başka bir muhtaca vermesi, onları kendisine tercih etmesi, başkalarını kendinden daha çok düşünmesidir. Bu, cömertliğin bir üst derecesi olup bencilliğin kesin tedavisidir. Bunun en güzel örneği, tüm mallarını geride bırakarak Mekke’ye hicret eden muhâcirleri büyük bir özveri ile bağrılarına basan ve her türlü ihtiyaçlarını gideren ensârın gösterdiği diğerkâmlıktır. Ensârın bu davranışı şöyle övülmüştür: “Onlardan önce (Medîne’yi) yurt edinip, imânı (kalblerine) yerleştirenler,

⁵⁰¹ Örn. bkz. el-Hac 22/11.

kendilerine hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. İhtiyaçları olsa bile onları kendilerine tercih ederler...” (el-Haşr 59/9). Ayrıca bu manevî hastalığın tedavisi için Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Muhammed’in canı elinde olana yemin ederim ki bir kişi hayır olarak kendisi için istediğini, müslüman kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.*”⁵⁰²

1.3. MAL SEVGİSİ

İnsan psikolojisindeki itici güçlerinin hepsi insanın yaşamını devam ettirebilmesi içindir. Örneğin kendinin ve neslinin güvenliğini sağlama, toplumda saygınlık kazanma, mal edinme arzusu gibi. Sonuçta bunların hepsi hayatı sevmenin, hayatta kalmanın ve uzun müddet yaşayıp çoğalma içgüdüsünün bir eseridir.⁵⁰³ İmam Gazzâlî, mal sevgisinin en önemli nedeninin kişinin uzun bir ömür arzu etmesi ve yaşadığı müddetçe şehvetlerden ve güzelliklerden faydalanmak istemesi olduğunu kaydeder. İnsanı tüm bunlara ulaştıracak şey ise maldır ve bu yüzden mala karşı bir sevgi besler.⁵⁰⁴ Çocuktaki ana-baba sevgisi gibi insandaki mal sevgisi de irade dışıdır.⁵⁰⁵ Dolayısıyla her insanda ister istemez, az veya çok mala karşı bir sevgi vardır.⁵⁰⁶

İnsanın yaşaması, dünyayı imar etmesi, yaratıldığı asıl gayeyi yani halifelik görevini yerine getirebilmesi ve ilâhî imtihanında başarılı olabilmesi için bedensel ihtiyaçlarını gidermesi gerekir. Fakat bunu yaparken Allah’ın rızasına uygun bir hayat yaşayarak O’nun rızasını kazanmak ana hedefi olmalıdır. İnsanın toplayıp biriktirdiği mallar; onun ve ailesinin beslenme, korunma ve güvenlik ihtiyaçlarını gidereceği için bir ömür boyu insanın onlara olan ihtiyacı azalmaz. Bu açıdan psikolojik motivler içinde kişinin en uzun süre mücadele etmesi gereken ve kendisini saptırmaya en elverişli olan motiv, mal sevgisi ve onu elde edip biriktirme tutkusudur.⁵⁰⁷ Kur’ân, birçok âyette dünya ve âhiret dengesinin kurulması gerektiğini hatırlatır.⁵⁰⁸ Bu açıdan İslâm’a göre kişiyi yanıltarak isyan ve inkâra sevk eden şey, bizzat mal sevgisi veya zenginlik değil, ihtiyaçtan fazlası ile fakir-

⁵⁰² Nesâî, “İmân”, 19.

⁵⁰³ Muhammed Kutub, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, s. 1168.

⁵⁰⁵ İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, DİB Yayınları, Ankara, 2003, s. 29.

⁵⁰⁶ Bkz. Âl-i İmrân 3/14; el-Fecr 89/20; Âdiyât 100/8; Tirmizî, “Zühd”, 2.

⁵⁰⁷ Necati, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁰⁸ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/14-15; el-Kehf 18/46; el-Kasas 28/77; el-Münâfikûn 63/9.

lere yardım etmek yerine, bunu biriktirmek veya gayri meşru yerlerde ve ölçüsüzce kullanma arzusudur.⁵⁰⁹ Bu nedenle insandaki dünya ve mal sevgisi, aslında hayatta karşılaşılan güçlüklerle katlanmak için gerekli iken, dünyaya aşırı bağlanmak ve tüm gayretini dünya hayatını elde etmeye adanmak şekline dönerse ebedî olan âhiret hayatının mahvolmasına sebep olabilir. İnsan, tabiatı gereği mala ve dünyalığa düşkündür,⁵¹⁰ fakat mü'min, bir insan olarak mala karşı duyduğu sevgiye rağmen⁵¹¹ ondan şeriat sınırları içinde yararlanmayı bilir ve gerektiğinde onu İslâm'ın emrettiği yerlere sarf etmekten çekinmez.⁵¹² Çünkü İslâm'a göre mülkün gerçek sahibi Allah'tır ve Allah, onu kendi yolunda ve razı olduğu tarzda sarf etmesi için geçici bir süreliğine insana vermiştir.⁵¹³ Ancak insanların birçoğu kendisini malın gerçek sahibi zannederek ve mal edinmeyi hayatın asıl hedefi olarak göreyerek büyük bir yanılığa düşmüştür.⁵¹⁴

Mala duyulan aşırı sevgi, insanı olabildiğince cimri biri haline getirir. Bu cimrilikte şeytanın da belli bir payı vardır. Çünkü o, mala düşkün insanları⁵¹⁵ fakirlikle korkutup mallarının ellerinden gideceği endişesini onlara fısıldar.⁵¹⁶ Böylece insan, malının elinden çıkıp yok olacağı düşüncesine kapılır ve daha da cimrileşir. “*De ki: “Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman da tükenir korkusuyla cimrilik ederdingiz. Zaten insan çok cimridir.”* (el-İsrâ 17/100) âyeti, insanın cimrilik boyutunu gözler önüne sermesi bakımından çok dikkat çekicidir. Hz. Peygamber (s.a.s.) de bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: “*İnsanoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, bir üçüncüsünü de isterdi. Onun karnını topraktan başka bir şey dolduramaz. Ama Allah, tövbe eden kimsenin tövbesini kabul eder.*”⁵¹⁷ Kur’ân, Allah’ın verdiği nimetlere şükretmenin bir kulluk vazifesi olduğunu,⁵¹⁸ şükretmeyi bilmeyen insanların kul olduğunu unutarak azdığını hatırlatır.⁵¹⁹ Çünkü nankör kişiler, tüm nimetlere kendi çabalarıyla ulaştıklarını zannederler,⁵²⁰

⁵⁰⁹ İbrahim Çelik, *Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler*, Bursa 2001, s. 159.

⁵¹⁰ el-Âdiyât 100/6-8; el-Kıyâme 75/20-21; Âl-i İmrân 3/14.

⁵¹¹ el-Bakara 2/177.

⁵¹² el-Leyl 92/17-18.

⁵¹³ el-Bakara 2/3, 107; Âl-i İmrân 3/26, 189; el-Mâide 5/18, 40, 120; en-Nûr 24/33.

⁵¹⁴ el-Hümeze 104/2-3.

⁵¹⁵ el-Fecr 89/20; Yûnus 10/8.

⁵¹⁶ el-Bakara 2/268.

⁵¹⁷ Buhârî, “Rikak” 10; Müslim, “Zekât” 116; Tirmizî, “Zühd” 48.

⁵¹⁸ el-Bakara 2/152, 172; en-Nisâ 4/147.

⁵¹⁹ Yûnus 10/88; Nûh 71/21.

⁵²⁰ el-Kasas 28/78.

bu nimetlerin gerçek sahibiymiş ve dünyada ebedî olarak kalacaklarmış gibi⁵²¹ kendilerini malları üzerinde mutlak tasarruf sahibi olarak görürler ve rezzâk-ı âlem olan Allah Teâlâ'yı unuturlar. Fakat Kur'ân, sahip olunan tüm malların, âhirette sahiplerini alevli ateşten kurtaramayacağını Ebû Leheb'i örnek göstererek hatırlatır. “*Ebu Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da. Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi. O, alevli bir ateşte yanacak...*” (Tebbet 111/1-3).

Dünya hayatında insanı harekete geçiren sâikler, vazife şuuru ve menfaat arzudur. Biri ahlâkî ve dinî temele dayanırken diğeri dünyevî arzu ve ihtiyaçlara dayanır. Ahlâkın merkezî mefhumu olan vazife ile siyasetin merkezî mefhumu menfaat arasında kaide olarak hiçbir karşılaştırma yapılamaz. Vazife hiçbir zaman menfaatçi değildir, menfaatin ise ahlâkla bir alakası yoktur. Fakat birbirlerinin zıddı olan vazife ile menfaat, her insanî hareket tarzının iki değişik hareket ettirici gücünü temsil etmektedir.⁵²² İnsana düşen ise mümkün mertebe menfaat arzusunu vazife şuuru ile dizginlemesi ve bu sebeple yanılığa düşmemesidir. Dünya hayatına ve malına düşkünlük, onu elde etme konusunda kural tanımayan şiddetli bir menfaat arzusu, insanın hem dünya hayatını hem de âhîret hayatını mahvettiği gibi toplumu da içten içe çökerten bir illettir. Bu duygu, karşı konulamaz bir seviyeye ulaştığı zaman kıskançlık, kibir, bencillik, cimrilik, haksızlık ve zalimlik gibi kötü ahlâkî özelliklerin doğmasına ve toplumda huzurun ve yardımlaşmanın yok olmasına sebebiyet verir. Tam tersi olarak da vazife şuuru, toplumu diriltir ve sosyal dengeyi sağlayan en önemli etkenlerden biridir.⁵²³

İnsanların sahip olduğu mallar, eğer veriliş gayeleri idrak edilemezse kişiyi yanılığa düşüren en önemli hususlardan biri olur. Bu açıdan insanları Allah yolundan engellemek isteyen inkârcılar, bu yolu sıklıkla kullanmaktadır.⁵²⁴ Kureyş'in ileri gelenlerinin Hz. Peygamber'i davet yolundan alıkoymak için kadın ve başkanlık tekliflerinin yanı sıra mal ve servet verip onu Mekke'nin en zengin kişisi yapma teklifleri⁵²⁵ Allah'ın yolundan engellemek için dünya malının önemli bir araç olarak kullanıldığının en bariz göstergesidir. Ayrıca mal sevgisinin İslâm'ı kabule de engel olduğu görülür. Örneğin Hz. Peygam-

⁵²¹ el-Hümeze 104/3.

⁵²² İzzetbegoviç, *a.g.e.*, s. 138.

⁵²³ Âl-i İmrân 3/114; el-Enbiyâ 21/90; el-Mü'minûn 23/61.

⁵²⁴ İbrahim Yıldız, *Kur'ân'da Sebîlullah Kavramı*, Emin Yayınları, Bursa 2015, s. 302-303.

⁵²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tah. Mustafa es-Sekkâ ve dğr., Turâsu'l-İslâm, Kahire, 1955, I, 295.

ber'i ziyarete gelen Necran heyetinde bulunan ve kavminin sözü dinlenen din büyükle-
rinden olan piskopos Ebû Hârîse'nin kardeşi Kürz, abisinden Hz. Peygamber hakkında:
"Allah'a yemin olsun ki o bizim beklediğimiz bir peygamberdir" sözünü duyunca ona:
"Madem bunu biliyorsun da neden ona tâbi olmuyorsun, seni alıkoyan nedir?" diye sordu.
O da: "Şu kavmimizin bize yaptığı şeylere bir bak, bize değer ve mal verdiler, ikramda
bulundular ve karşılığında sadece Muhammed'e karşı durmaktan başka bir şey istemedi-
ler. Şayet ona iman edecek olursam bu gördüğün her şey elimizden alınır" diye cevap
verdi.⁵²⁶ Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu bildiği ve kalben inandığı halde Ebû
Hârîse'nin iman etmesine sadece sahip olduğu dünya malının ve mevkiinin elinden gide-
ceği endişesi engel olmuştu. Ebû Hârîse'nin içine düştüğü en büyük yanılğı ise mülkün
asıl sahibinin sadece Allah olduğunu düşünmemesi ve elinden çıkan bu malın yerine Al-
lah'ın çok daha iyisini verebileceğine inanmamasıydı.

Gerçekte dünya nimetleri insanların rahat ve huzurlu bir hayat sürmesi için veril-
miş birer emanettir.⁵²⁷ Emanet, geçici bir süre için verilen şeye denildiğine göre mal ema-
neti de insanın yanında sürekli olarak kalmayacak ve zamanı gelince mutlaka sahibine
geri verilecektir. Âhirete sadece sâlih amellerin götürüleceği, malın ise varislere kalacağı
gerçeği hatırlanacak olursa dünya malının bir imtihan vesilesi olduğu daha net anlaşılır.⁵²⁸
Öyleyse malın hakkını vermek ve böylece imtihanda başarılı olmak müslümanın en bü-
yük hedefi olmalıdır. Fakat emanet ve imtihan hakikatini idrak edemeyenler, malın verilış
amacını da yanlış yorumlarlar. Kendilerine başkalarından fazla olarak verilen malların
Allah'ın bir lütfu ve kendileri için bir imtihan olduğu,⁵²⁹ onlarda fakirlerin de hakkı bu-
lunduğu⁵³⁰ gerçeğini göz ardı ederler. Bu malları kendilerinde bulunan bir üstünlük saye-
sinde elde ettiklerini,⁵³¹ sadece kendi tasarruflarında olması gerektiğini⁵³² ve hatta kendi-
lerinin Allah'ın sevgili kulları olması hasebiyle bu malların verildiğini iddia ederek⁵³³
büyük bir yanılğıya düşerler.⁵³⁴

⁵²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi hedyi hayri'l-'ibâd*, tah. Şu'ayb el-Arnâvûd - Abdülkâdir el-
Arnâvûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2009, s. 561.

⁵²⁷ el-Kehf 18/46.

⁵²⁸ el-Enfâl 8/28.

⁵²⁹ et-Tegâbün 64/15.

⁵³⁰ ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/25.

⁵³¹ el-Kasas 28/78.

⁵³² Yâsîn 36/47.

⁵³³ el-Kehf 18/36.

⁵³⁴ el-Mü'minûn 23/55-56

Mal edinme konusunda insanların düştüğü en büyük yanılğı, Allah'ın lütfunu ve cömertliğini hesaba katmamalarıdır.⁵³⁵ Dünyada yapılan çalışmalar tabii ki karşılığını bulacaktır, bunda hiçbir şüphe yoktur,⁵³⁶ fakat Allah'ın dilemesiyle malın arttığını ve eksildiğini göz önünde bulundurmamak,⁵³⁷ ayrıca tüm nimetleri verenin Allah olduğunu⁵³⁸ akıldan çıkarmamak gerekir. Bu açıdan kişi, kazandığı malı verenin Allah olduğunu ve kazancındaki bereketi O'nun takdir ettiğini bilmelidir. Kur'ân, bu husustaki yanılğıyı Kârûn örneğini vererek hatırlatır ve düzeltir. Kârûn, hazinelerinin anahtarlarını bile güçlü bir topluluğun taşıyabildiği kadar büyük bir servete sahipti. Yanında bulunan akıl ve ilim sahipleri ona, servetinden dolayı böbürlenmemesini, onu âhiret yurdu için de kullanmasını, iyilikler yapmasını, bozgunculuk yapmamasını, zira Allah'ın bozguncuları sevmediğini öğütlediler.⁵³⁹ O ise bu serveti kendi emeği ile kazandığını ileri sürerek Allah'ı unuttu ve malını hak yolda değil bâtil yollarda kullandı. Sonuçta yaptıklarının karşılığı olarak tüm servetiyle birlikte yerin dibine batırılmak suretiyle helâk edildi.⁵⁴⁰ Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu yanılğının sadece Kârûn'a has olmadığı; mülkün asıl sahibini unutan, imtihan için verilen nimetlerin kendilerinde bulunan bilgiden dolayı verildiğini,⁵⁴¹ dolayısıyla bu mallarda başkalarının hakkı olmadığını iddia eden her insanın aynı yanılğıya düştüğü gerçeğidir.

Dünya malı, bazı insanları kendinden daha az serveti olanlara karşı gurur ve kibre sevk eder.⁵⁴² Bu gibi insanlar, servetlerinin hiç yok olmayacağını,⁵⁴³ hatta çok daha ileri giderek mallarının kendilerini ebedîleştireceğini bile iddia ederler.⁵⁴⁴ Bunlar, yanılğılarını sadece dünya hayatıyla sınırlamayıp âhiret hayatını kapsayacak şekilde genişletirler: “*Âyetlerimizi inkâr edip ‘Bana orada da elbette mal ve evlat verilecek!’ diyen kimseyi gördün mü? Gaybı mı görüp bilmiş, yoksa Rahmân’dan bir söz mü almış?’*” (Meryem 19/77-78). Fakat şu âyet, bu yanılğıya bir cevap niteliğindedir: “*O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar!*” (eş-Şuarâ 26/88).⁵⁴⁵ Ayrıca Kur'ân, bu yanılğının geçersiz temellere

⁵³⁵ el-Bakara 2/247.

⁵³⁶ Hûd 11/15; en-Necm 53/39.

⁵³⁷ el-Bakara 2/245, 261; el-İsrâ 17/30.

⁵³⁸ el-En‘âm 6/151; Hûd 11/6.

⁵³⁹ el-Kasas 28/76-77.

⁵⁴⁰ el-Kasas 28/81.

⁵⁴¹ el-Kasas 28/78; ez-Zümer 39/49.

⁵⁴² el-Beled 90/6.

⁵⁴³ el-Kehf 18/35.

⁵⁴⁴ el-Hümeze, 104/3.

⁵⁴⁵ Ayrıca bkz. el-Hâkka 69/28; el-Leyl 92/11.

dayandığını, bahçe sahibi iki arkadaş kıssasını örnek vererek hatırlatır.⁵⁴⁶ Bu kişilerden biri, mal ve evlatları diğerinden fazla olduğu için arkadaşını küçümser, kendi bahçesine girdiğinde içini dolduran mal sevgisi, ona “*bunun sonsuza dek yok olacağını sanmıyorum, kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile andolsun bundan daha iyi bir sonuç bulurum*” (el-Kehf 18/35-36) dedirtir. Bu kişi, dünyada bu kadar servete sahip olmasını kendinde bulunan üstün bir özelliğe bağlayarak ve bu özelliğin âhirette de kendine fayda sağlayacağını düşünerek büyük bir yanılığa düşmüştür. Bu yanlış düşüncesini açığa vurduğunda, bunun bir yanılığ olduğunu örneklerle açıklayan arkadaşına ise hiç kulak asmamış, fakat sonunda bir felaket ile malı tamamen yok olunca pişman bir şekilde ve çaresiz kalakalmıştır. Bu kıssadan anlaşılacağı üzere Kur’ân’a göre yaratılış amacına uygun olarak kullanılmadıktan sonra dünyada sahip olunan servet, imrenilecek bir durum değil aksine insanın hesabını veremeyeceği bir imtihan aracıdır.⁵⁴⁷

Hız. Süleymân’ın, mal sevgisini Allah’ı anmaya vesile olması adına önemsemesi bu noktada çok dikkat çekicidir: “*O da (Süleymân): Gerçekten ben mal sevgisini, Rabbimi anmak için istedim, dedi...*” (Sâd 38/32) Yani iman edip sâlih amel işlemedikten sonra sahip olunan servetin Allah katında hiçbir faydası yoktur.⁵⁴⁸ Bilakis o mallar, kişinin hüsranını ve azgınlığını arttırmaktan başka bir işe yaramaz.⁵⁴⁹ Buna mukabil, “*(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.*” (el-Bakara 2/195) âyeti ile mal sevgisinin kişiye zarar vermesini engelleme için en kesin yolunun infak olduğu hatırlatılır, hatta “*Size ne oluyor da Allah yolunda harcama yapmıyorsunuz?...*” (el-Hadîd 57/10) buyurularak infak etmeyenler sert bir şekilde uyarılır. Bakara sûresinin 177. âyeti ise mala olan sevgisine rağmen⁵⁵⁰ onu yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin davranışının asıl iyilik olduğunu beyan eder. Kısacası mal sevgisinin insanı yanılığa düşürmemesi için Kınalızâde Ali Efendi’nin (ö. 979/1572) enbiyâ ve evliyâ âdeti diye nitelendirdiği zühde sarılmak yani dünya hayatında yaşama sebeplerinden ve fâni lezzetlerden faydalanma hususunda zaruri miktarla yetinip fuzûlî hırslarla dolu müreffeh ve şatafatlı bir yaşama iltifat etmemek gerekir.⁵⁵¹ Mal sevgisinin

⁵⁴⁶ el-Kehf 18/32-43.

⁵⁴⁷ et-Tevbe 9/55, 85.

⁵⁴⁸ es-Sebe’ 34/37; el-Mücâdile 58/17.

⁵⁴⁹ Nûh 71/21.

⁵⁵⁰ Nesefî, *a.g.e.*, I, 94.

⁵⁵¹ Kınalızâde, *a.g.e.*, s. 161.

ilacı, kanaattir. Kişi, kendini kanaatkâr olmaya zorladıkça etrafında ölüm, iflas veya tabii afetler gibi nedenlerle türlü türlü zahmetlerle topladıkları yığınla malı terk edenleri gördükçe kendini hesaba çekecek ve böylece bu sevginin neden olacağı yanılığlardan uzak kalacaktır.

İnsan, bir ömür boyu kendisinin ve ailesinin nafakasını kazanmak için çalışır. Bunu engelleyen maddî veya manevî her şey, onu rahatsız eder. Dünya malını biriktirmek, bu rahatsızlığı bir ölçüde engeller. Fakat bu tedbirin çok abartılması, insanın sadece dünya hayatındaki nafakasını ve güvenliğini önceleme, âhiret hayatını ise göz ardı etme veya hayatının sonlarına doğru erteleme gibi birtakım yanılığlara sebep olur. Kur'ân, bu iki durumun birbirinin zıddı olmadığını yani ne dünya için âhiretin ne de âhiret için dünyanın terk edilmesinin gerekli olmadığını vurgulayarak her ikisini de aynı anda kazanmanın formülünü Hz. Nûh'un dilinden şöyle verir: “*Onlara dedim ki: Rabbinizden bağışlama dileyin, çünkü O, çok bağışlayıcıdır. (Bağışlama dileyin ki) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsin. Sizi mallarla, oğullarla desteklesin ve sizin için bahçeler var etsin, sizin için ırmaklar var etsin.*” (Nûh 71/10-12).⁵⁵² Bu formül, kısaca Allah'a inanmak, O'ndan bağışlanma dilemek ve O'na layığı ile ibadet etmektir. Bu yapılırsa yeryüzünün tüm bereketleri insanların ayakları altına serilecek, böylece hem dünyada hem de âhirette korktuklarından emin olacakları mutlu bir hayat süreceklerdir.

1.4. HIRS

Hırs, elde etme konusunda yoğun çaba göstererek bir şeyi isteme olarak tarif edilir.⁵⁵³ Hedefe ulaşma konusundaki istek ve tutkuların genel adı olan hırs, hedefe göre iyi veya kötü bir değer taşır.⁵⁵⁴ Hırs, kontrol edilebildiği müddetçe insanın hayatını sürdürebilmesine olumlu katkılar sağlayan bir özelliktir, ancak olumsuz yönelişlere dair önlenemeyen aşırı hırs, birçok kötü karakterin kaynağıdır.⁵⁵⁵ İnsanın dünyaya olan hırsı onu açgözlülüğe, cimriliğe, kıskançlığa, bencilliğe sevk etmektedir. Hatta hırs, kıskançlığı körükleyen en önemli etkendir, denilebilir. Bu açıdan kendini hırstan arındırabilen insan,

⁵⁵² Ayrıca bkz. Hûd 11/52; Tâhâ 20/124; el-A'râf 7/96 Yûnus 10/62-64.

⁵⁵³ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 76; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 113.

⁵⁵⁴ Örn. el-Bakara 2/96; et-Tevbe 9/128.

⁵⁵⁵ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, çev. Mustafa Çağrı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012, s. 173.

birçok kötü hasletten de korunmuş olur. Hırsın her insanın fitratında az ya da çok bulunduğu Hz. Peygamberimizin (s.a.s.) şu hadislerinden anlaşılmaktadır: “*Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, muhakkak bir üçüncüsünü ister...*”⁵⁵⁶ “*İnsan yaşlansa bile onun şu iki duygusu hep genç kalır: Çok kazanma hırsı ve çok yaşama arzusu.*”⁵⁵⁷

Hırs, insanın ulaşmayı arzu ettiği şeyi elde etme hususundaki çabasını körükler. Bu noktaya kadar dinî açıdan bir sorun teşkil etmez. Ne zaman ki bu çaba, önüne gelen engeli aşma veya konulan hedefe ulaşma konusunda artık kural tanımaz, helâl-haram noktasına dikkat etmez bir hal alırsa işte o noktada hırs, normal sınırlarını aşmış ve insanı çeşitli yanlışlıklara sürükleyen olumsuz bir hal almış olur. Çünkü dünyaya çok düşkün olan, onu elde etmek için dinî ve ahlâkî hiçbir kuralı tanımaz. Türkçemizde kullandığımız “gözünü hırs bürümek” tabiri, hırsın insanın aklını ve basiretini bağladığını ve onu kolaylıkla yanlışlıklara sürükleyebileceğini göstermesi açısından son derece sarıh bir ifadedir.

Hırs kavramıyla ortak içeriğe sahip olan *tama*‘ (*tamah*) kavramı, tutku ve ihtiras derecesinde paraya ve onun yerini tutan mallara sahip olma arzusudur. Tamahkâr insan-daki para tutkusu son derece kuvvetli olduğu için bu duygu, kişiyi cimriliğe ve bencillığe sevk eder. Kazanma hırsı ve kazandıklarıyla uzun yıllar yaşama arzusu, hiçbir sınır tanımadan ve başkalarının haklarını hiçe sayarak yalnızca bireyin kendi rahat ve menfaatini düşünmesi noktasına geldiğinde pek çok ahlâkî ve insanî soruna yol açan bir eğilime dönüşür.⁵⁵⁸ Özellikle yahudilerle özdeşleşen mal kazanma ve uzun yıllar yaşama hırsı, onları birçok yanlışlığa sürüklemiştir.⁵⁵⁹ Dünyaya karşı içlerinde besledikleri sevgi ve uzun yaşama arzusu, onların âhireti inkâr eden müşriklerden bile daha fazla dünyaya bağlanmalarına neden olmuştur. Fakat Kur’ân’ın haber verdiğine göre bir insan ne kadar uzun yaşarsa yaşasın Allah’ın azabından kurtulacak değildir: “... *Onların her biri bin yıl yaşamak ister. Hâlbuki uzun yaşamak, onları azaptan kurtaracak değildir. Allah, onların bütün işlediklerini görür.*” (el-Bakara 2/96). Ulvî veya uhrevî bir hayrı olamayan bu çeşit hırs, daima adi şeyler için uğraşanların sergiledikleri bir davranış ve ruh hali olmuştur. Bunlar, göz diktikleri şeyleri elde etmek için herkese boyun eğip her türlü kötü işi yapabilirler. Hâlbuki layık olduğu kadarına razı olmak, olgun ve erdemli insanların işidir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Buhârî, “Rikâk”, 10; Müslim, “Zekât”, 116, 119; Tirmizî, “Menâkıb” 32, 64.

⁵⁵⁷ Buhârî, “Rikâk”, 5; Müslim, “Zekât”, 115.

⁵⁵⁸ Yusuf Macit, “Psiko-Sosyal Açıdan Karun Kıssası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2013 c. XIII, sy. 3, s. 48.

⁵⁵⁹ Örn. en-Nisâ 4/160.

⁵⁶⁰ Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 174.

Hırs, devamlı olarak beraberinde mihnet, meşakkat, tamah ve zillet getirir. Çünkü hırs sebebiyle insanlarda izzet-i nefis ve hakka tâbi olma gücü azalır hatta kaybolur. Çünkü hırsı artan kişinin başkalarına olan ihtiyacı da artar. Onları hakka davet edemez ve onlara yağcılık yapmak mecburiyetinde kalır.⁵⁶¹ İnsan, hedefe ulaşma konusunda son derece hırslı olursa izzet-i nefisini ayaklar altına almaya, yanlışlarına kendince mazeretler bulmaya, böylece yanlışlara düşmeye, hatta düştüğü yanlışları bir müddet sonra kutsamaya başlar. Gözünü hırs bürüyen bir kişinin aklı ve mantığı, sadece ulaşmak istediği hedefe kilitlenir, dolayısıyla hakkı görmeye ve onu kabule yanaşmaz. Kendi iç dünyasında doğru bildiği hedeflere ulaşmak için tüm kutsallarını hatta dinini bile yıkmaktan çekinmez. Bu, hedefe ulaşmak için her şeyi mubah gören bazı kişilerce uygun bir yol gibi görülse de insanı kişiliksiz kılacağı ve ilâhî imtihanı kaybettireceği için son derece sakıncalı bir karakter yapısıdır.

1.5. HELÛ‘ OLUŞU

Kur’ân, insanın hırslı, sabırsız ve velveleci olduğunu şu âyet ile haber vermektedir: “*Şüphesiz insan helû‘ olarak yaratılmıştır.*” (el-Meâric 70/19). Âyette geçen “هَلُوْعًا” kelimesini, devamında gelen iki âyet tefsir etmektedir.⁵⁶² Yani *helû‘* olan insan, “*Başına bir felaket geldiği zaman sızlanır, feryat eder. Kendisine bir hayır dokunduğu zaman da çok cimrileşir.*” (el-Meâric 70/20-21). Bu kelimeyi tâbiîn dönemi müfessirlerinden Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Dahhâk (ö. 105/723) çok cimri ve çok sızlanan; İkrime (ö. 105/723) velveleci; Şu‘be (ö. 160/776) hırslı; Katâde (ö. 117/735) ise çok sızlanan şeklinde izah etmiştir.⁵⁶³ Elmalılı, esasında çabukluk manasını ifade eden, bir taraftan tahammülsüzlük, mızıkçılık, bir taraftan şiddet ve hırs gibi farklı kavramlar arasında huysuzluk ifade eden, manası müphem bir vasıf olarak tarif eder. Türkçe meallerin birçoğunda bu kelime hırs olarak tercüme edilmiştir.⁵⁶⁴ Kur’ân Yolu tefsirinde bu kelime tahammülsüz diye tercüme edilmiştir. Ayrıca bu kelimenin sözlükte sabırsız ve bir şeye aşırı derecede düşkün anlamlarına gelen bir sıfat olduğu ve tamahkârlık,

⁵⁶¹ Kerim Buladı, *Kuran’da Nankörlük Kavramı*, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2015, s. 143.

⁵⁶² Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 1140; Ömer Çelik, *Hakk’ın Daveti*, V, 235.

⁵⁶³ Taberî, *a.g.e.*, XXIII, 266-267.

⁵⁶⁴ Örn. bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1985, VIII, 3838; Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Risale Yayınları, İstanbul 1993, III, 334; Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, VI, 2807; Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2004, s. 568; Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2012, s. 569; Ömer Çelik, *Hakk’ın Daveti*, V, 235.

tatminsizlik, acelecilik, sabırsızlık, tahammülsüzlük, yılgınlık ve sızlanma gibi insan tabiatında var olan bazı negatif özellikleri ifade ettiği kaydedilmiştir.⁵⁶⁵

Bazı müfessirler, âyetteki insan ile kâfirlerin; bazıları ise âyetin devamında namaz kılan ve sâlih amel işleyenlerin⁵⁶⁶ istisna edilmesinden dolayı bütün insanların kastedildiğini söyler.⁵⁶⁷ Ayrıca bu istisna, insanın fitrî olan bu zaaflarından ancak çabasıyla yani iman edip imanın gereklerini yerine getirmekle kurtulabileceğini gösterir. Çünkü iman, insanı kötülük karşısında sızlanmayacak, iyilik karşısında da cimrilik yapmayacak şekilde anlayışlı kılar.⁵⁶⁸ Fakat insan, bu zaafına yenik düşer ve verilen nimetleri az görüp sızlanırsa büyük bir yanılığa düşmüş olur ki bu yanılığın sonu Allah'a karşı nankörlük etmektir. Aksi durumda bol nimetlere gark olduğunda bu durumu Allah'ın bir lütfu olarak değil de kendi çabasının bir sonucu olarak görürse⁵⁶⁹ yine yanılır ve nankörlük eder. Buradaki yanılığın, Allah'ın dünya malını insana vermesinin de ondan almasının da bir imtihan olduğunun farkına varılamamasıdır. Yanılığın temelinde yaşama dört elle sarılma duygusu, mal sevgisi ve ölümsüzlük arzusu yatmaktadır. Bu noktalarda insandan beklenen, her an ve her ortamda imtihan edildiğinin farkında olup zaaflarına yenik düşmemesi, darlıkta da bollukta da Allah'a şükretmesidir. Bunun için insan, Allah'ın gönderdiği hidayeti kabul edip kendi nefsinin ıslah için bilfiil gayret göstermelidir. Eğer bunu yapmayı nefsinin dizginlerini gevşek bırakırsa bu zaaflar daha da güçlenir ve adeta onu esir alıp yanılığın yanılığa sürükler.⁵⁷⁰

1.6. CİMRİLİK

Cimrilik, servet edinme tutkusuyla karşılıksız harcama ve hayır yapmaktan kaçınma eğilimidir. Kur'ân'da cimrilik kavramı genellikle *buhl*,⁵⁷¹ *şuhh*⁵⁷² ve *katûr*⁵⁷³ kelimeleriyle ifade edilir. Bir kimsenin kendi malından cimrilik yapmasına *buhl*; bir başkasının malından cimrilik yapmasına *şuhh* denilir.⁵⁷⁴ Veya nefiste ortaya çıkan cimriliğe

⁵⁶⁵ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, V, 458.

⁵⁶⁶ el-Meâric, 70/22-35.

⁵⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 128.

⁵⁶⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, VI, 3698-3699.

⁵⁶⁹ el-Kasas 28/78.

⁵⁷⁰ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayanî ve dğr., İnsan Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1991, VI, 461.

⁵⁷¹ Âl-i İmrân 3/180; en-Nisâ 4/37; et-Tevbe 9/76; Muhammed 47/37-38; el-Hadîd 57/24; el-Leyl 92/8.

⁵⁷² en-Nisâ 4/128; et-Tevbe 9/76; el-Ahzâb 33/19; el-Haşr 59/9; et-Tegâbün 64/16.

⁵⁷³ el-İsrâ 17/100; el-Furkân 25/67.

⁵⁷⁴ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 39.

şuhh, bunun fiiliyata dökülmesine ise *buhl* denilir.⁵⁷⁵ Bir malın en değersizine bile gözünü diken⁵⁷⁵ *katûru Zemahşerî*, hayal edilemeyecek derecedeki cimrilik olarak tarif etmiştir.⁵⁷⁶

Cimrilik, mal toplama hırsının fakirlik korkusu, ileriye düşünme ve sıkıntılara karşı tedbir alma fikriyle⁵⁷⁷ birleşmesinden doğar ve insanın kendisini beğenmesiyle beslenir.⁵⁷⁸ Aynı zamanda haset, ucb ve bencilik gibi bazı olumsuz yönelimlerle birlikte bulunur. Cimrilik denilince, sadece para biriktirmek değil, aynı zamanda insanı diğer insanları memnun edecek her türlü davranıştan uzak tutan, diğer insanlarla kendisi arasına bir duvar çeken ve bireyi yalnız ve paylaşım kapalı yapan olumsuz bir davranış anlaşılmalıdır.⁵⁷⁹ Bu noktada Âl-i İmrân sûresi 180. âyetinde cimrilik edilen hususların “*Allah’ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler...*” şeklinde geçtiği hatırlanmalıdır. Elmalılı’nın da belirttiği gibi bu âyet, Allah’ın lütfunu yalnız mallara tahsis etmiş değildir.⁵⁸⁰ Allah’ın lütfundan verdiği, mal olabileceği gibi ilim, kudret, zaman, ilgi ve can gibi nimetler de olabilir ki bunlarda cimrilik etmek de âyetin kapsamına girmektedir.⁵⁸¹

Cimriliğin psikolojik temelleri arasında gelecekte karşılaşılabilecek maddî sıkıntılardan emin olma, ileri derecede fakirlik korkusu, dünyaya ve mala karşı beslenen aşırı sevgi ve hırs vardır. Bu açıdan yaşam kalitesini arttırmak isteyen herkeste az veya çok cimrilik bulunur.⁵⁸² “*De ki: Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman da tükenir korkusuyla cimrilik ederdiniz. Zaten insan çok cimridir.*” (el-İsrâ 17/100). Âyette ifade edilen Allah’ın rahmetinin tükenmesinden endişe etmek ise cimriliğin son raddesini tasvir etmektedir. Aynı zamanda bu âyet, cimriliğin insan psikolojisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu da hatırlatır.⁵⁸³ Çünkü insan muhtaç olarak yaratılmıştır. Muhtaç olan ise, mutlaka ihtiyacını gidereceği şeyleri sever ve onları biriktirmek ister. İnsan, harici sebepler ile cömertlik yapar. Dolayısıyla insan, cimridir.⁵⁸⁴ Bu nedenle insan, nefsinin ve şeytanın emrettiği⁵⁸⁵ bu cimrilikten kurtulamadığı veya en azından

⁵⁷⁵ Yazır, *a.g.e.*, VII, 4845.

⁵⁷⁵ Sadık Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, s. 194.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 609.

⁵⁷⁷ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁷⁸ en-Nisâ 4/36-37; el-Hadîd 57/23-24.

⁵⁷⁹ Adler, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁵⁸⁰ Yazır, *a.g.e.*, II, 1236.

⁵⁸¹ Âlûsî, *a.g.e.*, II, 364.

⁵⁸² Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanı Değerler*, s. 257, 265-266.

⁵⁸³ Hayati Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, s. 105.

⁵⁸⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXI, 64.

⁵⁸⁵ el-Bakara 2/268.

üzerindeki etkisini makul bir seviyeye indiremediği müddetçe mal konusundaki yanlışlıklardan kurtulamaz: “*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar, kurtuluşa erenlerdir*” (et-Tegâbün 64/16). Bunun da yolu, cömertlikten yani malından bir kısmını muhtaç insanlara hiçbir karşılık beklemezsizin sırf Allah rızası için dağıtmaktan geçmektedir. Kur’ân, bunu hem nefisler hem de servetler için bir arınma vesilesi olarak takdim etmektedir.⁵⁸⁶

Bazı müfessirler, “... *zaten insan çok cimridir*” (el-İsrâ 17/100) âyetinin tefsirinde buradaki insanın sadece kâfirler olduğunu ifade etseler⁵⁸⁷ de müfessirlerin çoğunluğu bu sıfatın tüm insanların ortak bir karakteri olduğu konusunda birleşmişlerdir.⁵⁸⁸ Râzî’ye göre insanın tabiatında asıl olan cimriliktir, çünkü insan muhtaç bir varlık olarak yaratılmıştır. Muhtaç olan için ihtiyaçlarını giderecek şeyleri sevmesi ve kendisi için bunları biriktirmesi bir bakıma gereklidir. Cimriliğin karşılığı olan cömertlik ise bir takım harici sebeplere dayanır. Örneğin övülme veya dinî bir vecibenin gereği olarak cömertlik yapılır.⁵⁸⁹ Dolayısıyla Allah’ın destekleyip başarılı kıldığı ve hidayet ettiği hariç tüm insanlarda cimrilik vasfı görülür.⁵⁹⁰ İnsanın tabiatından söküp atmayacağı maddî yapısı ile ilgili olan cimriliğe, Kur’ân’ın yardımıyla ayarlayıcı bir görev verilebilir. Bu açıdan israfa karşı cimriliğe önleyici bir görev yüklenirken, cimriliğe karşı da cömertliğe büyük iş düşmektedir.⁵⁹¹

Kur’ân’a göre bir müslüman ne cimri ne de savurgan olmalı, ikisinin ortasında dengeli bir yol tutmalıdır.⁵⁹² Çünkü mal, kişinin dünya hayatını idame ettirmesi için zaruri bir gereksinimdir, bu yüzden kazanılmalı ve korunmalıdır. Aynı zamanda mal, Allah’ın bir emanetidir ve emanetin sahibi, o mallardan ihtiyaç sahiplerine tasadduk edilmesini emretmektedir.⁵⁹³ Dolayısıyla İslâm’ın bütün emirlerinde olduğu gibi bu hususta da orta yol tavsiye edilmiştir. “*Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz*

⁵⁸⁶ et-Tevbe 9/103; el-Leyl 92/18.

⁵⁸⁷ Örn. bkz. Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1988, II, 553; Zeccâc, *a.g.e.*, III, 261.

⁵⁸⁸ Örn. bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 64; Kurtubî, Ebû Abdillâh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tah. Abdullâh et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006, XIII, 181; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ', *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 2. baskı, Riyad 1999, V, 124; Âlûsî, *a.g.e.*, VIII, 171; Şevkânî, Ebû Abdillâh, *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, tah. Abdulkâdir Umeyre, Dâru'l-Vefâ, y.y., 1994, III, 362.

⁵⁸⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXI, 64.

⁵⁹⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, V, 124.

⁵⁹¹ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 118.

⁵⁹² el-Furkân 25/67.

⁵⁹³ el-Bakara 2/3.

olma...” (el-İsrâ 17/29) “*Onlar, harcadıkları zaman ne israf ederler ne kısırlar; (harcamaları) ikisi arasında dengeli, orta bir yoldur.*” (el-Furkân 25/67). İnsan, nefsinin cimrilik özelliğini makul bir seviyede tuttuğu takdirde bu âyetlerde ifade edilen övgüye layık olur. Fakat malı Allah’ın bir emaneti ve lütfu olarak değil de kendi çaba ve gayretiyle elde ettiği bir netice olarak görüp, aynı zamanda Allah’a güvenmeyip rızık ve gelecek korkusu duyarsa son derece cimrileşebilir. Hatta bu durumdaki insan, kazandığı ve biriktirdiği dünya malına aşırı güvenip kendini Yaratan’ından müstağni görmeye bile başlar.⁵⁹⁴ Malının ona ebedîlik vereceği yanılgısına düşer.⁵⁹⁵ Cimrilik edip biriktirdiği malın, kendisi için hayırlı olacağını zanneder.⁵⁹⁶ Hatta sadece kendisi cimrilik etmekle kalmaz, başkalarının infak ettiği mallarda gözü kalır. Onların da kendisi gibi cimri olmasını arzular ve elinden geldiğince onları cimriliğe teşvik eder.⁵⁹⁷ Bu durum, insanın kendi iç dünyasında geliştirdiği “benim olan ve kendi çabamla elde ettiğim malı niçin bir başkasına vereyim?”, “eğer verirsem gelecekte sıkıntıya düşebilirim, o halde vermeyip biriktirmeliyim” şeklindeki düşünceler ile birleşince mal biriktirme ve başkaları yararına harcamama konusunda katı bir tutumun oluşmasına neden olur. Bu düşünceler, her ne kadar tedbirli davranmak gibi mantıklı bir nedene dayanıyorsa da toplumsal dayanışmayı yok ettiği için oldukça zararlıdır.

Kur’ân, cimriliğin insan kalbinde kök salıp onu çepeçevre kuşatmasını engellemek için onun mal, rızık, gelecek ile ilgili korkularının gerçek olmadığını hatırlatır. Örneğin, gelecekte mahrum kalma yani rızık korkusunun yersiz olduğuna ve her canlının rızıkının Allah’a ait olduğuna vurgu yapar.⁵⁹⁸ Malın kişinin kendi çabası ile kazanıldığı, bunun için başkalarının onda hakkı olamayacağı fikri⁵⁹⁹ ise mal ve servetin yalnız Allah’a ait olduğu gerçeği ile çürütülür.⁶⁰⁰ Dolayısıyla mülk, Allah’a ait olduğuna göre onu sahibinin emrettiği yolda sarf etmek en doğru iştir ki bu düşünce, müslümanlardaki cömertlik duygusunun temelini oluşturur. İnsan yaşamını devam ettirmeye yarayan maddî nimetlere ulaşma ve onları korumada yaşanan güçlükler ortadadır. Bu yüzden bazı insanlar için cimrilik, geleceğe dönük kendini güvene alma çabası olarak görülebilir. Fakat bu büyük

⁵⁹⁴ el-Leyl 92/8-11.

⁵⁹⁵ el-Hümeze 104/2-3.

⁵⁹⁶ Âl-i İmrân 3/180.

⁵⁹⁷ en-Nisâ 4/37.

⁵⁹⁸ el-En‘âm 6/151; el-İsrâ 17/31; Tâhâ 20/132.

⁵⁹⁹ el-Kasas 28/78.

⁶⁰⁰ Âl-i İmrân 3/26; el-Hadîd 57/10.

bir yanılıdır. Çünkü malın asıl sahibi ve rızık konusunda asıl güven kaynağı olarak Allah'ı kabul eden bir mü'min açısından, bu malları kazanma ve korumaya yönelik aşırı hırs ve kural tanımayan davranışlar, Allah ile kendisi arasındaki güven ve iman ilişkisini zedeleyeceğinden dolayı asla kabul edilebilir davranışlar değildir.

İslâm ahlâkçıları cimriliğin ilim ve amel yoluyla tedavi edilebileceğini söyler. İlim yolu, cimriliğin zararlarını ve bundan kurtulmanın yollarını öğrenmek; amel yolu ise fakirlerin dertleriyle dertlenmek, insanlara yardım etmeye kendini zorlamaktır. Çünkü İmam Gazzâlî'nin de dediği gibi her hastalık zıddı olan ilaçla tedavi edilebilir.⁶⁰¹ Kur'ân âyetleri ile konuyu şöyle ifade edebiliriz: Kalbler, cömertlik sâyesinde temizlenir,⁶⁰² çünkü kalbi karartan ve doğru düşünmesini engelleyen amillerden biri de mal sevgisi ve servete bağlılıktır.⁶⁰³ İnsan, kalbini bu beladan temizlemek için harekete geçtiğinde şeytan “ya sen de gelecekte muhtaç olursan” diyerek devreye girer ve ona cimriliği emreder.⁶⁰⁴ Şeytanın telkinlerine uyan insan, malı kendi yanına yığar ve onu sayıp durur, sonunda da bu malın kendisini ebedileştireceği yanılısına düşer.⁶⁰⁵ Oysa Allah, insanı mal ve serveti ile imtihan etmektedir.⁶⁰⁶ Bu imtihanda başarılı olmanın yolu ise cömertlikten geçmektedir.⁶⁰⁷

1.7. NANKÖRLÜK

Kendisine yapılan iyiliğin kadir ve kıymetini bilmemek⁶⁰⁸ manasındaki nankörlüğü ifade etmek üzere *örtmek* anlamındaki *küfr* kökünden gelen kelimeler kullanılır.⁶⁰⁹ Temel mana ile alakalı olarak nankörlük, sahip olunan menfaatleri örtmek yani bilmezlikten gelmektir. Bu kökten gelen *kâfir* sözcüğü, insanın hem din konusundaki inkârını⁶¹⁰ hem de dünya nimetlerine karşı nankörlüğünü⁶¹¹ ifade eden bir kelimedir.

⁶⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1168.

⁶⁰² el-Leyl 92/17-20.

⁶⁰³ el-Fecr 89/20.

⁶⁰⁴ el-Bakara 2/268.

⁶⁰⁵ el-Hümeze2-3.

⁶⁰⁶ ez-Zümer, 39/49-52.

⁶⁰⁷ et-Tegâbün 64/15-17.

⁶⁰⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967, s. 125.

⁶⁰⁹ Âdiyât suresi 6. âyette “*kenûd*” kelimesi kullanılmıştır.

⁶¹⁰ el-Bakara 2/41; en-Nûr 24/55.

⁶¹¹ eş-Şuarâ 26/19.

Aynı kökten gelen *küfrân*, *kefûr*, *keffâr* ve *ekfer* kelimeleri⁶¹² ile *kenûd* kelimesi⁶¹³ de nankörlüğü ifade için kullanılır.

Kur'ân'da birçok âyette dünyevî nimetler sıralanarak Allah'ın sonsuz kerem sahibi olduğu aktarılır. İnsan, dünyadaki varlığını ve geçimini kısaca her şeyini Rabbinin sonsuz merhametine borçludur.⁶¹⁴ Ayrıca insanlığa gönderilen peygamberler ve onların yol göstermesi ile elde edilecek nimetler hatırlatılarak tüm bunların karşılığında sadece zikir ve şükür istenir. Bu nimetler karşısında lütuf sahibi olan Allah'a⁶¹⁵ nankörlük yapılmaması öğütlenir.⁶¹⁶ Fakat insanlar yapıları gereği nankörlüğe meyillidir⁶¹⁷ ve birçoğu da bu özelliğine karşı yapması gereken mücadeleyi kaybederler ve yaratıcılarına şükretmezler.⁶¹⁸ İnsan tabiatındaki nankörlük, müsait ortamı bulunca ortaya çıkar ve onun birçok davranışını etkiler. Bayraktar Bayraklı, var olan nankörlüğün ortaya çıkmasının nedenleri arasında maddî sebepler, sıkıntıya uğrama ve düşüncesizliği saymaktadır.⁶¹⁹ Nankörlük, maddî bolluk neticesinde şımaran ve nimetin asıl sahibini unutan, düştüğü sıkıntıların bir imtihan sebebi olduğunu anlamayıp isyan eden ve vurdumduymazlığı nedeniyle kendisi için hayatî nimetleri (hava, su vs.) nimet olarak saymayan kişide kendini gösterir.⁶²⁰ Nankörlük, en bariz şekilde sıkıntıdan ve korkudan kurtulup rahata erildiği zaman ortaya çıkar. İsrâ sûresinde geçen şu âyetler bu durumu olanca açıklığı ile ortaya koymaktadır: “Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür.” (el-İsrâ 17/67).⁶²¹ Nankörlüğün yanılığa sebep olması da işte tam bu noktada gerçekleşir. Dünyevî rahatlığa erişen insan, kendisine verilen bunca nimetin yaratıcısı tarafından ihsan edildiğini unutup nankörlük yapmaya başladığında artık kendini her şeyden müstağni görerek uyarmak ve hak yola davet etmek için gönderilen resulleri inkâr eder.⁶²²

⁶¹² Hûd 11/9; İbrâhîm 14/34; el-İsrâ 17/67; el-Hac 22/38, 66; eş-Şûrâ 42/48; el-İnsân 76/3.

⁶¹³ el-Âdiyât 100/6.

⁶¹⁴ Örn. İbrâhîm 14/32-34; el-İsrâ 17/66-67; en-Nahl 16/78-83.

⁶¹⁵ en-Neml 27/73.

⁶¹⁶ el-Bakara 2/151-152.

⁶¹⁷ İbrâhîm 14/34.

⁶¹⁸ el-Bakara 2/248; Yûnus 10/60; Yûsuf 12/38; en-Neml 27/73.

⁶¹⁹ Bayraklı, *İslâm'da Eğitim*, s. 111-113.

⁶²⁰ Kerim Buladı, konuyla ilgili eserinde yirmi altı adet nankörlük sebebi saymaktadır. Geniş bilgi için bkz. Buladı, *Kuran'da Nankörlük Kavramı*, s. 129-194.

⁶²¹ Ayrıca bkz. el-Hac 22/66; Lokmân 31/32; eş-Şûrâ 42/48.

⁶²² en-Nahl 16/112-113.

Kur’ân, nankörlüğün de şükürün de insanın kendi özgür tercihiyle gerçekleştiğini hatırlatır.⁶²³ Dolayısıyla her ne kadar insanda böyle bir eğilim varsa da bu eğilimin kararlarında yanılırlara sebep olmasını engellemek yine insanın elindedir. Allah ona böyle bir güç ve imkân vermiştir. Bunun içindir ki nankörlük, kişinin bile bile işlediği bir cürümdür. Nankörlüğün ilâhî öğütleri kulak ardı etmeye hatta Allah’ın âyetlerini bile bile inkâra kadar götürdüğünü şu âyet gayet güzel izah etmektedir: “*Andolsun bunu insanların öğüt almaları için aralarında çeşit çeşit şekillerde anlatmışsınız; ama insanların çoğu ille nankörlük edip diretmiştir.*” (el-Furkân 25/50). Ayrıca bu hususu “*Muhakkak insan Rabbine karşı çok nankördür. Hiç şüphesiz buna kendisi de şahittir.*” (el-Âdiyât 100/6-7) âyeti de desteklemektedir.

İnsandaki nankörlük özelliğinin onu yanılığa düşürmemesi için ilk olarak kulun her an imtihan bilinci içinde olması gerekir. Allah Teâlâ, kullarını her an imtihan etmektedir ve bu imtihan, “... *Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz ...*” (el-Enbiyâ 21/35) âyetinde ifade edildiği gibi bazen hayır ile bazen de şer ile olmaktadır.⁶²⁴ Kuldan beklenen hayır ile imtihanında şükür, şerle imtihanında ise sabırdır. Çünkü şükür, hayrın çoğalmasına bir vesiledir.⁶²⁵ Fakat nankör insan, bolluk ve bereket bulunca şımırır, sıkıntılı anlarda ise “*Rabbim bana hor baktı, beni küçümsedi*” (el-Fecr 89/16) diyerek gücenir. Tüm bunların imtihan olduğu bilincinin kaybolması ise insanın hem bollukta hem de sıkıntıda yanılığa düşüp Rabbinin gazabını celbetmesine neden olur.

Olaylara maddî kazanç açısından bakan insan, sonunda mutlaka nankörlüğün girdabına yuvarlanır.⁶²⁶ Bunun içindir ki Kur’ân’da her türlü nimetin Allah’tan olduğu vurgulandıktan sonra insanların nankörlükleri sebebiyle sıkıntıda O’na yalvarıp yakardıkları halde bollukta şirk koştukları, fakat âhirette tüm bu yaptıklarından muhakkak hesaba çekilecekleri hatırlatılır.⁶²⁷ Ayrıca Allah’a güven konusunda problemleri olan insanlarda nankörlük özelliği çok net bir biçimde ortaya çıkar. Herhangi bir sıkıntıya düşen böyle

⁶²³ Lokmân 31/12.

⁶²⁴ el-Bakara 2/49, 155, 249; Âl-i İmrân 3/186; el-A’râf 7/163, 168; el-Enfâl 8/28; el-İsrâ 17/60; el-Kehf 18/7; el-Enbiyâ 21/35; el-Mü’minûn 23/30; el-Ankebût 29/2, 3; ez-Zümer 39/49-50.

⁶²⁵ İbrâhîm 14/7.

⁶²⁶ en-Nahl 16/53-55.

⁶²⁷ el-A’râf 7/95; Yûnus 10/12, 21; Hûd 11/9-10; en-Nahl 16/53-55; el-İsrâ 17/67; er-Rûm 30/33; ez-Zümer 39/8, 49; Fussilet 41/50.

bir insan, gelecekte tüm ümidini keser. Rabbinin önceden verdiği gibi yine vereceğine güvenmeyerek, önceden verilen nimetlere de nankörlük edip tümünü inkâr eder.⁶²⁸

1.8. HEVÂ

Hevâ, sahibini uygun olmayan işlere sürükleyen nefsin bir eğilimidir ki Allah'ın razı olmadığı fakat nefsin hoşlandığı her türlü hareketi ve sözü içine alır.⁶²⁹ Hevâ, insan nefsinin hayvanî arzularından doğan doğal bir eğilim⁶³⁰ olmakla beraber onu yanılığa sürükleyen zaaflarının itici gücü, her türlü belânın, rezilliğin ve kötülüğün kaynağıdır.⁶³¹ Kibir, kendini beğenme, haset, dünya sevgisi, zina, fuşşiyât, gıybet, nemîme gibi akla gelebilecek her türlü kötülük hevâya tâbi olmaktan kaynaklanır.⁶³² Dolayısıyla hevâ, nefsin insanı kötülüğe sevk eden yönlendirmesidir. Nefis, sonucu düşünmeden daima mevcut olan hazları tercih eder ve bir an önce onları elde etmek ister. Her ne kadar bu davranış, sonradan birçok acının ortaya çıkmasına neden olsa da nefis, o mevcut hazlardan vazgeçmez.⁶³³ Bu açıdan insanın davranış biçimini etkileyen iç ve dış faktörler bir hayli fazla olmasına karşın Kur'ân, vurguyu daha çok iç faktörlerden olan nefis ve ona bağlı duygulara yapar. Zira şeytana her türlü vesvese imkânı veren ortam, insan aklının hayvanî arzuların güdümüne girmesi yani hevâya tâbi olmasıdır.⁶³⁴ Çünkü nefis, her zaman kötülüğü emreder, bu yüzden de sâlih ameller, ancak nefsin, aklın ve vahyin kontrolüne girmesiyle mümkündür. Zaten insandan beklenen nefisini hevâdan alıkoymasındır. Bu da insanın dürtülerini ve şehvetlerini dizginlemesi ve onları kontrol altına alıp aşırıya kaçmadan meşru sınırlar çerçevesinde doyurması demektir.⁶³⁵

Kur'ân, insanın fitratına ve dosdoğru dine yönelmesinin önündeki en büyük engelin bilgisizce hevâsına uyması olduğunu vurgular⁶³⁶ ve hevânın etkileme gücünü artırıp iradeye tamamen hâkim olmasını ise hevânın ilâh edinilmesi olarak vasıflandırır. “*Hevâsını kendisine ilâh edineni gördün mü?...*” (el-Furkân 25/43) âyetinde insanın hevâsının peşinden koşması ve onu güzel görmesi sonucunda dininin hevası olacağını

⁶²⁸ et-Tevbe 9/76; Hûd 11/9; eş-Şûrâ 42/48.

⁶²⁹ İbn Fâris, *a.g.e.*, VI, 16.

⁶³⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1991, s. 191.

⁶³¹ Hayati Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, s. 204.

⁶³² Saîd Havva, *el Mustahlis fi tezkiyeti'l-enfus*, Dâru's-Selâm, 10. baskı, Kâhire 2004, s. 259.

⁶³³ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, s. 90.

⁶³⁴ Yaşar Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İFAV Yayınları, İstanbul 2000, s. 246-247.

⁶³⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 53.

⁶³⁶ er-Rûm 30/29-30.

açıkça belirtir.⁶³⁷ Özellikle itikâdî konularda hevâlarına tâbi olan insanın sırat-ı müs-takîmden sapması ve kendini takip edenleri de saptırması yani hevâsının yanılığını ilâh edinmesi kaçınılmazdır. Zemahşerî, bu âyetin tefsirinde delillere uygun olup olmadığına bakmaksızın kendi görüşünü esas alan kişinin, hevâsının kulu sayılacağını ve hevâsına tapmış olacağını kaydeder.⁶³⁸ Bu nedenle Allah'tan gelen kesin bilgilerden sonra insanın, kendisinin veya başkasının hevâsına tâbi olması kesinlikle yasaklanmış ve Hz. Peygam-ber'in şahsında tüm insanlık, "... Sana gelen ilimden sonra, eğer onların arzu ve keyifle-rine uyacak olursan, bilmiş ol ki, Allah'tan sana ne bir dost ne bir yardımcı vardır." (el-Bakara 2/120) şeklinde uyarılmış, ayrıca hevânın panzehrinin ilim olduğu vurgulanmış-tır.⁶³⁹ Bu noktada Kur'ân, kendisine ilim verildikten sonra hevâsına tâbi olan bedbaht bir kişiyi örnek vererek sırf ilmin de insana fayda veremeyeceğini, bilinenin hayata tatbik edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır: "*Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz hâlde, onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin ha-berini onlara anlat. Dileseydik o âyetlerle onu elbette yüceltirdik. Fakat o, dünyaya sap-lanıp kaldı da kendi hevâsına uydu...*" (el-A'râf 7/175-176).

İnsanın hevâsı; bir eylemin, fikrin veya inancın doğru veya iyi olduğunu belirleme yetisine sahip değildir ve bu konuda mutlaka akla ve vahye başvurulması gerekir. Fakat câhilî bilginin kaynağına inildiğinde onun hevâ ve heveslerden oluştuğu görülür. Câhilî ilim, Allah'ın küllî iradesini reddetmek adına alternatif değer yargıları geliştirip, fert ve toplum hayatına ilâhî vahyin müdahale etmesine imkân vermek istemez. Bu yüzden müş-rikler, kendi şahsî kaprislerinin ürettiği bu sapık tezlere karşı duran hidayet önderlerini - kendi bakış açılarına uygun olarak- sapıklıkla⁶⁴⁰ itham ederek büyük bir yanılığa içine düş-müşlerdir.⁶⁴¹ Yanılığının nedeni ise karar alırken dayandıkları bilginin, hevânın eseri olan câhilî bilgi olmasıdır.

İlahî mesaja muhatap olan insanların kendi hevâları doğrultusunda işlev görmeye alışmış duyu organları ve duyumsama kabiliyetleri, onların ilgi alanlarına girmeyen me-sajları algılayabilme imkânını azaltır. Yani nefsî arzulara, maddeye, refaha ve kısaca dün-

⁶³⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VI, 113.

⁶³⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 747.

⁶³⁹ el-Bakara 2/145; el-Mâide 5/48,49, 70, 77; el-En'âm 6/150; Ra'd 13/37.

⁶⁴⁰ el-A'râf 7/60; Yûsuf 12/8, 30.

⁶⁴¹ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 149.

yevî menfaatlere karşı aşırı tutku ve eğilim, kişinin bütün ilgisinin bu yönde yoğunlaşmasına neden olur. Bu tek yönde yoğunlaşmanın getireceği tabii sonuçla diğer tarafta daha güçlü ve baskın bir uyarım olmadan duyum hadisesinin gerçekleşmesi mümkün olmaz.⁶⁴² Bu nedendir ki Allah, kulların hevâ ve heveslerine tâbi olarak düştükleri yanılığlarından kurtulabilmeleri için onlara içinde buldukları gaflet ortamına denk sert uyarılar ile hitap etmiştir. “*Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir öğüt gelse onlar bunu hep alaya alarak kalbleri oyuna, eğlenceye dalarak dinlemişlerdir...*” (el-Enbiyâ 21/2-3) âyetinde de haber verildiği gibi Allah’tan gelen ihtar (zikir) karşısında kalbleri oyun ve eğlenceye dalmış olanlar için inzar, sert uyarılar, azap ile tehdit ve korkunç kıyamet sahneleri onların Kur’ân’ı gereği gibi dinleme ve anlamalarına mâni olan psikolojik engelleri ortadan kaldıracak en etkili metottur.

Kur’ân, hevânın insanı doğru düşünmekten alıkoyduğuna, bundan dolayı da doğru yoldan ayırdığına, hak ile bâtil, hayır ile şer, hidâyet ile dalâletin arasını tefrik etmekten yoksun bıraktığına işaret eder. “*Ona dedik ki: “Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır ...”* (Sâd 38/26). Hevâya tâbi olma, insanın görüşünde ve yargısında yanlı davranmaya neden olmakta ve bu da genel olarak fikir yanılığına yol açmaktadır. Bundan dolayı insan, gerçeğe ulaşmak için öncelikle düşüncesine pranga vuran, onun doğruya ulaşmasını engelleyen hevâlarından kurtulmayı istemek zorundadır.⁶⁴³ Bu noktada asıl dikkat edilmesi gereken husus, nefsin hevâsını fark edebilmektir. İnsan kendi bedenini her yere taşıdığı halde yorulmazken bir başka şey taşısa hemen yorulur. Aynen bunun gibi, başkasının en küçük kusurunu hemen görürken kendi hevâ ve heveslerinin neden olduğu birçok büyük kusuru ise fark edemez. Çünkü nefis, insanın iç dünyasında ustalıklarla gizlenir.⁶⁴⁴ Bu açıdan insan, kendisini her daim murakabe altında tutmalı, fikir ve davranışlarının temellerini incelemeli ve onların meşru olup olmadıklarını kontrol etmelidir. Arap asıllı hıristiyan filozof Yahyâ b. Adî (ö. 364/975), kişinin buna karar verdikten sonra nefsin kontrol edip fikir ve davranışlarını olumlu yönde geliştirmek için çaba sarf etmesi gerektiğini söyler. İnsanın hevâlardan yüz çevirip razı olunan güzel has-

⁶⁴² Turgay Gündüz, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁶⁴³ Necati, *a.g.e.*, s. 132-133.

⁶⁴⁴ Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 122.

letlere yönelmesi durumunda nefsinin direnç göstereceğini ama kişinin ısrarı halinde nefsin direncinin kırılacağını ve kontrol altına girip teslim olacağını hatırlatır.⁶⁴⁵ Bu aşamalardan sonra kişi, hevâsının yanıltıcı etkilerine akıl ve vicdanıyla rahatlıkla engel olabilir, hevâsını kontrol altına almayı başarabilir ve böylece hevâdan kaynaklanabilecek her türlü yanılığı önleyebilir.

1.9. KENDİNİ BEĞENME

Kendini beğenme (ucb), insanın kendinde var olan veya var olduğunu zannettiği bir üstünlük ve mükemmellik sebebiyle oluşur. Bu üstünlük ilimde, amelde, malda veya başka bir konuda olabilir. İmam Gazzâlî, bunların vücut güzelliği ve kuvveti, akıl, soy, mal ve evlat çokluğu gibi konular olduğunu kaydederek her birisinin tedavi yöntemlerini sıralar. Bu yöntemlerin en önde geleni ise bu üstün vasıfların Allah'ın birer nimeti olduğunun ve dilediği anda o nimeti insandan alabileceğinin hiçbir zaman akıldan çıkarılmamasıdır. İnsanın bunu bilmemesi veya bilmezlikten gelmesi kendini beğenmesine neden olur. Bu bakımdan ucb, dünyevî nimetlerin insanın gözünde büyümesi, onlara güvenmesi ve onları vereni unutmamasıdır.⁶⁴⁶ Sonuçta kul, sahip olduğu maddî veya manevî nimetleri göz önünde tutmak suretiyle onların hakiki sahibi olan Allah'ı unutup kendisine aitmiş gibi kabul ederek büyüklenip şımarır. Bu yüzden özellikle mutasavvıflarca ucb, hedefe giden yolda çok önemli bir engel sayılır.⁶⁴⁷

Kendini beğenen insan, sadece insanların yanında değil, Allah'ın katında da ayrıcalıklı ve üstün olduğunu düşünecek kadar zihinsel bir yanığı içerisindedir.⁶⁴⁸ Hatta bu tür insanların en büyük yanıkları, yaratıcısına karşı kendilerini beğenmeleridir ki bu durum, insanın ibadetlerini ihmal etmesine, günahlarını hafife almasına, tövbeyi unutmamasına hatta Allah'ı inkâr etmesine bile neden olur. Kendini o kadar büyük görür ki yaptığı ibadetlerden dolayı gururlanır. Kendini beğenen kişi bu tür yanlışlarını görmez, gösterilse bile kabul etmez.⁶⁴⁹ Kur'ân, bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Onlar ki, dünya hayatında çalışmaları boşa gitmiştir, hâlbuki onlar güzel bir amel yaptıklarını sanıyorlardı.” (el-

⁶⁴⁵ Yahyâ b. Adî, *Tezhîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Harun Kuşlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 58.

⁶⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1286-1290.

⁶⁴⁷ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 668.

⁶⁴⁸ Buladı, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar*, s. 323.

⁶⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1286.

Kehf 18/104). Böyle bir insan, kendine duyduğu güven nedeniyle başkalarının fikirlerinden istifade yoluna gitmez, dolayısıyla kendi görüşüyle hareket eder. Kendisinden daha âlim, fâzıl, yetenekli birisine soru sormaktan imtina eder. Bu nedenle zannınca doğru görünen yanlış bir fikri benimser, bu yanlış fikrinde ısrar eder, nasihat edeni dinlemez.

Kendini beğenen kişinin bir başka yanılgısı ise işini, amelini, velhasıl her şeyini en mükemmel bir şekilde yaptığını inandığı için artık işinde de amelinde de gevşeklik göstermesidir. Böylece hem dünyada hem de âhirette kaybedenlerden olur. Çünkü kendini beğenmek kadar insanı her türlü gelişmeden alıkoyan başka kötü bir huy yoktur. Kendini beğenen insan, yaptıklarını alabildiğince büyük görmeye, kendini tenkit edilemez ve yanılmaz görmeye başlar. Böylece başkalarının tecrübelerinden istifade etme, onlardan öğüt alma ve yanlışlarını düzeltme şansını kaybeder, hatta kendine nasihat edenleri cahillikle suçlar. Bu açıdan kendini aşırı beğenme, peygamberlere inanmaya yanaşmayan müşriklerin bu tutumlarının en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Örneğin Mekke'nin ileri gelenleri, kendilerini halktan biri olarak görmedikleri için fakirlerle eş statüde değerlendirilmelerini bir türlü hazmedememişler ve Hz. Peygamber'in yanındaki fakirleri uzaklaştırması halinde onunla konuşacaklarını söylemişlerdir.⁶⁵⁰

Kur'ân, birçok âyette kendini beğenme ile ilgili konulara temas etmektedir. Örneğin müslümanlar, Huneyn savaşında sayısal üstünlüklerine güvenip kendilerini beğenmişlerdi: “Şüphesiz ki Allah, birçok yerde ve Huneyn gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğumuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız.” (et-Tevbe 9/25). Âd kavmi, “Bizden daha güçlü kim var!” (Fussilet 41/15) diyerek böbürlenmişti. Kârûn, herkesi imrendirecek kadar çok hazinelere sahip olduğu için gurura kapılmıştı (el-Kasas 28/78). Müşrikler de malları ve oğullarının çokluğuyla övünürlerdi (es-Sebe' 34/35). Fakat tüm bu kendini beğenenlerin âkıbetleri hayır olmamıştır. Huneyn savaşında müslümanlar, büyük sıkıntı çekmişler, Âd kavmi ve Kârûn ise helâk olmuşlardır. Dolayısıyla kendini beğenme yanılgısı her zaman felaketle sonuçlanmıştır. Ayrıca kendini beğenme, bizatihi çok kötü bir huy olmasının yanında kibir, bencillik ve haset gibi birçok kötü huya da kaynaklık yaptığı için çok tehlikeli yanılgılara sebebiyet verebilecek bir potansiyele sahiptir.

⁶⁵⁰ el-En'âm 6/52.

Kendini beğenmenin temeli katıksız cehâlettir. İnsan, kendini ve kendini yaratanı hakkıyla bilmediği için bu duyguya kapılır. Bu nedenle kendini beğenme hastalığının ilacı, bilgidir.⁶⁵¹ Kur’ân, yüzlerce âyet ile insana yaratıcısını tanıtırken birçok âyette insana aciz bir varlık olduğunu da hatırlatır.⁶⁵² Sosyal konum, iyi bir görünüş, şahsî şecaat veya asil bir doğum gibi kendini beğenmişliğin geleneksel temellerinin⁶⁵³ hiç birisi kişinin kendisiyle övünmesi için yeterli bir sebep değildir; çünkü bunların hepsini imtihan için veren, Allah’tır. Bu böyle bilindiği takdirde insan, kendini beğenme yanılığınca asla düşmez. Hatta verilen bu nimetlerin şükrünü eda edebilmek için daha da mütevazı olur.

Kendini beğenme; nefsi şişiren, gerçekleri ters algılatan aldatıcı bir ruh halidir. Bu hal nedeniyle insan kendi kusurlarını görmez, gördüğünde ise onları gizleme eğilimi gösterir,⁶⁵⁴ başkaları, kusurlarını hatırlattığı zaman bu durumu asla kabullenemez. Bu yüzden gerçeklere ulaşabilmek ve anlayabilmek için bu duygudan kesinlikle kurtulmak gereklidir.⁶⁵⁵ Aksi halde kendini beğenme, birçok yanılığa sebep olacaktır.

1.10. KİBİR

Kibir kendini büyük, başkalarını ise küçük ve hakir görme demektir.⁶⁵⁶ Kibrin kaynağı insanın kendisini beğenmesidir.⁶⁵⁷ Kibir, insanın maddî veya manevî olarak kazandığından daha yüksek bir mertebeyi hak ettiğine dair kendisi hakkındaki yanlış kanaatinden doğar.⁶⁵⁸ Kibrin en büyüğü ise hakkı kabul etmemekten ve Allah’a karşı boyun eğmeyi kendine yedirememekten kaynaklanan Allah’a karşı gösterilen kibirdir. İnsan, kâinatın mutlak hâkimi olan Allah’ı hakkıyla tanıyamazsa elinde bulunan mal, makam, kuvvet veya güzellik kendisini şımartır. “*İnsanoğlu, kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?*” (el-Beled 90/5) âyetiyle ortaya konulan büyüklük yanılığınca düşer. Kur’ân, bu durumdaki insanları yaratılıştan getirdikleri acizyetlerini hatırlatarak uyarmaktadır: “*Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin.*” (el-İsrâ 17/37). Bu iki âyette de açıkça görüldüğü üzere

⁶⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, s. 1288.

⁶⁵² Örn. el-İsrâ 17/37.

⁶⁵³ Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. M. İskenderoğlu- A. Arızan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 239.

⁶⁵⁴ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 210.

⁶⁵⁵ Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 202.

⁶⁵⁶ Karagöz ve dğr., *a.g.e.*, s. 380.

⁶⁵⁷ İsfahânî, *ez-Zerî’a*, s. 224; Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, s. 1286.

⁶⁵⁸ Fahri, *a.g.e.*, s. 178.

kibrin temeli, istiğnadır yani kendini ihtiyaçsız hissetmek, maddî ve manevî bütün alanlarda kendi kendine yetebileceğini iddia etmek, ilâhî emir ve yasaklara burun kıvırmaktır.⁶⁵⁹ Bu noktada İblis'i ve kibrinin neticesini hatırlamak yerinde olacaktır. O, Hz. Âdem'e secde ile emredilince yaradılışlarındaki madde farklılığını öne sürerek kibirlenmiş ve emre itaat etmeyerek kâfirlerden olmuştu.⁶⁶⁰ Burada kibrin düşünce yollarını tıkayarak sağlıklı sonuçlar alınmasını nasıl engellediği açıkça görülmektedir. İblis kibrinden dolayı hatalı kıyaslar yapmış ve böylece yanılığa düşmüştür. İblis'in yolunu takip eden her devrin müstekbirleri de peygamberlerin ve inananların karşısına çıkarak aynı yanılığın devam ettirmişler ve başkalarının da kendileri gibi hakikati reddetmeleri için çabalamışlardır.⁶⁶¹ Dolayısıyla kibirlenmek, şeytanlaşmanın bir göstergesidir denilebilir.⁶⁶²

Kibir, küfrün yanı sıra birçok büyük günaha da sebebiyet vermektedir: “... *Ne zaman ki bir peygamber, size canınızın istemediği bir şey getirdiyse büyüklük taslamadınız mı? Kimini yalanladınız, kimini de öldürüyordunuz*” (el-Bakara 2/87). Bu açıdan kibir, Allah'ın sevgisini kaybetme tehlikesini barındıran,⁶⁶³ tüm gerçekler ve mucizeler karşısında bile hakikati boyun eğdirmeyen⁶⁶⁴ hatta daha fazlasını talep ettiren⁶⁶⁵ ve sonuçta cehennem azabına düşüren⁶⁶⁶ bir yanılığın kaynağıdır. Kur'ân, ilâhî vahye itiraz edip Hz. Muhammed'in nübüvvetini sırf kibirlerinden dolayı tasdik etmeyip yüz çevirenlerin, “*Bu Kur'ân, iki kentten büyük bir adama indirilmeli değil miydi?*” (ez-Zuhruf 43/31) dediklerini haber vermektedir. Kendi mağrur bakışları ile gözlemledikleri Hz. Muhammed'in sade yaşantısını kendi şaşalı yaşantıları ile kıyaslayarak Kur'ân'ın böylesi sade bir insan yerine makam sahibi, zengin ve meşhur bir insana indirilmesi gerektiğini savunmalarına sebep olan şey, sadece kibirleriydi.⁶⁶⁷

Kibir, söylenene kulak asmama, hakkı dinlememe, dinleyip anlaşılabile kabul etmeme gibi yanılığın doğuran kötü bir haslettir.⁶⁶⁸ Zaten kibrin kaynağı olan kendini yeterli görme, dış kaynaklı tüm olumlu etkilere kapalılığı ifade eder. Bu nedenle kibirli kişi,

⁶⁵⁹ Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 243; Ayrıca bkz. en-Nisâ 4/172-173; el-En'âm 6/93; el-A'râf 7/36, 40, 75-76; Nûh 71/7; el-Müddessir 74/23.

⁶⁶⁰ el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/13; Sâd 38/75-76.

⁶⁶¹ el-A'râf 7/75, 88.

⁶⁶² Buladı, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar*, s. 323.

⁶⁶³ en-Nisâ 4/36; en-Nahl 16/23; el-Mü'minûn 23/45; Lokmân 31/18; el-Hadid 57/23.

⁶⁶⁴ el-A'râf 7/133; Yûnus 10/75; el-Ankebût 29/39; en-Neml 27/14.

⁶⁶⁵ el-Furkân 25/21.

⁶⁶⁶ ez-Zümer 39/60, 72; el-Mü'min 40/60, 76.

⁶⁶⁷ Kesler, *a.g.e.*, s. 55.

⁶⁶⁸ en-Neml 27/14.

kendisinin yanılabilirliği ihtimalini tamamen göz ardı eder. Soruna psikolojik savunma mekanizmaları açısından bakılacak olursa, kendine güveni yüksek olan bir kimse, bu güveni sarsabilecek, kendi tutumuna ters düşebilecek bir söylemi reddetme, görmezlikten gelme ya da unutma eğilimi gösterebilir.⁶⁶⁹ Dolayısıyla böyle kişilere yöneltilen hiçbir mesaj olumlu bir anlam ifade etmez. Çünkü onlar, kararlarında veya buldukları pozisyonlarda küçük bir değişiklik yapmaları halinde bile başkalarının gözünde küçük düşeceklerini zannederler. Bu durumu en iyi Ebû Tâlib'in vefatı esnasında yaşananlar ortaya koymaktadır.⁶⁷⁰ Peygamberimiz “*Ey amca, şehadet sözünü söyle ki sana kıyamet günü şefaate edebileyim*” demesi üzerine o, “Kureyş'in arkamdan ‘ölümden korktu da o yüzden İslâm'a girdi’ demelerinden çekinmeseydim istediğini yapardım”⁶⁷¹ şeklindeki cevabı, onun kibrin körüklediği ayıplanma korkusu nedeniyle hak dine giremediğini göstermektedir.

Mele' tabakasının Allah'ın dinini, fakir ve zengin arasında kurulmak istenen eşitliği kibirlerine yedirememeleri nedeniyle inkâr ettikleri bir gerçektir.⁶⁷² İşte bu duygu, kibirli insanların iman etmelerini engelleyen en önemli ruhsal tutumdur. Böylece kibir, küfrün de en büyük sebeplerinden biri olur.⁶⁷³ Mütekebbir insan, kendi gücüne aşırı derecede güven duyar, kendini yeterli görerek her türlü ihtiyaçtan kendini beri sayar. Fakat o, Allah tarafından kendisine imtihan için verilen nimetlerin kıymetini ve gayesini bilmemekle ciddi bir yanılma içine düşmekte ve onların gerçek sahibini unutmaktadır. Her şeyin Allah'a ait olduğunu, kendisine emaneten verildiğini ve yaratıcısının karşısında aciz bir varlık olduğunu idrak edebilirse bu kibrinden kurtulup mütevazı bir insan olur. Yani insan, kendinin aciziyetini ve Rabbinin ise kudretini bilirse kibrinden kurtulabilir.⁶⁷⁴

Kibre sebep olan hususlardan nesep, bilgi, amel, soy, güzellik, zenginlik, beden kuvveti ve makam, kendi başlarına değil ancak cehâletle birleştikleri zaman kibre sebep olurlar.⁶⁷⁵ Bu açıdan kibrinden dolayı düşülecek yanılığın önüne geçmenin ilacı da ilim olmaktadır. Kibrin bir diğer ilacının tevazu olduğu Lokman Hakîm'in oğluna verdiği

⁶⁶⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı & Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar -Sosyal Psikolojiye Giriş-*, Evrim Yayınevi, 16. baskı, İstanbul 2014, s. 207.

⁶⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 418.

⁶⁷¹ Müslim, “Kitâbü'l-İmân”, 42.

⁶⁷² İbrahim Çelik, *a.g.e.*, s. 79.

⁶⁷³ en-Nahl 16/22; el-Mü'minûn 23/67; Lokmân 31/7; el-Câsiye 45/8; el-Münâfikûn 63/5.

⁶⁷⁴ el-Bakara 2/263, 267; Âl-i İmrân 3/97; en-Nisâ 4/131; Yûnus 10/68; el-Ankebût 29/6; Fâtır 35/15; et-Tegâbün 64/6; el-İhlâs 112/2.

⁶⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1262-1267.

öğütlerde açıkça görülür: “*Yavrum! İnsanları küçümseyerek onlardan yüz çevirme; ayrıca yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Zira Allah büyüklük taslayıp böbürleneni sevmez...*” (Lokmân 31/18-19). Kibir, Kur’ân’da kâfirlerin bir özelliği olarak sayılırken tevazu, Allah’ın âyetlerine iman edip kibre kapılmaksızın secde eden Rahmân’ın seçkin kullarının bir özelliği olarak sayılır.⁶⁷⁶ İman sonrası sürekli ibadetin esas gayesi de kibri yok edip istiğna duygularını sıfırlamaktır. İnsanın namazda en değerli varlığı olan beynini ve yüzünü yere koyması, eğilmesi gibi davranışlar kibri yok etmeğe yöneliktir.⁶⁷⁷ Bu tür çabalar sonucunda kişi, kendi varlığı ve hataları hakkında doğru bir kanaat oluşturabilir ve kibirlendiği konuların kendisinin dışında bir şey olduğunu ve onları Allah’ın kendisini imtihan etmek için verdiğini anlayabilirse kibirlenmeyi durdurabilir.⁶⁷⁸

İnsanın sahip olduğu ekonomik ve siyasî gücü, başta yaratıcısı olmak üzere diğer insanlara ihtiyacının olmadığı şeklinde bir yanılgıya neden olabilir. Bu yanılgının önü alınmazsa neticesinde tüm insanlık için büyük facialar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin son iki dünya savaşına bakılacak olursa, bunların gerisinde böyle bir yanılgının olduğu fark edilecektir. Kendi kendilerine yeterli olduklarını ve başka insanlara ihtiyaçları olmadığını düşünen milletler, kendi arzuları önünde engel olarak gördükleri diğer milletleri yok etmeyi düşünebilmişlerdir. Zamanımızda ortaya çıkan ırkçı ve bölücü hareketlerin arka planında bir insan grubunun şu veya bu şekilde kendi kendilerine yeterli olduklarını düşünmeleri yatmaktadır.⁶⁷⁹

1.11. KISKANÇLIK

Kıskançlık (haset), başkasının sahip olduğu can, mal, sıhhat gibi bir nimetten hursuz olup elem duyarak, o nimetin o kişiden gitmesini istemektir ve cehâlet ile tamahkârlığın birleşmesinden doğar.⁶⁸⁰ Zira hasetçi, bütün iyiliklerin ve nimetlerin bir şahısta toplanmasının imkân dairesinin dışında olduğunu ve Hakk’ın verdiği nimetin halkın isteğiyle elden çıkmayacağını farkında değildir.⁶⁸¹ Kıskanç kişi, bazen sadece o ki-

⁶⁷⁶ el-Furkân 25/63; es-Secde 32/15.

⁶⁷⁷ Sülün, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 242.

⁶⁷⁸ Fahri, *a.g.e.*, s. 178.

⁶⁷⁹ Görgün ve dğr., *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁸⁰ Rifat, *a.g.e.*, s. 105.

⁶⁸¹ Kınalızade, *a.g.e.*, s. 229.

şiden o nimetin gitmesini istemekle kalmaz, onun elinden alınması için çaba da gösterir.⁶⁸² Kalbdeki kıskançlık, söze ve eyleme dönüştürüldüğünde başkalarının hakkına maddî ve manevî tecavüz söz konusu olur ki bu bir zulümdür.⁶⁸³ Bu açıdan birçok âyette kıskançlık için *zulüm* anlamına gelen *bağy* kelimesi kullanılır.⁶⁸⁴ Kıskanılan nimet maddî olabileceği gibi sevgi, ilgi, ilim ve mevki gibi manevî de olabilir. Genellikle kıskançlık; nefret, kin, kıskanılan şahıslara maddî veya manevî eziyet verme isteğinden meydana gelir.⁶⁸⁵ Kur'ân'da haber verilen Hz. Yûsuf⁶⁸⁶ ve Hz. Âdem'in iki oğlunun⁶⁸⁷ kıssalarında aktarılan hadiselerin kaynağı ve Ehl-i kitabın birçoğunun hak kendilerine açık bir biçimde belirmesine rağmen inkârlarında ısrar etmeleri ve inananları da küfre kaydırmaya çalışmalarının⁶⁸⁸ nedeni nefislerindeki bu kıskançlık duygusudur. İblis'in başına gelenler, kıskançlığın ne büyük felakete sebep olabileceğinin en açık örneğidir. İblis'i şeytan yapan Allah'a secde etmemesi değil, Hz. Âdem'e secde etmesi emrine kıskançlığından dolayı karşı gelmesidir.⁶⁸⁹ Yoksa İblis, Allah'ı tanır ve yüceliğini bilirdi, O'na secde etmemesi mümkün değildi ama araya kıskançlık girince Allah Teâlâ'nın emrini dinlememiş ve asi olmuştur.

Kıskançlık duygusu, bir yönüyle cimrilik ve bencillik duygularıyla örtüşmektedir. Çünkü bir anlamıyla kıskançlık, elden kaçırmak ve yoksun kalmak korkusuyla işlevsel olan bir duygudur.⁶⁹⁰ İnsanın kendisini değersiz bulması ve hiçbir şeyden memnun olmaması, kişide yetersizlik duygusuna yol açmakta ve kendisini başkalarıyla mukayese etmeye, onların kendisi hakkında neler düşündüklerini merak etmeye, başkalarının neler elde etmiş olduklarını ölçmeye sevk etmektedir.⁶⁹¹ Oysa bu gibiler, başkalarından daha fazla şeylere sahip olabilir. Fakat içlerinde biriktirdikleri haset, onları her şeye sahip olma arzusuyla doldurur. Bu duygu, özellikle kıskanılan kişilere karşı adil olmamaya ve onlara zarar vermeye yönelir. İçinde kabaran haset duygusu, aklî melekelerinin önüne geçer,

⁶⁸² İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 118.

⁶⁸³ Yazır, *a.g.e.*, IX, 6406.

⁶⁸⁴ Örn. bkz. el-Bakara 2/90, 213; Âl-i İmrân 3/19; eş-Şûrâ 42/14; el-Câsiye 45/17.

⁶⁸⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 82.

⁶⁸⁶ Yûsuf 12/3-102.

⁶⁸⁷ el-Mâide 5/27-31.

⁶⁸⁸ el-Bakara 2/109.

⁶⁸⁹ Sâd 38/76.

⁶⁹⁰ Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 229.

⁶⁹¹ Adler, *a.g.e.*, s. 179.

böylece düşüncede yanılırlara neden olur ve sonunda kıskanç kişi, artık normal düşün-
bilen bir insan olmaktan çıkar. Olan her şeyi kendi aleyhine zanneden hasetçi, artık baş-
kalarının sahip olduklarının yok olmasına çabalayacak kadar gaddarlaşabilir.

Kıskançlık, her insanda bulunan ve yok edilmesi mümkün olmayan fitrî bir duy-
gudur.⁶⁹² “... *Nefisler ise kıskançlığa ve bencil tutkulara hazır (elverişli) kılınmıştır...*”
(en-Nisâ 4/128). Bu açıdan bu duygunun bizâtihî kalbde bulunması değil, gelişmesi ve
başkaları aleyhine eyleme dönüşmesi problemdir. Yaratılıştta var olan kıskançlık duygu-
sunu ortaya çıkaran sebepler arasında düşmanlık, kibir, büyükleme, kendini beğenme,
sevilen bir şeyin elden çıkma korkusu, önderlik sevdası ve cimrilik sayılabilir.⁶⁹³ Dolayı-
sıyla tüm bu psikolojik özellikler, birbirleri ile sıkı bir ilişki içinde olup biri diğerini te-
tiklemekte veya güçlendirmektedir. Bunlarla yapılacak mücadelede bu özelliğe çok dik-
kat edilmelidir. Aksi halde yanılırlara düşmeme çabası başarıya ulaşamaz.

Kur’ân, müşrikler ve yahudileri kıskançlıkları sebebiyle yanılırlığa düştükleri için
uyarmıştır. Müşrikler; siyasî, sosyal ve ekonomik güç olarak o güne kadar toplumda siv-
rilmeyen Hz. Muhammed’in önderliğini, peygamberliğini onurlarına yedirememişler,
onu bu nimetlere layık görmemişler, dolayısıyla onu ve ona tâbi olanları kıskanmışlar-
dır.⁶⁹⁴ “*Bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya! dediler.*” (ez-
Zuhuruf 43/31) ve “... *Allah, aramızdan şu adamları mı iman nimetine lâayık gördü? ...*”
(el-En’âm 6/53) âyetleri, kıskançlık sebebiyle düşülen yanılırları haber vermektedir.
Müşrikler, peygamberliği zengin ve siyasî açıdan önder olan bir kişiye layık görmüşler,⁶⁹⁵
peygamberliğin Hz. Muhammed’e verilmesini bu sebeple kabul etmemişlerdir. Allah
Teâlâ, ihsan ettiği nimetleri kime vereceğini en iyi bilen kendisi olduğunu, bu konuda
hiç kimsenin fikir ileri süremeyeceğini beyan ederek müşriklerin itirazlarının geçerli bir
delile dayanmadığını haber vermiştir.⁶⁹⁶ Medineli yahudiler ise kendi içlerinden bir pey-
gamber geleceğine, Tevrat’ı tasdik edecek yeni bir kitap indirileceğine inanmaktaydılar.
Bu peygamberin ve getirdiği yeni nizamın Hz. Mûsâ’nın dinini yeniden güçlendireceğine
ve bu suretle kendilerinin de Medine müşrikleri karşısında üstün konuma geçeceklerine

⁶⁹² Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 263.

⁶⁹³ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*, s. 1091.

⁶⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*, s. 1092.

⁶⁹⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 329.

⁶⁹⁶ el-Bakara 2/109; Âl-i İmrân 3/74; en-Nisâ 4/54; el-En’âm 6/124; Hûd 11/28, 63, 88; İbrâhîm 14/11;
el-Hadîd 57/29; el-Cum’a 62/2-4.

inanıyorlardı.⁶⁹⁷ Fakat bekledikleri peygamber, kendi ırklarından değil de Araplar arasından gelince sırf kıskançlıkları sebebiyle onun risâletini inkâr ettiler.⁶⁹⁸ Kıskançlık, yahudilerin İslâm'ı kabul etmelerini engellediği gibi kendi içlerinde birlik olmalarını da engellemiştir: "... Kendilerine Kitap verilmiş olanlar, açık deliller geldikten sonra sırf aralarındaki kıskançlıktan ötürü anlaşmazlığa düştüler ..." (el-Bakara 2/213) âyeti, onların kendi aralarında ihtilafa düşmelerine de kıskançlığın neden olduğunu haber vermektedir.

Muhammed Abduh'a (1849-1905) göre insanın temiz fitratını bozan başlıca iki temel etkenden biri kıskançlık, diğeri kibirdir. İnsan, nefsinin bu iki kötü huysundan arındırabilirse tertemiz yaratılışını sürdürebilir.⁶⁹⁹ Bu kötü huylardan kendisini arındırmayan müslüman, yaptığı iyilikler karşılığında uhrevî kazançlar beklerken kıskançlık, bu iyilikleri ateşin odunu yakıp küle çevirdiği gibi yok eder. Bu hakikat Hz. Peygamberimiz (s.a.s.) tarafından şöyle haber verilmiştir: "*Haset etmekten sakının. Zira haset, ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yer bitirir.*"⁷⁰⁰ Dolayısıyla haset, fitratı bozmakla kalmayıp yapılan sevapları da yok etmekle insanın hem dünyasını hem de âhîretini mahvetmektedir.

Haset, fitrî olduğu için herkeste bulunur,⁷⁰¹ fakat derecesi insandan insana fark gösterir. Kiminin hasedi hayalinden gelir geçer, kiminin içinde biraz kaldıktan sonra akıl ve insafın üstün gelmesiyle dağılır gider. Bazılarının ise nefsinde yerleşir ve gittikçe kuvvetlenir.⁷⁰² Bu açıdan kişiye düşen, haset damarları kabardığı zaman kendine hâkim olup hasedin aklına hükmetmesine engel olması ve bu durumun ona yanlış kararlar aldırmasına, yanılığa sevk etmesine neden olabileceğini aklından çıkarmamasıdır. Örneğin hasedin sebep olabileceği en büyük yanılığa, Allah'ın gerek rızık gerekse diğer nimetlerdeki taksimatında âdil olmadığı düşüncesidir. Bu düşünce, insanı Allah'a ve diğer insanlara karşı nankör olmaya iter. Bir insanın sıkıntıya düştüğü, geleceğe güvenle bakmadığı ve içinde yaşadığı sıkıntılı durumdan kurtulmaya imkân göremediği zamanlarda haset duygusuna kapılması normal seviyede kalması şartıyla doğaldır.⁷⁰³ Böyle durumlarda hasedin en önemli ilacının, Allah'ın taksimatına razı olmak, rızık ve nimeti sadece O'ndan

⁶⁹⁷ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (I)*, Ensar Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2009, s. 217.

⁶⁹⁸ el-Bakara 2/89-90.

⁶⁹⁹ Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsirü'l-Menâr)*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1947, VIII, 42.

⁷⁰⁰ Ebû Dâvûd, "Edeb", 44.

⁷⁰¹ en-Nisâ 4/128.

⁷⁰² Rifat, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁰³ Adler, *a.g.e.*, s. 179.

istemek olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.⁷⁰⁴ “Allah’ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın...” (en-Nisâ 4/32). Ayrıca hasedin haset edilene bir zarar veremeyeceğinin, bilakis hasetçiye dünya ve âhirette büyük zararları olacağıının, dünya nimetlerinin geçici olduğunun,⁷⁰⁵ insanın sahip olduğu her türlü nimetten hesaba çekileceğinin⁷⁰⁶ bilinmesi, yani kısaca ilim ve onun gereği olan sâlih amel,⁷⁰⁷ hasedin yıkıcı etkisini yok eden birer panzehir gibidir.

1.12. ÖFKE

Öfkelenmek, bir insanın hakkı olanı veya hakkı olduğuna inandığı bir şeyi alamadığı ya da önem verdiği bir kişiden beklediği ilgi veya davranışı göremediği zaman yaşadığı duygudur.⁷⁰⁸ Kendini beğenme, övünme, tartışma, inat, kibir, alay etme, zulüm, hevâ ve hevesin peşinden gitme gibi birçok kötü huy, öfkenin kaynağıdır. Bütün bunlar, kişide öç alma isteğini körükleyerek öfkeye sebebiyet verir.⁷⁰⁹ Öfke, aslında dışarıdan gelecek tehlikeleri def etmek için Allah tarafından kullarına ihsan edilmiş bir kuvvet olup insanî bir niteliktir ve fitrîdir.⁷¹⁰ Bir kişi, akıl ve hikmete tâbi olarak yumuşaklık gerektiren yerde yumuşaklık, şiddet gerektiren yerde şiddet gösterirse⁷¹¹ övülen bir tutuma sahip olmuş olur.⁷¹² Örneğin zalime öfkelenmek ve onun gereklerini yerine getirmek, mazluma merhamet etmek demektir. Öfke; kişinin kendini korumasına, yanlışlığa karşı çıkmasına ve adaletsizliğin olduğu yerde düzeni sağlamasına yarar. Aksi halde insan, öfkenin azlığı nedeniyle gelebilecek tehlikelere karşı kendisini, ailesini, dinini, malını, namusunu koruyamaz ve helâk olur. Öfkeli insanın vücudunda birtakım değişiklikler meydana gelir. Bunlar Kur’ân’da parmaklarını ağzına götürüp ısırma,⁷¹³ yüzün kapkara kesilmesi,⁷¹⁴

⁷⁰⁴ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 171.

⁷⁰⁵ el-Kasas 28/88.

⁷⁰⁶ et-Tekâsür 102/8.

⁷⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’ d-dîn*, s. 1090.

⁷⁰⁸ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Remzi Kitapevi, 13. baskı, İstanbul 1993, s. 54.

⁷⁰⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 219.

⁷¹⁰ Semîh Âtîf ez-Zeyn, *İlmü’n-nefs: Ma’rifetu’n-nefsi’l-insâniyye fi’l-Kitâb ve’s-Sünne*, Dâru’l-kitâbi’l-Lübânî & Dâru’l-kitâbi’l-Mısri, Beyrut 1991, I, 167-168.

⁷¹¹ Hz. Lût’un kavminin işlediği çirkin günaha karşı öfkelenmesi buna bir örnektir. “Lût, şöyle dedi: Şüphesiz ben sizin yaptığınız bu çirkin işe öfkelenenlerdenim.” (eş-Şuarâ 26/168); Ayrıca “Muhammed, Allah’ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler...” (el-Feth 48/29).

⁷¹² Rifat, *a.g.e.*, s. 88.

⁷¹³ Âl-i İmrân 3/119; İbrâhîm 14/9.

⁷¹⁴ en-Nahl 16/58; ez-Zuhruf 43/17.

elindekini yere atma veya etrafındaki eşyaya zarar verme⁷¹⁵ şeklinde ifade edilir. Dolayısıyla bu kuvvetin insanda dengeli olarak bulunması, yerli yerinde kullanılması halinde güç ve nimet, aksi durumlarda ise insanın felaketine neden olacağı aşikârdır.⁷¹⁶

Öfkeli kişiler, öfke anında zihnî berraklıklarını tamamen kaybederler ve birçok sinirsel bozukluğun etkisi altında kalırlar. Eğer bu halde iken bir işe karar vermeye kalkarlarsa heyecanlarının ürettiği içtepileriyle bir karar almaya itilmiş olduklarından dolayı kararları kesinlikle irade ile alınmış bir karar olmaz⁷¹⁷ ve büyük ihtimalle yanılgılara kapılmış olur. Çünkü kişi, artık şeytanî dürtülerin ve nefsî temayüllerin esiri olmuştur.⁷¹⁸ Kınalızâde Ali Efendi'nin tabiri ile öfkeli bir kişinin ilim mahalli olan kalbi ile fikir mahalli olan dimağını öfkenin alevleri kapladığında o dimağ ve kalbden fazilet ve adalete dayalı bir hükmün çıkması beklenemez.⁷¹⁹ Çünkü öfke, bir duygu kalkanıdır. O kadar gürültülü ve güçlüdür ki başka duyguların görülmesini engeller. Öfke; sevgi, yakınlık duyma, endişe, üzüntü, merhamet gibi başka birçok duygunun görülmesini engelleyen bir sis perdesi gibidir.⁷²⁰ Bu sis perdesi ile çevrelenen insanın, hakikati idrak ve itiraf edebilmesi neredeyse imkânsız hale gelir. O halde harekete geçirici miktarın üstündeki her öfke, akla zarar verir⁷²¹ ve kontrol altına alınamazsa zamanla kine dönüşebilir.

Kin, kişinin husumet yaşadığı kimseden öfkesini dindirecek bir yolla intikam alamadığında içinde biriken düşmanlık ve nefret duygusunun yoğunlaşması sonucu oluşur ve insanın adalet konusunda yanılmasına neden olan en önemli etkendir. Bu yüzden Kur'ân, "... Bir kavme olan kininiz, sizi adaletsizliğe sevk etmesin ..." (el-Mâide 5/2) buyurarak kinin kontrol altına alınması gerektiğini hatırlatır. Kin tutmak, ayrıca bir başka yanılığa sebebi olan hasedin de kaynaklarından. Kindar kişi, kendisinin haklı olduğu yanılığısıyla ile buğz ettiğinin elindeki nimetin yok olmasını ister, ona nasip olan nimete üzülür, onun başına gelen felakete sevinir. Ayrıca kin tutmak, kişinin aklını yanıltarak onu yalan, gıybet, sırları ifşa etmek ve iftira atmak, kin duyulan kişi ile insanî ilişkilerin kesilmesi, onun haklarının engellenmesi, ona zulmedilmesi gibi İslâm'ın yasaklamış olduğu birçok günaha sevk eder.

⁷¹⁵ el-A'râf 7/150.

⁷¹⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 60.

⁷¹⁷ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 268.

⁷¹⁸ Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, s. 262.

⁷¹⁹ Kınalızade, *a.g.e.*, s. 180.

⁷²⁰ Göka - Beyazyüz, *a.g.e.*, s. 181.

⁷²¹ Görgün ve dğr., *a.g.e.*, s. 77.

Öfkenin insanı yanılığa düşüren en önemli özelliği, aklın doğru düşünme özelliğini zayıflatması hatta yok etmesidir.⁷²² Öfke, insana hâkim olduğunda sıhhatli düşünme yetisi yok etmekte⁷²³ ve böylece insanın akıl ve muhakeme kontrolünü kaybetmesine,⁷²⁴ öfkesi dindiğinde pişman olacağı bazı kötü sözler söylemesine yol açmaktadır. Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın kardeşi Hz. Hârûn'u kavminin buzağıya tapması hususunda kusurlu zan ederek onu azarlaması şeklinde beliren öfkesi anlatılır.⁷²⁵ Hz. Mûsâ'nın bu olay karşısında öfkesinden adeta akli başından gitmiştir.⁷²⁶ "... (Öfkesinden) levhaları attı ve kardeşinin saçından tuttu, onu kendine doğru çekmeye başladı..." (el-A'râf 7/150). Öfkesi dindiğinde, Hz. Hârûn'un kavminin buzağıya tapmasını engellemeye çalıştığını, fakat kavminin onu güçsüz görerek öldürmekle tehdit ettiğini öğrenmiş ve bu gerçeği öğrenmeden önce öfkesine yenik düşerek yanıldığını anlamış ve kardeşine yaptıklarından dolayı pişman olarak Allah'tan af dilemiştir. "Ey Rabbim! Beni ve kardeşimi bağışla. Bizi kendi rahmetine sok. Sen, merhametlilerin en merhametlisin, dedi." (el-A'râf 7/151). Bu kıssa, öfkenin insanı nasıl yanılabilirliğini en bariz bir şekilde aktarmasının yanında öfke sebebiyle yanılan bir insanın neler yapması gerektiğini öğretmesi açısından da son derece dikkate değerdir. Hz. Mûsâ, her ne kadar Allah'a şirkin söz konusu olduğu bir ortamda öfkelenmiş olsa bile⁷²⁷ kısa zamanda öfkesini kontrol altına alabilmiştir. Sonrasında hem kendisi hem de kardeşi için (öfke sebebiyle zarar gören karşı taraf) Allah'tan af dilemiş ve attığı levhaları yerden kaldırarak⁷²⁸ bir bakıma hatasını telafi yolunu seçmiştir. Bu noktada Hz. Yûnus'u da hatırlamak gerekir. O, kavminin yapıp ettiklerine öfkelenmiş ve Allah'ın izni olmaksızın onları terk etmişti. Öfkesinin neden olduğu bu yanılığın karşın Allah Teâlâ, Hz. Yûnus'u imtihan etmiş, o da tıpkı Hz. Mûsâ gibi hemen yanılığını fark etmiş ve Rabbine tövbe ederek dua etmiştir.⁷²⁹

Öfke, kontrollü ve ölçülü kullanılmadığı zaman insanın psikolojik dengesini bozup insan aklını devre dışı bıraktığı için bazı psikologlar tarafından "kısa süreli delilik"

⁷²² Necati, *a.g.e.*, s. 99-100; Ayrıca bkz. Kınalızade, *a.g.e.*, s. 178.

⁷²³ Fersahoğlu, *a.g.e.*, s. 142.

⁷²⁴ Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk*, s. 283.

⁷²⁵ Necati, *a.g.e.*, s. 67.

⁷²⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 388.

⁷²⁷ Hz. Mûsâ'nın Allah'a şirkin söz konusu olduğu yerde en yakınını (kardeşi Hz. Hârûn'u) bile tanımasını onun tevhide bağlılığının bir tezahürü olarak görmek gerekir. Bkz. Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 261.

⁷²⁸ el-A'râf 7/154.

⁷²⁹ el-Enbiyâ 21/87-88; el-Kalem 68/48.

olarak adlandırılır.⁷³⁰ Öfkenin; aklın kontrolden çıkması, irade zaafiyeti, düşünce bulanıklığı, gereksiz yere parlama, sonucu düşünmeden davranma ve etrafa zarar verme gibi sonuçları vardır. Gerçekten de şeytanî dürtü ve vesveselerle insanı yanılgılara sürüklemek için en uygun ortam, kişinin kontrolden çıktığı ve iradesini kaybedecek seviyeye ulaştığı öfke halidir.⁷³¹ Bu açıdan insandan beklenen öfkesini ifrat ve tefritin ortasında normal bir seviyede kontrol etmesi hem korkaklık hem de saldırganlıktan uzak durmasıdır. Kur'ân, mü'minleri "*Muhammed, Allah'ın Resûlüdür. Onunla beraber olanlar, inkârcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler...*" (el-Feth 48/29) ve "*... onlar öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir...*" (Âl-i İmrân 3/134) şeklinde tarif eder. Bu âyetleri tefsir sadedinde şu hadis-i şerifi de hatırlamak gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s.), bir gün ashabına: "*Aranızda kime pehlivan dersiniz?*" diye sorar. Onlar da "*Kimsenin kendisini yenemediği kişidir*" derler. Hz. Peygamber (s.a.s.) ise "*Asıl pehlivan bu kişi değil, kızdığı zaman öfkesini yenendir*" buyurur.⁷³² Ayrıca "*Öfkesinin gereğini yerine getirebilecek güçte olduğu halde öfkesini yutan kimsenin kalbini Allah emniyet ve iman ile doldurur.*"⁷³³ buyurarak öfkeyi yenmenin maddî faydalarının yanında kalbin emniyet ve iman ile doldurulması şeklindeki manevî mükâfatının da varlığına işaret etmiştir. Emniyet ve iman dolu mutmain bir kalbin yanılgılara düşmeyeceği açıktır. Çünkü berrak bir dimağ ve mutmain bir kalb, her daim doğruya ulaşabilecek kapasiteye sahiptir.

Nebevî terbiye, insanları öfkeden sakındırmakla kalmamış aynı zamanda onlara öfkenin nasıl yenileceklerini de göstermiştir. Öfkelenen kişiye abdest almasını,⁷³⁴ kovulmuş şeytandan Allah'a sığınmasını⁷³⁵ ve oturmasını hatta yatmasını,⁷³⁶ hal ve vaziyet değiştirmesini, bir şeylerle oyalanmasını⁷³⁷ tavsiye etmiştir. Resûlullah'ın (s.a.s.), öfkelenen kişide öfke sebeplerini ortadan kaldırmaya ve öfkenin sakinleşmesi için ortam hazırlamaya matuf olan bu tavsiyeleri sayesinde öfkenin oluşturacağı yanılgılardan kişinin kurtulması gayet kolay olacaktır. Abdest suyu ile temas eden vücut organları rahatlayacak aynı zamanda kişide manevî bir huzur oluşacaktır. Ayaktaki birinin saldırma gücü oturması ile, oturanın ise yatması ile oldukça azalacaktır.

⁷³⁰ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, s. 101.

⁷³¹ Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, s. 288.

⁷³² Buhârî, "Edeb", 76; Müslim, "Birr", 106; Ebû Dâvûd, "Edeb", 3.

⁷³³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 3.

⁷³⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb", 3.

⁷³⁵ Buhârî, "Edeb", 76; Ebû Dâvûd, "Edeb", 3; Tirmizî, "Da'avat", 53.

⁷³⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 3.

⁷³⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 4.

İslâm ahlâkıyla ilgili eserlerde öfke gücünün tamamen yok edilmesi mümkün görülmemiş, onun yerine öfkeli iken karar verip yanılığa düşmekten sakınmanın gerekliliği ve öfkeyi dindirmenin yolları üzerinde durulmuştur.⁷³⁸ Çünkü öfke, insan üzerinde hâkimiyet kurduğunda genellikle o kişinin, iradesi üzerindeki hâkimiyetini yok eder.⁷³⁹ Bu nedenle öfkelenince yapılacak ilk şey, öfkenin iradeyi ele geçirmesine fırsat vermeden iradenin öfkeye hâkim olmaya ve onu bastırmaya çalışmasıdır.⁷⁴⁰ Sonrasında Allah'ı hatırlamak, intikam sonrası pişmanlığı ve affetmenin mükâfatını düşünmek gerekir. Ayrıca acıma duygusu da öfkeyi yenmede büyük bir güce sahiptir.⁷⁴¹ Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) de kabardıktan sonra öfkeyi söndürmenin zorluğuna işaret ederek öfkeyi yenmenin ancak ona sebep olan halleri ortadan kaldırmakla mümkün olacağını belirtmektedir.⁷⁴²

1.13. ACELECİLİK

Acelecilik, insanın kendi bilgi çerçevesinde olumlu yani yaptığında haz alacağını, kendisine faydalı olacağını düşündüğü davranışları bir an önce yapma; olumsuz yani yaptığında rahatsız olacağını hissettiği davranışlardan hızla uzaklaşma şeklinde kendini gösterir. İbn Âşûr'a göre aceleciliğin yani sabrın azlığının sebebi insanın sevdiği şeylere bir an önce kavuşmak; hoşuna gitmeyen şeylerden ise bir an önce kurtulmak istemesidir.⁷⁴³ Bu yüzden insan, başta dünya nimetleri olmak üzere birçok şeye çabucak ulaşabilmek için dua eder. Bunların arasında farkında olmadan şerri istemesi⁷⁴⁴ olduğu gibi peygamberlerin tehdit ettiği azabın gelmesini isteme de vardır.⁷⁴⁵ Hatta insan, az değerli yakını (dünyayı), çok değerli uzağa (âhirete) tercih eder ve bunun sonucu olarak cennet nimetlerini dünyada elde etmek ve âhîret saltanatını dünyada yaşamak ister.⁷⁴⁶ “Hayır! Siz acele olanı (dünyayı) seviyorsunuz ve âhîreti ise bırakıyorsunuz.” (el-Kıyâme 75/20-21; Ayrıca el-İnsân 76/27). Çünkü insan, yaratılış itibariyle acelecidir: “İnsan aceleden

⁷³⁸ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 1069-1070.

⁷³⁹ Zeyn, *a.g.e.*, I, 168.

⁷⁴⁰ Âl-i İmrân 3/134; eş-Şûrâ 42/37; Müslim, “Birr”, 106; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 3.

⁷⁴¹ Hüsameddin Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk (Tanzimattan Cumhuriyete Kadar)*, Konya 1996, s. 158-159.

⁷⁴² Adudüddîn el-Îcî, *Ahlâku Adudüddîn*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 57-59.

⁷⁴³ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XVII, 68.

⁷⁴⁴ el-İsrâ 17/11.

⁷⁴⁵ el-En'âm 6/57-58; el-A'râf 7/77; Yûnus 10/51; Hûd 11/34; er-Ra'd 13/6; eş-Şuarâ 26/204; el-Ankebût 29/53.

⁷⁴⁶ Ömer Çelik, *Kur'an'da İnsan*, s. 62.

yaratıldı ...” (el-Enbiyâ 21/37). İnsanın aceleden yaratıldığının haber verilmesi, acelecilik vasfının insanın fitratında bulunan temel vasıflardan biri olduğunun beyanı içindir. Aceleciliğin insanda şiddetli bir derecede bulunması sebebiyle bu vasıf, onun yaratıldığı esas madde olarak gösterilmiştir.⁷⁴⁷

Allah, insanda yarattığı hiçbir şeyi hikmetsiz yaratmamıştır. Acelecilik, her ne kadar olumsuz bir özellik gibi görülse de kısa insan ömrü içerisinde yapılması gereken pek çok şeyin olması, bir yönüyle insanın aceleci olmasını avantajlı hale getirmektedir. Örneğin ailenin rızkını kazanmak, ibadetleri zamanında ifa etmek, iyilikte yarışmak gibi dinî yaklaşımlar⁷⁴⁸ ve insanın olaylar karşısında zamanında tepki vermesi ve süratle meselelere intikal ve intibakı, yaratılışındaki bu özelliğinin sonuçlarındandır. Süratli bir şekilde akıp giden zamanın maddî ve manevî yönden en verimli şekilde değerlendirilmesi, fitratımızdaki acelecilik sayesinde olmaktadır.⁷⁴⁹ Dolayısıyla acelecilik, bir şeyi hakkıyla değil üstün körü yapmak, sabırsız ve hırslı tutumlarla bencilliği ve peşin menfaati ön plana çıkarmak şeklinde geliştiği zaman yanlışlıklara sebebiyet vermektedir. Yoksa önceliklerin sıralanması, her anın değerlendirilmesi, meskenet ve rehabetin karşıtı olarak çalışkanlık ve hareketlilik şeklinde anlaşıldığında şüphesiz insana olumlu katkılar sağlayan bir özellik olmaktadır.⁷⁵⁰

İnsanın fitrî özelliklerinden olan acelecilik, Kur’ân’da genellikle sabrın karşılığı olarak kullanılan bir kavramdır. Kur’ân, insanın birçok davranışını yönlendiren⁷⁵¹ bu özelliğine dikkat çekerek onu şeytanın etkilerine karşı uyanık olmaya çağırır. Bu zaaf, özellikle kâfir ve müşriklerde o kadar belirgindir ki onlar, peygamberlerin haber verdiği hakikatleri düşünmeksizin hemen reddeder⁷⁵² ve gayba müteallik hususları dünyadayken gözleriyle görmek isterler.⁷⁵³ Hatta bu istedikleri, kendi aleyhlerine bile

⁷⁴⁷ a.g.e., s. 61.

⁷⁴⁸ el-Bakara 2/148; Âl-i İmrân 3/133; el-Mâide 5/48; Tâhâ 20/83-84; el-Mü’minûn 23/61; el-Hadîd 57/21; el-Cum’a 62/9.

⁷⁴⁹ Buladı, *Kuran’da Nankörlük Kavramı*, s. 56.

⁷⁵⁰ Ahmet Koç, a.g.e., s. 104.

⁷⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayraklı, *İslâm’da Eğitim*, s. 118-119.

⁷⁵² “... Onlara peygamberleri mucizeler getirdiler de onlar (öfkeden parmaklarını ısırarak için) ellerini ağızlarına götürüp, “Biz sizinle gönderileni inkâr ediyoruz. Bizi çağırdığınız şeyden de derin bir şüphe içindeyiz” dediler.” İbrâhîm 14/9. Âyette kâfirlerin mucize karşısındaki tavırları aktarılırken “fe” edatı ile cümleye başlanması hususunda Âlûsî, “fe” edatının takip için olması nedeniyle kâfirlerin peşin hükmün getirdiği acelecilikle hiç düşünmeden hemen mucizeyi reddettiklerini ifade etmektedir. Bkz. Âlûsî, a.g.e., VII, 184.

⁷⁵³ el-Bakara 2/55; el-En’âm 6/57-58; el-A’râf 7/150; Yûnus 10/11, 51; er-Ra’d 13/6; el-İsrâ 17/18; el-Hac 22/47; eş-Şuarâ 26/204; en-Neml 27/46, 72; el-Ankebût 29/53-54; es-Sâffât 37/176; Sâd 38/16; eş-Şûrâ 42/18; el-Ahkâf 46/24; ez-Zâriyât 51/14.

olsa onlardan vazgeçmezler. Aynı zamanda acelecilik öfkenin de en önemli sebebi-
dir.⁷⁵⁴ İnsanlar arası diyalogun önünü kesen bu iki etken birleştiğinde kişinin yanıl-
ması, pişman olacağı söz ve davranışlar sergilemesi artık kaçınılmaz olur.⁷⁵⁵ Kur’ân,
bu durumun doğuracağı sonuçlarını hatırlatarak sabır ve teenni tavsiye etmektedir.⁷⁵⁶

Acelecilik aslında insanın huzursuzluğu, şüpheciliği, güvensizliği ve korkuları
ile ilgilidir. İnsan acele etmekle huzuru ve güveni arar. Fakat bu telaş ve panik hali,
makul ve mantıklı düşünmeye engeldir. Dolayısıyla yanlış kararlar alınmasına, dünya
ve âhret konularında yanılığa düşülmesine neden olur. Kur’ân, elçilerin getirdikleri-
nin doğruluğunu görmek için “*Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi kendisiyle bizi
tehdit ettiğin azabı getir.*” (Hûd 11/32)⁷⁵⁷ diyerek azabın hemen gelmesini isteyecek
kadar aceleci bir insan doğasından ve küfür psikolojisinden bahsetmektedir.⁷⁵⁸ Acele
edip iyice düşünmeyen, düşüncenin nurlu ışığıyla yolunu aydınlatamayanlar, yanlış
kararlar neticesinde yanılığara düşüp çoğu kez hedeflerine varamayarak başladıkları
noktaya geri döner ve yeniden birçok zahmete göğüs germek mecburiyetinde kalırlar.
Her şeyin bir anda olmasını isteyerek apar topar harekete geçen, işin her yönünü dü-
şünmeyen, ihtimalleri değerlendirmeyen kişilerin, hayatta başarılı olmaları çok zor-
dur.⁷⁵⁹ Bunun için Hz. Peygamber, acelenin insanları yanıltmayı kendisine amaç edi-
nen şeytandan; ağırbaşlı ve düşünerek hareket etmenin ise Allah’tan olduğu belirtmiş-
tir: “*Teenni Allah’tan, acele ise şeytandandır.*”⁷⁶⁰ Çünkü acelecilik, psikolojik olarak
dikkate tesir ederek olayların öneminin kavranmasına mâni olur; önemsiz olayların öne
çıkartılmasına, önemlilerin ise ihmâl edilmesine sebep olur.⁷⁶¹ Zaten şeytanın istediği de
tam olarak budur.

Kur’ân, bu psikolojik olgudan hareketle aceleciliğin kişiyi yanılığara sürüklediğini
ifade eder: “*İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir*” (el-İsrâ 17/11).
Bu durumun şeytanın kişiyi saptırmasında oldukça etkili olacağını hatırlatır. İmam
Gazzâlî’ye göre şeytanın insana nüfuz ederek onu yanılttığı yollardan biri de aceleciliktir.
İnsanın yanılığara düşmeden doğru işler yapabilmesi için düşünmeye ve zamana ihtiyacının

⁷⁵⁴ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanî Değerler*, s. 106

⁷⁵⁵ Nâsîrî, *a.g.e.*, V, 55-56.

⁷⁵⁶ Örn. bkz. Âl-i İmrân 3/200; el-A’râf 7/87, 128; el-Enfâl 8/46.

⁷⁵⁷ Ayrıca bkz. el-En’âm 6/58; el-Enbiyâ 21/38; eş-Şuarâ 26/187; el-Ankebût 29/29; el-Ahkâf 46/22.

⁷⁵⁸ Ahmet Koç, *a.g.e.*, s. 103.

⁷⁵⁹ Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 97.

⁷⁶⁰ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 66.

⁷⁶¹ Yazır, *a.g.e.*, V, 3168.

olduğunu, aceleciliğin ise bunlara engel olarak kişiyi şeytanın vesveselerine açık hale getirdiğine işaret eder.⁷⁶²

Psikoloji ilmine göre insan, bir fiili yapıp yapmama konusunda karar verme sürecinde *sinirsel tutukluk hali* denilen ve *bir hareketi veya düşüncüyü frenlemek* olarak açıklanan bir tereddüt anı yaşar. Bu tereddüt anı, yapılmak istenen fiili yavaşlatarak kişiye tekrardan delilleri inceleme ve kararının doğruluğunu teyit etme imkânı sağlar.⁷⁶³ Kısa da olsa yaşanan bu tereddüt, kişinin fiilinin gerekçeleri ve olası sonuçları hakkında düşünmesine ve yanlış olduğunu görmesi halinde vazgeçip daha doğru kararlar vermesine sebep olabilir. Bu, insanın aceleciliğine gem vurmasıyla mümkündür ki Kur'ân'ın da tavsiyesi budur. Bu açıdan dünya ve âhiret saadetini olumsuz etkileyebilecek davranışlara sürükleyen aceleciliğin, sabır ile belli bir disiplin altına alınması elzemdir.

İnsanın yanılığa düşmemesi için teenni ile hareket etmesi ve Allah'ın takdiriyle meydana gelen imtihanlara sabretmesi gerekir.⁷⁶⁴ Şayet böyle yapmayıp karşılaştığı konularda acele karar verirse attığı her adım, hem fikrî hem akidevî hem de amelî alanda yeni yanılırları beraberinde getirecektir.⁷⁶⁵ Çünkü insan, acele ederse iyilik ve kötülüğü birbirinden ayıramaz ve işin sonunu gözetemez.⁷⁶⁶ Sonuçta yanlış kararlar alıp hem dünyada hem de âhirette pişman olacağı hatalı davranışlar sergiler. Arapların aceleye *ümmü nedamet* yani *pişmanlığın anası* demeleri de bu yüzdendir. Karar alma ve uygulamada sahip olunan tercih ve özgürlük dizginlerini acelenin eline veren kişinin sonunda bundan pişmanlık duyacağı kesindir.⁷⁶⁷

İnsan, acele etmeyip sabrederse ilk anda göremediği birçok detayı görme fırsatını yakalar ve böylece iyi düşünmemekten ve ön hazırlık yapmamaktan kaynaklanan yanılırlara da düşmemiş olur. Çünkü yaşanan olayları anlama ve anlamlandırma çabasında acele davranarak yeterli bir farkındalık ve bilgi donanımına sahip olmadan değerlendirmelerde bulunmak, kişinin yargılarının ölçüsünü bozar, dikkatini dağıtır ve olayların öne-

⁷⁶² Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 911.

⁷⁶³ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 266-267.

⁷⁶⁴ Lokmân, 31/17.

⁷⁶⁵ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003, s. 167.

⁷⁶⁶ Yazır, *a.g.e.*, V, 3168.

⁷⁶⁷ Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlak, -Ahlâk Sözlüğü-*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., t.y., s. 20.

mini kavramasına mâni olur. Böylece acelecilik, kişiyi yanılığa düşürerek olaylar karşısında sağlıklı çözümler üretmesini engeller.⁷⁶⁸ Kur'ân, bu nedenlerden dolayı peygamberlere ve mü'minlere kararlarında ve davranışlarında yanılığa düşmemeleri için acele etmemelerini, zorluklara her daim sabretmelerini tavsiye etmiş⁷⁶⁹ ve Allah'ın sabredenlerle beraber olduğunu sıklıkla vurgulamıştır.⁷⁷⁰

1.14. TARTIŞMAYA DÜŞKÜNLÜK

Tartışma, karşıdaki kişiye kendi fikrini kabul ettirmek için üstün gelmeye çalışmaktır.⁷⁷¹ Sözlü husumet ve çekişme ile savunulan konuyu karşı tarafa kabul ettirme amacı güdülür. Düşünme ve tartışma, insan olmanın en belirgin özelliklerinden biridir. Her insan, almış olduğu kültür ve elde ettiği bilgi çerçevesinde problemlerini çözmek, mükemmele doğru kendini geliştirmek, dünyaya geliş ve gidişinin gayesini öğrenmek, özellikle inanç bakımından huzurlu olabilmek için düşünmeye ve tartışmaya kendisini mecbur hisseder. Bu açıdan tartışma insanî bir olgudur.⁷⁷² Bu olgu, çevrenin de etkisiyle olumsuz yönde gelişirse insanı saygısız ve bencil biri haline getirir. Hele bu huy, cehâlet ile birleşirse çok tehlikeli sonuçlar doğuracak yanılığara neden olabilir. Amacından sapın tartışma, insanlar arasındaki ülfet bağının çözülmesine ve düşmanlık tohumlarının ekilmesine neden olan olumsuz bir davranıştır. Normal şartlarda insanın kendi hakkını savunması için gerekli olan bu vasıf, amacından sapınca bambaşka bir kimliğe bürünür ve insanı, peygamberlerle tartışmaya kadar götürebilir.⁷⁷³

Kur'ân'da tartışma, Allah Teâlâ'nın ve Hz. Peygamber'in hasımlarına verdiği cevaplar; irşat, ders alma, anlama-öğrenme amaçlı tartışmalar ve asılsızlığı, tutarsızlığı açıklandığı halde kâfirlerin haksız yere çıkardıkları tartışmalar olarak üç grupta incelenir.⁷⁷⁴ “*Andolsun, biz bu Kur'ân'da insanlar için her türlü misali değişik şekillerde açıkladık. Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür.*” (el-Kehf 18/54) âyetiyle vurgulanan tartışma, yukarıdaki son gruba girer. Bu tür tartışmalar, hakikate ulaşmak için

⁷⁶⁸ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanî Değerler*, s. 124, 131-132.

⁷⁶⁹ Meryem 19/84; Tâhâ 20/114; el-Enbiyâ 21/37; el-Ahkâf 46/35.

⁷⁷⁰ el-Bakara 2/153, 155, 249; Âl-i İmrân 3/146, 200; Hûd 11/115; Yûsuf 12/18, 90; el-A'râf 7/126, 128; İbrâhîm 14/5, 12; en-Nahl 16/42; Muhammed 47/31.

⁷⁷¹ Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s. 32.

⁷⁷² Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1983, Önsöz, s. V.

⁷⁷³ el-En'âm 6/25; el-A'râf 7/70; Hûd 11/32, 50, 74, 61.

⁷⁷⁴ Elmaî, Zahir b. Avvad, *Kur'an'da Tartışma Metodları*, çev. Ercan Elbinsoy, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 27-28.

yapılan bir tartışma değildir, çünkü amacı gerçeği saptırmak, üstün gelmek ve rakibi yenmektir. Amaç böyle olunca tartışmada delillerin ve hakikatin hiçbir önemi kalmaz. Örneğin yukarıdaki âyet, her türlü delilin getirildiği, açıklamanın yapıldığı bir ortamda hala tartışmaya devam edilmesini insanın cedele olan düşkünlüğüne bağlamaktadır. Bu tip insanların amacı, hakikati ortaya çıkarmak değil sadece tartışıp kavga çıkarmak,⁷⁷⁵ hakkı yok etmek için bâtil şeyler ileri sürmek⁷⁷⁶ ve peygamberlerin getirdikleri emir ve yasakları reddetmektir.⁷⁷⁷

Kur'ân'ın eleştirdiği ve insanları yanılığa sürükleyen tartışmalar, bilgi ve belgeye dayanmayan, sadece muhatabı mağlup etmeyi amaçlayan söz kalabalığından ibaret olan tartışmalardır. Bu tür tartışmaların konusu çok basit olabileceği gibi yaratıcımız olan Allah hakkında bile olabilmektedir. “*İnsanlardan öyleleri vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı hâlde, Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer.*” (el-Hac 22/3). Kur'ân, bu tür tartışmacıları şöyle kınamaktadır: “*İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.*” (Âl-i İmrân 3/66).

Kur'ân, tartışmaların insanı yanılığa sürüklememesi için temel kıstası şöyle açıklamaktadır: “*Yine de insanlar arasında hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.*” (Lokmân 31/20). Bu âyete göre tartışmanın üç temele yani bilgiye,⁷⁷⁸ yol göstericiye (peygamber ve ondan gelen haberler) ve Allah'ın indirdiği bir kitaba (vahye) dayanması gerekir.⁷⁷⁹ Bu üç temele dayanan bir tartışmanın, insanı yanılığa değil hakikate götüreceği Kur'ân'da verilen gayet açık bir mesajdır. Aksi durum yani delillere dayanmaksızın ve hakikatin gün gibi ortada olduğu konularda tartışmaya devam edilmesi ise kınanmaktadır. “*... Gerçek apaçık ortaya çıktıktan sonra, sanki göz göre göre ölüme sürülüyorlarmış gibi sizinle o konuda tartışıyorlardı*” (el-Enfâl 8/6). Bu tür delilsiz hatta kâfirlerin yaptığı gibi inatla tartışanlara karşı verilmesi gereken cevap ise Hz. Peygamber'e hitaben şöyle haber verilir: “*Eğer sizinle tartışırlarsa de ki: Yaptıklarınızı Allah pekâlâ biliyor. Muhalefet edip durduğumuz şeyler hakkında kıyamet günü Allah aranızda hükmünü verecektir.*” (el-Hac 22/68-69).

⁷⁷⁵ ez-Zuhruf 43/58.

⁷⁷⁶ el-Mü'min 40/5.

⁷⁷⁷ Taberî, a.g.e., XV, 300.

⁷⁷⁸ Âl-i İmrân 3/61.

⁷⁷⁹ Ebüssuûd, a.g.e., VII, 74.

1.15. İNATÇILIK

Kur'ân'da inatçılık için *anîd*⁷⁸⁰ kelimesi kullanılır ve iman hakikatlerinden yüz çeviren, Allah'tan uzak duran ve dürüst insanlara düşmanlık eden kişilerin vasıflarından sayılır.⁷⁸¹ *Anîd*, bir şeyin doğruluğunu bildiği halde onu reddeden veya karşı çıkan, gerçeğe karşı bilerek⁷⁸² kendisini şartlandıran veya konuşlandıran kişidir. Kur'ân'da bu kelime, azılı İslâm düşmanı Velîd b. Mugîra'yı ve onun gibi düşünenleri nitelemek için kullanılmıştır. İnatçı kişiler, katı ve sert mizaçlı kişilerden çok daha kötü durumdadırlar. Katı bir insan düşünebilir, saçma ve temelsiz prensiplerle de olsa kendine mantıklı gelen tezlerle davranışını izah edebilir. İnatçı bir kimse için ise böyle bir şey mümkün değildir. Onlar hiçbir şey düşünmezler; çok ciddi görünmelerine rağmen bunu yapamazlar. Bu tür bir insan "ben istiyorum, onu arzu ediyorum, ben böyle karar verdim" der ve artık onunla konuşmak, anlaşmak imkânsızlaşır. Neden böyle davrandığı konusunda mantıklı herhangi bir açıklama da yapamaz.⁷⁸³ Başkalarına karşı aşılmaz bir duvar gibi oldukları ve düşünme kapasitelerini bloke ettikleri için inatçı kişilerle diyalog kurmak ve onlara hakkı anlatmak adeta imkânsızdır.

Hiz. Peygamber'in risâleti karşısında bocalayan Mekke müşrikleri, ona ve tebliğ ettiği Kur'ân'a karşı nasıl bir tavır takınmaları gerektiği hususunu önde gelen reislerinden Velîd b. Mugîre'ye sormuşlar, o da konuşmak için Hiz. Peygamber'e gidip ondan Kur'ân dinlemiş ve etkilenmişti. Müşriklerin yanına dönünce "Vallahi, Muhammed'den az önce öyle bir söz dinledim ki o ne bir insan ne de bir cin sözüdür" demiş ve Kur'ân'ın Allah tarafından gönderildiğini ima etmişti. Fakat arkadaşlarının onun halk içindeki saygın konumunu hatırlatması üzerine düşünüp taşındıktan sonra kararından dönmüş ve Hiz. Peygamber'in bir sihirbaz, Kur'ân'ın da bir sihir, bir beşer sözü olduğunu inatla savunmuştu.⁷⁸⁴ Velîd b. Mugîre'nin içinde bulunduğu bu durum, modern psikolojide "kendini aldatma" olarak tanımlanan bireyin bir yandan gerçeği bilmesi, bir yandan da kendisini aldatmak için bu gerçeğin bazı yönlerini bilinçli olarak reddetmesi veya gerçeği göz ardı etmesi durumudur. Bir hususta aynı anda hem gerçeği bilip hem de görmezden gelmek,

⁷⁸⁰ Hûd 11/59; İbrâhîm 14/15; Kâf 50/24; el-Müddessir 74/16.

⁷⁸¹ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti*, II, 707.

⁷⁸² Kannevcî, Sıddık Hasan Han, *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1992, XIV, 409.

⁷⁸³ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 270-271.

⁷⁸⁴ Bkz. el-Müddessir 74/11-30; İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 270; Taberî, *a.g.e.*, XXIII, 430.

tam bir paradokstur⁷⁸⁵ ve bu zor durumu sürdürebilmek, ancak kişilikte yer etmiş kuvvetli bir inat duygusu ile mümkün olabilir.

Kur'ân'ın birçok âyetinde kâfirlerin kulaklarının olmasına rağmen duymadıkları, gözlerinin olmasına rağmen görmedikleri haber verilir.⁷⁸⁶ Râzî'ye göre kâfirlerin bu durumunun nedeni inatçı olmalarıdır. Onlar, inatları yüzünden hiçbir söze kulak vermezler, dinleseler bile onu düşünmezler. Bu da onların doğru sözden yararlanıp tefekküre yönelmelerini engeller.⁷⁸⁷ Hal böyle olunca inatçının kararlarında ve davranışlarında yanılacağı gün gibi aşikârdır. Hakkı dinlemeyen, dinlese bile idrak etmek için çaba sarf etmeyen inatçı kişinin, düşüncelerini doğru öncüllere dayandırma konusunda daha başlangıçta hata yaptığı için sonuçta doğruyu bulması imkânsızlaşır. “*Onlara Rablerinin âyetlerinden hiçbir âyet gelmez ki ondan yüz çevirmesinler*” (el-En‘âm 6/4) âyetinde anlatılan kâfirlerin takındıkları bu yüz çevirici tutumun sebebinin inatçılık ve ayak direme olduğu açıktır. Çünkü ne âyetlerin ne de çağırının doğruluğunda bir şüphe yoktur. Kâfirlerin iman etmesini engelleyen bunlar değil, onların gerçeği kabul etmeme isteği yani sadece inatçılıklarıdır. Onlar, âyetlerin sunduğu delillere dikkat edip ders çıkarmaları gerekirken inatlaşıp delillerden yüz çevirmişlerdir.⁷⁸⁸

İnatçılık, kişinin kendini yanılığa sürüklediği gibi onun emrini dinleyen veya fikirlerini göz önünde bulunduran diğer insanları da yanıltır. Kur'ân'da bu gerçek şöyle hatırlatılır: “*İşte Ad kavmi! Rablerinin âyetlerini inkâr ettiler. O'nun peygamberlerine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular!*” (Hûd 11/59). Fakat akıbet, her zaman mü'minlere hayır getirmiş, inatçı zorbanın ve onlara tâbi olanların sonu ise hüsrana olmuştur. “*Peygamberler, Allah'tan yardım istediler ve her inatçı zorba hüsrana uğradı.*” (İbrâhîm 14/15). İmana en büyük engel, şüphe değil bencillik ve inatçılıktır. Çünkü inatçılar, ne söylenilen hakikatleri dinlerler ne de söylenen sözün üzerinde kafa yorular, sonuçta hiçbir hakikati idrak edemezler. Kâfirlerin bu saplantılı, peşin fikirli, genelleyci ve inatçı tutumlarını şu âyet gayet güzel izah etmektedir: “*İnkâr edenler, 'Biz bu Kur'ân'a da ondan önceki kitaplara da asla inanmayız' dediler ...*” (es-Sebe'

⁷⁸⁵ Büşra Kılıç, “*Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma*”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2011, s. 9-10.

⁷⁸⁶ Örn. el-A‘râf 7/179, 195; el-Ahkâf 46/26.

⁷⁸⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIV, 86.

⁷⁸⁸ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 319, 320.

34/31) Yine de Allah, kullarına olan merhametinden dolayı bu kadar peşin fikirli ve inatçı zorbalara hakkı anlatmaları için peygamberler göndermiştir.⁷⁸⁹

İnatçılık, cahillikle birleşip herhangi bir düşünceyi tartışmadan, eleştiriye tâbi tutmadan, sadece duygulara ve kişisel fikirlere dayanarak benimseme eğilimine dönüşürse dogmatizme evrilmiş olur. Dogmatik bir inanca sahip olan fert, artık o konu hakkında araştırmayı ve düşünmeyi terk eder. Değil hakikatler, gözle gördüğü mucizeler bile onu görüşlerinden vazgeçiremez.⁷⁹⁰ Dolayısıyla inatçılığın ve dogmatizmin tabii bir sonucu olarak gerçeği yeterince veya hiç araştırmama, delilleri tarafsız bir gözle incelememe nedeniyle kişinin yanlışlara düşmesi kaçınılmazdır. Buna engel olabilmek için inatçılığın karar alma sürecine etki etmemesi veya en azından kişide kalıcı bir karaktere dönüşmemesi gerekir. Bunun için kişinin geniş bir ufka sahip olması, etraflıca düşünmesi, başkalarının fikirlerine saygı duyması, onları dikkate alması ve akıl yürütmeye açık olması lazımdır. Tüm bunlar, insanın özgür iradesiyle yapabileceği işlerdendir.

İnatçılığın insanı yanlışlara düşürmemesinin en önemli ön şartı, doğru bilgiyi ve bilgi kaynaklarını tespit edip kalbi ön yargılardan temizlemek ve hakkı samimi bir şekilde kabul etmeye yönelmektir.⁷⁹¹ İnsanların, hakikatini bilmedikleri fakat görüneni hakikat zannettikleri bir meselede ısrar ve inat etmeleri normaldir, çünkü onlara göre hakikat odur.⁷⁹² Bu nedenle inatçılığın en önemli ilacı ilimdir. Doğru bilgiye ulaşamayan kişi, kendi bildiğinin kesin doğru olduğu yanlışlığına düşer. Eğer bilgi edinmeye ve hür düşünceye açık bir zihin dünyası da yoksa edindiği yanlış bilgiyi inatla savunur. Bu tür yanlış bilgiler üzerine inşa ettiği zihin dünyasının da yanlışlarla dolu olacağı aşikârdır. Bu durum inatçılıkla da birleşince artık o insanın doğruyu bulma şansı yok denecek kadar azalır. Sonuçta inatçılık hem yanlışlığa düşmenin hem de düşülen yanlışlardan kurtulamamanın bir nedeni olarak kişiyi kısır döngüye sürükler.

⁷⁸⁹ Meryem 19/97.

⁷⁹⁰ el-Mâide 5/110; el-En‘âm 6/7; Yûnus 10/76; en-Neml 27/13; el-Kasas 28/36; el-Kamer 54/2.

⁷⁹¹ Mevdûdî, *a.g.e.*, IV, 193.

⁷⁹² Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, s. 271.

1.16. UNUTKANLIK

Unutkanlık, insanın ya biyolojik yıpranma nedeniyle oluşan hafıza zayıflığından ya gafletten ya da kasıtlı olarak kendisine emanet bırakılan bir şeyi aklından çıkarmasından kaynaklanır.⁷⁹³ Unutkanlık, dünden ders alarak yarının doğru bir şekilde planlanmasının önündeki en büyük problemlerden biridir. Bu açıdan insan için zararlı olup karşılaşılan sorunlara uygun çözümler bulma konusunda ona engel olur. Dünya ve âhiret saadeti zedeleyecek yanılığlara neden olacağı için Kur’ân’da unutkanlık sorunu üzerinde çok durulmuş⁷⁹⁴ ve Hz. Peygamber’in insanlara tevhid inancını, âhiretteki diriliş ve hesabı hatırlatmak için gönderildiği vurgulanmıştır.⁷⁹⁵

Unutmanın, kişinin gayretiyle ilişkili iki yönü vardır. Birincisi, insanın elinde olmayan ve hafıza zayıflığına dayanan unutmadır ki Allah Teâlâ, bu sebeple meydana gelen hatalarından dolayı kullarını affetmiştir. Bakara sûresinde mü’minlere öğretilen “... *Ey Rabbimiz, eğer unutarak veya yanılarak yaptıkça, bizi sorgulama!...*” (el-Bakara 2/286)⁷⁹⁶ duasında geçen unutma ile “*Şüphesiz Allah, ümmetinden hata, unutma ve yapmaya zorlandıkları şeyi(n hükmünü) kaldırmıştır.*”⁷⁹⁷ hadisinden ifade edilen unutma, bu türden bir unutmadır. İkincisi ise insanın konuya değer vermemesinden kaynaklanan, ilâhî emir ve yasakları hemen reddetmeyip zamanla göz ardı etmesi⁷⁹⁸ şeklindeki kastî ve bilinçli bir unutmadır ki işte bu tür bir unutma Kur’ân’da şiddetle kınanır. Örneğin “(Onlara şöyle denilecek:) *O hâlde, bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedî azabı tadın*” (es-Secde 32/14) âyetindeki unutma, kâfirlerin bilinçli tercihlerine dayanır.⁷⁹⁹ Dolayısıyla bu tür unutmalar, daha çok kişinin o şeye karşı ilgisizliğinden, dikkatsizliğinden, umursamazlığından ve konuyu hafife almasından kaynaklanır.⁸⁰⁰ Aynı şekilde “... *Onlar Allah’ı unuttular; Allah da onları unuttu ...*” (et-Tevbe 9/67)⁸⁰¹ âyetindeki “*unuttular*”, Allah’ın emir ve yasaklarına itaat

⁷⁹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 491.

⁷⁹⁴ el-Bakara 2/44; el-A’râf 7/51; et-Tevbe 9/67; el-Kehf 18/57; el-Hac 22/5; el-Mü’minûn 23/14, 110; el-Furkân 25/17-18; es-Secde 32/14; Fâtır 35/11; Yâsîn 36/77-78; Sâd 38/26; ez-Zümer 39/8, 49; el-Mü’min 40/67; el-Mücâdile 58/6; el-Haşr 59/19; el-Kiyâme 75/37; et-Târık 86/5-8.

⁷⁹⁵ el-A’râf 7/2-3; el-Kasas 28/46; Sâd 38/29.

⁷⁹⁶ Ayrıca bkz. el-Kehf 18/24, 61, 63, 73.

⁷⁹⁷ İbn Mâce, “Talak”, 16.

⁷⁹⁸ Sülûn, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 237.

⁷⁹⁹ Ayrıca bkz. el-Mâide 5/13-14; el-En’âm 6/44; el-A’râf 7/165; el-Kehf 18/57.

⁸⁰⁰ Adler, *a.g.e.*, s. 80-82.

⁸⁰¹ Ayrıca bkz. el-A’râf 7/51; Tâhâ 20/126; es-Secde 32/14; Sâd 38/26; ez-Zümer 39/8; el-Câsiye 45/34; el-Mücâdile 58/6; el-Haşr 59/19.

hususunda gereği gibi özen göstermediler, demektir. Bu tür unutmama, kişinin kendi kusurundan, gafletinden kaynaklanır ve iradî olduğu için mesuliyeti gerektirir. Bir insanın gâfil olması, aynı zamanda onun pasif olması demektir. Pasif olması ise şeytan ve nefis tarafından her türlü yönlendirmeye açık olduğu, dolayısıyla da yanılığa düşürülmeye müsait olduğu anlamına gelmektedir.

Unutmama zaafî yaradılıştan gelse de unutmamayı sağlayan sebepler insanın iradesine bağlıdır. Bu yüzden ki kıyamet günü kör olarak haşrolunan günahkâr kişi, bunun sebebini sorduğunda, “*sana âyetlerimiz gelmişti de sen onları unutmuştun ve bugün de aynen öyle unutulacaksın*” (Tâhâ 20/126) şeklinde cevap alacaktır. Burada kınanan husus, fitrî olan unutmama değil unutmamayı doğuran ve onu sürekli kılan, “*Her kim de benim zikrimden (Kur’ân’dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz*” (Tâhâ 20/124) âyetinde işaret edildiği gibi Allah’ın zikrinden yüz çevirmektir. Çünkü Kur’ân’da kınanan unutmama, ilgisiz kalma ve dikkatsiz davranma sonucu oluşur. Örneğin, “*siz bu hesap gününün geleceğine aldırmadığınız gibi (nisyân), biz de bugün size aldırmayacağız (nisyân) denilecek*” (el-Câsiye 45/34) âyetinde *nisyân*; umursamazlık, kayıtsızlık, aldırılmazlık anlamında kullanılmıştır.⁸⁰² Bu açıdan bu gibi âyetlerde unutmamak tabiri ile hatıra gelmemek kastedilmez, bilakis asıl unutmamanın, Allah’ın kendisine yaptığı bunca ihsanı, nimeti ve iyiliği unutmamak ve kadir kıymet bilmemek olduğu vurgulanır.⁸⁰³ Çünkü insan, başı dara düşünce Allah’a yöneliyor, sıkıntılardan kurtulunca Allah’a yakarışlarını unutuyorsa bu unutmama, asla fitrî sebeplere bağlanamaz. Bu tamamen kadir kıymet bilmeyen, nankör bir kişinin yapabileceği bir davranıştır.

Hafıza-i beşer, nisyân ile maluldür, denilir. Her insanın hayatında pek çok unutkanlık örnekleri vardır. İlk insan Hz. Âdem’in de kendisine konan yasağı unuttuğu şöyle haber verilir: “*Andolsun, bundan önce biz Âdem’e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme, diye) emrettik. O ise bunu unuttu. Biz onda bir kararlılık bulmadık.*” (Tâhâ, 20/115). Fakat insanın unutkanlık hali sürekli değildir. O, bu yanılığının sonuçlarını telâfi edebilecek bir yapıdadır. Nitekim Hz. Âdem, âyette belirtilen hatalı davranışından hemen dönerek tövbe etmiştir.⁸⁰⁴ Kur’ân, Hz. Muhammed (s.a.s.) ve onun ümmetini de unutmama

⁸⁰² Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, IV, 515; Düzenli, *Kur’ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, s. 298.

⁸⁰³ ez-Zümer 39/8.

⁸⁰⁴ Tâhâ 20/121-122.

karşı uyarılmış ve böylesi durumlarda hemen Rablerini zikretmelerini isteyerek unutmaya karşı almaları gereken tedbiri ve unutmaya neticesinde nasıl davranmaları gerektiğini bildirmiştir: “Allah’ın izni olmadan hiçbir şey için bunu yarın yapacağım deme. Unuttuğun zaman Rabbini an ve Rabbimin beni bundan daha doğru bir bilgiye ulaştıracığını umarım de.” (el-Kehf 18/23-24).

Unutma, sadece istenmeden olması durumunda mazur görülebilir. Yoksa birçok âyette geçtiği üzere inatla unutmaya çalıştığı, hatırlamak dahi istemediği hakikatler ve sorumluluklar karşısında hiç kimse mazur değildir. Peygamberlerin ısrarla hatırlattığı, her an göz önünde bulundurulması için kitapların gönderildiği hakikatlerin unutulması böyledir. Örneğin yahudi ve hıristiyanların Allah’a verdikleri sözden sonra unutkanlık göstererek yanılığa düştükleri hatırlatılmış ve şöyle buyurulmuştur: “... Akıllarından çıkar-mamaları istenen şeylerden önemli bir kısmını da unuttular...” (el-Mâide 5/14). Örneğin insanların çoğu, ölüm gerçeğine karşı gözlerini kapamış, ölüm ve devamında gelecek olan âhiret, hesap, azap gibi insanın ağzının tadını, huzurunu kaçıran gerçekleri bilinçli bir unutmaya rahatlığıyla yaşamakta ve uzun bir hayat arzusuna kapılarak dünyaya bir o kadar daha kuvvetle bağlanmaktadır. Sihat, gençlik, mal sevgisi, cehâlet, teknoloji ve sağlık alanındaki gelişmeler gibi faktörlerin de etkisiyle⁸⁰⁵ ölüm ve sonrasını unutmak daha da yaygınlaşmaktadır.

Unutmanın en önemli ilacı, hakkın ve hakikatin sürekli olarak hatırlanması ve hatırlatılmasıdır. Kur’ân, nasihate ve sık sık tekrarlanmasına çok önem vermiş, birçok âyette bunu ısrarla vurgulamıştır: “Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin.” (el-Gâşiyeh 88/21).⁸⁰⁶ Kur’ân’da var olan tekrarların en önemli nedeni tekrar edilen şeye dikkat çekmektir. Bu yüzden Allah’ın ihsan ettiği nimetler sık sık hatırlatılarak kulun, bu nimetlere karşı kulluk ve şükür görevini unutmaması istenmiştir.⁸⁰⁷ Ayrıca tekrarlar, konunun iyice anlaşılıp üzerinde dikkatle düşünülmesi, böylece unutmaya mahal verilmesi için elzemdir. Yani unutkanlığın sebep olacağı yanılığardan kurtulmanın ilacı, tekrardır. Örneğin insanın Allah’ı ve âhiret gününün dehşetini unutmaması için gerekli olan şey, devamlı olarak kalbinde Allah’ı var kılarak bir lahza dahi gaflet etmeyecek şekilde

⁸⁰⁵ Bkz. Karaca, a.g.e., s.106-110.

⁸⁰⁶ Ayrıca bkz. Tâhâ 20/113; el-Ahkâf 46/27; Kâf 50/45; et-Tûr 52/29; el-Mülk 67/4; el-A’lâ 87/9.

⁸⁰⁷ Abdurrahman Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012, s. 327.

Allah'ı devamlı zikretmesidir. Allah'ın devamlı zikredilmesi, kişiyi birçok yanılığdan alı koyacak en iyi ilaçtır. Çünkü Allah'ın ve âhiret gününü devamlı hatırd tutulması, insanın günaha yaklaşmasına engel olacaktır.⁸⁰⁸ Bu noktada kula düşen şey, unutmamak için tüm çabasını sarf etmesi, tedbirler alması, dikkatli olup iyice düşünmesi, tekrar edip hatırd tutmaya özen göstermesidir.⁸⁰⁹ Ancak tüm bu çabaların sonunda olur da unutursa o zaman Allah'a sığınıp O'ndan af dilemelidir.⁸¹⁰ Ayrıca kişinin unuttuklarını kendisine hatırlatan kişilerin yanında bulunmaya gayret etmesi de çok mühimdir. Kur'an'ın "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun" (et-Tevbe 9/119) emrinde, unuttuğunu kendisine hatırlatan sâlih dostların arasında olmanın önemine bir işaret vardır.

1.17. KORKU

Korku, hoş gitmeyen bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elden çıkmasından duyulan kaygı olup⁸¹¹ tahmine veya kesin bilgiye dayanır.⁸¹² Korku, tehlike karşısında kişiyi kaçmaya veya ondan uzaklaşmaya sevk eden fitrî bir tedirginlik halidir.⁸¹³ Bilinmeyen, korkunç bir durum ile karşılaşan her insanda korku oluşabilir.⁸¹⁴ Örneğin Kur'an Hz. İbrâhim, Mûsâ, Dâvûd peygamberlerin bazı durumlar karşısında korkup irkildiklerini haber vermektedir.⁸¹⁵ Korku, insanlarda içerik ve derece farklılıkları gösterse de asla yok olmaz. Çünkü ilâhî hikmet, insan ve hayvanın hayatta kalmasını sağlayacak tüm yeteneği onlara bahşetmiştir. Korku ve neticeleri, hayatı tehdit eden tehlikelerden sakınmayı ve gelecek için tedbirler almayı gerekli kılar.⁸¹⁶ Çünkü insanı asıl korkutan şey, geleceğin bilinmezliğidir.⁸¹⁷ Aynı zamanda korku, mü'mini Allah'ın azabından sakınmaya ve ibadetlerini düzenli yapmaya sevk eder.⁸¹⁸ Bu açıdan bakıldığında doğuracağı güzel sonuçlar nedeniyle korkunun iyi bir duygu olduğu söylenebilir. Zira İslâm'da bir şeyin üstünlüğü, onun kişiyi Allah'a yaklaştırması ile ölçülür.⁸¹⁹

⁸⁰⁸ Necati, *a.g.e.*, s. 189.

⁸⁰⁹ Reşid Rızâ, *a.g.e.*, III, 150.

⁸¹⁰ el-Bakara 2/286.

⁸¹¹ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 90.

⁸¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 161.

⁸¹³ Zeyn, *a.g.e.*, I, 161.

⁸¹⁴ Adnân eş-Şerif, *Min ilmi'n-nefsi'l-Kur'ânî*, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 4. baskı, Beyrut 2000, s. 64.

⁸¹⁵ el-Kasas 28/31; Sâd 38/22; ez-Zâriyât 51/28.

⁸¹⁶ Necati, *a.g.e.*, s. 57; Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 136.

⁸¹⁷ Ahmet Baydar, *Kur'an Açısından Korku ve Büyü*, Beyan Yayınları İstanbul 1999, s. 11.

⁸¹⁸ el-Enfâl 8/2; es-Secde 32/16; el-Hac 22/1-2.

⁸¹⁹ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, s. 136.

Kur’ân’da dünyevî korkular,⁸²⁰ Allah korkusu,⁸²¹ azap korkusu,⁸²² âhîret kaygısı,⁸²³ ölüm korkusu⁸²⁴ ve günah işleme endişesi gibi çeşitli korku türleri konu edilir ve korku, duruma göre övülen ya da zemmedilen bir duygu olabilir. Örneğin Allah’tan, azaptan ve günah işlemekten korkmak, övülen bir korku türü iken dünyevî birtakım sıkıntılardan aşırı derecede korkmak veya savaşta düşmandan korkmak ise zemmedilir. Övülen korku türü insanın kâmil bir mü’min olmasını desteklerken, zemmedilen korkular kişide yanılığlara neden olup onu günahlara sevk edebilir. Çünkü insanın bedenine, malına veya sosyal hayatına kasteden bir durum, onda korkuya ve ruhsal bunalıma neden olur. Bu korkuyu yenemeyen kişi, doğru kararlar veremez veya verdiği kararları da hayata geçiremez. Özellikle zalim yöneticiler, bu korku zaafını zayıf insanlara karşı kullanarak onları hak yolundan engellemeye çalışırlar: “*Firavun ve kavminin kendilerine işkence etmesinden korkuya düşerek kavminden bir grup gençten başka kimse Mûsâ’ya iman etmedi ...*” (Yûnus 10/83).⁸²⁵ Aynı şekilde Mekke’deki baskı ortamından korkmayan veya başına gelecekleri göze alan pek az insan Hz. Peygamber’e iman etmişken, Medine’nin korkudan arındırılmış hür ortamında insanlar akın akın iman etmiştir.⁸²⁶ Bu türden korkunun çaresi, sadece Allah’ın en yüce güce sahip olduğunun idrak edilmesi ve sadece ondan korkulması gereğinin şuurunda olmaktır: “*O şeytan, sizi ancak kendi dostlarından korkutuyor. Onlardan korkmayın, eğer mü’min iseniz, benden korkun*” (Âl-i İmrân 3/175). Çünkü Allah’a iman edip sadece O’ndan korkmak, mü’mini şeytanın ve onun dostlarının şerrinden emin eyler.⁸²⁷

Âlemlerin Rabbi olan ve her yarattığının rızkını takdir eden Allah’a karşı güven eksikliği kişide aç kalma ve gelecekte maddî açıdan sıkıntıya düşme ihtimali gibi gereksiz ve mesnetsiz korkuların doğmasına neden olur. “*Şeytan sizi fakirlikle korkutur...*” (el-Bakara 2/268) âyeti, bu tür korkuların kaynağının şeytan olduğunu hatırlatır. Bu korkunun doğurduğu yanılığlar nedeniyle insanlardan bazıları çocuklarının fakirliğe ve açlığa sebep olacağını düşünebilmektedir. Bu yüzden Allah Teâlâ, “*... Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz rızıklandırıyoruz ...*” (el-İsrâ 17/31) buyurup rızkı

⁸²⁰ el-Bakara 2/155; en-Nisâ 4/83; el-Ahzâb 33/19; el-Kureyş, 106/4.

⁸²¹ Âl-i İmrân 3/175; el-Mâide 5/28; el-En’âm, 6/15.

⁸²² Âl-i İmrân 3/131; el-A’râf 7/49; el-İsrâ 17/57; el-Ankebût 29/53-54; el-Ahkâf 46/21.

⁸²³ el-Bakara 2/62, 122, 262, 274.

⁸²⁴ el-Bakara 2/19.

⁸²⁵ Ayrıca bkz. el-A’râf 7/88; Hûd 11/91; Yâsîn 36/18; Meryem 19/46.

⁸²⁶ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 210.

⁸²⁷ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 115.

verenin kendisi olduğunu hatırlatmış⁸²⁸ ve bu yanılgıyı düzeltmiştir. Ayrıca müşriklerin Mescid-i Haram'a sokulmaması emredildiğinde, bu yasağın ticarî olarak kendilerine zarar vereceği korkusu taşıyan Müslümanlara Allah'ın lütfu hatırlatılarak bu korkularının yersiz olduğu açıklanmıştır.⁸²⁹

Dünyevî sıkıntıların ve doğa olaylarının meydana getirdiği korkular,⁸³⁰ eskiden bu yana bazı insanların zihin dünyalarını bulandırmıştır. Bu kişiler korkularının kaynağını ve korkuyu alt edebilecekleri yolları yanlış yerlerde aradıkları için bu korku, onları Allah'tan uzaklaştırmıştır. Bu nedenle korku duygusunun, şirkin ve putçuluğun temel kaynaklarından biri olduğu söylenebilir.⁸³¹ Tarih boyunca câhilî toplumlarda ölümlerin ruhlarının yaşayanlara saldıracağı düşünülmüş ve bu saldırılardan korunmanın yolları aranmıştır. Armağan verme törenleri, kurbanlar ve ruhlarla barışmaya yönelik diğer tören ve ayinler, korkunun önüne geçme hususunda önemli bir paya sahip olmuş ve zamanla bu uygulamalar atalar kültünü oluşturmuştur.⁸³² Bâtıl dinler, genellikle bu kültürden doğmuştur. Allah Teâlâ, bu yanılgıları düzeltmeleri için peygamberleri ve doğru bilgi kaynağı kitapları bir rehber olarak göndermiştir. Bu sayede insanlar, asıl korkulması gerekenin ölümlerin ruhları ve onları temsil eden putlar olmayıp⁸³³ Allah ve âhîret günü olduğunu öğrenmişlerdir.⁸³⁴

İbn Hazm (ö. 456/1064), tüm insanların güzel bulup peşinden koştukları tek hedefin kaygı ve korkudan kurtulmak olduğunu söyler. İnsanların tüm hareket ve konuşmalarının kaygı ve korkuyu kendilerinden uzak tutmaya yönelik olduğunu ve bu durumun kişinin dindar veya kâfir, zengin veya fakir, âlim veya cahil olmalarıyla da bir alakasının olmadığını belirtir. Hatta Allah'ın âlemi yarattığı günden itibaren dünyanın sonuna kadar tüm milletlerin ortak hedeflerinin tasadan ve korkudan kurtulmak olduğunu altını çizer. Dolayısıyla İbn Hazm, insanın davranışlarına yön veren en önemli etkenin korkudan kurtulma düşüncesi olduğu kanaatindedir. Ona göre mal mülk için çalışanlar fakirlik korkusundan, şöhret peşinde koşanlar kendileri üzerinde hâkimiyet kurulması korkusundan, ilme talip olanlar ise cahillik korkusundan sıyrılmayı hedeflemektedir. Kısacası herkes,

⁸²⁸ Hûd 11/6; el-Ankebût 29/57; ez-Zâriyât 51/58.

⁸²⁹ et-Tevbe 9/28.

⁸³⁰ er-Rûm 30/24.

⁸³¹ Baydar, *a.g.e.*, s. 12.

⁸³² Pierre Mannoni, *Korku*, İletişim Yayınları, çev. Işın Gürbüz, İstanbul, t.y., s. 29.

⁸³³ el-Mâide 5/76; el-En'âm 6/71; Yûnus 10/18; en-Neml 27/80; er-Rûm 30/52.

⁸³⁴ el-Bakara 2/40-41, 48; 150, 189, 223, 281; Âl-i İmrân 3/102; en-Nûr 24/37; Lokmân 31/33.

yaptığı davranışlar ile bu yaptıklarının zıtlarının korkusundan kurtulmak ister. İbn Hazm, bu noktada insanların yanılığa düştüklerini ve tüm korkuların yok olacağı *Allah'ın rızasına ulaşmak* gibi ulvî bir hedefi göz ardı edip dünya malına ve şöhretine yönelenlerin korkularından asla kurtulamayacağını hatırlatır.⁸³⁵

Korkunun insanı yanılığa sürüklemesinin sebebi, tüm vücudu etkisi altına alan çok etkili bir tedirginlik oluşturmaktadır. Kur'ân, bu haldeki insanın düşünme yeteneği üzerindeki kontrolünü yitirdiğini, ruhen şiddetli bir şekilde sarsıntı yaşadığını haber verir.⁸³⁶ Bu durum, insanın dikkatinde azalmaya neden olur, çünkü korkan kişinin zihni, sadece karşısındaki tehlike ile meşguldür. Bu nedenle korku, insanda sağlıklı düşünmeye engel olacak derecede bir şaşkınlık hali meydana getirir. Bu durum, kıyâmet gününün dehşetinin oluşturacağı şaşkınlığın haber verildiği şu âyette ifade edildiği gibi insanda bir tutukluk meydana getirir: “*Doğrusu o, onlara ansızın gelecek, onları şaşırtacak ne onu reddedebilecekler ne de kendilerine mühlet verilecek.*” (el-Enbiyâ 21/40).

Korku, insanı bencilliğe de itebilir. Çünkü korku, kişinin kendisinin veya yakınlarının varoluşunu tehdit eden bir kaynaktan beslenir.⁸³⁷ Korkan kişi, kendisinin veya sevdiği kimselerin varlığını koruma ve devam ettirme mücadelesine girer. Bu durumda din, vatan gibi üstün değerler ve diğerkâmlık gibi üstün vasıflar, bu kişide ikinci plana itilebilir. Böylece insan, varlığını düşünürken kendisini yüce makamlara eriştirebilecek davranışlardan mahrum kalır ki bu büyük bir yanılığdır. Mü'minlerin böylesi bir duruma düşmemeleri için Kur'ân, onları şöyle uarmaktadır: “*Onlar öyle kimselerdir ki halk kendilerine, 'İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun' dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve 'Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!' dediler.*” (Âl-i İmrân 3/173).

Korkunun sebep olacağı yanılığardan kurtulmanın en etkili yolu bilgidir, çünkü kişinin korkularının büyük bir kısmı onun cahilliğinden beslenir.⁸³⁸ Dolayısıyla korkunun yegâne çaresi, evreni yaratan ve idare edenin Allah olduğunu bilerek⁸³⁹ O'na duyulan tam ve sarsıntısız bir güven duygusudur.⁸⁴⁰ İbn Miskeveyh, kötü bir şeyle karşılaşma beklen-

⁸³⁵ İbn Hazm, *a.g.e.*, s. 29-39.

⁸³⁶ el-Ahzâb 33/10-11; Ayrıca bkz. Necati, *a.g.e.*, s. 58.

⁸³⁷ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanı Değerler*, s. 106.

⁸³⁸ Fahri, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁸³⁹ el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/73, 96-102; el-A'râf 7/185; İbrâhîm 14/10, 32.

⁸⁴⁰ Âl-i İmrân 3/122, 159; en-Nisâ 4/45, 81, 132; el-Mâide 5/11; el-Enfâl 8/2.

tisinin yol açacağı korkunun kişiyi etkileyerek onu yanılığlara sürükleyebileceğini hatırlatarak bundan kurtulmak için şunları tavsiye etmektedir: Kötü bir şeyi beklemek; küçük veya büyük, zorunlu veya mümkün olan gelecekteki olaylarla ilgilidir. Sebebi bizzat kişinin kendisi veya başkası olsun, olma ihtimali mümkün olaylar karşısında akıllı insanın korkuya kapılması için bir neden yoktur. Çünkü mümkün olaylar, olabilir de olmayabilir de; bu yüzden ortaya çıkmadan endişelenip korkmak bir hatadır. İkincisi, insan iyimser olup geleceğe ümitle bakmalı ve olabilecek kötülükleri düşünmeyi terk etmelidir. Üçüncüsü, korkuya kişinin kendi kötü seçimleri ve kusurları sebep oluyorsa asıl onların sebeplerini araştırmak, bu kusur ve günahlardan sakınmak gerekir ki bir daha korkuya sebebiyet vermesin.⁸⁴¹ İbn Miskeveyh'in bu tavsiyesinden çıkan sonuç, dünyada Allah'tan başka korkmaya ve sakınmaya layık hiçbir şeyin olmadığıdır.

1.18. SEVGİDE AŞIRILIK

Sevgi, nefsin hayır bildiği veya zannettiği şeyi istemesi,⁸⁴² bir kimsenin gönlüne uygun olan bir şeye yönelmesidir.⁸⁴³ Sevgi; çocuk, eş, ebeveyn ve akrabaları sevmek gibi yakın çevreye; Allah'a, peygamberlere, âlimlere, vatana, mukaddes değerlere duyulan sevgi gibi kendisinde kutsallık, güzellik, mükemmellik ve yetkinlik görülen varlıklara ve dünyada yaşam için gerekli mal, gıda vb. ihtiyaçlara veya yaşam kalitesini arttıran maddî ve manevî faktörlere yönelik olur.⁸⁴⁴ Sevgi ihtiyacı, fitrîdir ve her insanın doğumundan ölümüne kadar sevgiye ihtiyacı vardır.⁸⁴⁵ Sevgi, insan ruhunun derinliklerinde yer alır ve onun fikir ve davranışları üzerinde belirleyici bir etki oluşturarak kişide sevdiği şeye bağlanma eğilimi ortaya çıkarır.⁸⁴⁶ Bu durumda sevgi, sevenin aklını başından alır, gönlünü ve fikrini alt üst eder, davranışlarını bütünüyle değiştirir. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), aşırı bir sevgi türü olan aşkın, insanlar üzerinde akıldan daha etkili bir gücü olduğunu söyler. Çünkü akıl, insanı belli bir kayıt altına alır, oysaki aşk insanın hayatını alt üst eder, onu şaşkına çevirip hayrete düşürür.⁸⁴⁷ Şaşkınlık ise insanın fikirlerinde dağınıklığa ve dolayısıyla da yanılığa sebep olur. Aslında herhangi bir duyguda yaşanan her aşırılık,

⁸⁴¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s.231-232.

⁸⁴² Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s. 112.

⁸⁴³ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanı Değerler*, s. 15.

⁸⁴⁴ Sevginin kaynakları için bkz. Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanı Değerler*, s. 20-21, 33.

⁸⁴⁵ Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Marifet Yayınları, İstanbul 2009, s. 242.

⁸⁴⁶ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, s. 126.

⁸⁴⁷ İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İnsan Yayınları, 10. baskı, İstanbul 2005, s. 81-83.

akla baskı yapıp onun normal çalışma ortamını bozar. Bu nedenle akıl, aşırı sevgiye kapılan kimsede görevini yürütemez. Çünkü aklın etrafını aşırı bir hissiyat çemberi sarmıştır. Akla hitap edebilmek için önce bu hissiyat çemberinin aşılması gerekir.⁸⁴⁸ Aksi halde seven kişi, sevdiğine hissettiği yoğun duygu nedeniyle artık onun hatalarını göremez hale gelir. Görse bile iyiye, güzele yorumlar ve asla sevdiğine toz kondurmaz. Aşırı sevginin fikir ve davranışlarda yanılığlara sebebiyet vermesi de işte bu noktadan sonra başlar.

Sevgi, yönlendirilmeye ve geliştirilmeye müsait bir duygudur. Bu açıdan inanan kişi, sevgisini Allah'a, Resûlüne, aile fertlerine, din kardeşlerine ve son olarak da tüm insan kardeşlerine yöneltmelidir.⁸⁴⁹ Bu sıralama hiyerarşik bir sıralama olup Allah ve Resûlü her daim ilk sırada olmalıdır. Aksi halde insandaki sevgi hissi doğru bir şekilde karşılığını bulamaz ve sevgi kaynaklı yanılığlar kaçınılmaz olur. İnsanlardan bir kısmının, Allah'ı bırakıp bazı mahlûkatı Allah'a özgü olması gereken bir sevgi ile sevmeleri, sevgi hissinin yanlış yerlerde tatmin edilmesine gösterilebilecek en uç ve en tehlikeli örnektir. *"İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da O'na ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi!"* (el-Bakara 2/165). Aşırı sevginin neden olduğu bu yanılığ, âyetin işaret ettiği üzere bazı insanların bütün kuvvet ve kudretin Allah'a ait olduğunu bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu âyetten putçuluğun psikolojik nedenlerden birinin de bir insana veya nesneye duyulan aşırı sevgi olduğu anlaşılmaktadır. Herhangi birine veya bir nesneye karşı beslenen aşırı sevgi; o kişiyi/şeyi yüceltmeye, kusursuzlaştırmaya ve en sonunda da putlaştırmaya kadar götürebilir. Özellikle müşrikler, geçmişlerine duydukları sevgi ve saygılarını, onlara tapma derecesine kadar vardırmışlardır.⁸⁵⁰

Hamdi Yazır, aşırı sevginin bir şeyi ilâh edinmede önemli bir neden olduğunu söyler, yani kişinin ilâhı en çok sevdiğidir. Böylece Allah kadar veya daha fazla sevilen her şey, ne olursa olsun ilâh edinilmiş demektir. Sevginin gereği ise itaattir ve her insanın fikir ve davranışlarında tuttuğu yolda rehberi, onun ilâhıdır. İnsanlar tarafından aşırı sevilererek ilâhlık mertebesi verilen ve Allah'a denk tutulan şeyler bir taş, bir maden parçası,

⁸⁴⁸ İbrahim Çelik, *a.g.e.*, s. 132.

⁸⁴⁹ Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, s. 243.

⁸⁵⁰ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 20.

bir ağaçtan tutun da gök cisimlerine, ruhlara, meleklerle varıncaya kadar çeşit çeşittir.⁸⁵¹ Câhiliye putperestliğinin nedenlerinden birisi de Kâbe'ye yönelik sevgi olması bu açıdan çok dikkat çekicidir. Uzak yerlerden Kâbe'yi ziyarete gelenler veya Mekke'den başka bölgelere göç edenler, oradan yanlarına hatıra olarak aldıkları taşları Kâbe'ye saygı ve sevgilerini göstermek amacıyla yüksek bir yere koyup etraflarında tavaf ederlerdi. Fakat zamanla bu taşları kutsayıp putlara dönüştürdüler.⁸⁵²

Aşırı sevgi, özellikle itikâdî açıdan yanılığlara neden olmaktadır. Bu nedenle Kur'ân, Allah sevgisi dışındaki her türlü sevginin makul bir seviyede tutulmasını emreder. Bu emir, başta insanın kendi nefsi olmak üzere evlat, ana-baba, akraba, her türlü mal ve mülk gibi tüm dünyalık sevgileri kapsar.⁸⁵³ Örneğin insan, yaradılışı gereği kendi nefsinin sever fakat bu sevgi, yaratıcısını hatıra getirmeksizin mücerret olarak kendine yönelir ve başkalarından da kendisine aşırı sevgi göstermelerini isterse sonuçta iş, kişinin kendisini tanrılaştırmasına kadar varabilir.⁸⁵⁴ Firavun'a "*Ben, sizin en yüce rabbinizim*" (en-Nâziât 79/24) dedikten, işte bu kendini aşırı sevmeye ve yüceltme duygusudur. Aşırı sevginin şirk sebeplerinden biri olduğunu; "*İbrâhim, onlara dedi ki: Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi uğruna Allah'ı bırakıp birtakım putlar edindiniz ...*"⁸⁵⁵ âyeti, açıkça göstermektedir.⁸⁵⁶ Âlûsî (ö. 1270/1854), bu âyetin tefsirinde sevginin putçuluğun çıkışına kaynaklık etmesini izah ederken, toplum içinde sevilen sâlih kişilerin ölümüne üzülen halkın, sevgi ve saygılarından onların timsallerini yaptıklarını ve nesillerin geçmesiyle bu timsallerin yapılış nedenlerinin unutulduğunu ve onlara tapınılmaya başlandığını hatırlatır.⁸⁵⁷ Nûh kavminin putlarının da o toplumda yaşamış bazı sâlih insanların sembolleri olması, aşırı sevmenin putçuluğa neden oluşuyla ilgili bir başka örnektir.⁸⁵⁸ İnsandaki sevme arzusu asıl sevgili olan Allah'a yöneltmezse veya başkaları da O'nun adına sevilmezse, bu sevgi insanı şirke düşürebilir.

⁸⁵¹ Yazır, *a.g.e.*, I, 572.

⁸⁵² Kelbî, Hişâm b. Muhammed, *Kitâbü'l-esnâm*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyyi, tak. Ahmed Zeki Paşa, 3. baskı, Kâhire 1990, s. 6.

⁸⁵³ en-Nisâ 4/135; et-Tevbe 9/24; el-İnsân 76/8; el-Fecr 89/20; el-Âdiyât 100/8.

⁸⁵⁴ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 19.

⁸⁵⁵ el-Ankebût 29/25.

⁸⁵⁶ Bu hususta Yahudilerin buzağı sevgilerinin şirke düşmelerine sebep olduğu hatırlanmalıdır. "... *İnkârları sebebiyle kalblerine buzağı sevgisi dolduruldu ...*" el-Bakara 2/93.

⁸⁵⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, X, 355-356.

⁸⁵⁸ Kelbî, *a.g.e.*, s. 51; Vatandaş, *a.g.e.*, s. 302.

Aşırılık, hangi alanda olursa olsun, en meşru eylemleri bile gayr-i meşru hale çevirebilir. Bu yüzden sevginin de nefretin de velhâsıl hiçbir şeyin aşırısı makbul değildir. Kim olursa olsun bir insanı veya bir nesneyi taparcasına sevmek, Kur'ân'ın kabul etmediği bir sapmadır. Çünkü Allah'ın dışında her şey, noksandır ve insanın kendisi hataya düşebileceği gibi başkalarını da düşürebilir. Bu yüzden kişinin, sevdiğinin hatalarını ve kusurlarını görebilmesi ancak ona karşı sevgisini dengede tutması ile mümkündür.⁸⁵⁹ İnsanların bu türden bir yanılgıya düşmemeleri için Hz. Peygamber'in “*Bir şeye karşı duyulan ölçüsüz sevgi, gözünü kör, kulağını sağır eder*”⁸⁶⁰ şeklindeki uyarısını dikkate almaları gerekir.

Kur'ân, sevgide aşırılığın ne büyük yanılgılar doğurabileceğini çeşitli vesilelerle anlatır. Hatta bu yanılgılar, sevilen kişilerin ilâhlaştırılmalarına kadar varabilir. Örneğin, hıristiyanların Hz. İsa ile Meryem'i,⁸⁶¹ yahudilerin Hz. Uzeyr'i⁸⁶² ve her iki din mensuplarının da kendi din adamlarını⁸⁶³ ilâhlaştırmaları; İslâm tarihinde ise bazı şii grupların Hz. Ali'yi insanüstü makamlara yücelterek haktan sapmaları⁸⁶⁴ aşırı ve haksız sevginin ulaşabileceği boyutları göstermektedir.

⁸⁵⁹ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 287-288.

⁸⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 116.

⁸⁶¹ el-Mâide 5/116.

⁸⁶² et-Tevbe 9/30.

⁸⁶³ et-Tevbe 9/31.

⁸⁶⁴ Bkz. Şehristânî, Ebü'l-Feth, *İslâm Mezhepleri -el-Milel ve'n-nihal-*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 176-198.

2. YANILGININ SOSYOLOJİK SEBEPLERİ

İnsan, medenî bir canlıdır ve bir topluluk içerisinde yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk, onun psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarının oldukça çeşitli olmasından kaynaklanır.⁸⁶⁵ Beyzâvî, “*Ey insanlar! Sizler Allah’a muhtaç fakirlersiniz. Allah ise ganîdir, hamîddir.*” (Fâtır 35/15) âyetindeki *el-fukarâ* kelimesinin belirli (marife) olarak gelmesinin insanın ihtiyaçlarının çok fazla olduğuna işaret ettiğini belirtir.⁸⁶⁶ İbn Haldun, insan ve sosyal çevre ilişkisini şöyle izah etmiştir: “Şüphe yok ki, insanî içtima (insanların toplum halinde yaşamaları) zarurîdir. Filozoflar bu hususu *insan, tabiatı icabı medenîdir* sözleriyle ifade etmişlerdir.”⁸⁶⁷

İnsan, diğer insanlarla beraber belli birtakım sosyal ve kültürel geleneklerin ege- men olduğu bir ortamda yaşar. Fiziksel çevresiyle olduğu gibi toplumsal çevresi ile de sürekli etkileşim halindedir. Bunun doğal bir sonucu olarak bireyin davranışları üzerinde içinde yaşadığı toplumun ve bu toplumdaki gelenek ve göreneklerin etkisi vardır.⁸⁶⁸ Aynı zamanda bu durum, bireylerin karakterlerinin gelişmesi ve şekillenmesinde de oldukça etkilidir. İnsanların iyi veya kötü dediği şeyler, genellikle toplumun benimsediği değer yargılarıdır. Karakterler de aynen ilmî, politik ve sanat eserleri gibi herkes tarafından kabul edildiği zaman, önem ve değer kazanırlar. Dolayısıyla toplumlarda kabul edilen *ideal insan* tiplemesi, üzerine düşen ve toplumun kendisinden beklediği görevleri herkesçe iyi karşılanabilecek şekilde yapan ve toplum şartlarına uyabilen insandır.⁸⁶⁹ Dolayısıyla sosyal hayat mantığına göre ferдин toplum içinde yer edinebilmesi ve kabul görebilmesi için fikir ve davranışlarını toplumun potasında eritmesi şarttır. Bu durum, toplumun insan üzerindeki etkisini gayet net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kişideki bağlanma ve sığınma güdüsü, onu bir grubun parçası olmaya zorlar. Kaynağını yaşama güdüsünden alan güvenlik ihtiyacı, hem sosyal hem de ekonomik güvenlik biçiminde kendini gösterir ve kişi, neredeyse tüm ömrünü bu güvenliği elde etmeye adar. Sosyal güvenlik, başkaları tarafından sevilme ve beğenilme arzusu; ekonomik güvenlik, iyi bir gelire sahip olma arzusu; saygınlık ihtiyacı ise toplum içinde başarılı ve üstün bir

⁸⁶⁵ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim*, Beta Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 1999, s. 97.

⁸⁶⁶ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 270.

⁸⁶⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2007, I, 213.

⁸⁶⁸ Baymur, *a.g.e.*, s. 271.

⁸⁶⁹ Adler, *a.g.e.*, s. 27, 32.

kişi olma arzusu olarak tanımlanabilir.⁸⁷⁰ Bu güdülerin etkisi altında, kişiye ne yapıp yapmaması konusundaki en büyük telkin, çevresinden gelir. Bu yüzden insanın; dinî, içtimaî, fikrî ve kültürel hayatının şekillenmesinde aile, arkadaş, eğitim kurumları, fiziksel ve sosyal çevrenin kısacası toplumun önemi tartışılmaz bir gerçektir.⁸⁷¹

İnsan, içinde yaşadığı toplumun onayladığı davranışı sergilemediği zaman fiziksel cezalandırılma, kınanma, ayıplanma, hafife alınma ve küçük düşürülme şeklinde özetlenebilecek toplumsal yaptırımlarla karşılaşır. Bu da insanın düşünüş ve davranışlarında tam olarak serbest olmadığını gösterir. Kur’ân’a göre bu noktada önemli olan toplumsal reflekslerin ve yaptırımların oluşmasındaki temel değerlerin ne olduğudur. Çünkü meşru olmayan temeller üzerine bina edilen toplumsal değerler ve gelenekler,⁸⁷² insanı haktan ve hakikatten uzaklaştırıp yanılığın batağına sürükleyen etkenlerin başında gelir.⁸⁷³ Fert, yukarıda özetlediğimiz yaptırımlarla karşı karşıya kalmamak için çoğu kez fikirlerinden ve davranışlarından taviz vererek topluma uymak zorunda kalır. Hayatın devamlılığı adına elzem olan toplumsal kurallar, köklerini vahiyden almadığı zaman insanların bâtil bir hayat anlayışına sahip olmasına veya küfre düşmesine zemin hazırlar.⁸⁷⁴ Bilhassa toplumun inanç esasları, köklü bir gelenek içinde yer alıyorsa, o toplumun içinde yetişmiş insanın bu gelenek halkasının dışına çıkarak toplumun değerleriyle çatışan yeni inanç esaslarını kabul etmesi imkânsız olmamakla beraber oldukça güçtür.⁸⁷⁵ Zaten önceden yaşadıkları toplumda saygın bir konuma sahip olan peygamberlerin, tebliğlerine başladıkları andan itibaren *meçnun* olarak yaftalanıp çeşitli iftiralara uğramaları, bu gelenek halkasının dışına çıkmaları ve halkı da buna davet etmeleri sebebiyledir.

İnsan, özgür iradesiyle karar verir fakat bu karar, büyük oranda toplumun ondan beklediği davranışı sergilemeye yönelik olur. Bu durumda davranışın gerekçesi olan gelenek, dinî açıdan sahih bir temele dayanıyorsa doğru bir karar, bâtil bir temele dayanıyorsa mesuliyet doğuran yanlış bir karar alınmış ve uygulanmış demektir. Bu bölümde insanın içinde yaşadığı toplumun, karar verme sürecinde düşünceyi nasıl etkilediğini ve nasıl yanılığlara neden olduğunu inceleyeceğiz.

⁸⁷⁰ Baymur, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁷¹ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁷² el-Mâide 5/77.

⁸⁷³ el-En’âm 6/116.

⁸⁷⁴ İbrahim Yıldız, “Kur’ân-ı Kerîm’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. XIII, sy. 26, s. 211.

⁸⁷⁵ Alper, *a.g.e.*, s. 202.

2.1. GELENEK

Gelenek, toplum kültürünün geçmiş kuşaklardan devraldığı, toplumun eski devirlerini yenilerine bağlayan ve üyeleri arasında sağlam bir bağ oluşturan alışkanlıklar olarak sosyal ve kültürel mirası ifade eder.⁸⁷⁶ Bu miras, gerçek veya hayali bir geçmişle ilişkilendirilip süreklilik gösteren ve yaygın bir şekilde benimsenen toplumsal davranışlardır.⁸⁷⁷ Yanılgılara neden olarak ele alacağımız gelenek ise onun insanı olumsuz olarak baskılayan ve yönlendiren yönüdür. Bu durumda geleneğin kaynağının genelde doğru bilgilere özeldir ise vahye dayanıp dayanmadığı dikkate alınmalıdır. Kaynağını bunlardan almayan gelenekler, olumlu yöndeki gelişim ve değişimin önündeki en büyük engeldir ve bu açıdan insanları etkileyerek yanılgılara neden olmaktadır.

Her doğan çocuk, bir yandan biyolojik bakımdan olgunlaşırken bir yandan da toplumsallaşır; yani başka insanlarla karşılıklı ilişkileri sonucunda toplumun *yapma, duyma* ve *düşünme* biçimlerini öğrenir ve içselleştirir.⁸⁷⁸ Çocuğun içinde yetiştiği bu çevre, sürekli olarak ona hangi duygu ve düşüncelerin kabul edilebilecek, hangilerinin kabul edilemeyecek türden olduğunu hatırlatır⁸⁷⁹ ve bireye toplum içinde neyi, nasıl ve ne zaman yapması gerektiğini bildirir.⁸⁸⁰ Düzenli ve huzurlu bir hayat yaşayabilmek için kendisi ve başkalarıyla olan ilişkilerinde belirli kurallara uymak zorunda olduğunu bilir ve bu kuralları ailesi ve çevresinde hazır olarak bulur. Zamanla onları içselleştirerek ahlâkî değerler olarak kendisine mal eder⁸⁸¹ ve toplumun değer yargılarını, davranış, konuşma ve giyiniş biçimlerini benimseyerek o toplumun bir üyesi haline gelir.⁸⁸² Böylelikle kişi, nasıl düşünmesi gerektiğini, niçin öyle davranması gerektiğini çevresinden öğrenir ve bunlara aykırı davrandığında toplumuyla çatışmalar yaşayacağını bilir.⁸⁸³

Hz. Peygamber (s.a.s.), “*Her doğan çocuk, fitrat üzere doğar. Sonra anne ve babası onu yahudi, mecusi veya hıristiyan yapar*”⁸⁸⁴ buyurmuştur. Bu hadis, doğan her insanın tertemiz bir fitrat üzere doğduğu, sonrasında ailesinin dinî anlayışlarına göre

⁸⁷⁶ Ünver Günay, *Din sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 11. baskı, İstanbul 2012, s. 28.

⁸⁷⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 258.

⁸⁷⁸ Gürses, *a.g.e.*, s. 94.

⁸⁷⁹ Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, 14. baskı, İstanbul 1997, s. 95.

⁸⁸⁰ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, 10. baskı, İstanbul 1996, s. 87.

⁸⁸¹ Hökelekli ve dğr., *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁸² Baymur, *a.g.e.*, s. 271-273.

⁸⁸³ Gürses, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁸⁸⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 79, 80, 93; Müslim, “Kader”, 23, 24, 25; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Kader”, 5.

yetiştirildiği gerçeğini, ailenin ve çevrenin kişiliğın gelişiminde ve dinî anlayışın şekillenmesinde oynadığı rolü ortaya koymaktadır. Her çocuk, bir aile ortamında gözlerini dünyaya açarken saf, temiz ve berrak bir yaratılışa sahiptir. Fakat büyüdükçe anlayış, düşünce ve karakter farklılıkları ortaya çıkar. Bu farklılıklar ancak onların yetiştikleri aile çevresi, sosyal ve tabii çevredeki değişikliklerle açıklanabilir.⁸⁸⁵ Muhammed Esed'e göre de bu hadisteki anne-baba terimi, geniş anlamda sosyal ve çevresel faktörleri ifade eder ki bu yorum, insanı şekillendiren ortamı daha net ortaya koymaktadır.⁸⁸⁶

Geleneğin en belirgin özelliği, süreklilik arz etmesi ve bu sürekliliği sağlayan ataların üstünlüğü fikridir.⁸⁸⁷ Hatta bu üstünlük anlayışı o derece kuvvetlidir ki aklı başında bir insanın yanlış olduğuna inandığı bir geleneğe bile karşı çıkmasının doğru olmadığı fikri, tarihin derinliklerinden günümüze değin gelenek taraftarlarınca savunulmuştur. Onlara göre akıllı insan,⁸⁸⁸ atalarını üstün görüp onların geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan insandır.⁸⁸⁹ Ayrıca toplumun değer yargılarına göre 'çok eskiden geçerli kılınmış kural ve geleneklere boyun eğmek' ahlâkî bir davranıştır. Dolayısıyla fertler isteyerek ya da zorla bu değerlere uymak zorundadır. Onlara uymamak ise büyük bir ahlâksızlık olarak algılanır. Diğer bir ifadeyle toplumların iyi veya kötü insan yargısı, atalardan devralınmış değerlere ilişkin takınılan tavırla belirlenir.⁸⁹⁰

Toplumun geleneksel atmosferi, bireylerin benliğini, iradesini, idrakini kuşatır, adeta onları esir alır. Bu etki, o kadar güçlüdür ki insan, toplumun dinî veya sosyal âdetlerine çoğu zaman farkına varmadan uyar. Bir günde birçok âdete uyarken, her birinde kendi iradesini çoğu kez kullanmaz, davranışları otomatik olarak gerçekleşir.⁸⁹¹ Bireysel hür düşünce, akıl yürütmek veya kendi iradesiyle kararlar almak gibi hiçbir zihnî faaliyete girişmeyen bu gibi kişiler için, içinde yaşadıkları toplumu reddetmek, kendi kişiliğini reddetmekle eşdeğerdir ve adeta imkânsızdır. Fertlerin toplumun koyduğu normların aşılabilmesi büyük bir mesele haline gelir. Zira toplumlar, kendi normlarını bireylere benimsetmek, onların düşünce, inanç ve davranışlarını yönlendirmek ister.⁸⁹² Dolayısıyla yeni değerler ileri sürmek, eski yerleşik değerleri tartışmaya açmak, hele hele onları

⁸⁸⁵ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s. 28-29.

⁸⁸⁶ Esed, *a.g.e.*, s. 826, (27. dipnot).

⁸⁸⁷ Mustafa Armağan, *Gelenek*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 19.

⁸⁸⁸ Hûd 11/87.

⁸⁸⁹ Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", s. 180.

⁸⁹⁰ Orhan Atalay, *Bilinç ve Put*, Bilge Adam Yayınları, Van 2007, s. 113.

⁸⁹¹ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Der Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1993, s. 27.

⁸⁹² Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", s. 180-181.

eleştirmek veya reddetmek asla kabul edilemez. Bu yüzden hak dinin çağrısı ile karşılaşılan bu gibi toplumlarda -Kur'ân'da geçen kıssalarda görüldüğü üzere-⁸⁹³ ataların yolunu izleme mazeretinin, vahyi reddetmek için öne sürülen en büyük sebeplerden biri olduğu görülmektedir.⁸⁹⁴

Geleneğin insanın kararları ve davranışları üzerinde büyük bir rolü olduğu aşikârdır. Bu sebeple Kur'ân, insanların gelenek sebebiyle birçok yanılığa düştüğünü hatırlatır ve her defasında gündemde tuttuğu konu, geleneğin referansı durumundaki bilginin niteliğidir. Kur'ân, insanlara İslâm'ın hak ve doğru oluşunu veya diğer dinlerin yanlışlığını anlatırken hep bilgi üzerinde durmuştur.⁸⁹⁵ İslâm'da bilginin kaynağı *sağlam duyular, akıl ve haber-i sâdik* olmak üzere üçtür. Dinî bilgilerin çoğu haber-i sâdik yoluyla elde edilir. Çünkü dinin aslı, peygamberlerin Allah'tan getirdiği haberlere dayanır.⁸⁹⁶ Bu açıdan Kur'ân, atalarının bâtil dinî geleneklerini takip edenlere ısrarla dinlerinin bilgi kaynağını sormuş ve bu kaynağın yanlış olup olmadığını düşünmeye davet etmiştir.⁸⁹⁷

Geleneğini kutsayıp savunanlara göre bilgi, ataların tecrübe ettiği ve kendilerine miras bıraktığı bilgidir. Geleneklerinin çok eskiden kalmış olmasını, onların geçerliliği için yeter sebep olarak görürler. Onlara göre bir gelenek ne kadar eski, çıkış yeri ve zamanı ne kadar meçhul ise o kadar kuvvetli ve doğru kabul edilir.⁸⁹⁸ Onlar, yüzyıllardır kabul edilen inanışların yanlış olması halinde ataları tarafından mutlaka terk edileceğine veya düzeltileceğine inanmışlardır. Dolayısıyla burada asıl sorun, *bilgi tecrübe edilmiş olandır* şeklindeki yanılığdır. Onlar, inançlarının dayanağı olarak tecrübe edilmişlik/edilmemişlik durumunu ölçü olarak almışlardır. Bu yüzden nesiller boyu uygulanan gelenekleri tecrübe edilmiş ve doğruluğu anlaşılmış olarak kabul ederken; vahyi tecrübe edilmiş bir bilgi olarak değerlendirdiler.⁸⁹⁹ Buna karşın Kur'ân, herhangi bir şeyin önceden beri yapılagelmiş olmasının onun doğru bir davranış olması için yeterli bir delil olamayacağını hatırlatarak başka deliller istemiştir.⁹⁰⁰ Ayrıca geçmiş dönemlerde ilâhî mesajın

⁸⁹³ Örn. el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/70; Hüd 11/62.

⁸⁹⁴ Yıldız, "Kur'ân-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", s. 181.

⁸⁹⁵ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 281.

⁸⁹⁶ Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 88-95.

⁸⁹⁷ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-Kehf 18/5.

⁸⁹⁸ Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, s. 90.

⁸⁹⁹ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 290-291.

⁹⁰⁰ el-Enbiyâ 21/24; en-Neml 27/64; el-Ahkâf 46/4.

gönderildiği kavimleri ve onların peygamberlerini hatırlatarak İslâm'ın köksüz ve denenmemiş bir mesaj olmadığını da özellikle vurgulamıştır.⁹⁰¹ “*Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nûh’a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim’e, Mûsâ’ya ve İsâ’ya emrettiğini size de din kıldı.*” (eş-Şûrâ 42/13).⁹⁰²

Câhilî toplumlar, geleneklerinin doğruluğunu sımayabilecekleri bir mihenk taşına sahip olmadıkları için düştükleri yanılığarı fark edememişlerdir. Peygamberler, onlara mihenk taşını yani vahyi getirince de atalarını savunma reflekslerini devreye sokup onu aceleyle reddetmişlerdir. Böylece atalarından devraldıkları gelenekler, onların doğru bilgi kaynaklarına erişmelerine ve ona tâbi olmalarına engel olmuş, sonuçta atalarının izinden gidip onlar gibi yanılmışlardır.⁹⁰³ Hz. İbrâhim’in putların acizliği hakkında aklî delillerle yapmış olduğu itirazına⁹⁰⁴ karşı kavminin: “*Hayır, ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk, dediler*” (eş-Şuarâ 26/74) şeklinde hiçbir aklî dayanağı olmayan cevaplar vermeleri, bu yanılığının açık bir örneğidir.⁹⁰⁵ Âyetteki babalar anlamındaki *âbâu* kelimesi aynı zamanda “bir şeyin icat edilmesine, ortaya çıkmasına ve ıslah edilmesine sebep olan kişi” manasına da gelir.⁹⁰⁶ Bu kullanım, İslâm’ın mesajı açısından önemli bir konudur. Çünkü İslâm dini yeni bir inanç, düşünce ve hayat tarzı getirmiştir. Buna karşı direnenlerin ileri sürdükleri mazeretlerden biri, atalarının yolundan ayrılmak istememeleridir.⁹⁰⁷ Çünkü insan topluluklarında pek az kimse ilâhiyatın soyut konularıyla ilgilenirken toplumun hemen hemen bütünü, atalar geleneğinden bir sapmaya ve bu âdetlerde bir yenilik hareketi başlatılmasına karşı çıkmışlardır.⁹⁰⁸ Onlar, ataların yolundan ayrılmayı, tecrübe edilmiş sonucu belli olmayan bir yola girmeye benzeterek reddetmişlerdir.

Dinî konularda yanılığa düşmemek için dinî geleneğin her daim gözden geçirilmesi ve nasların ışığında sahih bir gelenek inşasına gayret edilmesi gerekmektedir. Çünkü “... *İnsanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.*” (Lokmân 31/20) âyetinde de ifade edildiği gibi bir kişi-

⁹⁰¹ Yıldız, “Kur’ân-ı Kerîm’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, s. 182.

⁹⁰² Ayrıca bkz. el-Hac 22/78; ez-Zuhruf 43/6.

⁹⁰³ es-Sâffât 37/69-71.

⁹⁰⁴ eş-Şuarâ 26/72-73.

⁹⁰⁵ Yıldız, “Kur’ân-ı Kerîm’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, s. 194.

⁹⁰⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 7; Fîrûzâbâdî, *Besâ’iru zevi’t-temyîz*, II, 113; Kefevî, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁰⁷ Günay Tümer, “Âbâ”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 5.

⁹⁰⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul 1993, I, 87.

nin genelde din, özelde Allah hakkında konuşabilmesi/tartışabilmesi için ilme, yol göstericiye ve aydınlatıcı kitaba dayanması zaruridir. Fakat putperestlerin ve benzeri inanç sahiplerinin atalarından devraldıkları bâtil inançları, gelenekleri, hurafeleri yaşatmakta ısrar etmeleri ne doğru bilgiye ne akıl ve basirete ne de ilâhî vahye dayanmaktadır; aksine bu durum sadece şeytanın bir aldatmasıdır.⁹⁰⁹ Âyette sahih bir bilgi için başvurulması gereken mihenk taşlarının gözler önüne serildiğine dikkat edilmelidir. İnsanlar, bu mihenk taşlarına dikkat eder, kararlarına ve davranışlarına temel alacağı bilgilerin doğruluğunu âyette geçen hususlara göre belirlerlerse yanılığa düşmekten kendilerini korumuş olurlar.

Gelenek takipçileri, öne sürdükleri delillerin tutarlı olmadığını ve her şeye hâkim olan Yüce Rabbi göz ardı edemeyeceklerini anlayınca yanılığlarından dönmek yerine ilginç bir savunma psikolojisi sergilemişlerdir. Bu da takip edegeldikleri geleneğin ve inancın Allah tarafından izin verilmek suretiyle onaylandığını⁹¹⁰ hatta emredildiğini savunmalarıdır.⁹¹¹ Taberî, müşriklerin kendi yaptıklarının hak olduğu iddiasını şöyle savunduklarını kaydeder: “Eğer Allah dilemiş olsaydı biz bu putlara tapmazdık. Allah, bizim de atalarımızın da bu yaptığına razıdır. Aksi halde ya bizi cezalandırarak bundan vaz geçirirdi veya bizi başka türlü davranmaya (yani doğru yola) yönlendirirdi.”⁹¹² Kur’ân ise Allah’ın kullarına sadece vahiy aracılığı ile bir delil indirdiğini hatırlatarak onlara bu iddialarını hangi ilâhî kitaba dayandırdıklarını sorar. “*Eğer Rahmân dileseydi, biz onlara kulluk etmezdik, dediler. Bu konuda hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar. Yoksa bundan önce onlara bir kitap verdik de ona mı sarılıyorlar?*” (ez-Zuhruf 43/20-21).

Kur’ân, atalar geleneğinin kişiyi çepeçevre kuşatıp onu etkilediği gerçeğini kabul ettiği gibi vahyin hakikati karşısında insanın bu zincirlerini kırıp kendisine uzatılan kurtuluş ipini yakalayabileceğini de gösterir. Eğer geleneğin zincirleri kırılmayacak kadar sert olsaydı, Allah insanlara güçlerinin üstünde bir sorumluluk yüklemiş olurdu ki bu muhaldir.⁹¹³ Toplumlarının baskılarına göğüs gererek peygamberlere iman eden tüm

⁹⁰⁹ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, IV, 342.

⁹¹⁰ el-En‘âm 6/148; en-Nahl 16/35.

⁹¹¹ el-A‘râf 7/28.

⁹¹² Taberî, *a.g.e.*, XIV, 216.

⁹¹³ el-Bakara 2/286.

mü'minler, bu zincirin kırılabileceğinin en büyük delilidir. Kur'ân, bu duruma Sebe' me-likesi Belkıs'ı örnek verir. O, müşrik bir toplum içinde doğup yetişmişti. Fakat Hz. Süleymân, kendisini ve halkını hak dine davet edince çekinmeden kabul etmişti. Ayrıca Ashab-ı Kehf olarak bilinen gençler, Ashab-ı Uhdûd adıyla anılan mazlumlar, kavimlerinin baskılarına rağmen iman etmişlerdi.⁹¹⁴

Küfürde direnme konusunda etkili olan atalar geleneği faktörü, imandan sonra da etkisini sürdürmekte ve bu sefer de mü'minleri çeşitli yanılgılara sevk edebilmektedir. Çünkü kişinin atalarını sevip sayması fitrî bir duygudur. İslâm bu duyguyu kabul edip onu yardımlaşmanın ve dayanışmanın temeline yerleştirmek suretiyle hakka yönlendirmiştir.⁹¹⁵ Ayrıca Kur'ân, söz konusu duygu ile imanın karşı karşıya gelebileceği durumlarda mü'minlerin yanılgıya düşmemeleri için yapmaları gerekenleri şöyle hatırlatmıştır: “*Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir*” (et-Tevbe 9/23).

2.2. ÖNDERLERE UYMA

Sosyal bir varlık olan insanlar bir arada yaşamak zorundadır ve bu, belli bir düzeni ve hiyerarşiyi zorunlu kılar. Küçük yaşam grupları oluşturma ve her grubun bir liderinin olması da bunun bir gereğidir. Bu durum, içgüdüsel bir davranış şekli olup ister hayvan ister insan olsun bir araya geldiklerinde bir önderin egemenliği altına girerler.⁹¹⁶

Kur'ân, toplumları incelerken özellikle iki gruptan ve aralarındaki ilişkilerden bahseder. Bunlar, *mele'* olarak adlandırılan⁹¹⁷ toplumun ileri gelenleri, eşrafı, idarecileri, şöhretli, varlıklı, zengin ve nüfuz sahibi azınlık yönetici kesimi ile onlara tâbi olan geniş halk kitleleridir. Sadık Kılıç'ın deyimiyle halkın tepesine çöreklenmiş kimseler⁹¹⁷ olan *mele'* grubu, aralarında fikir birliği olan ve görünüşleri itibariyle göz dolduran, gönüllerde heybet ve saygınlık uyandıran topluluk demektir.⁹¹⁸ “*İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da O'na ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler...*” (el-

⁹¹⁴ Bkz. en-Neml 27/43-44; el-Kehf 18/9-26; el-Burûc 85/4-10.

⁹¹⁵ el-Bakara 2/215; Meryem 19/14; Lokmân 31/14; el-Ahkâf 46/15.

⁹¹⁶ Le Bon, *a.g.e.*, s. 106.

⁹¹⁷ el-Bakara 2/246; el-A'râf 7/60, 75, 88, 103, 127; Hûd 11/27, 38, 97; Yûsuf 12/43; eş-Şuarâ 26/34; en-Neml 27/29, 32; el-Kasas 28/20, 38; Sâd 38/6; Yûnus 10/75, 88; ez-Zuhuf 43/46.

⁹¹⁷ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, s. 213.

⁹¹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 473.

Bakara 2/165) âyetinde insanlar tarafından sevilen tanrılara işaret eden zamirin akıllı şahıslara ait olması nedeniyle tanrılaştırılan bu şeylerin akılsız putlar olmakla birlikte akıl sahibi reis ve liderleri de kapsadığı ifade edilmiştir.⁹¹⁹ Bazı insanlar, bu önderleri tıpkı Allah'ı sever gibi severler ve Allah rızasını bir tarafa bırakarak onların rızasını elde etmeye çalışırlar. Bunlar siyasî, ekonomik ve sosyal güç merkezlerini ellerinde bulunduran toplumun elit tabakasıdır. Hamdi Yazır, günümüzde mele' tabirinin karşılığının sosyete kelimesi olabileceğini ve bunların ülke yönetiminde yer alan kabine, parlamento, ordu veya herhangi bir cemaatin önde gelen, söz sahibi lider tabakasını ifade ettiğini belirtir.⁹²⁰

Kur'ân'da mele' kavramının geçtiği âyetler incelendiğinde bu kesimin peygamberlere karşı genellikle olumsuz tutum sergiledikleri görülür.⁹²¹ Olumlu bir tarzda aktarılan tek mele' grubu, Hz. Süleyman'a yardımcı olanlardır.⁹²² Diğer tüm yerlerde peygamberlerin tebliğine ilk karşı çıkan ve başkalarının inanmasını engellemek için baskı ve şiddet uygulayan mele' gruplarından bahsedilir.⁹²³ Mele' ile ilgili âyetler, genellikle onların halka karşı takındıkları olumsuz tutum ve tavırları, onlara uyguladıkları baskıyı anlatmaktadır. Bu hâkim zümrenin ana hedefi, kendi menfaatlerini ve makamlarını korumak için idareleri altındaki halkı çeşitli yollarla etkileyip baskı altına almak ve kendi menfaatlerine zarar vereceği endişesi ile peygamberlerin tebliğine karşı kışkırtmaktır. Sonuç olarak bu, hem kendilerini hem de onları takip eden halkı cehenneme götürecek bir tavidir.⁹²⁴ Çünkü zayıf ve yoksul halk, zengin mele' tabakasından çeşitli menfaatler elde etmek amacıyla onları desteklemişler ve onlarla aynı tavır sergilemişlerdir.⁹²⁵

Kur'ân'da mele' tabakasının genel özellikleri; büyüklük taslamaları, halkın fikirleri üzerinde etkili olmaları, onları saptırmaya çalışmaları, şımarık olmaları, sözlerinden dönmeleri, peygamberlere karşı önyargıyla davranmaları ve onlara hakaret etmeleri olarak sıralanabilir.⁹²⁶ Bunlar, yeni bir dinin hâkim olması ile sahip oldukları mevki ve statülerinin ellerinden alınacağı ve diğer insanlarla aynı seviyeye indirilecekleri korkusuyla

⁹¹⁹ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 98; Yazır, *a.g.e.*, I, 573.

⁹²⁰ Yazır, *a.g.e.*, IV, 2227.

⁹²¹ el-Bakara 2/246; el-A'râf 7/60, 75, 88, 103, 127; Hud 11/27, 38, 97; Yûsuf 12/43; eş-Şuarâ 26/3- 4; el-Kasas 28/20, 38; Sâd 38/6; Yûnus 10/75, 88; ez-Zuhruf 43/46.

⁹²² en-Neml 27/38.

⁹²³ el-A'râf 7/88.

⁹²⁴ Hûd 11/98; İbrâhîm 14/21.

⁹²⁵ Ebüssuûd, *a.g.e.*, IX, 40.

⁹²⁶ el-Bakara 2/246; el-A'râf 7/66; Hud 11/27; İbrâhîm 14/21; es-Sebe' 34/31, 34; el-Mü'min 40/26.

her türlü yeniliğe karşı çıkarlar. Ancak şahsî menfaatleri söz konusu olduğundan bunu açıkça belirtmek yerine gizleyerek ve başka hileli yollara başvurarak halkı kendi arzuları doğrultusunda yönlendirmek isterler. Peygamberin getirdiği vahiy üzerinde düşünmeyi ve deliller ortaya koyarak tartışmayı, karşı gelmeyi göze alamayan mele' grubu, peygamberleri birçok olumsuz sıfatla karalamışlar ve böylece halkın gelen vahiy ciddiye almalarına ve onu kabul etmelerine engel olmak istemişlerdir.⁹²⁷

Mele'nin gerek fikir gerekse eylem planında halkı etkileyerek onları yanılığa sürüklediği bir gerçektir.⁹²⁸ Çünkü halk, idarecilerinin yolunu takip etmeye meyyaldir. İdareciler, genellikle buldukları mevkileri ve ekonomik güçleri kaybetmeme adına mevcut durumdan yana tavır koyarlar ve kurulu düzenlerinin bozulmasını asla arzu etmezler.⁹²⁹ Kur'ân, toplumların geleneklerine bağlılıkları ve atalara saygı zaaflarından yararlanarak kendi statülerini korumaya çalışan idarecilerin bu tavırlarına dikkat çeker: "*Firavun dedi ki: Birakın beni, Mûsâ'yı öldüreyim. (Faydası olacaksa) Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum.*" (el-Mü'min 40/26). Âyette Firavun'un kendi konumunu sağlama alma kaygısını dile getirmeyip sanki din ve asayişin bozulmasını dert ediniyor intibahı verdiği vurgulanır. Firavun örneğinde olduğu gibi geleneğe bağlılık, liderler tarafından peygamberlerin yalanlanmasını sağlamak için kullanılmıştır.⁹³⁰ Onların, halkı bu bahanelerle kışkırtmak istemelerinin⁹³¹ temelinde de kendi saltanatlarının yok olacağı korkusu yatmaktadır. Yani ileri gelenler, adeta konuyu halka mal etmek suretiyle kendi korkularını gidermek istemişlerdir.

Genel olarak dünyada rahat yaşayıp durumlarından memnun olanlar mevcut düzeni korumak; hayatlarından memnun olmayan kişiler ise bu dünyayı temelden değiştirmek isterler. Bu ayırımında hayatından memnun olanlar her türlü dünyevî saltanata ve ekonomik refaha sahip mele' tabakası; hayal kırıklığına uğrayanlar ise umduğuna erişemeyen geniş halk kitleleridir. Ne var ki, mevcut düzeni yıkabilecek potansiyele sahip halk kitleleri, ileri gelenlerin tehdit ve baskıları, mevki ve dünyalık vaadi, sıkıntı ve darlıkla korkutmaları sonucunda kuvvet ve otoriteye boyun eğler.⁹³² Önderlerinin gösterdiği sahte

⁹²⁷ el-Mü'minûn 23/24-25.

⁹²⁸ el-Ahzâb 33/67-68.

⁹²⁹ Yûnus 10/78.

⁹³⁰ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 301.

⁹³¹ el-Mü'minûn, 23/24.

⁹³² Ahmet Önkâl, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Esra Yayınları, 7. baskı, Konya 1992, s. 101.

ve temelsiz delillere inanıp vahye karşı çıkarlar. Atalarının dinini ve geleneklerini koruduklarını zannederler fakat asıl korudukları mele' tabakasının menfaatleridir. Kur'ân, bilgisizce ve akılsızca yapılan bu söylem ve eylemleri kıyasıya eleştirir.⁹³³ Ancak burada asıl eleştirilen bu tür işlerin bir ilme dayanıyormuş edasıyla yapılmasıdır. Bu nedenle insanlar, dinî ve siyasî elitlerin kendilerine bilgi olarak lanse ettiği, hatta yer yer dikte ettiği inanış ve uygulamalar yüzünden başlarına gelebilecek felaketlere karşı ikaz edilir.⁹³⁴ Görüleceği üzere mele' tabakasının ileri sürdüğü fikirlerin kaynağını araştırmadan doğru kabul ederek büyük bir yanılgıya düşen geniş halk kitleleri, böylece kendi kötü akıbetlerini de hazırlamış olurlar.⁹³⁵

Kur'ân, bu konuda iki temel yanılgıya işaret etmektedir. Bunlardan ilki mele' tabakasının dünyada elde ettikleri servet ve iktidarı kendi çaba ve kuvvetleri ile elde ettikleri şeklindeki yanılgıdır. Bu yanılgıyı düzeltmek üzere Kur'ân, ısrarla her türlü mal ve gücün sadece Allah'a ait olduğunu,⁹³⁶ O'nun mal ve gücü dilediği kullarına dilediği kadar verdiğini vurgular: “*De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Bütün iyilikler senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetersin*” (Âl-i İmrân 3/26). Ayrıca Firavun'un mele' grubu içinden iman eden bir mü'min, karşısına aldığı iktidar ve güç sahibi arkadaşlarına bu gerçeği şöyle haykırmıştır: “*Ey kavim! Bugün yeryüzüne hâkim kimseler olarak iktidar ve saltanat sizindir. Ama başımıza geldiğinde bizi, Allah'ın azabından kim kurtarır? ...*” (el-Mü'min 40/29). Konu hakkındaki ikinci yanılgı ise halkın düştüğü yanılgıdır ve bu yanılgı, önderlik edenler kesinlikle doğru yoldadır ön kabulünün bir sonucudur. Halkın, “eğer önderlerimiz doğru yolda olmasaydı Allah onlara bu kadar şeref ve saltanat vermezdi” diye düşünerek düştükleri bu yanılgıyı gidermek için yukarıda ifade edilen mülkün sadece Allah'a ait olduğu ve onu dilediği kimselere imtihan etmek için verdiği gerçeği onlara da hatırlatılır. Ayrıca önderlerine körü körüne uyan halka her bir kulun kendi hesabını kendisinin vereceği, kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği yani suç ve cezanın şahsîliği vurgulanır.⁹³⁷ Şu âyet,

⁹³³ el-En'âm 6/140; er-Rûm 30/29.

⁹³⁴ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 23.

⁹³⁵ el-A'râf 7/38; el-Ahzâb 33/67-68.

⁹³⁶ el-İsrâ 17/111; Tâhâ 20/114; el-Mü'minûn, 23/116; el-Furkân, 25/2; Fâtır 35/13; ez-Zümer 39/6; el-Haşr 59/23; et-Tegâbün 64/1; el-Mülk 67/1.

⁹³⁷ el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15.

hiç kimsenin başkalarının günahını yüklenemeyeceğini gayet net bir şekilde anlatmaktadır: “*İnkâr edenler iman edenlere, ‘Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı biz yüklenelim’ derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değildir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılardır.*” (el-Ankebût 29/12). Ayrıca kıyamet günü içine düştükleri yanılığın sonuçlarının ne olacağı ve dünyada peşlerinden gittikleri liderlerinin kıyamette onlara hiçbir fayda veremeyeceği de açıklanmıştır.⁹³⁸

Mele’ tabakasının idaresi altında yaşayan geniş halk kitleleri, genel olarak idarecilerden bir menfaat elde etme arzusu veya zulüm görme korkusuyla onların baskı ve tehditlerine boyun eğler.⁹³⁹ Ancak Kur’ân, aynı toplum içerisinde baskı ve tehditlere boyun eğmeyerek,⁹⁴⁰ hür iradeleri doğrultusunda haktan yana tavır koyan, her ne işkence yapılırsa yapılsın hak bildikleri yoldan dönmeyen mü’minlerin olduğunu⁹⁴¹ ve bunların aralarında gençlerin de bulunduğunu haber vermektedir.⁹⁴² Bu âyetlerle, ezilen ve itaate zorlanan tüm halklara, “onlar bunu başarabildi ve bâtil yolda önderlere uyma yanılığına düşmekten kendilerini muhafaza ettilerse siz de bunu başarabilirsiniz” mesajı verilmektedir.

2.3. ARKADAŞ ETKİSİ

İnsan, içinde yaşadığı toplumdan etkilenir, fakat bireyi asıl etkileyen direkt iletişimde bulunduğu yakın çevresi yani arkadaş ortamıdır. Mekân olarak mahalle ve şehir; insan olarak aile, akrabalar, komşular, iş ve sosyal hayatındaki kişiler insanın yakın çevresini oluşturur. İnsan hayatının büyük bir kısmı, bu yakın çevrede geçer. Kişinin karakterinin oluşmasında ve fikirlerinin şekillenmesinde yakın çevrenin, arkadaş gruplarının büyük etkisi vardır. Kişi karar alırken onlara güvenip danışmakta ve karşılıklı yakın ilişkilerden doğan bu güven ortamı, kişiyi kolaylıkla yanılığlara sürükleyebilmektedir. Hz. Peygamberimiz (s.a.s.), “*Kişi arkadaşının dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin*”⁹⁴³ buyurarak yakın çevrenin, kişinin fikir ve davranışları üzerindeki büyük etkisine dikkati çekmiştir.

⁹³⁸ el-Ahzâb 33/66-68; el-Mü’min 40/47-48.

⁹³⁹ Yûnus 10/83.

⁹⁴⁰ Tâhâ 20/70-73.

⁹⁴¹ el-Burûc 85/4-7.

⁹⁴² el-Kehf 18/10, 13.

⁹⁴³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 19; Tirmizî, “Zühd”, 45.

Kur'ân, iyi arkadaş olarak peygamberleri, sıddıkları, şehidler ve sâlih kimseleri sayar,⁹⁴⁴ iman edip sâlih amel işleyenlerin sâlih kişiler arasına sokulacağı müjdesini verir.⁹⁴⁵ Bu müjde, arkadaşlığın insan ruhu için önemli bir nimet olduğunu göstermektedir.⁹⁴⁶ Ayrıca dikkat edilirse bu sayılanlar, kişinin hem dünya hem de âhîret arkadaşlarıdır. Onlar, kişinin yanlışlarını düzelterek onu doğru yola sevk ederler, her daim yanında olup destek olurlar⁹⁴⁷ ve doğru yoldan saptığı zaman ikaz ederek ona öğüt verirler.⁹⁴⁸ Fakat kişi, arkadaşını seçme konusunda titiz olmazsa, o arkadaşının gerek yaptıklarından gerekse telkinlerinden etkilenerek alacağı kararlarda yanılabilir. İnsan, belki de hiç yapmayacağı bir fiili arkadaşlarının etkisiyle yapabilir. Kitle psikolojisi denilen bu ortamda kişinin bilinci, hassasiyeti, doğru düşünme kapasitesi kaybolur, duyguları düşüncelerine hâkim olur, duygularına da arkadaş grubunun duygusu hâkim olur ve irade, artık o kişiye rehber olmaktan çıkar.⁹⁴⁹

Kur'ân'da haber verildiğine göre Hz. Sâlih'in mucize olarak kavmine sunduğu devenin içme suyunu kullanmasına karşı çıkanlar, onun tüm uyarılarına rağmen deveye zarar vermek istediler. Fakat hiçbiri buna cesaret edemedikleri için bu işi Kur'ân'da *do-kuzlu çete* olarak bahsedilen bozguncu ve anarşist bir çeteye havale ettiler.⁹⁵⁰ Bu çete üyeleri de içlerinden en azgın arkadaşlarını çağırarak⁹⁵¹ bu işi yapmaya teşvik ettiler, sonuçta bu azgın adam, arkadaşlarının da desteğiyle deveyi öldürdü.⁹⁵² Semûd kavminin helâki ile sonuçlanan bu olayın seyrinden deveyi öldüren kişinin, bir arkadaş çevresinin üyesi olduğu ve arkadaşlarının teşvikiyle bu kötü fiili işlediği anlaşılmaktadır. Çünkü insan, grup psikolojisinin etkisiyle tek başına olduğu zamankinden tamamıyla başka türlü hisseder, düşünür ve yapar. Bazı düşünce ve duygular, grup halinde bulunan insanlarda normalde olandan çok daha fazla kuvvetlenir ki haddi aşmak, azgınlık, cesaret ve saldırganlık bunlardan bazılarıdır.⁹⁵³ Kişi, arkadaş ortamındaki sayı fazlalığının verdiği gü-

⁹⁴⁴ en-Nisâ 4/69.

⁹⁴⁵ el-Ankebût 29/9.

⁹⁴⁶ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İnkna*, s. 119.

⁹⁴⁷ et-Tevbe 9/40.

⁹⁴⁸ el-En'âm 6/71; Yûsuf 12/39, 41.

⁹⁴⁹ Le Bon, *a.g.e.*, s. 28.

⁹⁵⁰ en-Neml 27/48.

⁹⁵¹ eş-Şems 91/12.

⁹⁵² el-Kamer 54/29.

⁹⁵³ Le Bon, *a.g.e.*, s. 23, 26.

venle tek başına olduğu zamanlarda önüne geçebileceği duygu ve arzularına yenik düşerek kendisinde karşı konulamaz bir güç olduğunu zanneder ki bu his, onun yalnızken düşmeyeceği birçok yanılgıya kolayca düşmesine neden olur.

Kehf sûresinde geçen bir kıssada iyi arkadaşın diğerini yanılgıya düşmekten alıkoymaya çalıştığı anlatılır.⁹⁵⁴ Bu iki arkadaştan biri, malı ve çocuklarının çokluğuyla övünen, servetinin kaynağı olan bahçesine girince buranın ebedî olarak kalacağını zanneden ve bu yolla Allah'ı ve âhireti inkâr eden biridir. Mü'min olan kişinin, bu arkadaşını düştüğü yanılgılardan döndürebilmek için sarf ettiği samimi çaba ise insan hayatında arkadaşın ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu kıssada arkadaşını yanılgısından döndürmeye çalışan iyi arkadaş modeli tanıtılırken Zuhruf sure-sinde ise tam tersine kişiyi yanılgıya sürükleyen kötü arkadaş modeli anlatılır: “*Kim, Rahmân'ın zikrini görmezlikten gelirse biz onun başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz dostudur. Şüphesiz bu şeytanlar onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar. Sonunda bize geldiğinde, arkadaşına, “Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık olsaydı! Ne kötü arkadaşmışsın!” der...*” (ez-Zuhruf 43/36-39). Rahman'ın zikri olan vahiyden yüz çevirenlerin arkadaşı, şeytan veya şeytanlaşmış insanlardır.⁹⁵⁵ İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) gelen bir rivayete göre azgınlaşan her cin ve insan, birer şeytandır.⁹⁵⁶ Hep beraber birbirlerini yanılgıya sevk ederler, küfrü güzel gösterip inkâra teşvik ederler. Fakat bu arkadaşlar, âhirette birbirlerine lanet edeceklerdir.⁹⁵⁷ Bu noktada cehennemliklerin, “*sizi cehenneme sürükleyen nedir?*” (el-Müddessir 74/42) sorusuna verdikleri cevapta bâtıla dalan arkadaşlarına uyduklarını ve böylece kendilerinin de bâtıla daldıklarını söylemeleri çok dikkat çekicidir. Onlar açıkça arkadaş ortamına uyduklarını ve bu nedenle cehennemlik olduklarını itiraf edeceklerdir.⁹⁵⁸

Saffât sûresinde anlatılan âhiret sahnesi, tam anlamıyla arkadaşın insanı nasıl yanılgıya sürükleyip yoldan çıkarabileceğini, bu kışkırtmaya kulak asmayan mü'minin mutlu sonunu ortaya koymaktadır: “*İçlerinden biri der ki: “Benim bir arkadaşım vardı. Sen de tekrar dirilmeyi tasdik edenlerden misin? Gerçekten biz, ölüp bir toprak*

⁹⁵⁴ el-Kehf 18/32-43.

⁹⁵⁵ Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 213; Merâgî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâgî*, Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihî, Mısır 1946, XXV, 89.

⁹⁵⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIII, 161.

⁹⁵⁷ Fussilet 41/25; Kâf 50/27.

⁹⁵⁸ el-Müddessir 74/45.

ve kemik yığını haline geldikten sonra mı, biz mi hesaba çekileceğiz?” derdi. Konuşan o kimse yanındakilere, “Bakar mısınız, hali ne oldu?” der. Kendisi de bakar ve onu cehennemın ortasında görür. Ona şöyle der: “Allah’a andolsun, neredeyse beni de helâk edecektin. Rabbimin nimeti olmasaydı, mutlaka ben de cehenneme konulanlardan olmuştum.” (es-Sâffât 37/51-57). Bu mutluluk hem cennetteki nimetlere kavuşmanın mutluluğu hem de arkadaşının kışkırtmasına aldanmadığı için cehenneme düşmekten kurtulmasının mutluluğudur.

Kur’ân, kişinin yakın çevresinin onun hidayetine de helâkine da sebep olabileceğini örnekler vererek hatırlattıktan sonra arkadaş etkisiyle çeşitli yanılığlara düşmemek için sâlih insanlarla beraber olmayı⁹⁵⁹ Allah’ı anmaktan ve İslâm’ı yaşamaktan uzaklaştran kişileri ise terk etmeyi emreder.⁹⁶⁰ İnsanın arkadaşlarının etkisinde kalmaması için ona, yalnız başına veya sadece bir arkadaşı ile kafa kafaya verip iyice düşünmesini tavsiye etmiştir: “De ki: Size tek bir öğütte bulunuyorum: Allah için ikişer ikişer, birer birer ayağa kalkmanızı, sonra da iyice düşünmenizi (istiyorum).” (es-Sebe’ 34/46). Arkadaş etkisi ile hakkı kabul etmeme konusuna en güzel örnek, Velîd b. Mugîre’dir. O, Hz. Ebû Bekir’e Kur’ân hakkında sorular sormuş ve aldığı cevaplar karşısında “Bu sözler ne şiir ne de sihirdir. Bunlar, Allah kelamıdır” demişti. Fakat Ebû Cehil’in onun halk içindeki saygın konumunu hatırlatması üzerine bu kararından dönmüştü.⁹⁶¹

İnsanın hakkı tavsiye eden ve düştüğü hatadan kurtulması için uyaran bir arkadaşının olması hem dünyası hem de âhireti için çok mühimdir. İmam Gazzâlî, nefsin ayıplarını bilme konusunda sâlih kişilerle arkadaşlık etmenin önemine işaret ederek insanın yanılığlara düşmemesi için davranışlarının arkadaşları tarafından kontrol edilmesi gerektiğini söyler. Bu tutumun din âlimlerinin önde gelenlerinin uyguladığı, faydası kanıtlanmış bir çözüm yolu olduğunu da ilave eder.⁹⁶² Yahyâ b. Adî; âlim, zâhid ve âbid kişilerle arkadaşlık yapılmasını, hiç olmazsa onların sohbetlerine devam edilmesini tavsiye ile onların meclislerinde bulunmakla kişinin güzel ve doğru amellere yöneleceğini, bu kişilerin onun yanılıklarını düzelteceklerini hatırlatır.⁹⁶³ İbn Miskeveyh ise insanın kusurlarını ve yanılıklarını kendisine söyleyecek arkadaşlar edinmesinin gerekliliğinden bahseder.

⁹⁵⁹ et-Tevbe 9/119.

⁹⁶⁰ el-En’âm 6/68.

⁹⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, XXIII, 430.

⁹⁶² Gazzâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*, s. 946.

⁹⁶³ Yahyâ b. Adî, *a.g.e.*, s. 58.

Hatta arkadaşı bu kusurları kendisine söylemek istemez ise ona sitem edip söylemesi için ısrar etmesini tavsiye eder.⁹⁶⁴ Bu tavsiyelere uyan insan, arkadaşları nedeniyle istese de yanılırlara düşürecek fikir geliştiremez ve geliştirse bile onu uygulayacak ortamlar bulamaz. Özetle insan ya kendini doğru yola götüreceği birini arkadaş edinecek ya da yanılırlara sürükleyecek birini. Bu ise tamamen kişinin kendi elinde olan ve özgür iradesiyle vereceği bir karardır.

2.4. ÇOĞUNLUĞA UYMA

İnsanlar, kendileri için önemli gördükleri kişilerin oluşturdukları gruplara karşı güçlü duygusal bağlar geliştirirler. Bu bağlanma, kişinin kendini güvende hissetmesinde, dış dünyaya açılmasında ve başkaları ile ilişkilerinde kendisine yardımcı olur.⁹⁶⁵ Aynı zamanda bu durum, insanda içinde yaşadığı toplumun, özellikle de yakın çevresinin etkisi altında davranışlarına şekil verme eğilimi geliştirir. Sosyolojide *uyma* adı verilen bu durum, kişinin gerçek veya hayali olarak grup baskısını hissedip diğer kişilerden sözlü bir istek veya emir olmadığı halde düşüncelerini veya davranışlarını diğerlerine uygun olarak değiştirmesi ve onlara uymasındır.⁹⁶⁶

Toplumla uyumlu hareket etme, kişinin grup içinde tek kalmama, yalnızlaşmama, onlardan fikren ve fiilen ayrı düşmeme isteğinin bir sonucudur. Aksi durumlarda dışlanma korkusu yaşayan kişi, aynı zamanda büyük bir grubun üyesi olma duygusu ve gururuyla hareket etmektedir. Her türlü ortamda veya tartışmada, üyesi olduğu grubun desteğinin kendi arkasında olduğunu var saymakta ve bu duygu, fikirlerini daha kuvvetle savunmasına neden olmaktadır. Günümüzde kişileri bir spor takımının taraftarı veya bir ünlünün hayranı olmaya iten en büyük sebep işte bu duygudur. Aynı zamanda toplum içindeki fert, toplumun o anki genel hissiyatına uygun hareket etmekte, kolay kıskırtılmakta, doğru hüküm verme ve eleştiri yeteneklerini kaybetmektedir. Bu durumun, kişinin fikrî planda yanılırlığa düşmesine yol açacağı gayet açıktır. Çünkü grup psikolojisinde fert, kendi özgür düşüncesiyle bir karar verip harekete geçmez. Onu harekete geçiren, grubun

⁹⁶⁴ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 211

⁹⁶⁵ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, s. 74-75.

⁹⁶⁶ Nuray Sakallı, *Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?*, İmge Kitabevi, 5. baskı, Ankara 2016, s. 32.

ortak düşünce ve hedefleridir. Bu ortak düşüncenin temeli, vahye ve temel insanî değerlere dayanmıyorsa orada insanı yanıltarak yanlış kararlar almasına ve yanlış davranışlar sergilemesine neden olabilecek büyük bir problem var demektir.

Kur'ân, insanların çoğunun kâfir, fâsık, vahiyden habersiz, nimetlere karşı nankör ve Allah yolundan sapmış olduklarını haber verir.⁹⁶⁷ Ayrıca bunların, eğer dikkat edilmezse insanı Allah yolundan saptırabileceği hatırlatılır: “... onların arzularına uyma, Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmamalarına dikkat et ...” (el-Mâide 5/49). Bu durumda doğru olup olmadığını araştırmadan çoğunluğun fikrine uymak, insanı yanılgılara düşüren bir etken olacaktır. Bunu önlemek için Kur'ân, “*hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme, çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur*” (el-İsrâ 17/36) uyarısında bulunur. Hatta daha net olarak “*eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar*” (el-En'âm 6/116) diyerek doğrunun her zaman çoğunluk tarafında olmadığına dikkati çeker. Ayrıca Kur'ân, birçok âyette suçun kişisel olduğunu ve hesap gününde herkesin tek tek sorguya çekileceğini haber verir.⁹⁶⁸ Dolayısıyla bu âyetler ile grup halinde işlenen günahın grup psikolojisinin verdiği güven duygusuyla işlendiğinden kişinin sorumluluğunu azalttığı şeklindeki yanılgı bertaraf edilir. Vele ki bu tür bir yanılgıya düşenlerin, çeşitli nedenlerden dolayı dünyada ceza almasalar bile âhirette muhakkak cezalarını görecekleri hatırlatılır. Bu açıdan yanılgıya düşmemek için dikkate alınması gereken, çoğunluğun değer yargıları değil İslâm'ın ve insanlığın değer yargıları olmalıdır.

Mevdûdî, gerçeği arayanların doğru olanı bulmak için çoğunluğun hangi yolu izlediğine bakmasının yanılgıya sebebiyet vereceğini, çünkü çoğunluğun bilgi yerine zanna uyduğunu belirtir. Buna karşılık Allah'ın razı olduğu yaşam şekli, ancak bizzat Allah'ın gösterdiği yolda olabilir. Bu yüzden gerçeğin arayıcısı, toplumu karşısına alma pahasına bu yolu seçmeli ve Allah'ın yolunda tek başına da kalsa azim ve kararlılıkla yürümelidir.⁹⁶⁹ Ayrıca çoğunluğun değer yargılarının zamanla değişeceği de göz önünde bulundurulduğunda uyulması gereken değer yargılarının, Hz. Âdem'den günümüze değin hiç

⁹⁶⁷ el-Bakara 2/243; el-Mâide 5/59; el-A'râf 7/17, 102, 187; et-Tevbe 9/8; Yûsuf 12/21, 38, 103; er-Ra'd 13/1; el-İsrâ 17/89; er-Rûm 30/6; es-Sebe' 34/28; es-Sâffât 37/71.

⁹⁶⁸ Örn. bkz. el-En'âm 6/94; 164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

⁹⁶⁹ Mevdûdî, *a.g.e.*, I, 587.

değişmeyen tevhid esasları olması gerektiği çok açıktır.⁹⁷⁰ “(Ey inkârcılar!) Eğer fetih istiyorsanız işte size fetih geldi. Eğer (peygambere karşı gelmekten) vazgeçerseniz, bu sizin için daha hayırlı olur. Eğer dönerseniz biz de döneriz. Çok olsa bile topluluğunuz size hiç fayda vermez. Çünkü Allah mü’minlerle beraberdir.” (el-Enfâl 8/19) âyeti, doğrunun Allah, peygamberi ve mü’minlerin yanında olduğunu, bâtil yoldaki çoğunluğun hayırlı bir sonuca varamayacağını açıkça ilan etmektedir. Allah Teâlâ, hakkı bâtıldan net bir biçimde ayırt eden⁹⁷¹ Kur’ân’ı indirmek suretiyle bu konulardaki hakemliğin sadece kendisine ait olduğunu insanlara hatırlatmıştır. Bu nedenle toplumun değer yargıları değişse bile Hakk’ın değer yargıları hep sabit olarak kalmış ve tarih boyunca bu değer yargılarını dikkate alanlar asla yanılgiya düşmemişlerdir.

2.5. EKONOMİK, SİYASÎ VE SOSYAL DURUM

İnsanda bulunan ve davranışlarını büyük ölçüde etkileyen toplumsal içerikli güdülerden biri olan sosyal güvenlik ihtiyacı, başkaları tarafından sevilme ve beğenilmek arzusu, ekonomik güvenlik ise iyi bir gelire sahip olup malî ihtiyaçlarını karşılayabilmek olarak tanımlanabilir. Kişinin toplum içinde saygı duyulan bir konumda, başarılı biri olmak istemesi de saygınlık ihtiyacının bir sonucudur. Ekonomik, siyasî ve sosyal durumu düşük, itibarı ve saygınlığı az kişilerin iyi yaşama ve kendilerini gerçekleştirme şansları azdır.⁹⁷² İslâm dini, bu ihtiyaçları makul bir seviyede, haksızlığa sebebiyet vermemek koşuluyla ve iyiliğe dönük olarak kabul ve teşvik eder. Bu arzuları tatmin etmek için adaletsizlik ve zulüm yapılmasına ise asla müsamaha göstermez. Fakat özellikle makam ve mevki elde etmek, bazı insanlar için o derece önemlidir ki kişi, bunlar için malını mülkünü harcamaktan bile çekinmez. Yağcılık, gösteriş ve riyakârlık gibi daha nice kötü davranışlarda bulunarak hedefine ulaşmak ister. Bazen de bu uğurda dininden ve namusundan bile vazgeçer.⁹⁷³ Örneğin Paul Vitz, özellikle Amerikan üniversitelerinde ateist olmanın, kişiye o toplumdaki sosyal ihtiyaçları ve akademik psikolojinin bir parçası olarak kabul edilme şeklindeki mesleki beklentileri karşılaması nedeniyle en iyi seçim olarak kabul edildiğinden bahseder.⁹⁷⁴ Bu örnekte sosyal statünün kişilerdeki din tercihini nasıl

⁹⁷⁰ eş-Şûrâ 42/13.

⁹⁷¹ el-Furkân 25/1.

⁹⁷² Baymur, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁹⁷³ Âdem Dölek, *Edebî Açısından Hadîslerde Teşbih ve Temsiller*, Ekev Yayınevi, Erzurum 2001, s. 219.

⁹⁷⁴ Paul C. Vitz, “Ateizm Psikolojisi”, çev. Kenan Sevinç, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. II, sy. 2, s. 137.

etkilediği açıkça görülmektedir. Ayrıca statüyü elde eden kişiler, mevcut durumlarını koruma isteğiyle hareket ederler ki bu da gerek kişisel gerekse toplumsal değişim ve gelişimin önündeki engellerden biridir.

Câhiliye toplumlarının ilâhî mesaja karşı çıkmalarındaki en temel nedenlerden biri, bu mesajın gelenekle toplum arasında var olan güçlü ilişkiyi zayıflatıp ortadan kaldıracığı, dolayısıyla toplumdaki birlik ve beraberliği yok edeceği ve sonuçta mevcut siyasî düzeni bozacağı, var olan ekonomik ve sosyal statüleri yok edeceği iddiası ve korkusudur.⁹⁷⁵ Statü sahibi insanlar arasında makam, şöhret ve servetlerinin ellerinden gideceği, zenginliklerine, ticarî faaliyet ve üstünlüklerine hâle geleceği endişesiyle peygamberlerin tebliğinin hak olduğunu itiraf ettikleri halde imana yanaşmayanlar, bir hayli fazladır.⁹⁷⁶ Örneğin Haris b. Osman b. Nevfel, bu endişesi nedeniyle Hz. Peygamber'e "Biz biliyoruz sen şüphesiz hak üzeresin ve fakat korkuyoruz ki Araplara muhalefet edip, *sizinle beraber doğru yolu tutarsak, kendi yurdumuzdan koparılıp çıkarılırız*" (el-Kasas 28/57) diyerek sosyal ve ekonomik kazanımlarının elden çıkacağı korkusundan hak olduğunu ikrar ettiği halde iman etmemiştir.⁹⁷⁷ Yine Şam yöresinin hükümdarı olan Hirakl, İslâm'a davet edilince önce iman etmek istemiş ancak etrafındaki eşraf tabakasının tepkisi üzerine geri adım atarak makamını kaybetme korkusundan iman etmekten vazgeçmiştir.⁹⁷⁸ Bu insanları yanıltan ve böyle davranmaya sevk eden temel duygu, korkudur. Onu da kamçılaman, hâlihazırda sahip oldukları makamı, serveti ve siyasî imkânları yitirme ihtimalidir.⁹⁷⁹

Peygamberlerin tebliğine ilk önce statü sahipleri karşı çıkmıştır. Peygamberlerin asıl hedeflerinin hakkı tebliğ olmayıp var olan sosyal ve ekonomik düzeni bozup yerine yepyeni bir düzen kurmayı amaçladıklarını iddia etmeleri de kendi statülerinin yıkılacağı endişesinin bir dışı vurumudur.⁹⁸⁰ Kur'ân, statü sahiplerinin siyasî endişelerini, peygamberleri de kendileri gibi makam ve mevki peşinde koşan muhterisler olarak göstermeye çalıştıklarını haber veren, "*Onlar: 'siz ikiniz, bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)dan çevirmek ve yeryüzünde büyüklük sizin olsun diye mi bize geldiniz? Biz,*

⁹⁷⁵ Yıldız, "Kur'ân-ı Kerîm'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", s. 197.

⁹⁷⁶ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957, s. 142.

⁹⁷⁷ Vâhidî, Ebû'l-Hasen en-Nisâbü'rî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyünî Zağlûl, Dârü'l-Kütüb'i-ilmîyye, Beyrut 1991, s. 348.

⁹⁷⁸ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 6.

⁹⁷⁹ Baydar, *a.g.e.*, s. 16.

⁹⁸⁰ Ramazan Altıntaş, *a.g.e.*, s. 187.

sizin ikinize inanacak değiliz' dediler.” (Yûnus 10/78)⁹⁸¹ âyeti ile; ekonomik endişelerini ise “Dediler ki: ‘Ey Şu ‘ayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın⁹⁸² mı emrediyor?...’ (Hûd 11/87) âyeti ile haber vermiştir. Bu âyetler, geleneğe ısrarla sarılan toplumlarda vahye karşı çıkış sebebi olarak atalar geleneği öne sürülse bile dirençlerinin arka planında başka hesapların olduğunu açıkça göstermektedir. Onlar, atalarının geleneğini sürdürme görüntüsü altında tahakküm ve istismar üzerine kurdukları nizamın bozulmamasını, menfaatlerine hanel gelmemesini, ekonomik, siyasî ve sosyal ayrıcalıklarının yok olmasını istemişlerdir.⁹⁸³

Toplum içinde azınlık bir grup olan statü sahipleri, bu statülerini topluma kabul ettirme ve koruma adına baskı da dâhil her yolu denemişlerdir. Bu durum, halkın fikir ve davranışlarında çeşitli yanılgılara neden olmaktadır. Halk kitleleri genellikle propaganda yolu ile kolayca fikir değiştirebildikleri için statü sahiplerinin yönlendirmelerine gayet açıktır. Bu da gerçeği görmelerini engellemekte ve yanılgılara düşmelerine sebep olmaktadır. Kur’ân, gerçekte kendi statülerini koruma insiyakı ile hareket eden eşrafın, halkın duyarlı olduğu çeşitli konularda onları kışkırtmak suretiyle bu hedeflerine ulaşmak istediklerini hatırlatır. Örneğin peygamberlerin tebliğine statülerinin elden gideceği endişesi ile karşı çıkan eşraf tabakası,⁹⁸⁴ bu korkularını hiç dile getirmeden halkın hassas olduğu dinî ve millî duyguları galeyana getirerek peygamberleri engellemeye çalışmışlardır.⁹⁸⁵

Statü sahiplerinin mevcut durumu korumak için başvurdukları yollardan biri de maddî ve manevî olarak toplumsal baskı ortamı oluşturmaktır. Çıkarıcı ve egoist bir toplum oluşturarak herkesin kendi maddiyatını öncelemesi ve mevcut durumu korumaya çalışması, statüko için çok önemlidir. Çünkü maddî menfaat beklentisi içinde olan kişiyi yönlendirmek çok daha kolaydır. Böyle bir ortamda başkalarını kendilerine tercih edip kendi çıkarlarına aykırı davrananlar, çıkarıcı toplum tarafından hiç çekinilmeden *aptal* diye aşağılanmakta, dışlanmakta ve böylece baskı altına alınmak istenmektedir.⁹⁸⁶ Maddî

⁹⁸¹ el-Mü’minûn 23/24.

⁹⁸² Âyetteki “الصلاة” kelimesine namaz manasının yanında “din, iman, dua ve okuma” manaları da verilmiştir. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XVIII, 44; Hâzin, Ebü’l-Hasen, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzil*, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 2004, II, 499.

⁹⁸³ Tümer, *a.g.md.*, I, 5.

⁹⁸⁴ Yûnus 10/78.

⁹⁸⁵ Sâd 38/6.

⁹⁸⁶ Nermi Uygur, *Kuram-Eylem Bağlamı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 61-62.

ve manevî açıdan baskı altına alınan böylesi toplumların, zamanla hâkim güçlerin dinî ve dünyevî görüşlerinden etkilenmesi ise kaçınılmazdır. Kur'ân'da statü sahiplerinin hem peygamberleri hem de onlara uyan mü'minleri baskı altına almaya ve bu yolla da mevcut durumlarını korumaya çalıştıkları görülmektedir.⁹⁸⁷ Halkın yanılışı, işte bu noktada başlar. Eğer statü sahiplerinin gerçek düşüncelerini ve hedeflerini anlayabilirlerse doğru kararı verip hakka tâbi olacaklar, fakat anlayamazlarsa yanılacaklar ve statü sahiplerinin peşi sıra onların gizli hedeflerine hizmet eden birer piyona dönüşeceklerdir. Burada halk, mazur görülemez çünkü herkes verdiği kararlarından ve gerçekleştirdiği eylemlerinden dolayı bizzat sorumludur.⁹⁸⁸

⁹⁸⁷ el-A'râf 7/66; Hûd 11/27, 91; Sâd 38/62.

⁹⁸⁸ el-A'râf 7/38; İbrâhîm 14/21.

3. DÜŞÜNCE YANILGILARI ve NEDENLERİ

İnsan, dış dünyayı duyu organlarına gelen duyuları yorumlayarak tanır ve anlamlandırır. Bazen bu yorumlama sürecinde sıkıntılar yaşanır ve kişi karar alırken yanılığa düşer. Böyle olumsuz bir durumu yaşamak istemeyen kişinin hangi durumlarda ve nasıl yanılığa düştüğünü bilmesi gerekir ki bu, yanılığın önüne geçebilmenin ön şartıdır.

İbn Sînâ (ö. 428/1037), düşünce yanılıklarını öğrenmenin faydası bağlamında, yanıltıcı durumların esaslarının öğrenilmesiyle bu yanılıkların çözümünün de öğrenilmiş olacağına dikkat çekmiştir.⁹⁸⁹ Yine de insan düşüncesi, hataya maruzdur. Düşünce, bazen engellerle karşı karşıya kalır ve bu engeller, onu doğru yoldan saptırır, kendisi ile ulaşılmak istenen gerçeklerin arasına girer. Bunlar, insan düşüncesini yanıltır, yeni görüş ve fikirlerin kabulünü engeller. Bu durumda düşünce; hak ve bâtil, hayır ve şer arasındaki seçicilik ameliyesini, gerçeklerin açığa çıkarılmasını, ilim tahsilinde ve insanı yüce derecelere terakki ettirmedeki doğal işlevini yerine getiremez hale gelir.⁹⁹⁰ Böylece insan, kendisini hayvandan ayıran en önemli özelliğini yani aklını kullanamaz ve sonuçta hayvan gibi olur, hatta daha kötü duruma düşer.⁹⁹¹

Bu bölümde salt düşünce faaliyetleri sürecinde düşüncenin doğru ve hedefe ulaştırıcı bir biçimde dengeli çalışmasını engelleyen bazı özellikler üzerinde durulacaktır.

3.1. MANTIK KURALLARINI GÖZ ARDI ETME

İnsan yaratılışı itibarıyla düşünen ve sonuçta bu yolla doğruya ulaşabilen üstün bir varlıktır. Bu noktada insan düşüncesinin doğru sonuçlara ulaşabilmesi için uymak zorunda olduğu kuralların varlığı akla gelmektedir. Düşüncüyü yanlışla düşmekten korumanın bilimi olan mantığın amacı da bu kuralları tespit etmektir.⁹⁹² Mantık ilmi, insanın tutarlı akıl yürütebilmesi için ona rehberlik eder ve zihnin yaptığı çıkarımların, akıl ilkelere uyup uymadığını denetleyerek insanları yanılıklardan korur. İnsan aklının yanlışla ve karışıklığa düşme ihtimalinin olduğu yerlerde hatadan koruyan, doğru istikamete ve

⁹⁸⁹ İbn Sînâ, Ebû Ali, *Sofistik Deliller (Kitâbu 'ş-Şifa / es-Safsata)*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 31.

⁹⁹⁰ Necati, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁹¹ el-Furkân 25/44.

⁹⁹² İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Asa Kitabevi, Bursa 1999, s. 286-287.

hakikat yoluna sevk eden kanunlar ve kurallar koyar.⁹⁹³ İnsan, fikirler ve olaylar karşısında mantıklı düşünmek zorundadır. Mantıklı düşünme ise doğru ve tutarlı düşünmedir, ayrıca çıkarılan sonuçların da tutarlı olması gerekir. Tutarlı düşünme ise akıl yürütmenin akıl ilkeleri denen özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şıkkın imkânsızlığı, yeter sebep, sebebiyet ve amaçlılık gibi ilkelere⁹⁹⁴ uygun olması ile mümkündür. Tüm bu ilkelere uygun gerçekleşen düşünce ameliyesi sonucunda insan, zihnî yanılgılardan korunmuş olur ki mantık ilminin bir tanımının da “zihni hatadan koruyan ilim”⁹⁹⁵ olması bunu ifade etmektedir.⁹⁹⁶

İnsan düşünürken yanılgıya düşmemek için mantık ilkelerine riayet etmelidir. Aksi halde zihnî olarak birtakım yanılgılara düşüp yanlış sonuçlara ulaşması kaçınılmaz olur. Kur’ân, bu konuda örnekler vererek doğru düşünmenin yollarını öğretmektedir. Örneğin Hz. İbrâhim, göklere bakarak önce yıldızların sonra ayın sonrasında ise güneşin ilah olamayacağını mantıklı bir şekilde delillendirerek ortaya koymuştur.⁹⁹⁷ Gerek putların cansız, fayda ve zarar veremeyen aciz birer varlık olduklarını ortaya koyduğu tartışmada⁹⁹⁸ gerekse Nemrut ile ilahlık üzerine yaptığı tartışmada⁹⁹⁹ mantık kurallarını gayet güzel bir şekilde uygulayarak karşısındaki kişileri susturmuş ve hakkı göstermiştir. Bu kıssaların sonlarında insanlardan akıllarını kullanmalarının istenmesi, mantıklı düşünüldüğünde yanılgıya düşülmeyeceğini göstermesi açısından çok önemlidir: “... *Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?*” (el-Enbiyâ 21/67). Yahudi ve hıristiyanların Hz. İbrâhim’in kendi dinlerine mensup olduğunu iddia etmeleri üzerine Kur’ân, onlara en basit mantık kuralını hatırlatmış ve önceden gelenin sonradan gelene tâbi olamayacağını belirtmiştir: “*Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışıyorsunuz. Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?*” (Âl-i İmrân 3/65).

⁹⁹³ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2009, s. 214.

⁹⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 15-21.

⁹⁹⁵ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 196.

⁹⁹⁶ Öner, *a.g.e.*, s. 4.

⁹⁹⁷ el-En‘âm 6/75-79.

⁹⁹⁸ el-Enbiyâ 21/57-67; es-Saffât 37/88-96.

⁹⁹⁹ el-Bakara 2/258.

3.2. ESKİ FİKİRLERİ BENİMSEME

İnsanların çocukluklarından beri gerek içinde yaşadıkları toplumdan gerekse kendi tecrübe ve araştırmalarından elde ettikleri çeşitli bilgileri ve bu bilgilerden edindikleri çeşitli fikirleri vardır. Bu fikirler, zamanla o kişide yerleşir ve kökleşir. Bunlar, düşüncenin donmasına ve yeni fikirlerin reddedilmesine sebep olan en önemli etkenlerdendir. Çünkü insan, genel olarak alışık olduğu, daha önceden yaptığı, gereğince hareket ettiği fikirlere eğilim gösterir. Bu açıdan alışkanlıklara itibar etmeme; büyük bir gayret, irade ve azim gerektiren bir durumdur. Aynı zamanda eski fikirlerin etkisi altında yeni fikirleri tarafsız bir şekilde analiz etmek de büyük bir gayret ister. Bu, birçok insan için baş edilmesi çok zor bir durumdur. Kültürel açıdan düşük ve orta düzeyde olan kişilerin fikir dünyalarını, genellikle atalarından miras aldıkları fikirler oluşturmakta ve bu fikirler genellikle kutsal ve yanılmaz kabul edildiği için birçok insanda tarafsız düşünce yetisini yok etmektedir.¹⁰⁰⁰

Kur'ân, eski fikirlerin etkisiyle yanılığa düşmemek veya düştükten sonra kurtulmak için aklın¹⁰⁰¹ ve düşüncenin kullanılmasına,¹⁰⁰² yeryüzünde gezmeye,¹⁰⁰³ evrendeki yaratıkları gözlemlemeye¹⁰⁰⁴ ve onların üzerinde düşünmeye¹⁰⁰⁵ çağırır. Bu çağrılar, insanı düşüncelerine pranga vuran bağlardan kurtulmaya ve bilimsel araştırmaya yönlendirmektedir.

3.3. MİNNET DUYGUSU

İnsana yapılan iyiliklerin onda oluşturduğu minnet, kadirşinaslık ve vefa duygusu, kişinin düşüncelerini etkileyebilmekte ve doğru kararlar vermesini engelleyebilmektedir. Bu durumun farkında olanların, muhataplarına fikirlerini kabul ettirmek için onlara yapılan iyilikleri hatırlatarak bu duyguları istismar ettikleri görülmektedir. Böylece minnet altında tutulan muhatap, edebe aykırı ya da dolambaçlı bir davranış sergilemedikçe kolay kolay karşıt bir tepki koyamayacaktır. Şuarâ sûresinde Firavun, İsraililerin Mısır'dan ayrılımlarına izin vermesini talep eden Hz. Mûsâ'nın yüzüne karşı ve herkesin içinde: “*Biz*

¹⁰⁰⁰ Yûnus 10/78; ez-Zuhruf 43/22.

¹⁰⁰¹ el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/100.

¹⁰⁰² Âl-i İmrân 3/65; en-Nisâ 4/82; el-En'âm 6/50, 80; el-A'râf 7/169.

¹⁰⁰³ Âl-i İmrân 3/137; Tâhâ, 20/128; eş-Şuarâ 26/7; el-Ankebût 29/20; en-Neml 27/69; el-Mülk 67/19.

¹⁰⁰⁴ el-En'âm 6/99; el-A'râf 7/185; Yûnus 10/101; Kâf 50/6; el-Gâşiye 88/17-20.

¹⁰⁰⁵ Meryem 19/67; el-Mü'minûn 23/80.

seni çocukken yanımıza alıp büyütmedik mi? Sen, hayatının uzun yıllarını bizim yanımızda geçirmedin mi?” (eş-Şuarâ 26/18) demesi, bu amaca matuftur. Firavun, böyle söylemekle Hz. Mûsâ’yı minnettar kalma ve saygılı olma gibi değerleri çiğnemeksizin kolay kolay içinden çıkamayacağı bir konuma kilitlemeye çalışmıştır.¹⁰⁰⁶

Seçkin şahsiyetlerden medet umma şeklindeki düşünce yanılığı burada hatırlanmalıdır. Peygamberleri tarafından putlara taptıkları için azarlanan müşrikler, bu durumu atalarına karşı hissettikleri minnet ve vefa duygusuna dayandırmışlardı. “*Hani (İbrâhim) babasına ve insanlarına şöyle demişti: ‘Bu çok bağlanıp durduğunuz putlar da nedir?’ Dediler ki: Babalarımızı bunlara tapar bulduk.*” (el-Enbiyâ 21/52-53). Hz. İbrâhim, atalara duyulan minnet duygusu ile Allah’ın emri karşı karşıya geldiğinde tavrını net bir şekilde Hak’tan yana koymuş ve “*Andolsun ki siz de atalarınız da apaçık bir sapıklık içindesiniz*” (el-Enbiyâ 21/54) diyerek minnet ve vefa duygularının düşüncesinde yanılığın oluşturmaya izin vermemiştir.

Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber’i bu duyguyu temel alarak oluşturdukları düşüncelerine ve uygulamalarına çağırdıklarında onun cevabı şöyle olmuştur: “*De ki: Bana Rabbimden açık deliller geldiği vakit, ben, o sizin Allah’tan başka taptıklarınıza ibadet etmekten kesin olarak menedildim. Âlemlerin Rabbine itaat ve ibadet etmekle emrolundum.*” (el-Mü’min 40/66). Bu net tavırlar, minnet duygusunun düşünce kanallarını bulanıklaştırması neticesinde haktan yana tavır alamama tarzında bir yanılığa düşülmesi için Kur’ân tarafından insanlara sunulan en açık örneklerdir.

¹⁰⁰⁶ Mustansir Mir, “Kur’ân’ın Not Ettiği Bazı Mantık Hataları”, çev. Mustafa Ünver, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2004, sy. 17, s. 367.

4. BİLGİ İLE YANILGI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bilgi; insanın bilebileceği, aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkeler; öğrenme, inceleme, araştırma ya da gözlemlerle elde edilebilecek gerçeklerdir.¹⁰⁰⁷ Bilgi, gerek tabii süreçle (gözlem ve deneyimler), gerekse yapay süreçle (eğitim) elde edilen zihinsel birimlerdir. Yani zihinde var olan her şey; genel tecrübeler, inançlar, varsayımlar, kuramlar, görüşler, anlayışlar, fikirler, önyargılar vs. bilginin bir parçasıdır.¹⁰⁰⁸ Bilginin kişiyi etkileyerek yönlendirmesi için kesin doğru olması şart değildir, çünkü herkes, kendi bilgisinin doğruluğuna inanır ve ona dayanarak kararlar verir davranışlar sergiler. Bu açıdan Kur’ân, ilmi, kaynağı belli olmayan ve kesin delillere dayanmayan bilgiden titizlikle ayırmış, onu gerçeğe uygun olmak ve gerçekle örtüşmek anlamında kullanmıştır: “*Hani o iftirayı dilden dile dolaştırıyor; hakkında hiçbir ilminiz olmayan şeyleri ağzınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz sanıyordunuz...*” (en-Nûr 24/15) âyetinde zemmedilen insanlar, konuştukları olay hakkında herhangi bir ilme sahip değillerdi, dolayısıyla söyledikleri sözler gerçekle örtüşmüyor, hakikati ifade etmiyordu.

Kur’ân, herhangi bir bilginin ilim olabilmesi için zandan ayrılmasını sağlayacak sağlıklı ve tutarlı kavrayışı; kuruntu ve yanılgılardan seçilmesini sağlayacak realiteye uygunluğunu; taklit ve bilinçsiz bağlılıktan ayrılmasını sağlayacak delile dayanmasını şart koşar.¹⁰⁰⁹ Bu doğrultudaki ilmî bilgiyi elde etmek, doğru bilgiye ulaşmak için çaba sarf etmek tamamen kişinin kendi elindedir. Dolayısıyla doğru bilgi sayesinde doğruya ulaşmak, yanlış bilgi veya bilgisizlik nedeniyle de yanılgıya düşmek kişinin kendi sorumluluğundadır. Doğru düşünebilmenin, dolayısıyla yanılgıya düşmemenin de ilk şartı güvenilir, birbiriyle bağlantılı ve tutarlı bilgiye sahip olabilmektir. Bu açıdan Kur’ân’ın *bilesin* (i’lem)¹⁰¹⁰ veya *bilesiniz* (i’lemû)¹⁰¹¹ şeklindeki emir kipleri ile tüm insanlardan istediği ve mü’minler için olmazsa olmaz şart olarak ifade ettiği şey, bilim adamı olmaları, din konusunda uzmanlaşmaları değil; imanlarını ve hayat tarzlarını ilme dayandırmalarıdır.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁷ Çağbayır, *a.g.e.*, I, 607.

¹⁰⁰⁸ Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 196.

¹⁰⁰⁹ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁰¹⁰ Örn. el-Bakara 2/260; el-Mâide 5/49; el-Kasas 28/50; Muhammed 47/19.

¹⁰¹¹ Örn. el-Bakara 2/209, 223, 235; el-Mâide 5/92, 98; el-Enfâl 8/28, 40, 41; et-Tevbe 9/2; el-Hucurât 49/7.

¹⁰¹² Vatandaş, *a.g.e.*, s. 283.

Kur'ân'ın bu temel bakış açısından hareketle bilgi, bilgisizlik veya yanlış bilgi ile yanlış arasında var olan ilişki ve etkileşim, yanlışlığa düşmemek için önemli ipuçları verecektir. Bu çerçevede, insanın doğru bilgiyi elde etmesine veya elde ettiği bilgiyi faydalı bir biçimde kullanmasına engel olan birtakım etkenler vardır. Cehâlet, zan, şüphe, önyargı ve taassup kişiyi bilgi merkezli yanlışlara düşüren bu etkenlerin başında gelmektedir.

4.1. CEHÂLET

İnsanın herhangi bir konuda vereceği kararı destekleyecek gerekli bilgileri elde etmeden doğru kararlar vermesi mümkün değildir. Fakat birçok insan, düşüncelerinde çoğu zaman yeterli delilleri olmaksızın görüş beyan etmekte acele eder. Bu aceleliklerin temel sebebi cehâlettir.¹⁰¹³ İnsanoğlu bazen olayları değerlendirirken gerek ön yargı gerekse bilgi eksikliği nedeniyle hatalı mantıksal çıkarımlarda bulunur. Dolayısıyla konu hakkında yeterli araştırma yapılmaması, bilgi ve kanıtların bulunmaması yani cahillik, fikrî yanlışlıklarda oldukça önemli bir etkidir. Bu yüzden Kur'ân, hakka ulaşmada ilmin önemine işaret etmekte ve bilginin olmadığı konularda görüş beyan edilmesini yasaklamaktadır.¹⁰¹⁴

Cehâlet, asıl olarak “bilmemek, nefsin bilgiden yoksun olması” manasında ilmin zıddı olmakla¹⁰¹⁵ beraber “bir şeye olduğundan başka bir şekilde inanmak ve bir şeye hak ettiğinden başka türlü davranmak” anlamlarında da kullanılır.¹⁰¹⁶ Bir başka ifadeyle sağlıklı bir temeli olmadığından belli bir düzene oturmayan, sağlıklı bir inanca dayalı olarak yapılması gerekenin tersi biçiminde ortaya konan davranış, bir nesneye olduğundan başka tarzda bakma ve öyle inanma demektir.¹⁰¹⁷ Dolayısıyla kınanan cahillik, hiçbir şey bilmemek manasından daha çok bir şeyi araştırmadan, körü körüne, olmasının dışında iş yapmaktır.

¹⁰¹³ Bu bölümde yanlış sebeplerinden sayılan cehâleti anlam alanlarından biri olan ilmin zıttı olarak kullanılmaktadır. Bkz. Firûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, II, 405-406.

¹⁰¹⁴ el-İsrâ 17/36; el-Hac 22/3, 8.

¹⁰¹⁵ Cevherî, *a.g.e.*, IV, 1663; Halebî, Semîn, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, tah. Muhammed Bâsıl, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1996, I, 353.

¹⁰¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 102; Firûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, II, 405.

¹⁰¹⁷ Mehmet Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yayınları, İstanbul 2004, s. 81.

Kur'ân'da cehâlet, olumsuz bir anlam taşıyan, dinî nitelikli ve içeriği açısından insanın tüm davranışlarında görülebilecek bir kavramdır.¹⁰¹⁸ Kur'ân'da bu kelimenin geçtiği yerlerde genellikle cehâletin kötülük ve zararları ile cahillerin yanılgıları üzerinde durulur. İnsan için gerekli bilgilerin kulak, göz ve kalb vasıtası ile öğrenilebileceği hatırlatılır.¹⁰¹⁹ İlk inen âyetlerde Allah'ın insana bilmediği şeyleri öğrettiği hatırlatılır.¹⁰²⁰ Vahyin bu konuları ele alarak başlaması, ilmin önemini ve dolaylı olarak da cehâletin insan için giderilmesi gereken bir kusur olduğunu gösterir. Keza Hz. Peygamber (s.a.s.) de hem sözleriyle hem de icraatlarıyla müslümanları din ve dünya işlerinde cehâletten kurtarmak için büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim hicretten hemen sonra, ilki Mescid-i Nebevî bitişiğindeki Suffe olmak üzere Medine'nin çeşitli mahallelerinde mektepler açması; Bedir esirleri arasında okuma yazma bilenleri on müslümana okuma yazma öğretmeleri şartıyla serbest bırakması, onun cehâleti yenme çabalarının önemli birer örneğidir. İslâm âlimleri, cehâletin giderilmesini çok önemsemişler ve eserlerinde cehâletin sebepleri, çareleri, zararları ve cehâlet sebebiyle düşülen yanılgılar üzerinde ısrarla durmuşlar. Örneğin Kınalızâde Ali Efendi, cehâleti basit ve mürekkeb olarak ikiye ayırır. Cehl-i basit, kişinin bilgi sahibi olmadığı bir konuda kendini bilgili göstermemesidir ki bu, ilme yönelme açısından itici bir güç olur. Cehl-i mürekkeb ise kişinin bir şeyi bilmemesi, buna ilaveten bilmediğini de bilmeyerek biliyorum zannetmesidir. Burada iki tane chehl (bilmemek) vardır. Biri bilmemek, diğeri bilmediğini bilmemektir. Böyle biri sürekli olarak cahil kalmaya mahkûmdur.¹⁰²¹ Aynı zamanda bilmediği konularda yürüttüğü fikirlerle kendisi ile beraber etrafındakileri de yanılgılara sürükler.¹⁰²²

Kur'ân'ın insanı cahil olarak nitelemesi¹⁰²³ ve insandaki cehâlet vasfı, elbette bütün insanlar ve her fert için değil insan cinsi için söz konusudur.¹⁰²⁴ Fakat bu olumsuz yönde anlaşılmalıdır. Onun cahil olması Rabbinin emrini, yüklendiği ilâhî emaneti yerine getirmemekten dolayı uğrayacağı cezayı bilememesinden,¹⁰²⁵ akıbetinin mahiyetini

¹⁰¹⁸ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Yayınları, İstanbul, t.y., s. 265.

¹⁰¹⁹ en-Nahl 16/78; el-Mü'minün 23/78; es-Secde 32/9; el-Mülk 67/23.

¹⁰²⁰ el-Alak 96/4-5.

¹⁰²¹ Kınalızade, *a.g.e.*, s. 174-176.

¹⁰²² en-Nahl 16/24-25.

¹⁰²³ el-Ahzâb 33/72.

¹⁰²⁴ Yazır, *a.g.e.*, VI, 3935.

¹⁰²⁵ el-Ahzâb 33/72.

bilmediği için zulmetmesinden,¹⁰²⁶ Allah'ın âyetlerine karşı gâfil olmasından¹⁰²⁷ kaynaklanmaktadır. Fakat Kur'ân ona cahilliğini giderebileceği usuller,¹⁰²⁸ ilmin ne ile elde edilebileceği hakkında bilgi,¹⁰²⁹ düşünüp anlayacak kadar ömür,¹⁰³⁰ ilim öğrenip mukayeseler yapacak akıl¹⁰³¹ verildiğini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla asıl cahil insan, çaba sarf etmemek suretiyle kendisini bile isteye cahil bırakan kişidir. Böyleleri, sonuç itibariyle kendi elleriyle yanlışlığa düşmekte ve acı sonlarını bizzat kendileri hazırlamaktadır. İnsan, cahil yaratılmıştır fakat onun ilk muallimi bizzat Allah'tır: “Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti ...” (el-Bakara 2/31). Fakat insanoğlunun yaratılışında bulunan cahilliği onu cüretkâr yapmış ve çok büyük yüklerin altına sokmuştur. “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir” (el-Ahzâb 33/72). Her ne kadar insanoğlunun muallimi Allah da olsa Cenâb-ı Hakk'ın ilminin nihayetsizliğine ve azametine¹⁰³² nazaran insana ilimden az bir şey verilmiştir.¹⁰³³ Tabii ki bu âyet ile ifade edilen zalim ve cahil insan, emanete sahip çıkamayıp aşağıların aşağısına düşen insandır. Yoksa emanete hakkıyla sahip çıkan insanlar, zemmedilen bu özelliklerden sıyrılıp övülen müttaki kullar olmuşlardır.¹⁰³⁴

İnsanı yanlışlığa düşüren en önemli unsur, hevânın kendisini yanlış yönlendirmesine karşı koyamamasıdır. Bu bağlamda şu âyet, hevâyı olumsuz yönlere sevk eden en önemli eksikliğinin bilgisizlik olduğunu haber vermektedir: “Fakat zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular ...” (er-Rûm 30/29). Bu nedenle İslâm, insanlara yanlışlığa düşmemeleri için ilmi tavsiye etmektedir. Çünkü ilim sahibi, düşünüp karar verdiği fikirlerin ve hayata geçirdiği fiillerinin hakka uygunluğunu bilir. İnsanlar, eylemlerinin ve inançlarının şekillenmesinde önemli yeri olan bilgi ve tecrübeyi doğuştan getiremezler, bilakis yaşadıkça kendi çabasıyla elde ederler. Bu da eylemlerin ve inançların nasıllığını yine insanın kendisinin belirlediğini göstermektedir. Yani insan, cehâletini

¹⁰²⁶ Yazır, *a.g.e.*, VI, 3935.

¹⁰²⁷ Yûnus 10/92.

¹⁰²⁸ el-Hac 22/8.

¹⁰²⁹ el-Beled 90/8-10.

¹⁰³⁰ Fâtır 35/37.

¹⁰³¹ Yûnus 10/100.

¹⁰³² Lokmân 31/27.

¹⁰³³ el-İsrâ 17/85.

¹⁰³⁴ M. Zeki Duman, *Beş Surenin Tefsiri*, Fecr Yayınları, 3. baskı, Ankara 2012, s. 170.

kendi çabası ile giderebilir ve bu sebeple düştüğü yanılğılardan yine kendi irade ve gayretiyle kurtulabilir.

İnsanların gerçeğin bilgisine karşı umursamaz tavırları, Kur'ân tarafından “*keşke bilseydiniz*” (el-Mü'minûn 23/114; Nûh 71/4) şeklinde aktarılır. Elbette bu ifadenin altında “*keşke bilmek için çaba sarf etseydiniz*” şeklinde bir çağrı yatmaktadır. İnsanların gayretsizliklerinden kaynaklanan cehâletleri sebebiyle düştükleri yanılğılar karşısında itiraz etmeleri mümkün değildir. Çünkü kendilerine cehâletin panzehri olan ilme ulaştırabilecek yetenekteki aklın verilmiş olması, bu tür itirazların önünü keser. Geriye insanın bilgiye ulaşmak için göstereceği gayret kalmaktadır ki bu da onun gücünün üstünde bir durum değildir. Böyle bir gayretin olmaması durumunda cehâletin pişmanlıkla sonuçlanacak yanılğılara sebep olacağı ise şöyle haber verilir: “*Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.*” (el-Hucurât 49/6). Bu âyetin nüzul sebebi hakkındaki rivayete göre Resûlullah, Velîd b. Ukbe'yi Mustalikoğulları'na zekât âmili olarak gönderir. Ancak Velîd, kabileye yaklaştığında uzaktan onları silahlı vaziyette görünce daha önceden aralarında meydana gelen bir sorundan dolayı kendisini öldürmeye niyet ettiklerini zanneder ve Medine'ye geri dönüp Hz. Peygamber'e Mustalikoğulları'nın irtidad ettiklerini, hatta kendisini öldürmek için harekete geçtiklerini söyler.¹⁰³⁵ Âyette böylesi bir haber karşısında araştırma yapılmadan, bilgisizce veya temelsiz bilgilere dayanarak karar verilmesi durumunda yanılğıya düşülerek pişmanlıkla sonuçlanacak işler yapabileceği haber verilmektedir. Âyetteki cehâlet ile kastedilen kavmin durumunu bilmeme, teenni ile hareket etmeme, tahkik etmeden hareket etme, acele davranma, fâsığın sözüne itimat edip güvenme¹⁰³⁶ gibi durumların her birinin birer yanılğı nedeni olduğuna dikkat edilmelidir.

Kur'ân, bilmeyi ifade eden ilmin yanı sıra onun ötesinde bir manayı ifade eden yakîn kelimesini de kullanmaktadır. İlim en sade anlamıyla gerçeğe uygunluğu ifade etmesine karşılık, yakîn gerçek olmayı, gerçeği yaşamayı, gerçeğe ermeyi ifade eder.¹⁰³⁷ Bu nedenle Kur'ân, bilmek ile yetinmeyip bilginin hayata aktarılıp yaşanmasını salık ve-

¹⁰³⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 296.

¹⁰³⁶ Faruk Aktaş, *Kur'ân'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2001, s. 137.

¹⁰³⁷ el-En'âm 6/75; et-Tekâsür 102/5, 7.

rir. Bunun için Kur'ân'da ilâhî lütuf gereği gönlündeki her türlü şek ve şüphelerden uzaklaşmış kişinin imanı, yakîn'in bir örneği olarak ifade edilmiştir.¹⁰³⁸ Âhireti gözleriyle görmüşçesine iman edenlerin durumunun, yakîn ile aynı kökten türemiş îkan ile tanımlanması konunun örneklerinden birisini¹⁰³⁹ oluşturmaktadır.¹⁰⁴⁰

4.2. ZAN

Kur'ân'da zan kavramı¹⁰⁴¹ üç manada kullanılmıştır:¹⁰⁴² a) Doğruluğu olmayan ilim.¹⁰⁴³ b) Doğru veya yanlış olması mümkün, kesin olmayan bilgi. Bu manada zan, ilmî hipotez anlamındadır. c) Doğruluğu ağır basan veya doğruluğu kesin olan ilim.¹⁰⁴⁴ Çalışmamızda konu edindiğimiz zan, (a) maddesindeki herhangi bir konuda ilmî bir destekten yoksun,¹⁰⁴⁵ düşüncesizlikten ve bilgisizlikten kaynaklanan yanlış bilgiler ve fikirlerdir. Bu tür zannın varacağı son nokta ve ayrıca en tehlikeli olanı, Allah hakkındaki zandır. Bu zan, Kur'ân'da câhiliye zannı olarak adlandırılır.¹⁰⁴⁶ Zannın ürettiği kuruntular, müşriklerin Allah'a iftira atmalarına neden olmuştur. Onlar, kadercî bir yaklaşımla hem kendilerinin ve hem de babalarının putlara tapmalarını Allah'ın istediğini iddia etmişlerdir. Kur'ân ise bunun temelinde herhangi bir ilim olmadığını, dolayısıyla zandan kaynaklanan bir iddia olduğunu haber vermektedir. "... De ki: 'Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz? Siz ancak zanna uyuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz.'" (el-En'âm 6/148).

Sınırlı bir düşünce ve algılama yetisine sahip olan insanın her konuda bilgi sahibi olması beklenemez. Ayrıca bilmediği tüm konuları araştırması da hem kapasitesi hem de zamanı açısından mümkün değildir. Dolayısıyla zan kavramı, insanın otantik olarak benliğinde taşıdığı bir realitedir.¹⁰⁴⁷ Fakat bu, insanın bilmediği konularda zanna tâbi olmasını zorunlu kılmaz. İnsan, özellikle inanç konularında mutlaka vahye ve ona dayanan

¹⁰³⁸ eş-Şuarâ 26/24; ed-Duhân 44 /7; ez-Zâriyât 51/20.

¹⁰³⁹ el-Bakara 2/4.

¹⁰⁴⁰ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 287.

¹⁰⁴¹ Kur'ân'da yanlış için kullanılan kelimeler arasında bulunan *zan* ile ilgili ayrıntılı bilgi daha önceki bölümlerde geçmişti. Bu açıdan burada sadece zan ile bilgi arasındaki ilişki ve onun yanlışlığa neden oluşu işlenecektir.

¹⁰⁴² Necati, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁰⁴³ en-Nisâ 4/157; el-En'âm 6/116; Yûnus 10/66; el-Kasas 28/38.

¹⁰⁴⁴ el-Bakara 2/45-46, 249; el-Kehf 18/53.

¹⁰⁴⁵ en-Necm 53/28.

¹⁰⁴⁶ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁰⁴⁷ Kesler, *a.g.e.*, s. 25.

araştırma sonucu elde edeceği bilgiye tâbi olmak zorundadır.¹⁰⁴⁸ Kesin bilgiye ulaşmak için gayret göstermeyen insanda oluşan zanlar, temelsiz bilgilere dayandığı için onu yanıltır. En'âm sûresinin 116. âyetine¹⁰⁴⁹ bakıldığında Allah'ın yolundan saptıran çoğunluğun fikir ve eylemlerinin temelinde zan ve yalanın olduğu görülecektir.¹⁰⁵⁰ Dolayısıyla sadece yanılmanın değil aynı zamanda yanıltmanın da temelinde zan vardır. “*Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme!*” (el-İsrâ 17/36) uyarısıyla şahsî gözlemin önemini vurgulayan Kur'an, zanna dayalı verili durumun doğruları temsil etmiyor olabileceğini, yanılığa düşmemek için mevcut durumu esas almaksızın gerçeği bizzat inceleyip aramak gerektiğini hatırlatır.¹⁰⁵¹

4.3. ŞÜPHE

Şüphe (şekk), insanın zihninde birbirine zıt iki bilgi veya fikir olup bunlardan birinde karar kılıp ona meyledememesi,¹⁰⁵² herhangi bir şeyin gerçek ve doğru sayılmasını askıda bırakmasıdır.¹⁰⁵³ Şüphe, herhangi bir konuda kesin ve güvenilir bilgi yokluğunun veya her birinde aynı derecede bilgi olan ya da olmayan iki durumun kişide kararsızlığa yol açması ve birbirine zıt bu iki durumdan birine olumlu veya olumsuz bir karar verememe, bir tercihte bulunamama halidir. Şüphe, cehâletin bir başka yönüdür ama cehâletten daha dar anlamlıdır. Çünkü cehâlet, birbirine zıt olan iki şey hakkında hiçbir şey bilmemek şeklinde iken şüphede bu şeyler hakkında bilgi olabilir fakat bu bilgi kesin bir karara dönüşmemiştir. Dolayısıyla her şüphe bir cehâlettir, ancak her cehâlet şüphe değildir.¹⁰⁵⁴

Birçok sebebi olmakla birlikte¹⁰⁵⁵ genellikle bilgisizlik veya bilginin net olmaması nedeniyle ortaya çıkan şüphenin, kişinin doğru ve net bir karar vermesine engel olacağı yani onu yanıltacağı gayet açıktır. Örneğin, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'i yakından tanımaları nedeniyle onun şahsiyeti hakkında hiçbir tereddütleri yokken, din konu-

¹⁰⁴⁸ Bkz. el-İsrâ 17/36; el-Hac 22/8.

¹⁰⁴⁹ “Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarasan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.”

¹⁰⁵⁰ Ayrıca bkz. el-En'âm 6/116, 148; Yûnus 10/36, 66; el-Ahzâb 33/10; el-Hucurât 49/12; en-Necm 53/23, 28.

¹⁰⁵¹ Sülün, *Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 40.

¹⁰⁵² İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 265.

¹⁰⁵³ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 388.

¹⁰⁵⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 265.

¹⁰⁵⁵ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Çağlayan A.Ş., İzmir 1985, s. 252.

sundaki tebliğine karşı etraftaki diğer din mensuplarından konu hakkında bir bilgi almadıklarını ileri sürerek “İçlerinden ileri gelenler: *Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin. İşte bu istenen şeydir. Biz bunu son dinde duymadık. Bu ancak bir uydurmadır.*” (Sâd 38/6-7) demişlerdir. Bu konuda, bilgi eksikliği mazeretine sığınan müşriklerin bu eksikliklerini sahih bilgiler ile giderecekleri yerde hiçbir gayret göstermediklerinden dolayı nasıl şüpheler içinde bocaladıkları ise, “*O zikir (Kur’ân) içimizden ona mı indirildi? (dediler). Hayır, onlar benim zikrimden (Kur’ân’dan) şüphe içindedirler ...*” (Sâd 38/8) âyeti ile ortaya konulmuştur. Çünkü bu âyette kâfirlerin ifade ettikleri şüphe, metodik bir olmayıp körü körüne ve inattan beslenen bir şüphedir. Bu, tamamen alışlagelen inanç ve değerlerine ters düştüğü için yeni dini reddetmeyi ifade eden bir tavır olup düşünmekten kaynaklanan bir şüphe olmadığı açıktır. Zira az da olsa metotlu ve ciddi bir şüphe, tefekkürü beraberinde getirir.¹⁰⁵⁶ Bu da insana araştırmanın ve ilmin yolunu açar. Dolayısıyla şüphe nedeniyle yanılgıların önüne geçmenin tek ve kesin yolu, ilimdir. Kişide meydana gelen şüpheler; araştırma, tefekkür, tedebbür ve tezekkürle elde edilecek ilim sayesinde yok olacaktır. Kur’ân, bu hususu en çarpıcı bir şekilde ölümden sonra diriliş konusunda duyulan şüphenin izalesinde tuttuğu yol ile gösterir.¹⁰⁵⁷ Bu konudaki şüphenin izalesi için ana rahminden itibaren bir insanın yaratılışı, dünyaya gelişi, büyüüp gelişmesi ve yer yüzünün yeşerip canlanması hakkında bilgiler verilip muhataba araştırma ve tefekkür önerilmektedir. Bu nedenle şüphenin ve onun devamında gelen yanılgıların temelinde cehâlet yatmaktadır.

4.4. ÖNYARGI

Önyargı, bir şeyin ya da kişinin aleyhine -veya bazen nadir de olsa lehine- olarak, önceden oluşturulmuş bir kanaat ya da yanlı tutumu ifade eder. Gerçeklik karşısında sınanmamış, daha çok kişinin kendi duygu ve tutumlarına bağlı, kalıplaşmış inançlarla karakterize edilir. Önyargıda aşırı genelleştirme, peşin hüküm verme, bireysel farklılıkları dikkate almayı reddetme, klişelerle düşünme, akılcı düşünceyi çiğneme vardır¹⁰⁵⁸ ve muhakeme etmeden birilerine veya bir fikre karşı olumsuz bir konum alış söz konusudur.¹⁰⁵⁹ Önyargı, insanın düşünce yetisini tek bir yöne yönlendirdiği ve diğer ihtimaller üzerinde

¹⁰⁵⁶ Hayati Aydın, *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 159.

¹⁰⁵⁷ Örn. bkz. el-Hac 22/5.

¹⁰⁵⁸ Marshall, *a.g.e.*, s. 559-560.

¹⁰⁵⁹ Gürses, *a.g.m.*, s. 144.

düşünmesine izin vermediği¹⁰⁶⁰ için onu yanılığa düşürür, çünkü önyargılı bir insan, saplanıp kaldığı inancının dışında bir şeyi dikkate almaz. Ünver Günay'e göre peşin hükümler ve ferdî karakterli görüşler ile hareket etmek, hatalı sonuçlar doğurabilir ve kişiyi yanılığa sürükleyebilir. Bu açıdan önyargının özellikle bilimsel araştırmalarda yanılığara neden olmaması için araştırmacılara, ele aldıkları konudaki tüm ön kabul ve peşin yargılarından sıyrılmaya gayret etmelerini ve sanki o konuda hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranmalarını tavsiye etmektedir.¹⁰⁶¹ Böylece karşılaşılan fikir ve olaylarda önyargılar nedeniyle araştırma yapmadan acele karar vererek düşülebilecek her türlü yanılığ engellenbilir.

Önyargılar genellikle aileden, öğretmenlerden ve arkadaşlardan edinilmiş tutumlar olarak kabul edilir. Bu nedenle önyargıları sadece insanın doğal eğilimine bağlamak yerine öğrenme sürecinin bir parçası olarak da görmek gerekmektedir. Önyargılar, bizim deneyim yoluyla elde ettiğimiz tüm değer sistemlerine veya tutumlara uygulanan açıklayıcı ilkelere tâbidir. Dolayısıyla önyargının; psikodinamik, tarihsel, ekonomik, durumsal, sosyal öğrenme, kitle iletişim ve kültürün oluşturduğu faktörler yumağının ortak etkimesi sonucu oluştuğu görülmektedir.¹⁰⁶²

Önyargılar, en çok iletişim alanında kişileri yanılığa sürükler. Önyargı, kişiyi gerçekler karşısında gözü kör ve kulağı sağır eder.¹⁰⁶³ İnsanın belirli konulara veya kişilere önyargıyla yaklaşması, bu kişilerden gelecek mesajları ya hiç algılamamasına ya da kendi istediği biçimde algılamasına neden olur. Örneğin Hz. Peygamber'in tebliğinin bazı kişilerde karşılık bulamamasında muhataplarında bulunan önyargıların büyük bir rolü olmuştur. Müşriklerin Kur'ân karşısındaki tavırlarını anlatan: “*Kur'ân okuduğunda, seninle âhirete inanmayanların arasına gizli bir perde çekeriz. Kur'ân'ı anlamamaları için kalbleri üzerine perdeler ve kulaklarına ağırlık koyarız...*” (el-İsrâ 17/45-46) âyetinde ve benzer âyetlerde¹⁰⁶⁴ ifade edilen Allah'ın, Hz. Peygamber'i dinlemeyen inançsızların kalblerinin üstüne perde çektiği, kulaklarına ağırlık koyduğu, bu yüzden Kur'ân'ın gerçek manasını anlamayacakları vurgulanır. Süleyman Ateş, onların anlamalarını engelleyen gizli perdeleri, gönüllerinin (anlayışlarının) üstüne konan kabukları, kulaklarına vurulan ağırlıkları

¹⁰⁶⁰ Faruk Aktaş, *a.g.e.*, s. 289.

¹⁰⁶¹ Günay, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹⁰⁶² Gürses, *a.g.m.*, s. 148, 150.

¹⁰⁶³ Muhammed Vehbi Dereli, *Tefsirde Yanılığ Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*, Fecr Yayınları, Ankara 2009, s. 232.

¹⁰⁶⁴ el-En'âm 6/25; el-Kehf 18/57.

gerçekte müşriklerin kendi tutumlarından oluşan önyargıları olarak tefsir etmektedir. Gö-nüllerin ve kulakların üzerine konan bu perde, psikolojik bir perdedir ve insan, bir sözü veya bir konuyu anlamak için istek göstermezse asla anlayamaz.¹⁰⁶⁵ Çünkü görmek istemeyenden daha kör, duymak istemeyenden daha sağır bir kimse yoktur.

Müşriklerin önyargılarının neden olduğu inançlarına göre Allah, eğer gerçekten birine peygamberlik rütbesi vermek isteseydi, kabilelerin ileri gelenlerinden, servet sahibi, meşhur, etkili ve önemli bir şahsiyete verirdi.¹⁰⁶⁶ Bunu da şöyle dile getirmişlerdi: “*Bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya! dediler.*” (ez-Zuhruf 43/31). Peygamberlik ile krallık makamlarını kıyaslayarak oluşturdukları bu önyargıları nedeniyle halktan biri olan Hz. Peygamber’i bu makama layık görmemişlerdir. Bu ise sonuçta gerek Kur’ân’ı gerekse Hz. Peygamber’i can kulağı ile dinlemelerine engel olup risâleti inkâr etmelerine neden olmuştur.¹⁰⁶⁷ Fakat iman eden binlerce sahabe de göstermektedir ki önyargıların kırılması zor olsa da imkânsız değildir. Bilgi ve yanılğı başlığının altında ele aldığımız diğer yanılğı nedenleri gibi önyargının da ilacı, doğru bilgiye ulaşmak ve onu içtenlikle kabul etmektir.

4.5. TAASSUP

Taassup, delilin apaçık bir şekilde ortaya çıkmasından sonra bile herhangi bir tarafta bağlılıktan dolayı körü körüne taklit ve bunun neticesinde gerçeği ve kesin bilgiyi reddetmektir.¹⁰⁶⁸ Mantıklı açıklamalara ve var olan mantıksal tehlikelere rağmen bir şeye körü körüne bağlanma ve inanma halidir.¹⁰⁶⁹ Feth sûresinde hamîyyetü’l-câhiliyye¹⁰⁷⁰ olarak ifade edilen taassup, Kâdî Beyzâvî tarafından “hakkı kabul etmekten insanı alıko-yan şey”¹⁰⁷¹ şeklinde açıklanmıştır. Beşerî münasebetlerde peşin hükümlere, toptan suçlamalara yöneltici bir âmil olan taassup, hakikatin anlaşılmasına engel olarak kişiyi yanılğıya sürükler.¹⁰⁷² Taassupluk hali, tek tek bireylerden daha ziyade grup oluşturan bi-

¹⁰⁶⁵ Ateş, *a.g.e.*, III, 1531, 1588.

¹⁰⁶⁶ Mevdûdî, *a.g.e.*, V, 272-273.

¹⁰⁶⁷ Sâd 38/8.

¹⁰⁶⁸ Tehânevî, *a.g.e.*, I, 485.

¹⁰⁶⁹ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, Timaş Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2010, s. 103.

¹⁰⁷⁰ el-Feth 48/26.

¹⁰⁷¹ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 412.

¹⁰⁷² Çamdibi, *a.g.e.*, s. 180.

reylerde daha kuvvetli bir hal alır, yani mutaassıp kişinin inandığının hakikat olduğu hakkında hiçbir şüphesinin bulunmamasının önemli bir nedeni de kendi gibi düşünen kişilerden oluşan gruptan aldığı destektir. Birey, tek kaldığı zaman fikir ve davranışları hakkında itiraz ve münakaşayı kabul edebilirken kalabalığın böyle bir şeye asla tahammülü yoktur.¹⁰⁷³ Bu nedendir ki Kur’ân, müşriklerden tek tek veya ikişerli olarak getirdiği mesajlar üzerinde kafa yormalarını istemiştir.¹⁰⁷⁴

Kur’ân’da atalarının yanlış inançlarını ve hayat tarzlarını körü körüne sürdürerek hak dine karşı direnen inkârcıların tutumlarını eleştirme bağlamında, onların düşünerek ve bilerek inanmak yerine taassup ile hareket ettikleri vurgulanır.¹⁰⁷⁵ Allah’ın bildirdiği gerçeklere uymaları istendiğinde atalarının tuttuğu yolda yürüyeceklerini söyleyen müşrikler, atalarının akla uygun davranıp davranmadığı, tuttıkları yolun doğru olup olmadığı üzerinde düşünmeye davet edilmekte ve bilinçsizce atalarının yolunu izleyenler, çobanın sesine göre hareket eden hayvan sürüsüne benzetilerek, “*Onlar sağır, dilsiz ve kördür, çünkü akıllarını kullanmazlar*” (el-Bakara 2/171) şeklinde eleştirilmektedir.¹⁰⁷⁶ Çünkü aklın kullanılmasının yolu, akıl ile anlaşılabilen şeyler hakkında düşündürmektir. Bu da ancak ayetleri dinlemek, delilleri görmek ve âlimlerden öğrenmekle olur. Fakat bu akletme yollarını kapatan kişi adeta sağır ve kör hükmündedir.¹⁰⁷⁷ Hamdi Yazır, bu âyetin tefsirinde atalara körü körüne ve taparcasına sevgi beslemenin, ne olursa olsun ataların yolundan gitmenin ve özellikle ilimden, dinden nasibi olmayan, hata ve sapıklıkları Allah tarafından açıklanmış bulunan ataları taassupla taklit etmenin aynı zamanda onları Allah’a şirk koşmak olduğunu kaydederek taassubun varacağı son noktaya işaret etmiştir.¹⁰⁷⁸

Hakikate ulaşmaya engel yanılgıların temel nedenlerinden biri taassuptur. Zira mutaassıp kişiye göre kendi anlayışı, gerçeği tam olarak yansıtır ve bu nedenle kendi fikrini asla sorgulamaz ve dolayısıyla yanlışlarını ve hatalarını göremez. Taassupla kabul edilen fikirlerde, sadece kabul vardır, aklî bir eylem yoktur. Bu açıdan aklî çabalar, mutaassıp kişi için bir değer ifade etmez. Fakat yanılgıya düşmemek için tüm fikrî kabullerin

¹⁰⁷³ Le Bon, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰⁷⁴ es-Sebe’ 34/46.

¹⁰⁷⁵ el-Mâide 5/104; el-Enbiyâ 21/52-54; Lokmân 31/21-22.

¹⁰⁷⁶ Yıldız, “Kur’ân-ı Kerîm’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, 202-203.

¹⁰⁷⁷ Ebüssuûd, *a.g.e.*, I, 190.

¹⁰⁷⁸ Yazır, *a.g.e.*, I, 585.

aklı bir çaba sonucu oluşması gerekir. Velhasıl taassubun temel nedeni bilgisizliktir. Bilgisizlik, başlı başına bir yanılğı sebebi iken bu durum bir insanda katı bir taassupla birleşirse o kişinin yanılğılardan kurtulup hakikati bulma şansı iyice azalmış olur.

4.6. DELİL YETERSİZLİĞİ

Bir konuda yeterli bilgiye sahip olmayan kimsenin o konu hakkında sağlıklı bir şekilde düşünüp karar vermesi mümkün değildir. Ayrıca kâfi derecede delil toplanmadan sağlıklı bir neticeye ulaşılması da olası değildir. Üstün zekâlı insanlar bile açık deliller olmaksızın bir görüş bildirmek veya hüküm vermekte hayli zorluk çekerler. Ancak insanların birçoğu, düşünce geliştirirken mantık kurallarına tâbi olmazlar ve çoğu zaman yeterli delilleri olmaksızın yargıda bulunmada acele ederler.¹⁰⁷⁹ Kur'ân, bu durumu şöyle bildirir: “İnsanlardan öylesi de vardır ki, bir ilmi, bir yol göstericisi, aydınlatacı bir kitabı olmadığı hâlde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için, Allah hakkında tartışmaya kalkar...” (el-Hac 22/8-9).¹⁰⁸⁰ Âyete göre insanın herhangi bir konudaki fikri bu üç temele yani bilgiye,¹⁰⁸¹ yol göstericiye (peygamberden gelen bir habere) ve Allah'ın indirdiği bir kitaba (vahye) dayanması gerekir.¹⁰⁸² Bu açıdan yeterli bilgi ve kanıtın olmaması, insanların fikrî yanılğılarında oldukça önemli bir etkidir.

Kur'ân, hak olana ulaşmada bilginin önemine işaret ederek insanı, bilgisinin olmadığı konularda konuşmaktan ve sıhatini ortaya koyan delil bulunmayan görüşlere uymaktan nehy eder.¹⁰⁸³ Verili durumun her zaman doğruları temsil etmiyor olabileceğine ve mevcut durumu esas almaksızın gerçeğin delillerini bizzat inceleyip aramak gerektiğine dikkatleri çeker. Şahsî gözlemin önemini vurgulayan Kur'ân, her insanın kendi hesabını bizzat kendisinin vereceğini,¹⁰⁸⁴ genelde gerçekleri algılayıp kabul edebilecek bir kapasiteye -temiz bir fitrata ve akla- sahip olduğunu¹⁰⁸⁵ ve bu kapasiteyi yalnızca yönelten canlı veya cansız etkenlerden sıyrıldıkça hakka götüren kâfi miktarda âfâkî ve enfüsî delilleri¹⁰⁸⁶ kolayca bulabileceğini hatırlatır.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁷⁹ Necati, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁸⁰ Ayrıca bkz. Lokmân, 31/20; el-Mü'min, 40/35, 56.

¹⁰⁸¹ Âl-i İmrân, 3/61.

¹⁰⁸² Ebüssuûd, *a.g.e.*, VII, 74.

¹⁰⁸³ el-İsrâ, 17/36; el-Hac, 22/3.

¹⁰⁸⁴ el-İsrâ, 17/13-15.

¹⁰⁸⁵ Yûnus, 10/100; er-Rûm, 30/30.

¹⁰⁸⁶ Fussilet, 41/53.

¹⁰⁸⁷ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 40.

İnsan, delil yetersizliği durumunda yanlış veya doğru olması muhtemel zannî bilgilere başvurur. Zanna dayalı yargılar ise çoğu zaman hatalı olur. Bundan dolayı zan, gerçeğe ulaşmak için geçerli ve sıhhatli bir yol değildir. “*Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namına hiçbir şeyin yerini tutmaz...*” (Yûnus 10/36). Bu durum, insanın bir başka zaafı olan aceleciliği ile birleşirse kişinin yanılığıya düşmesi kaçınılmaz olacaktır. Nitekim Hz. Âdem, şeytanın ölümsüzlük vaadi karşısında¹⁰⁸⁸ delil istemeden ve araştırmadan acele ederek iradesini bu yanılığı üzerine bina etmiş, ölümsüz olacağını zannetmiş ve böylece hatalı karar vermiştir.

¹⁰⁸⁸ el-A'râf 7/20; Tâhâ 20/117-121.

5. ŐEYATANIN YANILGIYA SEBEP OLMASI

Şeytan, azgın ve mŭtekebbir olan insan, cin ve hayvanların tŭmŭne verilen bir cins isimdir.¹⁰⁸⁹ Herhangi bir azgınlıkta, Şer ve kŭtŭlŭkte fevkalade bir yŭkseliŐe kendi sınıf ve benzerlerinin dışına çıkmış kŭtŭ, inatçı manasında olup gerek insandan, hayvandan, yılan gibi gŭrŭnen yaratıklardan ve gerekse diğer gizli yaratıklardan ruhŭ ilişkisi bulunan habislere Şeytan denilir.¹⁰⁹⁰ Nitekim insan ve cinlerden Őeytanların olduğu birçok âyette bildirilmektedir.¹⁰⁹¹ Bu nedenle Kur’ân’da Özelde Allah’ın emrine karşı gelen İblis için, genelde ise Allah’a isyan eden ve kŭtŭlŭđe yŭnelmiŐ olan herkes için kullanılan bir isim ya da nitelik olduğu sŭylenebilir.¹⁰⁹²

Hâtır olarak insan kalbine gelen ilk dŭŐŭncelerden kaynağı Şeytan olan ve Şerre davet eden tŭrŭne vesvese denilir.¹⁰⁹³ Kur’ân’da bu husus, “*Kfŭrlerin başına, onları durmadan (gŭnah ve azgınlığa) tahrik eden Őeytanları gŭnderdiđimizi gŭrmedin mi?*” (Mer-yem 19/83) Şeklinde açıklanır. Bu aşamada Şeytanın insana verdiği vesveseden kurtulmak isteyen kişi, “*Eğer Şeytandan bir kışkırtma seni dŭrterse, hemen Allah’a sığın. Őŭphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*” (el-A’râf 7/200) emrine uyarak Allah’a sığınırsa kalbe gelen bu kŭtŭ dŭŐŭnceler zihnini meşgul edemez. Bŭylece kŭtŭ fikirler, zihninde tartışılmaz ve kişiyi etkisi altına alarak yanılığya dŭŐŭremez.¹⁰⁹⁴

Şeytan, insanın duygu ve dŭŐŭncelerine etki ederek onu olumsuz fiillere sŭrŭkle-yen ya da bu hususta faaliyete geçiren Önemli bir faktŭrdŭr.¹⁰⁹⁵ Şeytan, nefis veya igŭdŭ gibi insanın kendi içindeki eğilimlerden değildir. O, insanın dışında ve ona yabancı bir varlıktır. Kur’ân, nefsi kŭtŭ dŭrtŭlerin kaynağı; Şeytanı ise kuruntu veya hayallerde etkili olan, duyguları ve bilinçaltını kullanarak nefse etki eden, insana vesvese veren, insanın aklını ve iradesini zayıflatan bir varlık olarak takdim eder.¹⁰⁹⁶ Şeytanın hirette kendisini savunduğu konuŐmasından anlıyoruz ki insanın asıl dŭŐmanı kendi nefsidir. ŭnkŭ Şey-tan, bu savunmasında insanları zorlayacak bir gŭcŭnŭn olmadığını itiraf ederek “... *ben*

¹⁰⁸⁹ Firŭzbdŭ, *el-Kmŭsŭ’l-muhŭt*, s. 1209.

¹⁰⁹⁰ Yazır, *a.g.e.*, I, 238; III, 2029.

¹⁰⁹¹ el-Bakara 2/14; l-i İmrân 3/175; el-En’âm 6/112; el-Enbiyâ 21/82; Sd 38/37; en-Nâs 114/6.

¹⁰⁹² Şinasi Gŭndŭz, *Din ve İnanç Sŭzlŭđŭ*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 353.

¹⁰⁹³ Gazzlŭ, *İhyâ’ŭ’ulŭmi’d-dŭn*, s. 903.

¹⁰⁹⁴ Bu aşamalar hakkında geniş bilgi için “İradŭ Fiilin AŞamaları” bŭlŭmŭne bakınız.

¹⁰⁹⁵ Yapıcı, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁹⁶ Hayati Aydın, “İd, Ego ve Sŭper Ego”, s. 126.

sadece sizi çağırırım, siz de hemen bana geliverdiniz ...” (İbrâhîm 14/22) diyerek asıl suçlunun nefsinde tâbi olan insan olduğunu, kendisinin ise sadece vesvese verdiğini beyan etmiştir. İmam Gazzâlî'nin nefsin arzu ve istekleri, şeytanın otağıdır¹⁰⁹⁷ dediği gibi şayet kişinin nefsinde şehvet, öfke, kuruntu ve hayalden dolayı meydana gelen bir meyil bulunmasaydı, şeytanın vesvesesinin herhangi bir tesiri olmazdı. Bu da aslî şeytanın, nefsin kendisi olduğuna delâlet eder.¹⁰⁹⁸

Şeytanın insanı yanılgıya sürüklemesi, dürtü ve şehvetlerine etki etme yoluyla olur. Dürtü ve şehvetler, insanın doğasındaki zayıf noktalardır. Çünkü insan doğal olarak dürtülerini doyurmaya, lezzet ve fayda elde etmeye temayül gösterir.¹⁰⁹⁹ Dolayısıyla insanın apaçık düşmanı olan şeytan,¹¹⁰⁰ çoğunlukla nefsin tatmin edilmeyi bekleyen arzularını teşvik ederek onu yanılgılara düşürmeye çalışır. “*Şeytan, kanın damarlarında dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır*”¹¹⁰¹ hadisi de şeytanın vesvese ile insandaki şehvî arzuları harekete geçişini anlatmaktadır. Bu benzetmeye göre nasıl ki kan, kılcal damarlarla tüm vücutta sessiz sedasız ama sürekli hareket halinde ise, şeytan da aynı şekilde sinsice hareket ederek her fırsatta insanın karşısına çıkar. Hz. Peygamber, şeytanın insana çok sık vesvese vermesini ve onu ayartmaya çalışmasını kinaye yoluyla böyle dile getirmiştir.¹¹⁰²

Şeytan, insanın zaaflarının farkındadır ve bu yüzden tek amacı, insanda var olan ve isyana yönelik eğilimlerden kaynaklanan bu zaafı tahrik etmektir. Bazen onu fakirlikle korkutur ve ona cimri olmasını telkin eder.¹¹⁰³ Bazen Hz. Âdem ve eşine yaptığı gibi aldatıcı vaatlerde bulunmak¹¹⁰⁴ ve nihayet çoğu zaman da Allah'ın affına güvendirme¹¹⁰⁵ suretiyle insanı yanılgılara sevk etmeye çalışır. Bu noktada şeytanı güçlü yapan şey ise insanın hırsı, bitmek tükenmek bilmeyen arzuları, iradesinin zayıflığı, ahlâkî ce-

¹⁰⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, s. 904.

¹⁰⁹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XIX, 111.

¹⁰⁹⁹ Necatî, *a.g.e.*, s. 189.

¹¹⁰⁰ el-Bakara 2/168, 208; el-En'âm 6/143; Yûsuf 12/5; el-İsrâ 17/53; el-Kehf 18/50; Fâtır 35/6.

¹¹⁰¹ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 11; “Farzu'l-humus”, 4; Müslim, “Selâm”, 23.

¹¹⁰² Heyet, *Hadislerle İslâm*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2015, I, 271.

¹¹⁰³ el-Bakara 2/268.

¹¹⁰⁴ en-Nisâ 4/120.

¹¹⁰⁵ Lokmân 31/33.

saretinin olmayışı ve takvâsının eksikliğidir. Şeytanın aldatmadaki başarısı, kişinin ümitsizliğinden ve ne yapacağını bilmeyişinden kaynaklanır.¹¹⁰⁶ O halde şeytanın ne kadar güçlü olduğu, insanın onun vesveselerine karşı göstereceği dirence bağlıdır.

İnsanda kötülüğe yönelimler etkinlik kazanmaya başladığı zaman şeytan, bu yönelimleri vesvesesiyle kışkırtır. Örneğin insan, dünya malına tamah eder, şeytan da onu fakirlikle korkutarak cimriliğe teşvik eder. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, şeytanın etkisinin kulun izin verdiği kadar olmasıdır. Eğer kul, kalbinde şeytanın ayartmalarına yer vermezse onun vesvesesi hiçbir işe yaramaz. Çünkü yalnız peygamberler değil, gerçek iman ve irade sahibi her insan, bu desiselere karşı koyabilecek güçtedir.¹¹⁰⁷ Takvâ sahibi insanlar -yani ahlâkî tehlikeye düşmekten devamlı korkup, ondan sakınmak için her an tetikte olan kimseler-, şeytanın vesveselerini ve hilelerini derhal fark ederler. Onun için Kur'ân, Hz. Peygamber'e hitaben tüm insanlara şöyle der: “*Ne zaman şeytandan kötü bir düşünce seni dürtüklerse, Allah'a sığın, çünkü O, işitendir, bilendir. Takvâlılar, kendilerine şeytandan gelen bir vesvese dokunduğu zaman hemen (Allah'ın emir ve yasaklarını) hatırlar ve gerçeği görürler.*” (el-A'râf 7/200-201). Şeytanın vesveselerine karşı her an tetikte olan bir kimseye karşı onun hiçbir gücü yoktur.¹¹⁰⁸ Şeytan, müttakilerce reddedildiği için onlara sürekli vesvese veremese de yeniden etkin olacağı an için fırsat kollar. Çünkü Kur'ân'a göre şeytanın bir vasfı da hânnâstır.¹¹⁰⁹ Yazır'ın *sinsi* olarak tercüme etmeyi uygun bulduğu bu kelime, “sinerek fırsat kollayan, fırsatı bulunca hemen geri dönen” demektir.¹¹¹⁰ Dolayısıyla şeytanın devamlı uyguladığı taktik, Allah anıldığında sinmek, gaflete düşüldüğünde tekrar devreye girerek sinsice vesvese vermeye devam etmek ve insana bir günahı yaptıramadığında ısrar etmeyerek diğer bir günaha teşvik etmektir.

Şeytanın hedefi insanın aklını, düşüncesini ve fikirlerini bulandırmak suretiyle ona yanlış kararlar aldirtmak ve önce yanlışlara sonra da günahlara düşürmektir. Şeytan, insan nefsinde bulunan çeşitli duygu, düşünce, istek ve ilgileri verdiği vesvese ile azdırır ve çeşitli yollarla insanı yanlışlığa sürükler. Bu yolların bilinmesi, insanın yanlışlığa düşmemek için tedbir almasına ve uyanık olmasına yardımcı olacaktır. Kur'ân, onun, “(öyle

¹¹⁰⁶ Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹⁰⁷ Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 52.

¹¹⁰⁸ el-Hicr 15/42; el-İsrâ 17/65; en-Nahl 16/99; Sâd 38/83.

¹¹⁰⁹ en-Nâs 114/4.

¹¹¹⁰ Yazır, *a.g.e.*, IX, 6423.

ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın” (el-A‘râf 7/16-17) diyerek açığa vurduğu hedefine ulaşmak için şu yolları kullanarak insanları yanılgılara düşürmeye çalıştığını haber vermektedir:

1) Şeytan, insana kötü davranışlarını güzel gösterir. “... şeytan onlara işlerini güzel gösterdi ...” (en-Nahl 16/63)¹¹¹¹ Buna göre şeytan, insana kötü davranışlarını süsleyip güzel göstermeye ve sonuçta kötü fiilleri işletip kazanç ve mutluluk vaatleriyle azgınlık yapmasına neden olmaya çalışmaktadır. Yaptığı bu kötü fiiller sonucunda elde edeceği dünyalıkların onu âhirette de kurtaracağı kuruntusuna daldırmakta¹¹¹² ve sonuçta onu yanılgıya sürüklemektedir.¹¹¹³

2) Şeytan ile onun cin ve insanlardan olan yardımcıları, insanları yanıltmak için onlara süslü ve yaldızlı sözler fısıldarlar. Bu sözlerin arka planını araştırmayıp sadece dışındaki süsüne, albenisine bakanlar ise ona aldanırlar. “... Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar...” (el-En‘âm 6/112).

3) Şeytan, insanı korkutmak suretiyle dünya ve âhirette kendisine hayırlı olacak işleri yapmaktan vazgeçirmeye ve günah olan fiilleri işletmeye çalışır. “Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytanın adımlarına uyarsa, bilsin ki o hayâsızlığı ve kötülüğü emreder...” (en-Nûr 24/21). Örneğin şeytan, insanları fakirlikle korkutarak ellerindeki malı biriktirmelerini, cimrilik etmelerini telkin eder ve onları Allah yolunda harcamaktan, zekât ve sadaka vermekten, hayır hasenat yapmaktan alıkoymaya çalışır. İnsanın zihnine dış planda aklı gibi görünen alternatif fikirler ilkâ ederek¹¹¹⁴ onu asıl yapması gereken olumlu davranışlardan alıkoymaya çalışır.

4) Şeytan, insanları Allah’ın rahmetinin ve affının geniş olması ile aldatır ve onları “sonra tövbe ederim” düşüncesiyle günah işlemeye teşvik eder. “... Sakın çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın.” (Fâtır 35/5).

5. Şeytan, insanlara Allah’ı anmayı ve O’nu her daim hatırlamayı unutturur. “Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah’ı anmayı unutturmuştur ...” (el-

¹¹¹¹ Ayrıca bkz. el-En‘âm 6/43; el-Enfâl 8/48; el-Hicr 15/39; en-Neml 27/24; el-Ankebût 29/38.

¹¹¹² en-Nisâ 4/120.

¹¹¹³ el-Hümeze 104/3; Tebbet 111/2; el-Leyl 92/11.

¹¹¹⁴ Yapıcı, a.g.e., s. 38.

Mücâdile 58/19). Allah'ı unutanlar, O'nun emir ve yasaklarını önemsemezler, nefislerinin isteklerine karşı çıkmazlar, korkutuldukları ve bir gün mutlaka karşılaşacakları âhi-reti, hesabı ve azabı hatırlamazlar, hatırlamak da istemezler.

6) Şeytan, bazen insanlara daha önceden işlediği günahları hatırlatır, onların ak-lına birtakım kuruntular sokar¹¹¹⁵ ve “geçmişte bu bu günahları işlemişken veya şu anda bu hal üzereyken sen nasıl iyi bir şeyler yapacaksın” diyerek onların sâlih amel yapmalarını engellemeye çalışır. Uhud savaşında müslümanlarla müşrikler karşılaştıklarında ashabın bazısı geri durmuşlardı. Bu geri duruşları, şeytanın geçmişte yaptıkları bazı kusurları hatırlatarak onlara vesvese vermesi ve onların ayaklarını kaydırmaya çalışmasındandır.¹¹¹⁶ Konu hakkında âyet şöyledir: “*İki topluluğun karşılaştığı gün, içinizden yüz çevirip kaçanları, şeytan ancak yaptıkları bazı hatalardan dolayı yoldan kaydırmak istemişti...*” (Âl-i İmrân 3/155). Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), bu âyetin tefsirinde şunları söylemektedir: “Onlar dünyaya olan rağbetlerinden dolayı ordudan kaçmış değillerdi. Ancak şeytan onlara, daha önce işlemiş oldukları bazı günahlarını hatırlatmış, onlar da bu yüzden Allah'a bu hal üzere değil ancak O'nun razı olacağı bir hâl üzere (yani ihlaslı bir tövbeden sonra)¹¹¹⁷ kavuşmayı istemişlerdi.”¹¹¹⁸ Râzî, Zeccâc'ın bu görüşüne şunu ilave etmiştir: “Onların akıllarına gelen düşünce buydu fakat böyle düşünmekle yanılıyorlardı.”¹¹¹⁹

7) Şeytan, insanları yanıltmak için başta içki, kumar, fal ve putları kullanır.¹¹²⁰ Bunlar, şeytanın pis işleridir ve bunlardan sakınmak, şeytanın aldatmasından kurtulmak anlamına gelir. İçki ve kumar gibi kötü alışkanlıkları olan insanların bilhassa düşünme ve irade yetisi zaafa uğradığından şeytanın onları aldatması çok daha kolay olmaktadır.

Şeytanî vesvesenin kişiyi yanıltıp günahlara sürüklemesini engellemek için önce vesvesenin vücuda girebilecek yollarının koruma altına alınması gerekir. Şeytan ancak imansız, ihlâssız, gâfil kalblere musallat olur.¹¹²¹ Bu nedenle şeytanın vesveselerine karşı en büyük savunma kalkanı, imandır. Bunu da sağlamak için kalbin samimi bir

¹¹¹⁵ en-Nisâ 4/120.

¹¹¹⁶ Lütfullah Cebeci, *Kuran-ı Kerime Göre Cin-Şeytan*, İstişare Yayınları, Kayseri 1989, s. 89.

¹¹¹⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 53.

¹¹¹⁸ Zeccâc, *a.g.e.*, I, 481.

¹¹¹⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 53.

¹¹²⁰ el-Mâide 5/90-91.

¹¹²¹ Meryem 19/83.

tevhid inancıyla doldurulması, Allah'ı görüyormuşçasına ibadet edilmesi, Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanılması gerekir. Zira Kur'ân, arzu, istek ve duygularını kontrol edebilen müttakilere şeytanın zarar veremeyeceğini,¹¹²² onun sadece doyumuna ulaşmamış arzular, ebedi yaşama isteği, iktidar ve şöhret arzusu, şahsi kaygılar içinde olan, duygular âleminde engellenme ve çatışmalar yaşayan¹¹²³ kendi dostlarını saptırabileceğini haber vermektedir.¹¹²⁴

Sonuç olarak diyebiliriz ki, her kötü davranışın arkasında vesveseleri ile nefsi ayartan şeytan vardır. Şeytan, âyetlerden anlaşıldığına göre insan düşüncelerine olumsuz etki edebilmektedir. Şeytan ve yardımcıları, insanı tuzağa düşürmek için olağan üstü bir çaba sarf etmesine rağmen,¹¹²⁵ iman ve irade sahibi mü'minlere karşı daima mağlup olacaklardır.¹¹²⁶ Çünkü iman ve güçlü irade, insanı her türlü yanılığdan ve kötülüğe düşmekten koruyan sağlam birer kalkandır. Ayrıca Allah'ın, şeytanın vesveseleri karşısında kullarını hayra, iyiliğe ve güzelliğe sevk eden vahyi¹¹²⁷ ve onlara en güzel örnek olarak peygamberlerini gönderdiği,¹¹²⁸ refakat eden melekler ile insanları desteklediği¹¹²⁹ ve onları (mü'min, müttakî, sabırlı, muhsin olanları)¹¹³⁰ yalnız bırakmadığı unutulmamalıdır. Burada önemli olan, insanın, gaflet anını gözetleyen şeytanın vereceği vesveselere karşı her an tetikte olmasıdır. Herhangi bir şekilde kalbe gelen şeytanî vesvesenin giderilebilmesi için de Allah'a ve O'nun zikrine sığınmak,¹¹³¹ bu vesvese neticesinde bir günah işlenmiş ise hemen nedamet duyarak¹¹³² nasûh bir tövbe ile o günahı terk etmek gerekir.¹¹³³

¹¹²² el-Hicr 15/40-41.

¹¹²³ Yapıcı, *a.g.e.*, s. 39.

¹¹²⁴ el-Hac 22/4.

¹¹²⁵ el-A'râf 7/17.

¹¹²⁶ en-Nahl 16/99; el-İsrâ 17/65.

¹¹²⁷ Yûnus 10/57.

¹¹²⁸ el-Ahzâb 33/21.

¹¹²⁹ er-Ra'd 13/11.

¹¹³⁰ el-Bakara 2/153, 194, 249; el-Enfâl 8/19, 46, 66; et-Tevbe 9/36, 123; en-Nahl 16/128; el-Ankebût 29/69; Muhammed 47/35; el-Hadîd 57/4.

¹¹³¹ el-A'râf 7/200-201; Fussilet 41/36; Ayrıca bkz. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 2.

¹¹³² el-A'râf 7/23.

¹¹³³ et-Tahrîm 66/8.

6. DİN DİLİNDEKİ BAZI ÖZELLİKLERİN YANILGIYA SEBEP OLMASI

Din dili, en geniş anlamıyla tüm teolojik konuşmaları içine almakla birlikte, daha dar anlamıyla kutsal metinlerin dilidir. Teolojik konuşmalar ve kutsal metinler Tanrı'nın zâtı, sıfat ve fiilleri; âlemin yaratılması ve sonuna dair ifadeler; ölüm ötesi hayat; peygamberlerin mucizeleri; melek, cin ve şeytan gibi metafizik varlıklar; geçmişe ait birtakım kıssalar ve meseller; dinî emirler, yasaklar ve diğer ilkeler gibi konuları içermektedir.¹¹³⁴ Yaratılmış ve sonlu varlık alanına ait olan ve eşyanın adlandırılmasına bağlı olarak ortaya çıkan gündelik ifade dilinin, bu dilin sahipleri ile aynı kategorik yapıya dâhil olmayan metafizik alan hakkındaki bilgileri ifade etmede yaşadığı zorluklar ve bu zorlukların aşılamaamasından kaynaklanan yanılgılar, Hz. Âdem'den günümüze değin var olagelmıştır. Dilin sınırlı olması ve tüm anlamı aktarmada bazen yetersiz kalması, birçok eksiklik ve zenginlikleri içerisinde barındırmasının yanında o dili anlamaya ve yorumlamaya çalışan insanın da ontolojik olarak birçok zafiyet taşıdığı düşünüldüğünde ilâhî metinlerin anlaşılmasındaki zorluklar daha da belirginleşmektedir.¹¹³⁵

Din dilinin, insanlara iman konusu olan bazı gaybî hakikatleri bildirmesi ve bunu da insanların dili ile ifade etmek zorunda olması kutsal metinlerde müteşâbih bir anlatım üslubu kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Müteşâbih kelimelerle ifade edilen kavramlar, bazen ulûhiyet ile insanlıkta ortak kavramlar olabilir. Örneğin *demek* kelimesi hem insanlara ait olan *konusmak* fiilini, hem de Allah'ın bir şey irade ettiği zaman ona *ol* demesini ifade eder. Birincisi insanî bir duruma, diğeri ise niteliğini bilemeyeceğimiz bir hakikate delalet eder. Böylece birçok kavram, bir yönüyle ilâhî hakikatleri, bir yönüyle de farklılıklarıyla beraber insanî durumları ifade edebilir. Dolayısıyla her iki alanda kullanılan bu ortak kelimelerden ilâhî dinlerin naslarını ifade etmek için kullanılanlar, art niyetliler veya cahiller tarafından esas manalarından başka manalara çekilebilmektedir. Bu açıdan din dilindeki kelimelerin ifade ettikleri manaların doğru tespiti, kişiyi hakka götürürken yanlış tespiti ise yanılgılara kapı aralayacak hatta kişiyi sapıklığa kadar götürecektir. Örneğin Kur'ân'daki Allah'ın zâtı veya sıfatları ile ilgili mecâzî ifadeler, benzetme

¹¹³⁴ Latif Tokat, "Dinin Sembolik Dili", *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 2009, c. VI, sy. 1, s. 76.

¹¹³⁵ Mehmet Murat Karakaya, *Kur'ân'ı Anlamada Dil-Anlam İlişkisi Problemi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2003, s. 91.

bağlamında değil de Allah'ı insanla özdeşleştirme bağlamında ele alınacak olursa bu hem dinî kavramların anlamlarının bozulmasına hem de mesajın amaçladığı anlam bütünlüğünün parçalanmasına yol açacağından yanılığara sebep olacaktır.¹¹³⁶

İbn Sînâ'ya göre mantık yanlışlarının genel sebebi, bir şeyin başka bir şeye benzerliğidir. Eğer şeyler arasında benzerlik olmazsa yanlışlık da oluşmaz. Bu benzerlik manalardan çok lafızlardan, kelimelerden kaynaklanır.¹¹³⁷ Aristoteles (M.Ö. 384-322) de özellikle tartışmalarda bizzat nesnelere kendileri değil de dilsel ifadelerinin kullanılması nedeniyle akıl yürütmelerde yanlışlıkların ortaya çıkacağına dikkat çekmiştir.¹¹³⁸ Örneğin eş seslilik sebebiyle bir ismin birden çok şey için gerçekte ortak olması veya istiâre ve mecazî bir kullanım dolayısıyla âdeten ortak olması yanılığara kapı açar.¹¹³⁹ Bu iki durumun ifade ettiği yanılığar, insan dilinde meydana gelen yanılığardır. Bir de buna çokça müteşâbih kelimeler ihtiva eden din diliyle ilgili anlama zorluğu eklenince yanılığar daha da artmaktadır.

İnsan, Allah'ın varlığına, birliğine ve sıfatlarına inansın veya inanmasın, O'nun hakkında konuşmaktan kendini alamamış, O'nu bazen tecellileriyle bazen de O'nun gönderdiği ilâhî metinler ile anlamaya ve tanımaya çalışmıştır.¹¹⁴⁰ Allah, "*Rahmân, Kur'ân'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti*" (er-Rahmân 55/1-4) şeklinde buyurarak insana kendisini ifade edebileceği, düşüncesini aktarabileceği bir yetenek olarak dili kullanmayı öğrettiğini haber vermiştir. "*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın ...*" (İbrâhîm 14/4) âyetinden de anlaşılacağı üzere Allah, kelâmını insanlara onların kullandıkları gündelik dilleriyle ulaştırmıştır.¹¹⁴¹ Dil; olgu ve olayların bildirilmesi, bunların ne olduğunun başkalarına iletilmesi ve sözlü mutabakatların sağlanmasında vazgeçilmez bir araçtır.¹¹⁴² Fakat insanların kendi kavramlarını kullanarak, kendilerini ifade ettikleri gündelik dil, dinin ifade etmek istediği, yüksek ve ruhanî manaları anlatmakta elbette ki yetersiz kalacaktır.¹¹⁴³ Dolayısıyla Allah'tan ve metafizik alandan söz eden kutsal metinlerin anlam-

¹¹³⁶ Nadim Macit, *Kur'ân'ın İnsan Biçimci Dili*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 126.

¹¹³⁷ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹³⁸ Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler Üzerine*, çev. Oğuz Özügöl, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 7-8.

¹¹³⁹ İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁴⁰ Örn. bkz. el-İhlâs 112/1-4.

¹¹⁴¹ Meryem 19/97; eş-Şuarâ 26/195; ed-Duhân 44/58.

¹¹⁴² Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul 2013, s. 23.

¹¹⁴³ Ali Yıldırım, *Din Dilinin Ahlaki Yorumu*, Elis Yayınları, Ankara 2015, s. 10-11.

landırılmasında ortaya çıkan yanılığın temel nedeni bu metinlerde insanlara ait dilin kullanılıyor olmasıdır.¹¹⁴⁴ Ancak ilâhî mesajları algılama, ifade etme ve yorumlama yine dil ile mümkün olacağından bu zorluğun vahyi insanlara ulaştıran Elçiler'in gösterdikleri yollarla aşılması ve ilâhî mesajları doğru anlamak için yeterli çabanın gösterilmesi gerekir. Aksi halde özellikle itikadî konularda büyük yanılığa düşülebileceği çok açıktır.

Kur'ân'da bir yandan Allah için “*en yüce sıfatlar Allah'ındır*” (en-Nahl 16/60) ve “*hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir*” (el-İhlâs 112/4) ifadelerinin kullanılmasına mukabil, diğer yandan da ilâhî dinlerin kutsal kitapları olan Tevrat, İncil ve Kur'ân'ın ulûhiyeti tanıtmaya noktasında kullandıkları dil belli bir ölçüde insan-biçimci bir dille keşşmektedir. Görünüş itibarıyla hem Tevrat ve İncil'de hem de diğerleri kadar olmasa bile Kur'ân'da böyle bir dilin varlığını gösteren metinler bulunmaktadır.¹¹⁴⁵ Bu metinlerin anlamlandırılması hakkında tek anlamlı dil, çok anlamlı dil, analogik dil ve indirgemeci dil olmak üzere dört değişik yaklaşım savunulmuştur.¹¹⁴⁶ Bu yaklaşımlardan özellikle tek anlamlı dil, din dilini diğer dil yapılarından farklı görmeyen ve dilin tek anlamlı olduğunu savunan, lafızcı bir dil anlayışıdır ki, buna göre Allah ve insan hakkında kullanılan dil, aynı dildir. İnsanın kendi dünyasında kullandığı önerme ve kelimelerle Allah hakkında kullandığı kelimeler aynı anlama sahiptir.¹¹⁴⁷ Bu anlayışa sahip insanların dinî metinlerden hareketle yanılığa düşmeleri ve Allah'a yorumlamaksızın insanî özellikler yakıştırmaları kaçınılmazdır. Bu yanılığın kurtulmak için tevhide zarar vermeyecek ölçülü ve temkinli bir anlatım diline ihtiyaç vardır. Fakat ortada bir gerçek vardır ki o da teşbîhî yani insanî nitelikleri dile getiren bir dil kullanılmaksızın Allah hakkında konuşulması ve O'nun yüce kudretini kavranabilmesi mümkün değildir.¹¹⁴⁸

Kur'ân'da Allah'ın el (yed), yüz (vech), göz (ayn) ve benzeri bir takım zatî nitelikleri ile, iniş (nüzul), kurulma, kaplama, oturma (istivâ) gibi fiilî nitelikleri teşbîhî bir dille anlatılır. Cennet, cehennem, hesap, tartı gibi âhirete ait konular nasıl ki birtakım temsillerle insan idrakine indirilmişse yüceler yücresi Allah Teâlâ da idrakimize temsîlî ve antropomorfik ifadelerle indirilmiştir. Şairin ‘bilinmez meşhur’ dediği bu müte‘âl varlık, insanoğluna tamamen soyut, felsefî, tenzîhî bir dille anlatılamayacağı için -çünkü bu

¹¹⁴⁴ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 23.

¹¹⁴⁵ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 30.

¹¹⁴⁶ Bu yaklaşımlar hakkında geniş bilgi almak için bkz. Tokat, *a.g.m.*, s. 81-85.

¹¹⁴⁷ *a.g.m.*, s. 83.

¹¹⁴⁸ Turan Koç, *a.g.e.*, s. 54-55.

dille anlatılan bir gerçeğin büyük topluluklarca benimsenmesi imkânsız denecek kadar zordur- Kur'ân'da teşbihi ve temsili, dengeli bir anlatım üslûbu hâkimdir.¹¹⁴⁹ Zemahşerî'nin de dediği gibi insan müşâhede alanının dışında kalan konuları, ancak müşahede edebildiği ile temsil edilirse anlayabilir.¹¹⁵⁰ Dolayısıyla Kur'ân'da hem insanların rahatlıkla anlayabileceği ve o konuda değişik yorumların yapılamayacağı anlamda muhkem ifadeler, hem de anlaşılması güç olan ve değişik şekillerde te'vil ve tefsir yapılabilmeye müsait müteşâbih ifadeler yer alır.¹¹⁵¹ Fakat bazı kişi ve gruplar, "... Allah'ın eli onların eli üstündedir ..." (el-Feth 48/10) ve "*Rahmân arşa istiva etti*" (Tâhâ 20/5)¹¹⁵² gibi müteşâbih âyetlerde yer alan insanî unsurları "... O'nun benzeri hiçbir şey yoktur ..." (eş-Şûrâ, 42/11) "*Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir*" (el-İhlâs 112/4) gibi muhkem âyetlerin işaret ettiği *tenzîhî* manaları temel alıp yorumlamayarak ve böylece asıl anlatılmak istenen manayı idrak edemeyerek büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir.¹¹⁵³

Hız. Peygamber, Allah'ı "*her türlü noksanlıklardan uzak, her türlü övgüye lâyık*"¹¹⁵⁴ olarak tanıtmış, Kur'ân, O'nu insanların bildiği ve aralarında kullandığı kelimeler ile -örneğin "*Allah işiten ve bilendir*"¹¹⁵⁵- anlatmıştır. Bunun yanında, bu sıfatlarda hiçbir şekilde hiçbir kimsenin O'na benzemeyeceğini de ortaya koymuştur. Allah işitendir, bilendir ama insan gibi değil. Kur'ân, bu gerçeği biz insanların havsalasının dahi alamayacağı şeyleri zikretmek suretiyle açıklar.¹¹⁵⁶ "*Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin...*" (el-En'âm 6/59) ve "*Allah'ın, içlerinde gizlediklerini ve fısıltılarını bildiğini ve Allah'ın gaybleri çok iyi bilen olduğunu bilmediler mi?*" (et-Tevbe 9/78) buyurarak Allah Teâlâ'nın işitmesinin ve bilmesinin insanların işitmesi ve bilmesi gibi olmadığını vurgular. Buna rağmen bazı insanlar, müteşâbih âyetlerde Allah hakkında yer alan ifadeleri, insanlarda var olduğu şekliyle anlamışlar veya anlamak istemişlerdir. Bu katı lafızcı anlayış, nasları hakikat-mecaz ayırımına gitmeksizin zâhirine göre yorumlayarak ulûhiyet hakkında büyük bir yanılgıya sebep olmuştur. İslâm dünyasında Müşebbihe ve Mücessime gibi sapık anlayışların doğmasında da bu yanılgının etkisi büyüktür.

¹¹⁴⁹ Sülün, *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, s. 40-41.

¹¹⁵⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 542.

¹¹⁵¹ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁵² Ayrıca bkz. el-A'râf 7/54, Yûnus 10/3; er-Ra'd 13/2; el-Furkân 25/59; es-Secde 32/4; el-Hadîd 57/4.

¹¹⁵³ Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 199.

¹¹⁵⁴ Buhârî, "Deavât", 27; Müslim, "Zikr", 17.

¹¹⁵⁵ Örn. el-Bakara 2/181, 224, 227, 244, 256; Âl-i İmrân 3/34, 121; el-Enfâl 8/17, 42, 53; et-Tevbe 9/98, 103.

¹¹⁵⁶ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I, 59.

İslâm toplumunda âyetleri zahire göre yorumlamak, Kur’ân ve sünnete bir bütün olarak bakarak meselenin tahkikini yapmamak ve kast edilen asıl gaye ve maksadı araştırmayarak acele hükme varmak suretiyle yanılığa düşenlere Hâricîler örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁵⁷ Haricîler, Kur’ân dilinin anlamını açığa çıkarmak için ihtiyaç duyulan temel tarihsel ve ontolojik ilişkiler ağını dikkate almamışlar, salt lafızlar üzerinden bir okuma gerçekleştirmişler ve neticede büyük bir yanılığa düşmüşlerdir.¹¹⁵⁸ “... *Sizin acele istediğiniz azap benim elimde değil. Hüküm yalnızca Allah’a aittir...*” (el-En‘âm 6/57) âyetinin gerek nüzul sebebini gerekse kast edilen manasını araştırmadan sadece lafzına bakarak kendi anladıkları yanlış mana ile Hz. Ali’yi ve binlerce sahâbeyi kâfir ilan etmiş, dahası onlarla savaşmışlar ve başta Hz. Ali olmak üzere birçok sahâbenin kanını dökmüşlerdir.

Din dilinin diğer dinlerde de çok büyük yanılırlara neden olduğu görülmektedir. İnsan biçimci tanrı anlayışı, yahudiler arasında oldukça yaygındır ve bunun önemli nedenlerinden biri de dinî metinlerin yanlış anlaşılmasıdır.¹¹⁵⁹ Allah, Tevrat’ta kendini anlatmak için insanlara kendi dilleriyle hitap ettiği için onda birçok mecazî ifadelerin olması gayet tabiidir. Fakat bu mecazî ifadelerin bir kısım yahudilerce mecaz değil de gerçek gibi algılanması, sonuçta insan biçimci tanrı anlayışına yol açmıştır.¹¹⁶⁰ Hıristiyanlar da İncillerde yer alan Tanrı’nın Hz. İsa’dan “sevgili oğlum”¹¹⁶¹ onun da Tanrı’dan “babam”¹¹⁶² diye bahsettiği çeşitli pasajları mecaz olarak almayıp gerçek manalarında kabul etmişler ve sonuçta Hz. İsa’nın ulûhiyyetine inanmışlardır.

¹¹⁵⁷ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, 6. baskı, Ankara 2014, s. 402-431.

¹¹⁵⁸ Burhanettin Tatar, “Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar”, *Din Dili*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi (Kuramer) Yayınları, İstanbul 2015, s. 20.

¹¹⁵⁹ Örn. Tekvîn, 32:22-32; Hoşea, 12:3; Yeşaya, 22:4-5; II. Samuel, 22:8-9.

¹¹⁶⁰ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 39.

¹¹⁶¹ Örn. Matta, 3:17, 17:5; Markos, 1:11; Luka, 9:35.

¹¹⁶² Örn. Matta, 6:9, 7:21, 10:32, 16:17; Yuhanna, 10:18, 25, 29; Romalılar, 1:7; Vahiy, 2:26-28.

III. BÖLÜM

KUR'ÂN'DA YANILGI ÖRNEKLERİ

1. İNSANLARIN GENEL YANILGILARI

Hangi dinî inanca mensup olursa olsun tüm insanlarda görülebilecek türden yanılığlar vardır. Bazı dinlere mensup insanlar arasında daha sıklıkla bazı dinlerde ise daha nadir olarak görülseler de bu yanılığları tek bir dine mensup insanlara hasredemiyoruz. Bunlar, yaratılıştan gelen bazı duygu ve ihtirasların insanı yanıltması ile oluşurlar ve tüm insanlarda görülebilir. Müslümanlar arasında daha az ve geçici sürelerde görülseler de bazı müslümanların bu yanılığlara düştüklerini, Kur'ân'ın onları uyarmasından anlamaktayız. Bu bölümde din ayırımı yapmadan her insanda az veya çok görülebilecek olan genel yanılığ konuları ele alınacaktır.

1.1. MAL VE EVLAT HAKKINDAKİ YANILGILARI

İnsan, fitrî olarak dünya hayatının devamını sağlayan mala karşı sevgi ve istek doludur. “*Malı da pek çok seviyorsunuz*” (el-Fecr 89/20). Ayrıca mal kazanamamaktan ve ticaretinin kesata uğramasından, dolayısıyla ailesine bakamamaktan çekinir.¹¹⁶³ Aynı şekilde bu hayatta kendine sıcak bir ortam sunan ailesine ve evlatlarına da düşkündür. Örneğin Hz. Nûh'un oğlunu gemiye çağırmasının¹¹⁶⁴ ve Hz. Ya'kûb'un kaybolan oğlunun ardından üzüntüsünden gözlerinin kör olmasının¹¹⁶⁵ altında evlat sevgisi yatmaktadır. Allah, dünyada dilediğine dilediği kadar mal ve evlat verir.¹¹⁶⁶ Bu durumda bazı insanlar, bu nimetlerin kendinde olan bir ayrıcalıktan veya üstün bir özellikten dolayı verildiği yanılığına düşerler.¹¹⁶⁷ Kur'ân'ın bu iki konuda Müslümanları; “*Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın...*” (el-Münâfikûn 63/9) şeklindeki uyarısından mal ve evlatların sadece kâfirleri değil müslümanları da yanılığa sürüklediği anlaşılmaktadır. Bu durum, kâfirlerin bir özelliği olmasına rağmen Kârûn kıssasında haber verildiği gibi bazen mü'minler kısa süreli de olsa gaflete düşüp onların bu durumuna özenip imrenmişler, fakat uyarıların ardından hemen bu yanılığlarından dönmüşlerdir.¹¹⁶⁸

¹¹⁶³ et-Tevbe 9/24

¹¹⁶⁴ Hûd 11/42.

¹¹⁶⁵ Yûsuf 12/84, 93, 96.

¹¹⁶⁶ el-Bakara 2/212, 247; Âl-i İmrân 3/26, 27, 37; er-Ra'd 13/26; el-İsrâ 17/6, 30; el-Kasas 28/82; er-Rûm 30/37; es-Sebe' 34/36, 39; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12, 19; el-Müddessir 74/12-13.

¹¹⁶⁷ el-Kasas 28/78.

¹¹⁶⁸ el-Kasas 28/79-82.

İnsanların en çok yanılığa düştükleri konulardan biri de malları ve evlatlarıdır.¹¹⁶⁹ Allah'ın, mal ve evladı neden verdiğini idrak edemeyenler, bunların çokluğunun insanın sorumluluğunu daha da arttırdığını da bilemediler.¹¹⁷⁰ Çünkü mal ve evlatlar, dikkat edilmezse kâfirleri daha da azgınlığa; mü'minleri ise sevap işlemekten alıkoyup günaha sevk edebilir.¹¹⁷¹ Örneğin Hz. Peygamber'in tebliğine Mekke halkından ilk karşı çıkanlar o günün anlayışına göre riyaset için ön şart olan malı ve oğulları çok olanlar olmuştur.¹¹⁷²

1.1.1. Yanılığın Temelleri

Mal ve evlatların kendisine imtihan için verildiğini idrak edemeyen insanın en büyük yanılığı, bu nimetlerin kendinde bulunan bir iyiliğe karşı verilmiş olduğunu zannetmesidir. Bu yanılığa düşen insan, kendisinde bulunan veya bulunduğunu vehmettiği bir özellikten dolayı Allah tarafından sevildiğini, takdir edildiğini, kısacası doğru yolda olduğunu ve bu yüzden Allah'ın daha bu dünyada iken kendisini mükâfatlandırırdığını düşünür.¹¹⁷³ Zanneder ki mal ve evlatlarının artması, Allah'ın kendisine değer vermesinin sonucudur, bir lütuftur.¹¹⁷⁴ Fakat işin aslının böyle olmadığı “*Kendilerine bol bol verdiğimiz mal ve evlatla onların iyiliğine koştüğümüzü mu sanıyorlar? Hayır, onlar farkına varmıyorlar!*” (el-Mü'minûn 23/55-56) buyurularak açıklanmıştır. Kur'ân, insanlara dünya nimetlerinin Allah'ın onlara iyilik yapmayı istediği için değil aksine imtihan etmek için verdiğini haber vermektedir: “*Sakın kendilerini denemek için onlardan bir kesimi faydalandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine gözlerini dikme!...*” (Tâhâ 20/131).

Kur'ân, bazı insanların dünyada nimete gark olmuş hallerine aldanıp âhirette de aynı hal üzere olacaklarını zannettiklerini haber verir. Bu yanılığa temel olan düşünce, dünyada insana verilen mal ve evlat gibi nimetlerin onların inançlarına ve fiillerine karşılık bir mükâfat olarak verildiğidir. Bu düşünce, daha da ileri giderek aynı halin âhirette de süreceğine kadar varır. Mukâtil b. Süleymân, “*Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini inanıp sâlih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!*” (el-Câsiye 45/21) âyetinin nüzul sebebi olarak müşriklerin mü'minlere “Muhakkak ki âhirette size verilenin aynısı bize de verilecek” demelerini göstermektedir.¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁹ el-Mü'minûn 23/55-56.

¹¹⁷⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, III, 451.

¹¹⁷¹ el-Münâfikûn 63/9; Nûh 71/21.

¹¹⁷² İbrahim Çelik, *a.g.e.*, s. 93.

¹¹⁷³ Taberî, *a.g.e.*, XIX, 294.

¹¹⁷⁴ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-vasît*, Dâru'l-fikr, Dımeşk 2001, II, 1699.

¹¹⁷⁵ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, III, 829.

Dünyada kendisine verilen mal ve evlatların kendi gidişatlarının doğruluğuna yoran insanlar, bu yanılığını daha da ileri götürerek biriktirdiği bu mallarının kendilerini dünyada ebedî olarak yaşatacağı ve ölümü uzaklaştıracağı yanılığın düşerler. Bu durum âyette şöyle bildirilir: “*O, malının kendisini ebedileştirdiğini sanır.*” (el-Hümeze 104/3). Beyzâvî, burada sözü edilen insanın, malını ebediliği sever gibi sevdiğini, mal sevgisinin onu gaflete sürükleyerek ölümü unutturduğunu, tûl-i emele sevk ederek kendini ölümsüz sandığını veya ölümü hiç hesaba katmayan kimse gibi ameller işlediğini kaydeder.¹¹⁷⁶ Bu yanılığa kapılan insana göre Allah, bu kadar malı ve evladı, bu kadar nimeti kısa bir süreliğine vermiş olamaz. O halde bu rahatlık ve bolluk sonsuza değin sürecektir. İnanmamalarına rağmen -eğer âhiret varsa derler¹¹⁷⁷- orada da aynı nimetlerin kendilerine verileceğini iddia etmeleri de bu yüzdendir.¹¹⁷⁸ Ölümünden sonra yeniden dirilişe, bir başka âlemde ölümsüz bir hayata inansın veya inanmasın çoğu insan, dünyada biyolojik olarak ölümsüz olmayı arzular. Bu arzu, analık ve babalık duygusunun temelindeki güçlerden biridir.¹¹⁷⁹ Neslinin evlatları vasıtasıyla sürüp gittiğini gören bazı ebeveynler, evlatları sayesinde sanki kendilerinin yaşamaya devam edeceğine dair bir inanç geliştirmekte ve böylece kendi fâniliklerini unutma yanılığın düşmektedirler.

1.1.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Allah, insanı çeşitli vesilelerle ve çeşitli şekillerde imtihan eder. Bu, bazen insanın sevdiği şeyleri almak veya vermekle yani sıkıntı veya bollukla olabileceği gibi bazen de hiç umulmadık bir anda, yerde ve şekilde olabilir.¹¹⁸⁰ Bu bilinçte olan insan, eline geçen veya elinden çıkan her şeyi bir imtihan vesilesi olarak görür. Aksi halde elindeki ile övünmek veya elinden çıkan için dövünmek şeklinde bir düşünce geliştirir ki bu, imtihanı anlamamak demektir. Dünyanın bir imtihan sahnesi olduğu bilinince Allah'ın her şeyi bu amaçla yarattığı ve kullarına verdiği de bilinmiş olur. Hiç şüphesiz bunlara mal ve evlatlar da dâhildir ve insanın imtihana çekileceği nimetlerin¹¹⁸¹ başında bunlar gelmektedir.¹¹⁸²

¹¹⁷⁶ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 621.

¹¹⁷⁷ Bkz. el-Kehf 18/34-36; Meryem 19/77.

¹¹⁷⁸ Taberî, âyette sözü geçen kâfirin âhireti inkâr etmesine rağmen ‘eğer varsa’ tarzında böyle bir görüş ileri sürdüğünü ifade etmiştir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, XV, 619. Râzî ise bu sözün âhiret ve haşr ile alay etme maksadıyla söylendiğini belirtir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 250.

¹¹⁷⁹ Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, s. 56.

¹¹⁸⁰ el-Bakara 2/155, 249; Âl-i İmrân 3/186; el-Mâide 5/48, 94; el-En‘âm 6/165; el-A‘râf 7/168; el-Enfâl 8/28; el-İsrâ 17/60; el-Enbiyâ 21/35; es-Sâffât 37/63; ez-Zümer 39/49; el-Fecr 89/15-16.

¹¹⁸¹ et-Tekâsür 102/8.

¹¹⁸² et-Tegâbün 64/15.

Kur’ân’da birçok âyette mal ve evlatların Allah tarafından verildiği özellikle vurgulanır.¹¹⁸³ Bu konuda “*kendilerine rızık olarak verdiğimiz*” vurgusu birçok âyette geçmektedir.¹¹⁸⁴ Ayrıca Allah, dünya hayatında insanı destekleyen ve güçlendiren bir husus olarak zikrettiği mal ve evlatları, bizzat kendisinin takdir ederek kullarına verdiğini beyan etmiştir: “... *Mallar ve çocuklarla sizi güçlendirdik; sayınızı daha da çoğalttık.*” (el-İsrâ 17/6). Hz. Hûd, kavmine yaptığı tebliğde Allah’ın verdiği nimetleri sayarken mal ve evlatları da saymış ve kavminden bunları veren Allah’a karşı gelmekten sakınmalarını tavsiye etmiştir.¹¹⁸⁵ Zaten kendini ve yaratanını tanıyan mü’min, tüm bunları verenin Allah olduğunu bilir ve her daim ikrâr eder.¹¹⁸⁶ Tüm bunlara karşı azgın insanlar, mal ve evlatların da içinde bulunduğu nimetleri -Kârûn örneğinde olduğu gibi¹¹⁸⁷- kendi çabası veya kendinde bulunan bir bilgi sayesinde elde ettiklerini iddia etmişlerdir. Bir başka âyette insanın başına gelen bir sıkıntıda hemen Allah’a yalvardığı, fakat sıkıntı giderilip kendisine nimet verildiğinde ise nankörlük ederek: “... *Bu, bana ancak bilgim sayesinde verilmiştir ...*” (ez-Zümer 39/49) dediği bildirilmektedir.

Malın insanı dünyaya bağlayarak âhireti unutturmasından kurtulmanın en kolay yolu, onu Allah rızası için tasadduk etmektir.¹¹⁸⁸ Tasadduk, insanı hem maddî ve manevî dünya pisliklerinden temizleyecek hem takvâya eriştirecek hem de âhirette cehennemden kurtulmasına vesile olacaktır.¹¹⁸⁹ Bunun tek şartı ise Allah’a ve âhret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimsenin yaptığı gibi verdiği sadakayı fakirin başına kakmamak ve gönül kırmamaktır.¹¹⁹⁰ İmam Mâtürîdî’nin tefsirinde aktardığı bir görüşe göre böyle yapanın mü’min olması da bu sonucu değiştirmez. Çünkü o, bu harcama ile Allah’ın rızasını ve âhret yurdunu amaçlamamıştır.¹¹⁹¹

Dünyada bol bol mal ve evlatlar verdiği için Allah’ın kendilerinden mutlaka razı olduğu yanılığısına düşenler, âhirette de bu durumunun devam edeceğini, dünyada bunları

¹¹⁸³ el-İsrâ 17/6; eş-Şuarâ 26/132-134; Nûh 71/12; el-Müddessir 74/12-13.

¹¹⁸⁴ Örn. el-Bakara 2/3, 57, 172, 254; el-A’râf 7/160; el-Enfâl 8/3; Yûnus 10/93; er-Ra’d 13/22; İbrâhîm 14/31; en-Nahl 16/56, 75; el-İsrâ 17/70; Tâhâ 20/81.

¹¹⁸⁵ eş-Şuarâ 26/132-134.

¹¹⁸⁶ el-Kehf 18/39.

¹¹⁸⁷ el-Kasas 28/78.

¹¹⁸⁸ et-Tevbe 9/103; Ebû Davûd, “Zekât”, 32.

¹¹⁸⁹ el-Leyl 92/17-18.

¹¹⁹⁰ el-Bakara 2/264.

¹¹⁹¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, II, 253.

veren Allah'ın âhirette de dünyadaki amelleri ne olursa olsun kendilerine rahmetle muamele edeceğini ve orada da kendilerine nimetler vereceğini ummaktaydılar.¹¹⁹² Hatta dünyada işlenen suça karşı verilen fidye, diyet gibi maddî karşılıkların orada da geçerli olacağına ve âhirette kendilerine verilecek olan bu mallar ile dünyada işledikleri günahların kefareti ödeyebileceklerine bile inanmışlardı. Fakat Kur'ân, bunun büyük bir yanılgı olduğunu defaatle haber vermiştir: “*Şüphesiz, inkâr edenlerin malları ve evlatları Allah'a karşı onlara hiçbir fayda sağlayamaz. Onlar ateşin yakıtıdırlar.*” (Âl-i İmrân 3/10).¹¹⁹³ Mal ve evlatların insana hiçbir fayda vermeyeceği hususunda ise Firavun örnek gösterilir.¹¹⁹⁴ O, “*Ey kavmim, Mısır'ın mülkü ve şu altımda akmakta olan nehirlere benim değil mi?*” (ez-Zuhruf 43/51) diyerek halkını küçümsemiş fakat sonuçta malı ve adamları onu boğulmaktan kurtaramamıştı.¹¹⁹⁵ Ayrıca birçok âyette âhirette genel olarak tüm kazandıklarının,¹¹⁹⁶ özel olarak da fidye ve bedel olabilecek türden malların bir fayda vermeyeceği hatırlatılarak böyle bir yanılgıya düşülmemesi gerektiği vurgulanmıştır: “*Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez...*” (el-Bakara 2/48).

Kendisine âhirette de dünyadaki gibi mal ve evlat verileceğini iddia eden kâfir hakkında nazil olan “*Âyetlerimizi inkâr edip 'Bana elbette mal ve evlat verilecek!' diyen kimseyi gördün mü?*” (Meryem 19/77) âyetinin devamında; “*Onun (âhirette sahip olacağını) söylediği şeylere biz varis olacağız ve o tek başına bize gelecek.*” (Meryem 19/80) buyrulur. Yani her insan, ölen bir kimsenin mezarında tek başına kaldığı gibi yine tek başına Allah'ın karşısına getirilecek ve âhiretteki hesabını şahsen verecektir.¹¹⁹⁷ Yanında zannettiği gibi ne malı ne evlatları olacak ne destekçisi ne de bir dayanağı bulunacak, tek başına tüm güvendiği dayanaklarından yoksun olarak hesaba çekilecektir. Ayrıca Kur'ân, şu sahneyi insan zihnine kazımak suretiyle onu tüm yanılgılarından kurtarmaya çalışır: “*Kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır edercesine şiddetli ses geldiği vakit, işte o gün onların her birisinin kendini meşgul edecek bir işi vardır.*”

¹¹⁹² el-Kehf 18/34-36; Meryem 19/77.

¹¹⁹³ Ayrıca Âl-i İmrân 3/116; eş-Şuarâ 26/88; el-Mücâdile 58/17; el-Mümtehine 60/3; el-Hâkka 69/28; el-Leyl 92/11; Tebbet 111/2.

¹¹⁹⁴ Âl-i İmrân 3/11.

¹¹⁹⁵ el-Kasas 28/40.

¹¹⁹⁶ ez-Zümer 39/50.

¹¹⁹⁷ el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

(Abese 80/33-37). Dolayısıyla babasını görünce kaçacağı haber verilen evlattan âhirette medet ummak büyük bir yanılıdır. Kur'ân'ın ölüm gerçeğini hatırlatması,¹¹⁹⁸ insanı iç muhasebeye sevk etmekte ve özellikle maddî konularla ilgili olumlu bir tutum sergilemesine yardımcı olmaktadır.¹¹⁹⁹ Bu nedendir ki özellikle ölümün yaklaşan bir gerçek olduğunu daha yakından idrak eden yaşlılar, dinî yaşantılarına daha fazla önem vermektedirler.¹²⁰⁰

Taberî, müstekbirlerin peygamberlerine: “*Bizim mallarımız ve çocuklarımız daha çoktur. Biz, azaba uğrayacaklardan değiliz*” (es-Sebe’ 34/34-35) demelerini “Eğer Allah, bizim yolumuzdan ve amelimizden razı olmasaydı bize bu kadar çok mal ve evlat vermez, bizim rızkımızı bu kadar da genişletmezdi. Verdiği bu nimetleri bize amellerimizden razı olduğu için vermiştir” demek istedikleri şeklinde yorumlamıştır.¹²⁰¹ Râzî, *azaba uğramayacağız* şeklinde ifade edilen yanılığın sebebi olarak onların ya doğrudan âhiretteki azabı inkâr etmelerini ya da bu dünyadaki güzel hallerine kıyas ederek âhiretteki hallerinin de güzel olacağına inanmalarını gösterir.¹²⁰² Allah, bu yanılığı düzeltmek için Hz. Peygamber’e şöyle emretmiştir: “*De ki: Şüphesiz, Rabbim rızkı dilediğine bol verir veya kısar. Fakat insanların çoğu bilmez*” (es-Sebe’ 34/36). Ayrıca ahirette de verileceği düşüncesi, ilk çıkış noktası olan dünyada verilme nedeni açıklanarak düzeltilmiştir. Yani “Allah, bu dünyada sizden razı olduğu için o mal ve evlatları vermedi ki âhirette de aynı muameleyi göresiniz” denilmiştir.

Dünyada insana verilen birçok nimet içinde özellikle mal ve evlatlar hakkında süs benzetmesi yapılmıştır: “*Mallar ve evlatlar, dünya hayatının süsüdür...*” (el-Kehf 18/46). Yaratılan her şey gibi süsler de geçicidir fakat onlardaki geçicilik daha bir belirgindir. Bu belirginlikten dolayı yapılan bu süs benzetmesi, mal ve evlatların da fâni olduğunu gayet fasih bir şekilde hatırlatır. Bu nedenle akıllı insanın bunlarla övünmesi ve onlara gereğinden fazla değer vermesi abestir. Bu benzetme, mal ve evlatlarının çokluğuyla övünen insanların bu davranışlarında yanıldıklarını net bir biçimde gösterir.¹²⁰³ Yanılığın ortaya konulmasından sonra düzeltilmesi ve doğrunun gösterilmesi için âyetin devamında “*Bâki kalacak sâlih ameller ise Rabbinin katında, sevap olarak da ümit olarak da daha hayırlıdır*” (el-Kehf 18/46) buyurulmuştur.

¹¹⁹⁸ Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57.

¹¹⁹⁹ Karaca, *a.g.e.*, s. 111.

¹²⁰⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 286-287.

¹²⁰¹ Taberî, *a.g.e.*, XIX, 294.

¹²⁰² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXV, 262.

¹²⁰³ *a.g.e.*, XXI, 131-132.

Kur'ân, genel olarak tüm dünya hayatını bir oyun, eğlence, süs, övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibaret saymıştır.¹²⁰⁴ Bu durum âhiret hayatına kıyasla böyledir, yoksa dünya hayatı âhiret hayatının kazanılacağı bir imtihan sahası olarak çok önemli ve çok değerlidir. Fakat asıl hedefini unutan veya umursamayan insanlar için bu değer gider, yerine oyun, eğlence ve övünme kalır. Dolayısıyla bu yanılığa düşenler için mal ve evlat edinme yarışı; dünyada övünme,¹²⁰⁵ âhirette ise hüsrân¹²⁰⁶ kaynağıdır. Kurtubî, mal ve oğulların dünya hayatının süsü olmasının sebebi olarak malın güzel ve faydalı, oğulların ise güç ve savunma kaynağı olmalarını gösterir. Fakat bunların ait olduğu dünyanın fâni olduğunu unutmamak gerekir. Bu açıdan konuyla ilgili âyetler, bunları elde etmek ve çoğaltmak için insanın kendisini dünyaya kaptırmaması vurgusunu içerir.¹²⁰⁷ Bu nedenle bunların âhirette kişiye bir fayda sağlamayacağını bilen insan, malını Allah yolunda sarf edilecek bir meta ve evladını ise iyi terbiye edilip yetiştirilecek bir emanet olarak görür. Nasıl ki süs bir zaman sonra solar, eskir ve yok olur giderse aynen bunun gibi mal ve evlatlar da insan ölünce onu terk edecektir. Âyetin ifadesiyle insanla beraber âhiret yolculuğuna çıkacak olan sadece sâlih amelleridir.¹²⁰⁸

1.2. CEZANIN ERTELENMESİNİ HAYRA YORMALARI

Dünyada inkâr edenlerin bir kısmının müreffeh bir hayat yaşadıkları, dünya nimetlerinden bol bol faydalandıkları, buna karşın iman eden birçok insanın ise sıkıntılar içinde olduğu görülür.¹²⁰⁹ Bu durum, dünya hayatının Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde işlediğinin bir göstergesidir. Çünkü Allah'ın kuralları (sünnetullah), inanan ve inanmayan herkes için geçerlidir. Allah, bu dünyada her kuluna çalışmasının karşılığını verir.¹²¹⁰ Bu kural, insanların dünyadaki çalışmalarının karşılığı içindir, âhirete taalluk eden amellerinin karşılığı ise dünyada değil âhirette verilecektir. Bazı mü'minler, inkâr edenlerin günahlarına rağmen müreffeh bir hayat sürmelerini,¹²¹¹ kendilerinin ise sâlih amellerine rağmen sıkıntı çekmelerini anlayamamakta ve kâfirlere cezalarının hemen verilmesini beklemektedir. Aynı şekilde inkâr edenler de kendilerine cezanın hemen gelmemesini,

¹²⁰⁴ el-Hadîd 57/20.

¹²⁰⁵ el-Kehf 18/34.

¹²⁰⁶ Nûh 71/21.

¹²⁰⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 291.

¹²⁰⁸ el-Kehf 18/46; es-Sebe' 34/37.

¹²⁰⁹ Merâgî, *a.g.e.*, XXIII, 115-116.

¹²¹⁰ en-Necm 53/39.

¹²¹¹ Âl-i İmrân 2/196-197.

kendileri açısından bir iyilik olarak düşünmekte ve bu durumu gittikleri yolun doğru olduğuna, hiçbir gücün kendilerinden hesap sormayacağına, kıyametin gelmeyeceğine, gelse bile kendilerine azap edilmeyeceğine yormaktadırlar.

1.2.1. Yanılgının Temelleri

İnsan, yaratılışı itibariyle acelecidir. Başta dünya nimetleri olmak üzere birçok şeye çabucak ulaşmak ister. Bunların arasında yapılan iyi veya kötü amellerin karşılığını daha dünyada iken hemen görmek istemesi de vardır.¹²¹² “İnsan, aceleci (bir tabiatta) yaratılmıştır. Size âyetlerimi göstereceğim; benden acele istemeyin.” (el-Enbiyâ 21/37) ve “... İnsan çok acelecidir.” (el-İsrâ 17/11) âyetleri bu gerçeği ortaya koyar. Kur’ân, peygamberlerin kavimlerine hakkı tebliğ ederken kabul etmedikleri takdirde karşılaşacakları azabı hatırlattıklarında inkâr edenlerin; “Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi kendisiyle bizi tehdit ettiğin azabı getir” (Hûd 11/32) diyerek azabın hemen gelmesini isteyecek kadar aceleci olduklarından bahseder. Bu acelecilikleri nedeniyle dünyada işledikleri günahın cezasının hemen gelmemesini, kendi hayırlarına yormakta da gecikmezler. “Mademki azap gelmiyor o halde biz, doğru yoldayız” şeklinde gelişen düşünce, genellikle tüm kâfirlerde görülen bir yanılgıdır ve bu yanılgının verdiği güven ile azabı açıkça istemekten ve onunla alay etmekten de çekinmezler.¹²¹³

Dünyada uğradıkları sıkıntıların sebebi olarak karşılarındaki inkârcı düşmanları gören bazı müslümanlar da Allah Teâlâ’nın bir an önce onları helâk etmesini, cezalarını hemen vermesini isterler. Bunun bir örneği, Mehmet Akif Ersoy’un (1873-1936) savaşlar ve işgaller karşısında perişan olan İslâm beldelerini görünce “Yâ Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabahı?” mısraı ile başlayan meşhur yalvarışında; “Mâdâm ki, ey adl-i İlâhî yakacaktın... Yaksaydın a mel’unları ... Tuttun bizi yaktın!”¹²¹⁴ diyerek zalimlerin cezalarının hemen verilmesini istemesidir.

1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur’ân, bu yanılgıyı düzeltmek için “Rabbin tarafından daha önce söylenmiş bir kelime (hüküm) ve belirlenmiş bir süre olmasaydı, onlar da hemen cezalandırılırlardı” (Tâhâ 20/129) buyurarak azabın âhirete ertelenmesinin önceden konulmuş bir hüküm olduğunu hatırlatır. Beyzâvî de âyette geçen *kelimeden* kastın bu ümmetin azabının âhirete

¹²¹² Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 120.

¹²¹³ el-En’âm 6/58; Hûd 11/8, 32; el-Enbiyâ 21/38; eş-Şuarâ 26/187; el-Ankebût 29/29; el-Ahkâf 46/22.

¹²¹⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Akçağ Yayınları, 7. baskı, Ankara 2017, s. 234-235.

tehir edilme vaadi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca *ecel-i müsemma* yani ömürleri veya azapları için belli bir süre tayin edilmesi de Hz. Peygamber'i inkâr eden kâfirlere toplu bir azabın gelmemesinin bir diğer sebebidir.¹²¹⁵

Bu konuda “*İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz mühletin, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Biz, onlara ancak günahları artsın diye mühlet veriyoruz...*” (Âl-i İmrân 3/178) âyeti açık bir ifade ile mühlet verilme maksadının inkâr edenlerin günahlarının artması olduğunu beyan etmektedir.¹²¹⁶ Aslında bu mühletin verilmesi, Allah'ın bütün insanlık için koymuş olduğu değişmez bir kanundur. Bu kanun, insanların dünyada kendi hür iradeleriyle tercihte bulunup diledikleri amelleri işlemeleri ve sonuçta ceza veya mükâfat görmelerine dayanır. Dolayısıyla Allah'ın, inkârlarına rağmen kâfirlere uzun ömür vererek onları amellerinde serbest bırakmasının hayırlı bir şey olduğu düşüncesi gerçek bir yanılgıdır. Bu âyet, onlara verilen mühletin sadece onların günahlarının artmasına sebep olacağını, bunun da sevinilecek veya övünülecek bir şey olmadığını haber vermektedir. Çünkü insan; kuvvetli bir imana, güzel bir ahlâka ve sâlih bir amele sahipse uzun ömür ve bol servet ona fayda verir. Aksi halde inkârcıların ömürlerinin uzun, servetlerinin çok olması günahlarını arttırmaktan başka bir şeye yaramaz.¹²¹⁷

Kendilerine mühlet verilmesinin hikmetini anlayamayan inkârcılar, yaptıklarından Allah'ın gâfil olduğu yanılgısına da düşmüşlerdir: “*Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanmayasın! O, onları sadece gözlerin dehşetle bakacakacağı bir güne erteliyor.*” (İbrâhîm 14/42). Bu âyet, mazlumlara bir teselli, zalimlere ise korkunç bir tehdittir.¹²¹⁸ Kur'ân, Allah Teâlâ'nın inkârcıların her türlü günahlarından haberdar olduğu gibi bu günahların cezasını da mutlaka vereceğini hatırlatır.¹²¹⁹ Ayrıca amellerin karşılığının hemen verilmesini istemek, o anda verilmemesi halinde bir daha verilemeyeceği korkusu taşıyanların işidir.¹²²⁰ Allah ise kâdir-i mutlak olduğu için ileride ceza verememe gibi bir durum asla söz konusu değildir.

¹²¹⁵ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 61.

¹²¹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 110.

¹²¹⁷ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, I, 722.

¹²¹⁸ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 521.

¹²¹⁹ el-Ankebût 29/4.

¹²²⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 31.

Kötü amellerin karşılığının hemen verilmeyip âhirete ertelenmesi, kişinin tövbe etmesi ve gidişatını düzeltmesi için büyük bir fırsattır.¹²²¹ Kur’ân, âhret gününü şöyle tanıtmaktadır: “Şüphesiz, âhret azabından korkanlar için bunda bir ibret vardır. Bu, insanların (hesap ve ceza için) toplanacakları bir gündür. Bu, herkesin toplanıp bir araya geleceği bir gündür. Ancak Biz onu belirli bir zamana kadar erteliyoruz.” (Hûd 11/103-104). İzzet Derveze (1888-1984), bu âyetteki “belirli bir zamana kadar erteliyoruz” hitabının, inkârcılara önlerinde tövbe etmek için kaçırmamaları gereken kısa fakat çok değerli bir fırsatın -ki bu fırsat kişinin kalan ömrüdür- bulunduğu dair bir uyarı olduğuna vurgu yapmaktadır.¹²²² Aynı şekilde inkârcıların cehenneme atılacağına dair tehdidin yer aldığı Nisâ sûresinin 56. âyetinde “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا”¹²²³ uzak gelecek zamanı ifade eden “سَوْفَ” edatının kullanılması da cehennem ehline kendilerini ıslah etmeleri için mühlet verildiği ve tövbe etmeleri için cezanın geciktirildiği şeklinde yorumlanmıştır.¹²²⁴

Dünya hayatında insanların yaptıkları çeşitli sınavların amacına ulaşabilmesi, sınava tâbi tutulan kişiye yeterli bir sürenin tanınması ile mümkün olur. Hal böyle olunca sonucu sonsuz âhret hayatını belirleyecek olan ilâhî imtihanda insana yeterli sürenin verilmesi ilâhî adaletin gereğidir. Sınavın başında yaptığı bir yanlıştan dolayı kişiyi sınavdan çıkarmak ve onu başarısız saymak bile doğru kabul edilmezken sonsuz âhireti kazanma veya kaybetme imtihanında ilk hatasından dolayı insana hemen ceza/azap verilmesi düşünülemez. Kur’ân, bu hususta şöyle buyurmaktadır: “... Sizi, düşünüp öğüt alacak bir kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı?...” (Fâtır 35/37). Dolayısıyla dünyada her insana düşünüp taşınacağı, yanılığın noktalarını tespit edip düzeltebileceği yeterli süre tanınmaktadır. Azabın, hemen günahların peşi sıra inmemesinin nedeni de budur. Kur’ân’da geçen ve helâk edildikleri haber verilen kavimler ise bu süreyi tamamen kullanmışlar, peygamberleri her ne yaptıysa, her ne dediyse onu inkâr etmişler, sonunda da ibret-i âlem olmak üzere helâk edilmişlerdir. Hz. Nûh’un Allah’a yakarışı insanlara iman etmeleri için her türlü imkânın ve sürenin verildiğinin en açık delildir: “Nûh, şöyle dedi: ‘Ey Rabbim! Gerçekten ben kavmimi

¹²²¹ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 118.

¹²²² İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2. baskı, Kâhîre 2000, III, 536.

¹²²³ “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri biz ateşe atacağız ...”

¹²²⁴ Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, V, 167.

gece gündüz demeden davet ettim. Fakat benim davetim ancak onların kaçışını artırdı. Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her davet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler. Sonra ben onları açık açık davet ettim. Sonra, onlarla hem açıktan açığa hem de gizli gizli konuştum.” (Nûh 71/5-9).

İnkârcılara verilen bu fırsat, bazen onların gerçeği görmelerine ve imana dönmelerine zemin hazırlar. Böylece iman etmeye meyyal olanlar bu zaman diliminde iman eder. Örneğin Hz. Peygamber’in tebliğine başladığı ilk günlerde onu inkâr edenler hemen helâk edilseydi, müslüman olacak hiç kimse kalmazdı. Azabın Kureyşli müşriklerden uzak tutulduğu bu mühlet döneminde birçok müşrik, müslüman olmuştur. Örneğin Ömer b. Hattâb, Hâlid b. Velîd, Amr b. As ve Ebû Süfyân gibi birçok sahâbî baştan tevhide reddetmişler, fakat zamanla hakka gönülleri ısınıp İslâm’a teslim olmuşlardır. Bazı müşriklerin ise soyundan gelenler müslüman olmuşlardır.¹²²⁵ Kur’ân, bu hakikati şöyle ifade eder: *“Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları belirli bir süreye kadar erteler ...”* (en-Nahl 16/61). Dolayısıyla cezaların ertelenmesi, inkârcıların iman etmesine, günahkârların da tövbe etmesine zaman tanıdığı için büyük bir lütuftur. *“... Şüphesiz, Allah’ın belirlediği vakit gelince ertelenmez. Keşke bilseydiniz.”* (Nûh 71/3) âyeti ise verilen bu mühletin ve kalan vakitlerin iyi değerlendirilmesi gerektiğini, çünkü belirlenen vakit geldiğinde artık herhangi bir ertelemenin söz konusu olmayacağını hatırlatır. Tüm bu âyetlerle, ilâhî iradenin belirlemiş olduğu vade dolmadıkça inkârcıların kökünü kazıyan bir cezanın gelmeyeceği bildirilmiş ve mü’minlerin İslâm mesajının hedefine ulaşması için bu tür beklentilere bel bağlamak yerine, karşılaştıkları zorluklara katlanmaları, sürekli ibadet bilinci ve cihad disiplini içinde tebliğ mücadelesine devam etmeleri istenmiştir.¹²²⁶

1.3. HESAP GÜNÜNDEN GÂFİL OLMA YANILGISI

Gaflet, dikkat ve hafıza azlığından dolayı insanı yanılığa düşüren bir sebeptir.¹²²⁷ Cürcânî, gafletin; nefsin isteklerinin peşinden gidilmesi, vaktin boşa geçirilmesi

¹²²⁵ Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 7.

¹²²⁶ Kahraman ve dğr., *a.g.e.*, III, 660.

¹²²⁷ Râgıb, *el-Müfredât*, s. 362.

ve bir şeyin akla, hatıra getirilmemesi şeklinde üç değişik manasının olduğunu belirtir.¹²²⁸ Yanılgıya konu olan gaflet, kişinin akıldan çıkarmaması ve ihmal etmemesi gereken bir konuyu ihmal etmesidir.¹²²⁹ Bu manadaki gaflette kişinin iradesi söz konusu olduğu için basit unutmadan farklıdır. İnsanların doğru yolu terk edip sapıtmalarının en önemli

nedenlerinden biri de gaflettir.¹²³⁰ Unutmak, irade dışı olduğunda mazur görülebilir¹²³¹ fakat bir şeye/duruma karşı ilgisizlik ve önemsememek tarzında geliştirilen bir tutum sonucu meydana geliyorsa kişi bu tutumundan doğan sonuçlara katlanmak zorundadır. Çünkü gaflet, bilinçli bir unutma ve ilgisizliktir. Bu türden bir gafletin de helâk sebebi olduğu şöyle hatırlatılır: “*Bu yüzden onlardan intikam aldık. Âyetlerimizi yalanlamaları ve onları umursamamaları sebebiyle kendilerini denizde boğduk.*” (el-A‘râf 7/136).

Kur‘ân‘da insanların hesap gününün gelmesi konusunda gaflet içinde oldukları, bazılarının o günün geleceğine inanmadıkları, inananların birçoğunun ise o güne yeteri kadar hazırlanmadıkları ve insanların asıl bu hazırlığa dikkat etmeleri gerektiği haber verilir.¹²³² Âhirete inanmamak ve bir gün hesaba çekileceğini hesaba katmadan yaşamak sonuçları itibariyle felaketle neticelenecek büyük bir yanılgıdır.

1.3.1. Yanılgının Temelleri

Kur‘ân, insanların âhîret konusunda gâfil olduklarını “*Onlar, dünya hayatının ancak dış yönünü bilirler, âhîret konusunda ise tamamen gâfildirler*” (er-Rûm 30/7) diyerek haber vermekte ve düştükleri bu gafletten kurtulmaları için onları şöyle uyarılmaktadır: “*İnsanların hesaba çekilmeleri yaklaştı. Hâlbuki onlar gaflet içinde yüz çevirmekteler.*” (el-Enbiyâ 21/1). Mukâtil b. Süleyman‘ın bu âyetteki insanların Mekkeli müşrikler olduğunu söylemesine karşın,¹²³³ İmam Mâtûrîdî, âyetin müslümanları da kapsadığını, çünkü Ehl-i İslâm‘ın da bazen hesaba çekileceği gerçeğinden gaflete düşebileceğini kaydetmektedir. Tabii ki müslümanların gafleti, kâfirlerde olduğu gibi hesaba ve hesap gününe iman

¹²²⁸ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 136.

¹²²⁹ Şa‘râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru Şa‘râvî*, Dâru Ahbârî‘l-yevm, Kahire 1991, V, 9476.

¹²³⁰ el-A‘râf 7/146.

¹²³¹ el-Bakara 2/286; el-Kehf 18/24, 61, 63, 73.

¹²³² en-Nisâ 4/38; el-En‘âm 6/12, 113, 150; Yûnus 10/92; Hûd11/17; Meryem 19/39; en-Neml 27/4; el-Mü‘min 40/59; eş-Şûrâ 42/18; el-Haş, 59/18.

¹²³³ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, III, 70.

etmemekten kaynaklanan bir gaflet değil, bazı zamanlarda arzu ve isteklerinin galip gelmesinden dolayı meydana gelen geçici bir gaflettir.¹²³⁴ İnkâr edenlerin gafleti, dinin aslı ve zirvesi olan ulûhiyete iman konusunda olurken, inananların gafleti dinin getirdiği ahkâmı uygulama noktasında olmaktadır.¹²³⁵

Gafletin oluşma sebepleri arasında dünya sevgisi, hevâ ve hevâse düşkünlük, mal biriktirme hırsı, cimrilik, her konuda sonucu düşünmeden aşırılığa kaçma sayılabilir. Kur'ân, gaflet içinde olan insanların aynı zamanda bu sayılan konularda da zaafplarının olduğunu vurgular.¹²³⁶ Özellikle dünya sevgisi ve mal biriktirme arzusunun aşırı safhalara ulaşması, insanda âhiret inancını zayıflatır hatta yok eder. Kur'ân, “*o kişi, malının kendisini ebedileştirdiğini sanır*” (el-Hümeze 104/3) buyurarak bu durumda olan kişilerin dünyada ebedî olarak yaşayacaklarını zannettiklerini haber vermiştir. Beyzâvî, bu âyetin mal sevgisi nedeniyle düşülen gafletin ölümü unutturmaması ve ölümü hesaba katmayan yani âhirette hesap verme düşüncesi olmayan bir kimse gibi davranılmaması konusunda bir uyarı olduğunu söyler.¹²³⁷ Bu yanılgıya kapılan insan, aynı zamanda malın sağladığı rahatlığın ve bolluğun sonsuza dek sürmesi ve hatta eğer âhiret varsa orada da aynı nimetlerin kendisine verilmesi gerektiği şeklinde ikinci bir yanılgıya da düşebilmektedir.¹²³⁸

Sıkıntıdan sonra gelen rahmet ve bolluk, kişiyi hesap gününe karşı gaflete sürükleyebilir. “*Andolsun! Başına gelen bir zarardan sonra kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırsak mutlaka ‘Bu benim hakkımdır, Kıyametin kopacağını da sanmıyorum...*” (Fussilet 41/50). Sıkıntı anında bol bol dua eden kul, rahmet ve bolluğa nail olunca bunların Rabbi tarafından ihsan edildiğini hemen unutturur ve “zaten bu benim hakkımdır, ben bunu üstünlüğüm ve çalışmam sayesinde kazandım” der. Böyle demesinin nedeni ise bu nimetlere kendisinde bulunan bir liyakat sebebiyle nail olduğuna inanması ve bu durumun kendisinden hiçbir zaman ayrılmayacağını zannetmesidir.¹²³⁹

¹²³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, VII, 325; Aynı görüş için bkz. Endelüsî, İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2001, IV, 73.

¹²³⁵ Şa'râvî, *a.g.e.*, V, 9476-8478.

¹²³⁶ Yûnus 10/7; el-Kehf 18/28; el-Mü'minûn 23/63.

¹²³⁷ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 621.

¹²³⁸ el-Kehf 18/34-36.

¹²³⁹ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 356.

İşte bu rahatlığın verdiği gaflet ile hesaba çekileceğini unuttur ve âhiret gününün geleceğinden şüphe eder.¹²⁴⁰

1.3.2. Yanılığının Düzeltilmesi

İnsanların dünyada ahlâklı, başkalarının hak ve hukuklarına saygılı olmalarının en büyük garantisi Allah'a ve hesap gününün varlığına inanmalarıdır.¹²⁴¹ Kur'ân, insanların çoğunun âhiretin gelip çatacağından ve hesap vereceklerinden gaflete düşmeleri nedeniyle çok sık ölüme, haşra, insanların mutlaka hesaba çekileceğine yani âhiret inancına vurgu yapar. Bu vurgu o kadar yoğundur ki Râzî, Kur'ân'ın ispat etme hususunda en çok üzerinde durduğu üç konunun tevhid, nübüvvet ve âhiret inancı olduğunu zikreder.¹²⁴²

Kuşeyrî (ö. 465/1072), insanın dünyalıklara ve hevâlara dalması neticesinde meydana gelen bu gafletten ölüm anında uyanacağını hatırlatır.¹²⁴³ Bu açıdan insana âhirette “*Andolsun ki sen bundan gâfil idin. Şimdi gaflet perdeni açtık, artık bugün gözün keskin-dir*” (Kâf 50/22) denilir. Fakat önemli olan ölüm gelmeden önce gafletten uyanmak, hesaba çekileceği gerçeğinin her an farkında olmak ve hayatını ona göre düzenlemektir. Bunun için Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'den tüm insanları; “*Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gâfil idik. Hatta biz zalim kimseler imişiz*” (el-Enbiyâ 21/97) dememeleri için “*onları, gaflet içinde bulunup iman etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar*”masını istemiştir (Meryem 19/39). Müslümanlar da dinî konulardaki kısa süreli gafletlerinden dolayı bu âyetlerdeki uyarılara muhatap olmaktadır.

Birçok âyette de işaret edildiği üzere doğal felaketler,¹²⁴⁴ insan hayatını tehdit eden tehlikeli durumların başa gelmesi ve kurtuluş yollarının kapanması onun gafletten uyanmasına yardımcı olan etkenlerdendir. Böyle durumlarda kişi, bunlardan kaçışın ancak Allah'a sığınmakla mümkün olabileceğini anlayarak kendisini saran tehlikelerden kurtulmak için tüm benliğiyle Allah'a dua edip O'ndan yardım dilemeye yönelir. Böylece gaflet uykusundan uyanır ve gerçeği görür. Fakat insanoğlunda bu uyanıklık hali uzun süre devam etmez ve eğer kişi, uyanık kalmaya kendini zorlamaz ise tekrar gaflete dala bilir. Kur'ân, gaflete düşmemek ve düştükten sonra kurtulmak için öncelikle insanların

¹²⁴⁰ Fussilet 41/54.

¹²⁴¹ Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 95.

¹²⁴² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 76.

¹²⁴³ Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Letâ'ifu'l-işârât*, tah. İbrâhim Besyûnî, Merkezu Tahkiki't-turâs, Kâhire 1981, II, 491.

¹²⁴⁴ el-En'âm 6/63; Yûnus 10/22; el-İsrâ 17/67-69; ez-Zümer 39/49.

hem yaratıcı hem de yaratılmışlar hakkında sağlam bilgilere ulaşmalarını istemekte, “nereden geldik, nereye gidiyoruz?” sorularının cevabını bularak devamlı bir uyanıklık hali yaşamalarını salık vermektedir. Bu uyanıklık halini sağlamanın yolunu da “*Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret ve gâfillerden olma*” (el-A‘râf 7/205) buyurarak gösterir.

İnsanın, gafletten kurtulması ve uyanıklık halinin devamlılığını sağlması için âhirette hesaba çekilmeden önce dünyada iken nefsinin hesaba çekmesi, kendini gaflete davet eden ortamlardan ve arkadaşlardan uzak durması¹²⁴⁵ ve her daim zikirle meşgul olması gerekir.¹²⁴⁶ Gafletten kurtulmanın bir diğer yolu ise öğüt almaktır. Kur‘ân, öğüt veren bir peygamberleri olmadığı için gaflete düşen kavimlerden bahseder.¹²⁴⁷ Bu açıdan peygamberler ve vahiy, gaflete düşen insanlık için birer öğüttür.¹²⁴⁸ Hz. Peygamber‘e devamlı öğüt vermesinin emredilmesi, gafletten uyanmanın ancak bu yolla mümkün olacağına bir delildir.¹²⁴⁹ Öğüt alma, sözle olabileceği gibi insanın çevresinde bulunan Allah‘ın varlığına, birliğine ve kudretine ait delilleri tefekkür etmesiyle de olabilir.¹²⁵⁰

¹²⁴⁵ el-A‘râf 7/199.

¹²⁴⁶ Nesefi, *a.g.e.*, III, 729.

¹²⁴⁷ Yâsîn 36/6.

¹²⁴⁸ Âl-i İmrân 3/138; el-Mâide 5/46; el-A‘râf 7/2, 145; Yûnus 10/57; Hûd 11/120; en-Nûr 24/34.

¹²⁴⁹ en-Nisâ 4/63; Kâf 50/45; et-Tûr 52/29; el-A‘lâ 87/9; el-Gâşiye 88/21.

¹²⁵⁰ el-Bakara 2/164; er-Ra‘d 13/4; en-Nahl 16/12; er-Rûm 30/24.

2. MÜSLÜMANLARIN YANILGILARI

2.1. İLÂHÎ İMTİHAN HAKKINDAKİ YANILGILARI

İslâm'a girmek için Allah'ın bir tek ilâh olduğuna ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna inanmak ilk şarttır. Fakat inanmak kişiyi sadece müslüman yapmakla kalmaz aynı zamanda ona birtakım sorumluluklar da yükler. Bunları belirleme yetkisi ise sadece Allah'a ve Resûlüne aittir. Bazı müslümanlar sadece iman etmekle, bazıları ise sadece dinin bazı emir ve yasaklarına uymakla sorumluluklarının bittiği, Allah'ı razı ettikleri ve dolayısıyla da cenneti hak ettikleri şeklinde bir yanılığa düşmüşlerdir. Böyle bir yanılığın var olduğunu Kur'ân'ın iman etme, cennete girme ve sorumluluktan kurtulma konularındaki ısrarlı uyarılarından anlamaktayız.

2.1.1. Yanılığın Temelleri

Bu yanılığın temelinde bir dini kabul etmenin, onun iman şartlarını kabul etmekle tamama erdiği düşüncesi yatar. Hâlbuki her dinin, hatta basit bir fikrin bile zihnen ve kalben kabulünden sonra insanda birtakım davranışlara dönüşmesi beklenir. Çünkü insan salt düşünceden ibaret bir varlık değildir. Düşünceler, eyleme dönüşür ve hayat bu minval üzere devam eder. İslâm dini de imandan sonra müntesiplerinden hayatlarını dinin emir ve yasaklarına uygun olarak tanzim etmelerini yani kısaca sâlih amel işlemelerini ister. Bunların neler olduğu Kur'ân ve sünnette belirlenmiş ve açıklanmıştır. Artık bir müslümanın tabiri caizse işine gelen veya hoşuna giden amelleri işlemesi, diğerlerini terk etmesi düşünülemez. Dolayısıyla bu yanılığ, insanın diliyle 'ben müslüman oldum' demesinin yeterli olduğuna, bu sözle imanın gereklerini yerine getirdiğine, dolayısıyla cennete ve Allah'ın rızasına erişeceğine dair son derece hatalı bir düşünceye dayanır.¹²⁵¹

Bu yanılığın bir diğer sebebi ise insanların Allah'ın merhametinin genişliğine aldanmalarıdır. Muhakkak ki Allah Teâlâ sonsuz merhamet sahibidir fakat sünnetullah gereği iman etmeyen ve imanın gereklerini yerine getirmeyen kullarına da hesap soracak ve gerekli cezayı verecektir. Bu gerçeği göz ardı eden insanlar için şu âyet gayet manidardır: "... O aldatıcı (şeytan) Allah hakkında sizi aldatmasın." (Lokmân 31/33). İmam Mâtürîdî, şeytanın insana "muhakkak ki Allah kerîmdir, rahîmdir, cömerttir, size azap etmez" diyerek veya "Allah zengindir, her şeye gücü yetendir, O, bir şeyi emretmez, bir şeyi de yasaklamaz, çünkü emreden ve yasaklayanlar ancak muhtaç kişilerdir, fakat

¹²⁵¹ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 483.

zenginler emretmez” veya buna benzer bir takım vesveselerle aldattığını hatırlatır.¹²⁵² Beyzâvî ise bu aldatmayı şeytanın tövbeyi geri bıraktırıp günah işlemeye karşı cesaretlendirmesi olarak açıklar.¹²⁵³ Bu vesveselere kapılan bazı müslümanlar da sadece iman etmekle cennete girebileceklerini, dinin diğer emir ve yasaklarından hesaba çekilmeyeceklerini düşünebilir. Amel etmeksizin mücerret iman etmenin yeterli geleceği düşüncesinin insanı felakete sürükleyebileceği gayet açıktır.¹²⁵⁴ Çünkü amel, imanın koruyucu kalkanıdır. Amel olmadan imanın korunabilmesi oldukça zordur.

2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Bazı mü'minler benimsedikleri iman sayesinde hiçbir zorluk, sıkıntı ve güçlük çekmeden rahatlıkla cennete gireceklerini sanabilirler. Fakat bu, insanların ve dünyanın imtihan amacıyla yaratılması hikmetine ters bir düşüncedir.¹²⁵⁵ İman, tabiatı gereği zor bir şey değildir, çünkü o, gerçeği bilmek ve tasdik etmektir. Ona sadece inanmak veya ikrar etmek yönüyle bakıldığında kolay ve zahmetsizdir. Doğru söylemek ile yalan söylemek, hakkı bilmekle batılı bilmek arasında zahmet açısından bir fark yoktur. Gerçek hayatta insana yüklediği sorumluluklar açısından ise iman, beşerî arzulara ve insan tabiatına muhalefet etmektir.¹²⁵⁶ Bir şeye inanmanın, devamında sorumluluklar getireceğini bilen Mekke müşrikleri, bu yüzden Hz. Peygamber'e iman etmemişlerdi. Eğer imanın amellere yansımaları olmasaydı müşrikler, kelime-i şehâdeti hemen telaffuz ederlerdi fakat onlar, devamındaki sorumlulukları kabul etmedikleri için savaşı dahi göze aldılar. Hal böyleyken kelime-i şehâdeti ikrar eden bir müslümanın imtihana çekilmeden sadece “iman ettim” demekle razı olunan bir kul olacağını ve cennete girivereceğini düşünmesi büyük bir yanılgıdır.

Kur'ân, imtihan konusunda düşülen yanılgıyı şöyle ifade eder: “*İnsanlar, ‘inandık’ demekle, imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir.*” (el-Ankebût 29/2-3). Bu âyeti, “bedenî ve malî birtakım mükellefiyetlerle imtihan olunmadan sırf ‘inandık’ demekle bırakılacağını mı sanıyorlar?” şeklinde açıklayan Râzî'ye göre insanlardan istenen, ibadettir. İbadetlerin en önemli gayesi ise kulda muhabbetullahın gerçekleşmesidir. Kalbi Allah sevgisi ile dolup taşan kimse, Allah

¹²⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, VIII, 323.

¹²⁵³ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 232.

¹²⁵⁴ Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 363.

¹²⁵⁵ el-Mülk 67/2; ez-Zâriyât 51/56.

¹²⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, II, 111.

katında en büyük dereceyi alır. Fakat Râzî'ye göre bunun gerçekleşmesi için kalbin ter-cümanı olan dilin ve dili tasdik eden bedenın diğer uzuvlarının, kişinin imanına şahit ol-ması gerekir. Can ve malın Allah yolunda harcanıp, amellerde Allah Teâlâ dışındaki her şeyi bir tarafa bırakarak bu şahitlerin tezkiye edilmesi gerekir.¹²⁵⁷ Dolayısıyla bu âyet, insanın imtihandan geçirilmeden, imtihanında sebat etmeden ve bu sınavdan arınmış, kalbi berraklaşmış olarak çıkmadan sırf böyle bir iddiada bulunmasının yani 'iman etik' demesinin yeterli olmayacağını hatırlatır.¹²⁵⁸ Çünkü iman iddiasında bulunanların bunu ispat etmeleri gerekir. Nitekim "*Allah, pisi temizden ayırıcaya kadar mü'minleri içinde bulunduğunuz şu durumda bırakacak değildir ...*" (Âl-i İmrân 3/179) şeklindeki ilâhî buy-ruk ile mü'minlerin Allah yolunda can ve mallarıyla sınanacakları, böylece kalblerinde olana kendilerinin de doğrudan vâkıf olacakları beyan edilmiştir.¹²⁵⁹ Çünkü münafıklar, Allah yolunda mal ve can feda etmek gibi zorlu bir ameli asla kabullenemezken, samimi müslümanlar, bu fedakârlığı hakkını vererek yaparlar.¹²⁶⁰

İman, mücerret bir iddia ve temenni değildir. İnsanın iman konusunda doğru veya yalan söylediğini ortaya çıkaran amelleridir: "*Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelen-ler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber mü'minler, 'Allah'ın yardımı ne zaman?' diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğ-ramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı pek yakındır.*" (el-Bakara 2/214). Bu âyet, önemli bir noktaya dikkati çekerek mücerret iman sözü ile cennete girilemeye-ceğini, imanın gereğinin mutlaka yerine getirilmesi ve bu yolda her türlü meşakatlere katlanarak ilâhî emirlere uygun bir hayatın yaşanması gerektiğini haber vermektedir.¹²⁶¹ Bu yoldaki zorluklara ve nefsin hevâ ve isteklerine göğüs germenin sonunda ise Allah'ın ikramına nail olmak vardır.¹²⁶² "*Nice peygamberler var ki, kendileriyle beraber birçok Allah dostu çarpıştı da bunlar Allah yolunda başlarına gelenlerden yılmadılar, zaafa düş-mediler, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever.*" (Âl-i İmrân 3/146). Kur'ân, bu ko-nuda daha önce yaşamış ve dinleri uğruna işkenceler ve çeşitli sıkıntılar çekmiş ümmet-lerden örnekler verir. Ateşlerde yakılan Ashab-ı Uhdûd,¹²⁶³ iman ettikleri için Firavun

¹²⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXV, 29.

¹²⁵⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, V, 2719-2720.

¹²⁵⁹ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 119.

¹²⁶⁰ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 192.

¹²⁶¹ Ömer Çelik, *Hakk'ın Daveti* I, 279-280.

¹²⁶² Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 116.

¹²⁶³ el-Burûc 85/4-8.

tarafından el ve ayakları çaprazlama kesilen sihirbazlar,¹²⁶⁴ mağaraya saklanmak zorunda kalan Ashab-ı Kehf,¹²⁶⁵ inkârcılar tarafından hunharca katledilen Habib-i Neccâr¹²⁶⁶ en dikkat çekici örneklerdir. Bu örnekler ve “*Cennet nefse hoş gelmeyen şeylerle, cehennem de nefsin hoşlandığı şeylerle kuşatılmıştır*”¹²⁶⁷ hadisi ve aynı konudaki diğer hadisler¹²⁶⁸ göstermektedir ki cennete giden yol, bu sıkıntılara sabretmekten geçmektedir.¹²⁶⁹

Zemahşerî, peygamberlerin belalara karşı sebat, sabır ve kendine hâkim olma konusunda insanların en üstünleri olduklarını hatırlatıp, onların bile sabırlarının kalmayıp, imdat isteyecek duruma gelmelerini, sıkıntının son raddeye geldiğinin bir işareti olarak kabul eder.¹²⁷⁰ Râzî de bu yorumu tefsirinde aktardıktan sonra âyetin takdirinin şu şekilde olacağını kaydeder: “Onların bu sıkıntılı durumu, Allah’ın yardımının kendilerine gelinceye kadar sürmüş ve uzun süren belâlar, onları dinlerinden çevirememiştir. Ey müslümanlar topluluğu, sizler de bu şekilde olun ve hakkı isteme konusunda eziyet ve sıkıntılara katlanın, çünkü Allah’ın yardımı yakındır, muhakkak gelecektir.”¹²⁷¹

Kur’ân, imanın kuru bir iddia olmadığını, iman eden mü’minlerin muhakkak imtihandan geçirileceğini haber verir. Ayrıca onları, karşılaştıkları eziyetler ne kadar ağır olursa olsun davalarına sınıksız sarılmaya, onu müdafaa etmeye ve bu uğurda karşılaştıkları zorluklara sebat etmeye teşvik eder. Allah’ın rızasının ancak gayretle, emekle, sabırla ve kendini tamamen Allah’ın emir ve yasaklarına teslim ederek elde edilebileceğini ilan eder. Ayrıca mü’minlere ileride karşılaştıkları zorlukları haber verir ve nefislerini sabra alıştırmalarını ister. Önceki mü’minlerin ve onların peygamberlerinin de aynı imtihánlarla karşılaştıkları vurguyarak sonunda Allah’ın yardımının mutlaka geldiği haber verir ve bu yardımın da ancak sabır ve fedakârlıkla kazanılabileceği hatırlatır.¹²⁷²

Sonuç olarak kim Hakk’ı kabul eder ve o yolda yürürse muhakkak ki imanının samimiyeti hususunda imtihan edilecektir. İmtihánı başarı ile geçip yüksek manevî derecelere

¹²⁶⁴ el-A’râf 7/123-126; Tâhâ 20/71; eş-Şuarâ 26/49.

¹²⁶⁵ el-Kehf 18/9-26.

¹²⁶⁶ Yâsîn 36/13-27; Bkz. Begavî, Ebu Muhammed Ferrâ, *Me’âlimü’t-tenzil*, tah. Heyet, Dâru Tayyibe, Riyad 1409, VII, 13.

¹²⁶⁷ Müslim, “Cennet”, 1; Buhârî, “Rikâk”, 28.

¹²⁶⁸ Bkz. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 22; Tirmizî, “Cennet”, 21.

¹²⁶⁹ İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1984, I, 232.

¹²⁷⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 126; Ayrıca Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 95.

¹²⁷¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, VI, 21.

¹²⁷² Derveze, *a.g.e.*, VI, 375-376.

erişmek ise ancak dünyanın lezzetlerini terk etmekle ve meşakkatlerine sabretmekle mümkündür.¹²⁷³ Dolayısıyla imtihanın şiddetli ve zor zamanı geldiğinde azim gösterip sabreden mü'mine zahmetler rahmet, meşakkatler rahatlık olur. Bu zorlu süreci düşmanlara karşı zafer kazanma ve iç âlemindeki tüm hastalıklara şifa bulma mükâfatları takip eder.¹²⁷⁴

2.2. ŞEHİTLERİN DURUMU HAKKINDAKİ YANILGILARI

İnsan dünyadaki maddî varlığını sürdürebilmesi için birtakım ihtiyaçlarını karşılamak ve bedenini ölümle sonuçlanabilecek tehlikeli durumlardan korumak zorundadır. Bunu sağlamak için alınan tedbirler ve sergilenen davranışlar, insanların yaratılışlarından getirdikleri kendini koruma içgüdüsünün doğal bir sonucudur. Ayrıca bu, insan neslinin devam edebilmesi için de gerekli bir duygudur. Her insan gibi müslümanlar da bu duyguya sahiptir. Fakat İslâm, ölüm gerçeğine yeni bir boyut getirmiş ve müşriklerin ölümden sonra yok oluşun geldiği inancına¹²⁷⁵ karşı âhiret hayatının varlığına ve ölümün yok oluş değil sadece dünya ve âhiret hayatı arasındaki geçiş kapısı olduğuna ve ondan kaçışın olamayacağına vurgu yapmıştır. Bu vurgu, Kur'ân'da sık sık hatırlatılmış,¹²⁷⁶ ölümün ne denli bir gerçek olduğu konusunda bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) örnek gösterilmiştir: “(Ey Muhammed!) Şüphesiz sen öleceksin ve şüphesiz onlar da ölecekler.” (ez-Zümer 39/30). Dolayısıyla kaçınılmaz bir gelecek olan ölümün Allah yolunda olması durumunda verilecek büyük mükâfatın hatırlatılması, müslümanları cihada teşvik etmekte ve ayrıca şehide verilecek olan bu mükâfatlar, geride kalan yakınlarına büyük bir sabır ve huzur vermektedir. Fakat bu müjdelerin verilmesinden önce bazı münafıkların da telkinleriyle müslümanlarda sonunda ölüm olabilecek cihada karşı bir çekingenlik meydana geldiği anlaşılmaktadır.

2.2.1. Yanılgının Temelleri

Bu yanılgının temelinde insanın hayata ve onun devamını sağlayan sebeplere karşı duyduğu büyük sevgi ve istek yatmaktadır. Kur'ân, “Hayır! Siz dünyayı seviyorsunuz ve âhireti bırakıyorsunuz.” (el-Kıyâme 75/20-21) âyeti ile hayata; “Malı da pek çok seviyorsunuz.” (el-Fecr 89/20) âyeti ile de yaşamın devamını sağlayan mala karşı olan sevgisini

¹²⁷³ Ebüssuûd, *a.g.e.*, I, 215.

¹²⁷⁴ Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır, *Teyşîru'l-kerîmi'r-rahmân fi tefsîri kelâmi'l-Mennân*, tah. Sa'd b. Fevâz, Dâru İbn Cevzî, Riyad 1422, I, 158.

¹²⁷⁵ ed-Duhân 44/34-35.

¹²⁷⁶ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/144, 168, 185; en-Nisâ 4/78; el-En'âm 6/61; el-Enbiyâ 21/34-35; el-Ankebût 29/57; es-Secde 32/11; el-Ahzâb 33/16; Kâf 50/19; el-Vâkıa 56/60.

hatırlatır. Dolayısıyla Allah yolunda bile olsa ölmenin kerih görülmesinde dünya sevgisi ve uzun yıllar yaşama arzusu önemli bir etkidir. Kur'ân, bazı insanların özellikle de yahudilerin tüm ilâhî değerleri ayaklar altına alarak hayata bağlanmalarını kınamaktadır.¹²⁷⁷ Yahudiler gibi münafıklar da ölüme karşı çok mesafeli bir duruş sergilemişler ve ölüm sebebi olarak gördükleri savaşa katılmadıkları gibi müslümanları da etkileyerek engellemeye çalışmışlardır. Münafıklar, sefere çıkan müslümanlar hakkında “*Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi*” (Âl-i İmrân 3/156) ve “*Eğer bize uysalardı, öldürülmezlerdi*” (Âl-i İmrân 3/168) diyerek ölümü ve ölümün gerçekleşme şartlarını anlamadıklarını ortaya koymuşlardır. Bazı müslümanların, bunlardan etkilenerek cihada çıkma konusunda tereddüt yaşadıkları Kur'ân'ın ölüm, şehâdet ve uhrevî mükâfatlar konusunda yaptığı ısrarlı uyarılarından anlaşılmaktadır.

2.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'ân'da bu yanılgının düzeltilmesi üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, her canlının mutlaka eceli gelince öleceği,¹²⁷⁸ bu ölümün Allah'ın takdiri ile gerçekleşeceği¹²⁷⁹ ve ölümden kaçışın asla mümkün olamayacağı¹²⁸⁰ bilinci yerleştirilmiştir. İkinci aşamada müslümanlardan cihad etmeleri¹²⁸¹ ve Allah yolunca mallarını ve canlarını feda etmeleri istenmiştir.¹²⁸² Son aşamada ise cihad meydanlarında Allah'ın rızasını elde etmek arzusuyla canlarını seve seve veren mücahitlerin öldükten sonraki durumları açıklanarak Allah yolunda öldürülme konusunda müslümanlarda oluşan tüm yanılgılar bertaraf edilmiştir.

Allah, kendi yolunda cihad edip öldürülen müslümanlara vereceği mükâfatlar arasında; bağışlanma ve rahmete gark olma,¹²⁸³ ecirler ve nurlara nail olma,¹²⁸⁴ Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberler, sıddıklar ve sâlihlerle bir arada olma,¹²⁸⁵ güzel bir rızık,¹²⁸⁶ büyük bir mükâfat¹²⁸⁷ ve günahların örtülmesi¹²⁸⁸ vardır. Ayrıca Allah'a

¹²⁷⁷ el-Bakara 2/94-96.

¹²⁷⁸ Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57.

¹²⁷⁹ Âl-i İmrân 3/145.

¹²⁸⁰ en-Nisâ 4/78.

¹²⁸¹ el-Mâide 5/35; el-Enfâl 8/39; et-Tevbe 9/86; el-Hac 22/78.

¹²⁸² en-Nisâ 4/95; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/20, 41, 44, 81, 88; el-Hucurât 49/15; es-Saf 61/11.

¹²⁸³ Âl-i İmrân 3/157.

¹²⁸⁴ el-Hadîd 57/19.

¹²⁸⁵ en-Nisâ 4/69.

¹²⁸⁶ el-Hac 22/58.

¹²⁸⁷ en-Nisâ 4/74; Âl-i İmrân 3/195.

¹²⁸⁸ Âl-i İmrân 3/195.

verdikleri sözü yerine getiren şehidlere¹²⁸⁹ yaptıkları amellerin asla boşa gitmeyeceği¹²⁹⁰ ve içinden ırmaklar akan cennetlere konulacakları¹²⁹¹ müjdesi verilmiştir. Dolayısıyla dünyada ölüm korkusuyla cihadı terk eden kişi, gelecekte arzuladığı dünya nimetlerine belki ulaşır, belki de ulaşamaz. Ulaşsa bile zaten bu nimetler geçicidir. Fakat şehid olanlar, kesinlikle yukarıda sıralanan âhîret nimetlerine erişeceklerdir.¹²⁹² Hz. Peygamber, bu nimetlerin şehidler üzerindeki etkisini şöyle anlatır: “*Şehid hariç cennete giren hiçbir kimse, dünya üzerindeki her şey kendisine verilse bile, yine de dünyaya dönmek istemez. O, göreceği ikramdan dolayı tekrar dünyaya dönüp on defa daha şehid olmayı temenni eder.*”¹²⁹³ Ayrıca Hz. Peygamberimiz de şehid olmayı çok arzuladığını ifade etmiştir. “*Muhammed’in nefsi, kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, Allah yolunda savaşmak ve öldürülmek, sonra savaşmak ve yine öldürülmek, sonra yine savaşmak ve öldürülmek isterdim.*”¹²⁹⁴

Râzî, Uhud savaşında münafıkların “Cihad, öldürülme nedenidir ve bu hoş bir şey değildir. Bu yüzden cihaddan uzak durmak gerekir” şeklinde konuşarak savaşa katılmak isteyenleri geri bıraktıklarını hatırlatarak ölümün ve öldürülmenin ancak Allah’ın takdiriyle meydana geleceğini, dolayısıyla bu yanılığa neden olan düşüncelerin bâtil olduğunu kaydetmiştir.¹²⁹⁵ Böyle düşünenlere; “*Eğer doğru söyleyenler iseniz kendinizden ölümü savın*” (Âl-i İmrân 3/168) diyerek ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunu ve sadece Allah’ın yaşatıp öldürdüğünü bildirmiştir.¹²⁹⁶ Bu noktada “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümlerinden sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar...*” (Âl-i İmrân 3/169-170) ayeti ise mü’minlerin şehidler hakkındaki yanılıklarını düzeltmiştir. Zemahşerî, âyetteki *sanma* ifadesinin muhatabının Hz. Peygamber (s.a.s) veya böyle sanan herkes olabileceğini söyler.¹²⁹⁷ Bu yorumdan münafıkların fitnelerinden etkilenebilecek müslümanların da böyle bir yanılığa düşmemeleri hususunda uyarıldıkları anlaşılmaktadır.

¹²⁸⁹ eI-Ahzâb 33/23.

¹²⁹⁰ Muhammed 47/4.

¹²⁹¹ Âl-i İmrân 3/195; et-Tevbe 9/111.

¹²⁹² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 90.

¹²⁹³ Buhârî, “Cihâd”, 6; Müslim, “İmâre”, 108, 109; “Nesâî, “Cihâd”, 33.

¹²⁹⁴ Buhârî, “İman”, 26; Müslim, “İmâre”, 103, 107; Nesâî, “Cihâd”, 37.

¹²⁹⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 90.

¹²⁹⁶ Âl-i İmrân 3/156.

¹²⁹⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 205.

Taberî, ölümün mutlaka geleceğini, Allah yolunda ölmenin veya öldürülmenin ise kazançlı bir ölüm şekli olacağını hatırlatarak böyle bir ölümün dünyada biriktirilecek olan geçici dünya mallarından çok daha hayırlı olacağını, bu yüzden de bu âyetlerin müslümanların münafıklar gibi Allah yolunda cihad etmekte tereddüt etmemelerini tembih ettiğini söylemektedir.¹²⁹⁸ İnsanlar, ister yataklarında ölsünler isterse Allah yolunda savaşırken şehid olsunlar veya başka herhangi bir şekilde ölsünler fark etmez, sonuçta hepsi Allah'ın huzurunda toplanacaktır. O halde geleceği muhakkak olan ölümün Allah'ın yolunda cihad ederken gelmesi diğer tüm hallerde gelmesinden çok daha hayırlıdır.¹²⁹⁹ Ayrıca “*Andolsun, ölmeniz de öldürülmeniz de Allah'ın huzurunda toplanacaksınız*” (Âl-i İmrân 3/158) buyurularak ölümden sonra Allah'ın huzurunda toplanmaya engel olamayanların, evde kalarak ölümü savuşturamayacakları hatırlatılmıştır.

Kur'ân, Müslümanların aklına şehidlere verilen bu hayatın nasıllığı sorusu gelebileceğinden “*Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.*” (el-Bakara 2/154) buyurarak o hayatın insanlar tarafından bilinmeyeceği hatırlatmıştır. Şehidlerin hayatının nasıllığı akılla değil ancak vahiyle anlaşılır¹³⁰⁰ ve bu hususta Hz. Peygamber'in bildirdiğinden başka bir bilgimiz yoktur: “*Şehidlerin ruhları yeşil kuşların karnındadır. Onların arşa asılı kandilleri vardır. Diledikleri gibi cennette serbestçe dolaşır, sonra o kandillere geri dönerler.*”¹³⁰¹ Kur'ân, bu yanılğı hakkında net bir bilgi vermektedir. O da şehâdetin/ölümün hayatın sonu olmadığıdır. Şehidlik, ebedî mutlu bir hayatın başlangıcıdır. Bu itibarla şehidlere *ölüler* denmez, onlar hayattadır fakat o hayatın nasıllığını insanlar anlayamazlar çünkü bu hayat bedenî değil rûhânîdir, akılla değil vahiyle idrâk edilebilir.¹³⁰²

2.3. GÜNAHLARIN MAHİYETİ HAKKINDAKİ YANILGILARI

Kur'ân'da müslümanlara yönelik olarak günahlardan sakınmaları,¹³⁰³ işledikleri günahlara tövbe etmeleri¹³⁰⁴ ve bu tövbelerinin bir daha yapmamak üzere yani içtenlikle

¹²⁹⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 181-182.

¹²⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, II, 514.

¹³⁰⁰ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 95.

¹³⁰¹ Müslim, “İmâre”, 121; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 25; Tirmizî, İbn Mâce, “Cenâiz”, 4; “Cihâd”, 16.

¹³⁰² Ebüssuûd, *a.g.e.*, I, 179.

¹³⁰³ Örn bkz. el-Bakara 2/188, 219; el-Mâide 5/90-91; el-En'âm 6/151-152; el-İsrâ 17/32.

¹³⁰⁴ Örn bkz. el-Bakara 2/54, 160; en-Nisâ 4/17; el-Mâide 5/74; Hûd 11/3, 52, 90; en-Nûr 24/31.

olması gerektiği¹³⁰⁵ hakkında birçok uyarı mevcuttur. İnsan, dünyaya imtihan edilmek için gönderildiğine göre hata yapabilme kapasitesi de vardır. Zaten Kur'ân'da hata yapmayan bir insan modeli yoktur. İlk insan olan Hz. Âdem, sonraki tüm nesillere hata yapıp tövbe eden rol model bir kişi olarak tanıtılmıştır.¹³⁰⁶ Dolayısıyla gücü nispetinde günahlardan sakınan, günah işlediğinde ise geciktirmeden tövbe eden insan, Allah katında makbul bir insandır.¹³⁰⁷ Zaten müslüman, bile isteye günah işleyemez. Ancak gaflete düşmek, şeytanın vesvesesine kapılmak, nefesine yenik düşmek, günahın mahiyetini ve büyüklüğünü anlamadığı için onu basit görmek gibi birtakım nedenlerle günah işleyebilir. Bunlar arasında saydığımız günahın mahiyetini ve büyüklüğünü anlamadığı için onu basit görme yanılması, Kur'ân'da özellikle Nûr sûresinde geçen İfk hadisesi bağlamında ele alınmış ve düzeltilmeye çalışılmıştır.

2.3.1. Yanılığın Temelleri

İfk hadisesinde meydana gelen toplumsal sorunları haber veren âyetler¹³⁰⁸ bağlamında günah kavramını ele alırken ashâb-ı kirâmın terbiye edilme ve İslâmî hayata yönlendirilme sürecinin devam ettiğine dikkat edilmelidir. Câhiliye devrinde toplumsal hayatta gayet normal olan bazı davranışların İslâm'a giriş ile artık günah sayılması ve toplumun buna uyum sağlaması belli bir süreç içinde olmuştur. İfk hadisesinde bazı müslümanların özellikle münafıkların teşvikiyle iftira kampanyasına dâhil olmaları ve devamında yaşanan gelişmeler bu sürecin bir parçasıdır. Bu günaha ortak olan müslümanların bunu basit bir olay olarak gördükleri nâzil olan âyetlerden anlaşılmaktadır. Basit görmenin temelinde ise câhiliye âdetlerinden tam olarak kurtulamama sorunu yatmaktadır. Kur'ân'ın uyarılarına rağmen bazılarının bu günahattan kendilerini alamaması ise nefsi zaafa ve şeytanın iğvasına bağlanabilir.¹³⁰⁹ Çünkü zayıf karakterli insanlarda gizliyi araştırma, öğrenme arzusu ve bunları etrafa yayma isteği, kuvvetli bir duygudur. Bu yüzden müslümanlar bu konuda uyarılmışlar ve suizan etmeleri, gizliyi araştırmaları, dedikodu yapmaları ve gıybet etmeleri kesin bir dille yasaklanmıştır.¹³¹⁰

¹³⁰⁵ et-Tahrîm 66/8.

¹³⁰⁶ el-Bakara 2/36-37.

¹³⁰⁷ en-Nisâ 4/31; eş-Şûrâ 42/37; en-Necm 53/32.

¹³⁰⁸ en-Nûr 24/11-20.

¹³⁰⁹ en-Nisâ 4/120; Tâhâ 20/16; el-Hac 22/53; Kâf 50/16.

¹³¹⁰ el-Hucurât 49/12.

Günahı hafife almak, ona verilecek olan cezayı unutmamanın veya cezadan kaçabileceğine inanmanın bir sonucu da olabilir. “*Yoksa kötülük yapanlar, bizden kaçıp kurtulacaklarını mı sandılar. Ne kötü hükmediyorlar!*” (el-Ankebût 29/4). Bu âyet, her ne kadar İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre Kureyş’in önde gelenlerinden Velîd b. Mugîre ve Ebû Cehil gibi müşriklerin yaptığı kötülükler nedeniyle onları tehdit için nâzil olmuşsa da, Ebû Hayyân el-Endelüsî, bu rivayeti aktardıktan sonra âyetin nüzul sebebinin özel olmasına karşın, kâfir veya müslüman, her kim kötülük işlerse onu içine alacak şekilde geniş bir kapsamının olduğunu söyler.¹³¹¹ İbn Âşûr da, aynı şekilde müşriklerin durumu hakkında inen bu âyetin, onlar gibi Allah’ın azap tehdidini hafife alıp kötülük işleyen müslümanlar için de bir uyarı olduğu görüşündedir. Her ne kadar bir müslüman, böyle bir düşünceye kesin bir şekilde sahip olmasa da herhangi bir günahı işlerken çeşitli nedenlerle cezadan kurtulabileceği ve affolacağı yanılığın kapılabilir.¹³¹²

2.3.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Bu yanılığın düzeltilmesi için ilk önce günah kavramının sınırlarını koyma yetkisinin sadece Allah’a ait olduğu belirtilmiştir.¹³¹³ Dolayısıyla sınırlarını belirleme yetkisinin Allah’a ait olduğu bir konuda müslümanın söz söyleme yetkisi yoktur.¹³¹⁴ Bu açıdan herhangi bir olay veya söz karşısında bir müslüman önce kendini geri çekmeli, akabinde söz konusu olay veya söze İslâm’ın nasıl baktığını araştırmalı ve tavrını ona uygun olarak belirlemelidir. Olaylara düşünmeden, ölçüp biçmeden, doğruluğunu araştırmadan, dikkatle bakmadan, hafiflikle, şımarıklıkla ve laubalice yaklaşmak, bir müslümana asla yakışmayan tavırlardır.¹³¹⁵ Çünkü insanların nezdinde basit görülen bazı hususlar, Allah’ın katında büyük bir günah olabilir.¹³¹⁶ Günahın büyüklüğünün, onu işleyen zannına ve takdirine göre değişmeyeceğini söyleyen Râzî, bir müslüman eğer herhangi bir haramın büyük günahlardan olup olmadığı konusunda emin değilse, o günaha yönelmeyi ve onu işlemeyi büyük sayması gerektiği görüşündedir. Zaten bu ince anlayıştan dolayı, “Hiçbir küçük günah ısrar edildiği takdirde, küçük kalmaz (yani büyür); hiçbir büyük günah da istigfar edildiğinde büyük olarak kalmaz” denilmiştir.¹³¹⁷

¹³¹¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, VII, 136.

¹³¹² İbn Âşûr, *a.g.e.*, XX, 207.

¹³¹³ Bkz. el-Mâide, 5/87; el-En’âm 6/151; et-Tevbe 9/29, 37; et-Tahrîm 66/1.

¹³¹⁴ el-Ahzâb 33/36.

¹³¹⁵ el-İsrâ 17/36.

¹³¹⁶ en-Nûr, 24/15.

¹³¹⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 181.

İfk hadisesinde iftira atma ve onu dedikodu yaparak etrafa yayma günahını sorumluluğu olmayan basit bir şey sanma yanılığısı “... *Hâlbuki bu, Allah katında büyük bir gûnahtır*” (en-Nûr 24/15) âyeti ile giderilmiştir. Dikkat edilirse âyette sadece “*bu büyük bir gûnahtır*” denilmeyip bizzat “*Allah katında*” lafzının kullanılması, hafif görme yanılığısının temelsizliğini ve işlenen günahın büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca âyette “*dilleriniz ve ağızlarınız*” denilmek suretiyle, bu günahı işleyenler azınlık bir grup iken hitabın genele yapılması, toplumun faziletliilerinin böyle bir günahla karşılaştıklarında onu hemen engellemeleri gerektiğine dair bir işaret olarak yorumlanmıştır. Çünkü böyle bir iftirayı/günahı duyduklarında engel olmayanlar, ona iştirak edip konuşmalar bile sanki o günahı dillendirmiş ve yaymış gibi olurlar.¹³¹⁸ Abdurrahmân es-Sa‘dî (1889-1956), bu âyette hafife almak suretiyle bazı günahların işlenmesine karşı açık bir azarlama olduğunu ifade ettikten sonra kulun bu şekilde günahı hafife alarak onu basit bir şey sanma düşüncesinin günahın cezasını hafifletmediğini, bilakis daha da arttırdığını ve yeniden işlemeyi kolaylaştırdığını hatırlatır.¹³¹⁹ Dolayısıyla bir müslüman hiçbir günahı hafife almamalı ve her birinden var gücüyle kaçınmalıdır.

Günahı hafife alma yanılığının en bariz örneği, Hz. Âişe’ye atılan iftiranın dilden dile yayılmasıdır. Bu olayda rol alan mü’minler yaptıklarını basite alıyorlar ve iftirayı dillendirmekte bir beis görmüyorlardı. “*Hani o iftirayı dillerinizde dolaştırıyor; hakkında hiçbir bilginiz olmayan şeyleri ağızlarınıza alıp söylüyor ve bunu önemsiz bir iş sanıyordunuz. Hâlbuki bu, Allah katında büyük bir gûnahtır.*” (en-Nûr 24/15). Bu ve devamındaki âyetler, tüm müslümanlara aralarında bir günahın meydana geldiğini gördüklerinde nasıl davranmaları gerektiği hakkında bir öğüttür: “*Onu işittiğiniz zaman, ‘Böyle sözleri ağızımıza almamız bize yakışmaz. Seni eksikliklerden uzak tutarız Allah’ım! Bu, çok büyük bir iftiradır’ deseydiniz ya!’*” (en-Nûr 24/16). Âyet ile müslümana tavsiye edilen hüsn-i zandır. O, böyle yaparak karşısındaki kişi hakkında zihnini kurcalayan kötü düşünceleri bertaraf eder ve sonuçta kendisini yanılılardan korumuş olur. Fakat böyle yapmayıp bir günahı fiilen veya söz ile ilan eder, ortaya çıkarır, sergiler, onu beğenir ve günahın işlenmesine rıza gösterirse o da bu günaha kendi

¹³¹⁸ Ebû Zehrâ, Muhammed, *Zehratü’t-tefâsîr*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, y.y., t.y., X, 5160.

¹³¹⁹ Sa‘dî, *a.g.e.*, V, 1157.

çapında ortak olmuş olur. Müslümanlar arasında vuku bulan bir günahı kim görür fakat hoşlanmazsa o kişi, günahı hiç görmemiş gibidir. Kim de günahı görmez fakat ondan razı olursa günahı bizzat gören kişi gibidir.¹³²⁰

İmam Mâtürîdî, bu günaha ortak olup iftirayı aralarında yayan müslümanların bu duruma düşmelerini gaflet, zelle ve ayak sürçmesine bağlar.¹³²¹ Bazen İslâm'ın emir ve yasaklarını veya günahlara/suçlara verdiği cezaları bilmezlik, o günahı hafif görmeye sebep olmuştur. Örneğin Hz. Âişe'ye atılan iftirayı dillendiren bazı müslümanların, bu günahın büyüklüğünden ve verilecek had cezasından gâfil oldukları için bunu basit bir iş olarak görmüşlerdir.¹³²²

2.4. CİHAD HAKKINDAKİ YANILGILARI

Allah, insanları imtihan için yaratıp bu dünyaya göndermiştir. İmtihan konuları sadece Allah'a iman ile sınırlı değildir. Allah'a iman, bu imtihanın ilk sorusunun doğru olarak cevaplandırılması gibidir. “*İnsanlar, ‘inandık’ demekle imtihan edilmeden bırakacaklarını mı zannederler?*” (el-Ankebût 29/2) âyeti, ilk soruyu doğru cevaplamakla imtihanın sona ermediğini aksine daha yeni başladığını haber verir. Kulun Allah'a iman etmesi, “Ya Rab, ben sana iman ettim ve rızanı kazanmak için imtihan olmaya hazırım” demesidir. Çünkü gerçek iman, sadece birkaç kelimeyi dille tekrarlamak değildir. Bilakis bunu ispat etmek, bunun için de imtihanı başarmak gerekir. Dolayısıyla imanın ikrar edilmesini, başka imtihan konuları takip eder ki cihad bunların başında gelir. Cihad, Kur'ân'da üzerinde oldukça fazla durulan bir konudur. Bunun nedeni, içerdiği zorluklar nedeniyle adeta bir turnusol kâğıdı gibi mü'minler ile münafıkları ayırt edebilmesidir.¹³²³

¹³²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, III, 190.

¹³²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, VII, 529.

¹³²² İbn Âşûr, *a.g.e.*, XVIII, 179.

¹³²³ Yıldız, *a.g.e.*, s. 197-198.

Bu özelliği nedeniyle Kur'ân'da imtihan sahalarından birinin de cihad olduğu vurgulanmıştır. Yukarıda kaydettiğimiz gibi mü'minler¹³²⁴ iman konusunda uyarıldıkları gibi cihad konusunda da uyarılmışlar¹³²⁵ ve cenneti arzulayan müslümanların dikkatleri bu ibadete çekilmiştir. Bu konudaki yanılğı ise iman ve diğer ibadetler ile yetinip cihadı terk eden mü'minlerin bu durumları ile cennette üstün dereceler ummalarındır.¹³²⁶

2.4.1. Yanılğının Temelleri

Kişinin kendi nefsi ile olan mücadelesinden, düşman ile harp meydanında savaşmaya kadar geniş bir yelpazede İslâm'ı kendi nefesine ve diğer insanlara tebliğ etme faaliyetlerini içine alan cihad, diğer ibadetlere göre daha meşakkatli ve çilelidir. Bu özelliğinden dolayı Kur'ân'da Allah yolunda cihad edilmesi ve cihadda karşılaşılan zorluklara sabredilmesi gerektiği, sonuçta Allah'ın rızası ve cennetin elde edileceği sıklıkla hatırlatılır. Bunun nedeni ise insan nefsinin her daim kolayı tercihe meyilli olmasıdır. Kolay yoldan çok menfaat elde etme arzusu, onun düşünce ve davranışlarında belirleyici bir rol oynar. Aslında bu meyil fitrîdir ve özellikle dünya işlerinde tavsiye edilen bir tutumdur.¹³²⁷ Fakat konu, din olunca mü'minin takınacağı tavırda etkili olan işin kolaylığı ya da zorluğu değil, Kur'ân'ın emir ve yasaklarıdır. Dolayısıyla cihad hakkındaki bu yanılğının temelinde insanın rahatlığı sevmesi, kolayı tercih etmesi, can ve malını emniyete alma duygusu yatmaktadır. Bir kişi, bu düşüncelerin etkisiyle yani müslüman bir toplum içinde, canını ve malını güvenceye alıp rahat bir hayat sürme amacı ile müslüman olabilir. Ona göre bu durumda hem dünyada hem de âhirette rahat edecektir. Fakat Kur'ân, insanların imtihana çekilmeden kolaylıkla cennete gidebilecekleri düşüncesinin bir yanılğı olduğunu hem

¹³²⁴ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 304; Taberî, *a.g.e.*, VI, 91; Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 398; Hâzin, *a.g.e.*, II, 340. İmam Mâtürîdî ise bu ve buna benzer âyetlerin (el-Ankebût, 29/2; el-Bakara, 2/214; et-Tevbe, 9/16) dilleri ile iman ettiklerini söyleyen münafıklar hakkında nâzil olduğu görüşündedir. Bkz. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, V, 312. İbnü'l-Cevzî, *Tevbe sûresinin* 16. âyetini tefsir ederken âyetin muhatabının mü'minler veya münafıklar olduğu şeklinde iki görüşün olduğunu, fakat mü'minlerdir diyenlerin çoğunlukta olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, III, 406. İbn Âşûr ise bu iki görüşü, "burada hitap müslümanlardır fakat İslâm'ı kabul ettiklerini izhar ettikleri için münafıkları da kapsamaktadır" diyerek birleştirmiştir. İbn Âşûr, *a.g.e.*, X, 137.

¹³²⁵ Âl-i İmrân 3/142.

¹³²⁶ Burada "cennette üstün dereceler" diyerek konuyu "cennete giriş" olarak değil "yüce dereceler elde etme" olarak mütalaa etmemizin nedeni cihaddan geri kalanlara da cennetin vadedildiğini haber veren Nisâ sûresinin 95. âyetidir. Ayrıca bkz. el-Hadîd 57/10.

¹³²⁷ Âişe (r. anhâ) şöyle demiştir: "Resûlullah -dünya işlerinden- iki şey arasında muhayyer kılındı mı, O muhakkak günah olmadığı müddetçe onlardan en kolayını seçerdi. Eğer bir günah olacaksa, o kolay işten halkın en uzak bulunanı, Resûlullah olurdu." Buhârî, "Edeb", 80.

imanlarının hem de amellerinin ihlaslı olup olmadığını ispat etmek zorunda olduklarını hatırlatır. Ecrin amele bağlı olduğunu beyan eden Allah'tan amelsiz ecir istemek ise akla mantığa aykırıdır.¹³²⁸

İslâm, gerek dünya işleriyle gerekse ibadetlerle ilgili ahkâmına toplu iman, kabullenme ve uygulama emreder. “*Ey iman edenler! Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (İslâm'a) girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Çünkü o, size apaçık bir düşmandır*” (el-Bakara 2/208). İbadetlerin bir kısmını önemseyip bazılarını terk etmek, bazı işlerinde İslâm ahkâmını uygulayıp bazılarında göz ardı etmek, bir müslümana asla yakışmaz ki zaten Kur'ân, bunu reddetmektedir. Örneğin yahudileri bu tür bir bakış açısına sahip oldukları için net bir dille kınamıştır: “... *Yoksa siz Kitab'ın (Tevrat'ın) bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? ...*” (el-Bakara 2/85). Bu bakış açısını temel aldığımızda iman ile cihadın veya başka bir emrin arasını ayırmak da aynı hitaba muhatap olmaktır.

2.4.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'ân, müslümanların iman-cihad denklemi hakkındaki yanılgılarından kurtulabilmeleri için ısrarla iman etmenin imtihanı başarı ile geçmek için yeterli olamayacağını ve müslümanları çetin sınavların beklediğini vurgular. Örneğin şu âyet, cihadı ve sırdaş edinmeyi ön plana çıkararak imtihanın bu yönünü açıklamaktadır: “*Yoksa Allah içinizden, Allah'tan, Resûlünden ve mü'minlerden başkasını kendilerine sırdaş edinmeksiz cihad edenleri ayırt etmeden bırakılacağınızı mı sandınız? ...*” (et-Tevbe 9/16). Mevdûdî'nin yerinde tespitine göre bu âyette hitap, İslâm'ı henüz yeni kabul eden müslümanlara yöneliktir ve onlara İslâm'ı ülkede hâkim güç haline geldiği için mi yoksa Hakk'ın rızası için mi kabul ettiklerini ispatlayacakları bir imtihandan geçirilecekleri haber verilmektedir.¹³²⁹ Râzî, âyette sırdaş edinmenin özellikle zikredilmesini, cihadın ancak ihlâsla yapılırsa kabul edileceğinin bir delili sayar. Bundan dolayı savaştan gaye, savaşın bizzat kendisi olmayıp, aksine Allah'ın rızasını elde etmek amacıyla canı ve malı feda ederek ihlasla Allah'ın emirlerine boyun eğmektir.

İbn Abbas (r.a.), “Savaş farz kılındığı zaman münafık, münafık olmayandan; mü'minlere dost olan, düşman olandan ayrılmıştır” diyerek müslümanlara cihadın asıl hedefinin ihlası ortaya koymak olduğunu hatırlatır.¹³³⁰ Her amelde olduğu gibi cihad ve dost edinmede de niyet çok önemlidir. Niyet, insanın gönlündeki ameli, davranışlarına yansıyan

¹³²⁸ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 91.

¹³²⁹ Mevdûdî, *a.g.e.*, II, 213.

¹³³⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 7.

ise görünen amelidir. Bu yüzden mü'min "... O (Allah) yere gireni, ondan çıkani, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir." (el-Hadîd 57/4) inancıyla hareket eder ve Allah'ın, içinden geçirdiklerini bile bildiğini her daim aklından çıkarmazsa kendini her türlü yanılgıdan korur.

İmanı ispat ve mükâfat olarak cennette yüce makamlar kazanmak için sadece cihad edilmesi de yeterli değildir. Bunu yaparken aynı zamanda karşılaşılan zorluklara sabretmek de gerekir: "Yoksa siz; Allah, içinizden cihad edenleri ayırt etmeden ve yine sabredenleri ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?" (Âl-i İmrân 3/142). Âyetteki soru tarzının, kınamak ve ayıplamak için olan harf-i istifhamla getirilmiş bir nehiy olduğu söylenmiştir ki bu durumda âyet; "Allah, içinizden cihad edenleri ayırt etmeden ve yine sabredenleri ayırt etmeden cennete gireceğinizi sanmayın" demek olur.¹³³¹ Mü'minler için arzu edilen şeylerin en yücesi, elde edilmesi için yarışılanların en faziletlisi Allah'ın rızasına erişip kazanılan cennettir. Talep edilen şey ne kadar değerliyse ona ulaştırın ameller ve araçlar da o kadar değerli olur. Dolayısıyla rahata (cennete) ancak rahatı terk etmekle ulaşılır.¹³³² İmtihan sahasında karşılaşılabilecek olan zorluklara göğüs germek, imtihanın en temel kuralıdır. Çünkü imtihanın sonunu getirmek ancak sabırla mümkün olur.¹³³³

Râzî, iman ve imtihan arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamıştır: "Dünya sevgisi ile âhiret saadeti bir arada olamaz. Biri ne kadar artarsa diğeri o kadar azalır. Âhiret saadeti, ancak mâsivâyı kalbden atıp yerine Allah'ın sevgisini doldurmakla elde edilir, yani bu iki sevgi bir arada bulunamaz. Gerçek sevgi ise cefa ile azalmayan, vefa ile artmayan sevgidir. Eğer sıkıntı anında sevgi azalmayıp devam ediyorsa, gerçek sevgi odur. Allah'ın, Resûlullah'ı dille tasdik etmenizden sonra cihad ve şiddetli sıkıntılarla sizleri imtihan edeceğini bildirmesinin hikmeti budur."¹³³⁴ Neseî de Allah Teâlâ'nın henüz belâ ve musibet gelip çatmazdan önce kullarına bunları haber vermesinin onların kendilerini bu gibi imtihanlara hazırlamaları açısından büyük bir lütuf olduğunu belirtir.¹³³⁵

Bu yanılgının giderilmesini konu alan âyetlerde hak ehlini belirleme, onlara yol gösterme ve onları teselli etme vardır ki mü'minler tüm işlerinde zafer ve başarıya erişecekleri güzel vasıfları elde etsinler. Ayrıca dünya saadetinin hakkı ikame etmek, insanlar

¹³³¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 20; Neseî, *a.g.e.*, I, 189.

¹³³² Sa'dî, *a.g.e.*, III, 247.

¹³³³ Muhammed 47/31.

¹³³⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 20-21.

¹³³⁵ Neseî, *a.g.e.*, I, 88.

arasında insaf ve adalet yolunu takip etmekle; âhiret saadetinin ise Allah'ın yolunda sabır ve cihad ile elde edilebileceği açıklanarak¹³³⁶ bunlar olmaksızın cennette üstün dereceler elde edilebileceği yanlışlığı bertaraf edilmiştir.

2.5. ALLAH'IN YARDIMI KONUSUNDAKİ YANILGILARI

Allah Teâlâ, mü'minlere dinini muhakkak tamama erdireceği müjdesini vermiş,¹³³⁷ bu yolda mücadele eden kullarına yardım edeceğini bildirmiştir.¹³³⁸ Gerçek yardım edenin bizzat Kendisi olduğunu,¹³³⁹ O'ndan başka yardım istenen sahte ilâhların ise kimseye yardım edemeyeceklerini beyan etmiştir.¹³⁴⁰ Geçmiş ümmetlere, Hz. Peygamber'e ve onun ashabına yaptığı yardımları hatırlatarak¹³⁴¹ dinine samimiyetle bağlanan herkese yardım edeceğini müjdelemiştir.¹³⁴²

Allah'ın yardımının mutlaka geleceğini bilmek, mü'minin moralini yükselten en önemli etkidir. Bu açıdan birçok âyette, tüm zamanların mü'minlerine örnek olarak gerek peygamberlerin gerekse geçmiş ümmetlerin Allah'tan yardım isteme dualarına yer verilir.¹³⁴³ Ayrıca Allah'ın yardımının kimlere geleceği ve yardıma mazhar olmanın şartları hakkında onlarca âyet vardır.¹³⁴⁴ Yardım konusu üzerinde bu kadar ısrarla durulması, onu mü'minlerin kalbine iyice yerleştirmek içindir. Bu da bize, mü'minlerin bu konuda bazı çekincelerinin olabileceğini; yardımın gelip gelmeyeceği, ne zaman geleceği, kimlere geleceği hakkında bazı tereddütlere ve yanlışlıklara sahip olabileceklerini düşündürmektedir. Bu âyetlerin, söz konusu tereddütleri ve yanlışlıkları düzeltmeyi, mü'minlerde sağlam bir inanç meydana getirmeyi hedeflediği söylenebilir. Allah'ın yardımını muhakkak gelecektir, fakat ne zaman ve nasıl olacağı tamamen O'na aittir. Bu nedenle bazen çekilen sıkıntıların verdiği kalb ve zihin zafiyeti neticesinde bazı mü'minler, yardımın gelip gelmeyeceği veya ne zaman geleceği hakkında birtakım yanlışlıklara düşebilirler.

¹³³⁶ Merâgî, *a.g.e.*, IV, 84-85.

¹³³⁷ et-Tevbe 9/32; es-Saf 61/8.

¹³³⁸ el-Hac 22/40; Muhammed 47/7.

¹³³⁹ Âl-i İmrân 3/126, 160; el-Kehf 18/43.

¹³⁴⁰ el-A'râf 7/192, 197; el-Ahkâf 46/28; el-Mülk 67/20.

¹³⁴¹ Âl-i İmrân 3/123; el-En'âm 6/34; el-Enfâl 8/26; et-Tevbe 9/25, 40; Yûsuf 12/110; el-Enbiyâ 21/77; es-Sâffât 37/116.

¹³⁴² el-Feth 48/2-3; es-Saf 61/13; en-Nasr 110/1-3.

¹³⁴³ el-Bakara 2/250, 286; Âl-i İmrân 3/147; el-Mü'minûn 23/26, 39; el-Ankebût 29/30.

¹³⁴⁴ Abdülbâkî, *a.g.e.*, s. 702-704.

2.5.1. Yanılgının Temelleri

Ahzâb sûresinin 10. âyetinde “*Hani onlar size hem üst tarafınızdan hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti. Siz de Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz.*” buyurulmuş ve mü’minlerin o sıkıntılı anlarda içinde buldukları psikolojik durumları beyan edilmiştir. Bu âyet, Hendek Savaşı’nda müşrik güçler tarafından kuşatılan Medine’nin içerisinde kalan mü’minlerin kalblerinin korkudan dışarı fırlayacak duruma geldiğini ve bu psikoloji içerisindeki müslümanların, “acaba Allah kime zafer nasip edecek, bize ilâhî yardım gelecek mi, gelmeyecek mi?” şeklinde bir şüphe duymakta olduklarını haber vermektedir. Âyette geçen “... *Siz de Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz*” ifadesini Mukâtil b. Süleyman, “yardımdan ümidi kesme ve yardım sözünden dönme, yardımdan vazgeçme”;¹³⁴⁵ Taberî, “bu zanların Hz. Peygamber’in yenileceği ve Allah’ın yardım edeceğine dair olan vaadinin gerçekleşmeyeceği gibi konularda yalancı zan olduğu”;¹³⁴⁶ Semerkandî (ö. 373/983), “yardımdan ümidi kesme yani Allah’ın Hz. Peygamber’e yardım etmeyeceği zannına kapılma”;¹³⁴⁷ Sa’dî, “Allah, dinine yardım etmeyecek mi düşüncesi”;¹³⁴⁸ İbn Âşûr ise “mü’minlerin Allah’ın vaadinin gerçekleşeceğine güveninin tam olmasına rağmen yardımın hemen gelmeyecek ileri bir zamana ertelenmesinden duyulan endişe”¹³⁴⁹ şeklinde yorumlamıştır.

Bu yanılgının oluşmasında insan psikolojinin etkisi büyüktür. İnsan, kendisinin ve yakınlarının can güvenliğinin devamını arzu eder ve bu yönde tedbirler alır. Allah yolunda mücadele eden mü’minler de canlarını ve mallarını bu uğurda feda etme niyetlerinde olmalarına rağmen canlarını koruma, dolayısıyla zafere ulaşma amacıyla gerekli tedbirleri alırlar. Bu hem davanın ve cihadın başarısı hem de devamlılığı için şarttır. Aynı şekilde savaş planları, harp araçlarının temini, korunma amaçlı zırh kullanılması veya sığınakların yapılması da bu amaca matuftur. Mü’minler de sonuçta insandır ve aynı psikolojik duyguları taşırlar. Kur’ân, “... *Hani gözler kaymış ve yürekler ağızlara gelmişti ...*” (Ahzâb 33/10) buyurarak bu durumu çok açık bir şekilde vurgulamıştır. Dolayısıyla mü’minler, bir savaş durumunda kendilerine vaat edilen, ailelerini ve şehirlerini güvenceye alacak ve onları za-

¹³⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, III, 476.

¹³⁴⁶ Taberî, *a.g.e.*, XIX, 35.

¹³⁴⁷ Semerkandî, Ebü’l-Leys, *Tefsîru’s-Semerkandî*, tah. Ali M. Mu’avved ve dğr., Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1993, III, 41.

¹³⁴⁸ Sa’dî, *a.g.e.*, VI, 1375.

¹³⁴⁹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXI, 281.

fere ulaştıracak bir yardımın gelmesini dört gözle beklemişlerdir. Bir de buna insanın yaratılış itibariyle aceleci karakteri¹³⁵⁰ eklenince yardım beklentisi daha da hızlanmıştır. Fakat ilâhî yardımın zamanı, Allah'ın takdirindedir. Bu açıdan yardımın gerçek zamanı, gerçekleştiği zamandır ki bu zaman, aceleci karakterdeki biz insanlarda gecikme olarak algılanabilir. Bu durum Allah'ın yardımı hakkında mü'minlerde yanılığlara sebep olmuştur.

2.5.2. Yanılığının Düzeltilmesi

Yaratılma gayesi imtihan olan insanın rahat bir yaşam sürmesi beklenemez. Çeşitli vesilelerle imtihana çekilecek olan insanı, en çok can ve mal imtihanı zorlar.¹³⁵¹ Bu iki varlığın kaybedilme tehlikesinin en yoğun yaşandığı zamanlar ise savaşlardır. Var olma, yok olma mücadelesi olduğu için savaşlar, Allah'ın dinine yardım edenlere Kendisinin de yardım edeceğine dair müjdesinin en yoğun olarak beklenildiği anlardır. Fakat imtihan hikmetinin bir gereği olarak kul, yapabileceklerinin en son noktasına ulaştıktan sonra Allah'ın yardımı gelir. Yani kul elinden gelen her şeyi yapıp ondan sonra yardım beklemek zorundadır. Dolayısıyla Allah'ın yardımı konusunda üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biri umutların kesildiği, insanın yapacak hiçbir şeyinin kalmadığı anda yardımın gönderildiğidir. “*Nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi de böylece dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirildi...*” (Yûsuf 12/110). Peygamberler, sünnetullahı en iyi bilen ve Allah'ın yardımının geleceğine de en çok güvenen olmalarına rağmen yanındaki mü'minler ile beraber uğradıkları zorluklar ve meşakatler karşısında “*Allah'ın yardımı ne zaman?*” (el-Bakara 2/214) diyecek kadar sıkı bir imtihana tâbi tutulmaları da bu hikmetin bir gereğidir.¹³⁵² Bu durumda ilâhî yardıma hak kazanacak olanlar, mücadelede sonuna kadar direnenler, karşılaştıkları sıkıntılar karşısında sebat edenler, yardımın sadece Allah'tan geleceğine ve o yardımı da sadece dilediği kimselere göndereceğine kesin olarak inananlar, sıkıntının son raddesinde bile sadece O'dan yardım bekleyenlerdir.¹³⁵³

Allah'ın yardımı konusundaki yanılığları düzeltmek üzere birçok âyette ele alınan hususları şöyle sıralayabiliriz:

¹³⁵⁰ Örn bkz. el-İsrâ 17/11; el-Enbiyâ 21/37; el-Kıyâme 75/20-21; el-İnsân 76/27.

¹³⁵¹ el-Bakara 2/155; et-Tevbe 9/41.

¹³⁵² Ebüssuûd, *a.g.e.*, I, 215.

¹³⁵³ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 219.

a) Her şeyden önce yardıma layık olabilmek için hem darlıkta hem de bollukta mü'min kullarına yardım edenin sadece Allah olduğuna ve O'nun mutlaka yardım edeceğine inanmak gerekir.¹³⁵⁴ Allah, “*ne güzel dost ve ne güzel yardımcıdır*” (el-Enfâl 8/40; el-Hac 22/78) ve her zaman, her konuda, her işte ve her zorlukta “... *yardımcı olarak Allah yeter.*” (en-Nisâ 4/45).

b) Allah'ın yardımı, mü'minlerin O'nun dinine bağlılıklarına ve yardımına bağlıdır ve Allah'ın yardımını ummak için önce onu hak etmek gerekir.¹³⁵⁵ Bu nokta, belki de insanların en çok yanıldıkları husustur. Çünkü çoğu insan, aslında hiçbir şey ya da fazla bir şey yapmadıkları halde Allah'ın yardımına layık olduklarını zannederler.

c) Yardım istemenin ön şartı, sabır ve namaza devamdır.¹³⁵⁶ Sabır, yardımın gelmesinin zamanını Allah'a tevdi etme ve tevekkül ile beklemektir. İnsanları Allah'ın yardımı konusunda yanılığa düşüren bir başka nokta ise aceleciliktir. Yardım tahammül ve dayanma sonunda ihsan edilir. Dolayısıyla bir mü'minin ‘biz şu amelleri işledik, bunları yaptık, Allah neden hala yardımını bize göndermiyor?’ gibi haddini aşan bir söz söylemeye kesinlikle hakkı yoktur. Yardım gelene kadar sabır ve namaza devam, mü'minin şiarı olmalıdır.

d) Yardımın gelmesi için kul, yapması gerekenleri yaptıktan sonra içtenlikle Rabine dua edip O'ndan yardım talep etmelidir. Kur'ân'da yardım istemek için nasıl dua edileceği öğretilmekte,¹³⁵⁷ peygamberlerin¹³⁵⁸ ve geçmiş ümmetlerin¹³⁵⁹ yaptıkları dualardan örnekler verilmektedir.

e) Allah, dilediğine yardım eder çünkü O, mülkünde dilediği gibi tasarruf yetkisine sahiptir. Bunun anlamı, Allah kime yardım edeceğini en iyi bilen, yardımı gerçekten hak etmiş olanlara yardım eden, demektir.¹³⁶⁰ Bunlar da hiç şüphesiz peygamberler ve onlara tâbi olan mü'minlerdir.¹³⁶¹

¹³⁵⁴ Âl-i İmrân 3/126; el-Enfâl 8/10; er-Rûm 30/10.

¹³⁵⁵ et-Tevbe 9/14; Muhammed 47/7.

¹³⁵⁶ el-Bakara 2/45, 253; el-A'râf 7/128.

¹³⁵⁷ el-Bakara 2/286.

¹³⁵⁸ el-Mü'minûn 23/26, 39; el-Ankebût 29/30.

¹³⁵⁹ el-Bakara 2/250.

¹³⁶⁰ Âl-i İmrân 3/13; er-Rûm 30/5.

¹³⁶¹ el-Mü'min 40/51.

f) Yardımın zamanı, sıkıntıların dayanılmaz hale geldiği en son raddesidir¹³⁶² ve yardım tam bu anda gelir: “*Nihayet peygamberler ümitlerini kesecek hâle gelip yalanlandıklarını düşündükleri sırada, onlara yardımımız geldi de böylece dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirildi...*” (Yûsuf 12/110).

g) Allah, peygamberine ve mü'min kullarına kesinlikle yardım eder.¹³⁶³ Dolayısıyla her daim Allah'ın yardımı talep edilmelidir. Sıkıntıya düşüldüğünde Allah'a yönelmekten, O'ndan yardım istemekten başka çıkar bir yol yoktur ve ümitsizlik, var olan sıkıntıyı daha da arttırmaktan başka bir işe yaramaz.¹³⁶⁴

2.6. BAZI PEYGAMBERLERİN YANILGILARI

Peygamberler, kullukta zirve şahsiyetlerdir. İnsanlık, iki cihan saadetine ulaşmak için gerekli olan imânî, amelî ve ahlâkî konularda onların yol göstermelerine muhtaçtır. Onlar, sadece doğru yolu bulma ve orada sabitkadem ilerleme hususunda değil, yanılığa düşüldüğünde yapılması gerekenler konusunda da insanlığa örnektir. Çünkü onlar da bizim gibi bir insandır ve insanın en önde gelen özelliği yanılmasıdır. Yalnız peygamberlerin diğer insanlardan ayrıldıkları en önemli özellikleri, hayatlarının her anında Allah'ın denetiminde bir yaşam sürmeleridir, yani her yaptıkları anında değerlendirilmekte ve yanılığa düştikleri anda ilâhî uyarıya muhatap olmaktadır. Bu açıdan peygamberleri örnek alan müttakî kulların da en önemli özellikleri, yanıldıkları zaman hemen Allah'ı hatırlamaları, tövbe etmeleri ve hatalarında bile bile ısrar etmemeleridir. “*Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.*” (Âl-i İmrân 3/135).

Kur'ân'da insanlara örnek olması açısından bazı peygamberlerin çeşitli konularda düştikleri yanılığlar, onların bu yanılığlardan dönmeleri, tövbe ve istiğfarları anlatılır. Peygamberlerin Kur'ân'da birçok kez ikaz edilmesini, onların bir insan olarak yanılabilirlikleri ve peygamberler de dâhil hiçbir insanın yanılığdan hâli olamayacağı şeklinde

¹³⁶² el-Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/146-148.

¹³⁶³ el-Hac 22/15.

¹³⁶⁴ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, IV, 2414.

anlamak gerekir. Peygamberler, insan olmanın bir gereği olarak yaratılıştan gelen zaaf-
lardan, ümmetlerine karşı duydukları şefkat ve merhametlerinden¹³⁶⁵ veya tebliğde bu-
lundukları kavimlerinin iman etmelerine karşı duydukları iştiyaktan¹³⁶⁶ kaynaklanan bazı
yanılgılara düşmüşlerdir. Onların bu yanılgıları genelde kavimlerinin iman etmeleri, af
edilmeleri, kurtuluşa ermeleri amacıyla yapılan davranışlar, dualar ve çağrılardır. Ayrıca
bu içtenliğin karşısında insanların olumsuz tepkileri nedeniyle peygamberlerin bir an boş
bulunması sebebiyle oluşan yanılgılardır. Fakat tevhidin çağrısına karşı kesin olarak
olumsuz tavır sergileyen ve küfür üzerinde karar kılan kişilerin¹³⁶⁷ bu konudaki kararlı-
lıklarını öğrenmeden onlar için istiğfar dilemeleri veya insanî duygularına bir an için ye-
nik düşüp fevrî davranışlar göstermeleri Allah katında hoş karşılanmamış ve bazı pey-
gamberler bu hususlarda uyarılmışlardır. Kur’ân’da peygamber yanılgılarının nasıl dü-
zeltildiği ve uyarıya muhatap olan bazı peygamberlerin nasıl davrandıklarına dair aşağı-
daki kıssalar örnek olarak verilebilir.

2.6.1. Hz. Âdem’in Yasak Ağaç ile İmtihani

Allah Teâlâ, Hz. Âdem ile eşini cennete yerleştirdikten sonra onları bir ağaç ile
imtihan etmeyi murâd etti. “*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden
yiyin fakat şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz!*” (el-A‘râf 7/19) diye
emrederek onları iradeleri ile baş başa bıraktı. İmtihanın konusu, Hz. Âdem ve eşinin
iradelerini yaratıcılarının emrettiği yönde mi, yoksa güdü ve eğilimlerinin sesine göre mi
kullanacaklarıydı. Ayrıca onları şeytana karşı uyanık olmalarını konusunda da uyarılmış
ve onun kendileri için büyük bir düşman olduğunu bildirmişti.¹³⁶⁸

Hz. Âdem ve eşinin de daha sonra nesillerinden gelen tüm insanlar gibi insan olma-
larından kaynaklanan bazı zaafı vardı.¹³⁶⁹ İnsan olmanın doğal sonucu olan bu zaafı
daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak incelemiştik. İnsanların bu zaafı ile yaratılmasının
en büyük hikmeti ise imtihan edilecek olmalarıdır.¹³⁷⁰ İnsan, zaafı ile yenik düşmeyerek
Allah’ın emir ve yasaklarına uyduğu takdirde mükâfata nail olabilir. Şeytan ise insandaki

¹³⁶⁵ et-Tevbe 9/128.

¹³⁶⁶ el-Kehf 18/6; eş-Şuarâ 26/3.

¹³⁶⁷ Hûd 11/36.

¹³⁶⁸ Tâhâ 20/117.

¹³⁶⁹ en-Nisâ 4/28; el-Enbiyâ 21/37; el-Meâric 70/19.

¹³⁷⁰ el-Mâide 5/48; el-En‘âm 6/165; Hûd 11/7; el-Mülk 67/2.

bu zaafı birer silah gibi kullanarak onu Rabbine karşı gelme konusunda iğvâ etmeye çalışmaktadır.¹³⁷¹ Şeytanın bu çabası, atamız Hz. Âdem ile başlamış, O ve eşi cennette rahat bir şekilde yaşarken onlara şöyle fısıldamıştır: “... *Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı.*” (el-A‘râf 7/20). Görüldüğü üzere şeytan, tüm insanların zaafı olan ölümsüz olma arzusunu¹³⁷² kullanmış ve melek olma, sonsuza kadar mutlu olarak cennette kalma arzularının sadece bu yasak meyveden yedikleri takdirde gerçekleşeceği hususunda onları ikna etmeye çalışmış ve doğru söylediğini ispat için de yemin etmişti. Sonuçta Hz. Âdem ve eşi, bir an zaaflarına yenik düşmüşler ve şeytanın kendilerine düşman olduğunu unutmışlardır: “*Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı...*”¹³⁷³

Tâhâ sûresinin 115. âyetinde “*Andolsun ki biz daha önce Âdem’e emir vermiştik; ancak o unuttu ve biz onu azimli bulmadık*” ifadesinden Hz. Âdem’in yasaklanmış ağaca Allah’ın emrine muhalefet etme kastı olmaksızın yanılarak, unutarak, dalgınlıkla yaklaşıldığı anlaşılır. Yine de meşguliyet ve gaflet olmasa kişinin aklında tutup unutmayacağı şeyleri unutması, sorumluluk gerektiren bir unutmadır. Hz. Âdem de gaflet etmeseydi elbette Allah’ın emrine dikkat edecek, onu hıfzedecek, hatırlayacak ve unutmuyacaktı.¹³⁷⁴ O ve eşi, yasak konusunda her daim uyanık olmaları ve bu uyanıklıkta da azim göstermeleri gerekirken unutkanlık göstererek hataya düştüler, kendilerine verilen emre uyma noktasında yeterli sabrı ve kararlılığı gösteremediler. Hz. Âdem ve eşi, yaptıkları hatanın farkına varır varmaz şeytan gibi kibirle Allah’a karşı gelmeyip hemen Rablerine yöneldiler, pişmanlıklarını dile getirdiler ve tevazu ile tövbe edip bağışlanma dilediler. “*Dediler ki: Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.*” (el-A‘râf 7/23). Bunun üzerine Allah, onların tövbelerini kabul etti.¹³⁷⁵

Hz. Âdem’in bu imtihanı, peygamberlerin de kendi nefislerine karşı mücadele vermek zorunda olan insanlar olduğunu göstermektedir. Zaten böyle olmasalardı insanlara örneklik edemezlerdi. Çünkü imtihan edilmek, imtihan sırasında yanılmak, hata yapmak insanlara özgü fiillerdendir. Onlardan istenen hatasız kul olmaları değil, Hz. Peygamber’in de hatırlattığı üzere hata yaptıktan sonra hemen tövbe etmeleri ve hatalarından

¹³⁷¹ el-A‘râf 7/16-17.

¹³⁷² Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, s. 53-54.

¹³⁷³ el-Bakara 2/36; Ayrıca bkz. el-A‘râf 7/22.

¹³⁷⁴ Mâtürîdî, *Te‘vîlâtü Ehli’s-sünne*, VII, 315.

¹³⁷⁵ el-Bakara 2/37.

ders alıp tekrar aynı hataya düşmemeleridir: “*Âdemoğlunun her biri hata eder, hata edenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir.*”¹³⁷⁶ Hz. Âdem’in başına gelen bu yanılğı ve sonrasında ettiği tövbe, kendisinden sonra gelen tüm çocuklarına bir öğüttür. Çünkü bu sayede onlar da yanılığlarından nasıl kurtulabileceklerini öğrenmiş oldular.¹³⁷⁷

İblis, uyarılmasına rağmen hatasından dönmeyerek başkaldırmış, olanların sorumlusu olarak Rabbini suçlamış, buna sebep olarak da Hz. Âdem’i görüp ona düşman kesilmiş ve sonunda şeytan olmuştur. Fakat Hz. Âdem, suçlu olarak kendi nefsinin görmüş, hatasından hemen rücu’ edip af ve mağfiret dileyerek Allah’a yönelmiştir. Dolayısıyla yanılığa düşen İblis, kibriyle aşağılık bir konuma yuvarlanırken Hz. Âdem, alçak gönüllülüğü ile imtihandan başarılı çıkmıştır.

2.6.2. Hz. Nûh’un Oğluna Yaptığı Çağrı

Hz. Nûh, yıllar süren tebliğine kavminin takındığı olumsuz tutum¹³⁷⁸ karşısında bunalarak Rabbinden onların helâkini istedi.¹³⁷⁹ Fakat Allah, Hz. Nûh’un kavmine karşı olan merhametini en iyi bilen olduğu için helâk haberini ona bildirdikten sonra: “... *Zulmedenler hakkında bana bir şey söyleme, çünkü onlar suda boğulacaklardır*” (Hûd 11/37) buyurdu.¹³⁸⁰ Hz. Nûh, helâk vakti gelip sular yükselmeye başlayınca kendisini yalanlayanlardan olup yalnız olarak bir kenara çekilen oğluna babalık şefkat ve merhametiyle son olarak bir daha seslenip onu gemiye çağırdı. “... *Nûh, ayrı bir yere çekilmiş olan oğluna, ‘Yavrucuğum, bizimle beraber sen de bin, inkârcılarla birlikte olma’ diye seslendi.*” (Hûd 11/42). Oğlu ise babasının şefkat yüklü bu çağrısına kulak vermedi; çünkü olayın diğer tabii afetler gibi olduğunu düşünüyor ve yüksek yerlere çıkarak kurtulabileceğini sanıyordu¹³⁸¹ ve kibirle şöyle cevap verdi: “*Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım*” (Hûd 11/43). Hz. Nûh’un “*bugün Allah’ın rahmet ettikleri hariç, O’nun azabından korunacak hiç kimse yoktur*” (Hûd 11/43) uyarısını da dinlemeyen oğlu, dalgalar arasında kalarak boğuldu. Bunun üzerine merhametinin galip gelmesi nedeniyle “*Nûh, Rabbine seslenip şöyle dedi: ‘Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vaadin elbette gerçektir. Sen hükmedenlerin en iyi hükmedenisin*” (Hûd 11/45).

¹³⁷⁶ Tirmizî, “Kıyâme”, 49; İbn Mâce, “Zühd”, 30.

¹³⁷⁷ Nesefî, *a.g.e.*, I, 47.

¹³⁷⁸ Hûd 11/27, 32.

¹³⁷⁹ Nûh 71/26.

¹³⁸⁰ Hûd 11/40; el-Mü’minûn 23/27.

¹³⁸¹ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, III, 172.

Râzî, Hz. Nûh'u böyle seslenmeye sevk eden nedenin babalık şefkati olduğunu hatırlattıktan sonra Rabbi ile aralarında geçmiş olan “*kendileri aleyhinde daha önce hüküm verilmiş olanlardan başka aileni gemiye al*” (el-Mü'minûn 23/27) emrinin manası kapalı bir ifade olduğunu ve belki de bundan dolayı Hz. Nûh'un oğlunu helâk edilecekler kapsamında düşünmemiş olabileceğini ve bu sebeple de onun hakkında böyle söylemiş olabileceğini kaydetmektedir.¹³⁸² Fakat oğlunun “*Bir dağa sığınırım, o beni sudan korur*” (Hûd 11/43) demesi ise onun küfürde ısrarlı ve babasının haber verdiği tüm hususları yalanladığına delalet etmektedir. Bu nedenle Allah, “*Ey Nûh! O, asla senin ailenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. O hâlde, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi benden isteme. Ben, sana cahillerden olmamanı öğütlerim, dedi.*” (Hûd 11/46). Bunun üzerine Hz. Nûh, bu isteğinin bir vehimden kaynaklandığını ve Allah'ın rızasına muvafık olmadığını anlayınca¹³⁸³ düştüğü yanılğı karşısında her peygamberin yaptığını, her mü'minin de yapması gerekeni yapmış ve hemen tövbe ederek Allah'tan mağfiret talep etmiştir: “*Rabbim! Şüphesiz ben senden hakkında bilgim olmayan şeyi istemekten sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve bana acımazsan, şüphesiz ziyana uğrayanlardan olurum, dedi.*” (Hûd 11/47).

Hz. Nûh'un bu imtihanından anlaşılmaktadır ki iman etmeyen oğul, peygamber ailesinden sayılmamakta ve iman olmayınca tek başına kan bağı kurtuluş için yeterli olmamaktadır. Bu sebeple Allah, Hz. Nûh'u hakkında bilgi sahibi olmadığı bir şeyi kendisinden istememesi hususunda uyarılmış ve onun gibi büyük bir peygamberin bu tür isteklerden sakınmasını ve cahillerden olmamasını tavsiye etmiştir. Bu uyarı asla Hz. Nûh'un bir iman zaafına düştüğü anlamına gelmez. Nitekim kendisinin bu uyarıya verdiği karşılık, onun Allah'a teslimiyetinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Şüphesiz o da diğer peygamberler gibi bir beşer olarak çocuk sevgisi ve benzeri insanî duygulara sahipti ve oğlunun tufandan kurtulması için Allah'a yalvarması da bu duygudan kaynaklanıyordu.¹³⁸⁴

2.6.3. Hz. İbrâhim'in Babasına Duası

Hz. İbrâhim, peygamber olarak seçilip kavmine gönderildiğinde hak dini önce babasına tebliğ etti.¹³⁸⁵ Babası ise inanmak yerine onu taşlamak ve kovmakla tehdit etti. “*Babası; 'Ey İbrâhim! Sen benim ilâhlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen,*

¹³⁸² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 240; Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, tah. Muhammed Hicâzî, Mektebetü's-sakafeti'd- diniyye, Kahire 1986, s. 50.

¹³⁸³ Vehbe Zuhaylî, *Tefsiru'l-vecîz*, Dâru'l-fikr, Dımeşk 1996, s. 228.

¹³⁸⁴ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, III, 174.

¹³⁸⁵ Meryem 19/42-45.

mutlaka seni taşa tutarım. Uzun bir süre benden uzaklaş!’ dedi.” (Meryem 19/46). Bunun üzerine Hz. İbrâhim, *“Esen kal! Senin için Rabbimden af dileyeceğim ...”* (Meryem 19/47) dedi. Kur’ân’da değişik yerlerde Hz. İbrâhim’in, babasının af edilmesi için Allah Teâlâ’ya dua edeceğini söylediği ve Allah’tan af dilediği çeşitli vesilelerle aktarılır.¹³⁸⁶

Kur’ân, bir mü’minin yakınlarının diğer mü’minler olduğunu hatırlatarak kişinin kendi ailesindeki İslâm düşmanları ile bir yakınlığının olamayacağını bildirir.¹³⁸⁷ Bu durumda mü’minin ailesinden olan bir kâfiri İslâm’a davet dışında yapacağı bir şey kalmamıştır. Onun hakkında mağfiret dilemesi ise artık mümkün değildir: *“Cehennem ehli oldukları açıkça kendilerine belli olduktan sonra, -yakınları da olsalar- Allah’a ortak koşanlar için af dilemek ne Peygambere yaraşır ne de mü’minlere.”* (et-Tevbe 9/113). Bu uyarı, tüm zamanları kapsayan bir hitaptır. Bu yüzden hiçbir peygamberin, artık cehennem ehli oldukları küfür ve inatları sebebiyle kesin belli olan birisi için af dilemekte ısrar ettiği, bu hallerine rağmen onlar için mağfiret dilediği vâki değildir. Bu bölümde aktardığımız durumlar, karşıdaki kişinin mü’min olma ihtimalini gözeterek ve dileyerek yapılan dualardır.¹³⁸⁸ Bunun delili ise insanların imânî açıdan gerçek durumları ortaya konulduğu anda peygamberin hemen isteğinden vaz geçmesi ve böyle bir talepte bulunduğu için istiğfar etmesidir. Hz. İbrâhim’in de babasının af ve mağfiret edilmesini dilemesi, onun dinine iman edip kendini peygamber olarak kabul etmesi için dua edeceğine dair verdiği sözünü yerine getirmek içindi. Ancak babasının zaman geçmesine rağmen iman etmediğini görüp onun Allah düşmanı olduğu belli olunca ettiği duayı terk etti ve onunla ilgisini kesti.¹³⁸⁹

2.6.4. Hz. Yûnus’un ve Kavminin Yanılgısı

Kur’ân, Hz. Yûnus ve kavmini yanılgıya düşüp zaman geçirmeden tövbe edenlere ve yanılgılarından dönenlere örnek olarak gösterir. Hz. Yûnus, yıllarca kavmine tebliğde bulunmuş fakat kavminin kendini yalanlaması üzerine yakında onları helâk edecek büyük bir azabın geleceğini haber vermişti. Buna da aldırmayan halkının kendisini yalanlaması karşısında göğsü daralıp bunalan Hz. Yûnus, sanki oradan kaçır gibi kavmine

¹³⁸⁶ İbrâhîm 14/41; eş-Şuarâ 26/86; el-Mümtehine 60/4.

¹³⁸⁷ Hûd 11/46.

¹³⁸⁸ Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 78-79.

¹³⁸⁹ et-Tevbe 9/114.

karşı¹³⁹⁰ öfke dolu olduğu halde kasabadan ayrılmıştı.¹³⁹¹ Böylece Allah'ın kendisine verdiği tebliğ görevini O'nun izni olmadan kavmini bırakarak başka yerlere gitmek suretiyle ihmal etmiş ve kavminin söz konusu mihnetine karşı istenen ölçüde sabırlı olamamıştı.¹³⁹²

Hz. Yûnus'un kavminden ayrılıp gitmesi, *ebeka* fiili ile ifade edilir.¹³⁹³ Kölenin efendisinden kaçmasını anlatmak için kullanılan bu fiil, onun Allah'ın izni olmaksızın ayrılışı için mecâzen kullanmıştır.¹³⁹⁴ Hz. Yûnus, Allah'ın azabına uğrayacak olan bu beldeden artık ayrılması gerektiğini düşünmüştür. Fakat uyarılardan ve başına gelen sıkıntılardan bu fikrinde yanıldığı ve Allah'ın izni olmaksızın acele ederek gönderildiği yeri terk etmemesi gerektiği anlaşılır. Hz. Yûnus'un, bu yaptığına sorumluluk gerektirecek bir davranış olmadığını zannederek yanılığa düştüğünü ise şu âyet haber vermektedir: “Zünnûn'u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı ...” (el-Enbiyâ 21/87). Fakat o, yanıldığını anlar anlamaz sâlih bir mü'min olarak hemen Allah'a tövbe etmiş ve yanılığundan dönmüştür.

Saffât sûresinde¹³⁹⁵ Hz. Yûnus'un kaçıışı, gemiye binmesi, gemiden atılması, bir balığın onu yutması, balığın içindeyken yaptığı tövbe ve duası, sonra bir balığın onu sahile atması ve orada Rabbinin lütfuyla iyileşmesi ve tekrar kavmine dönmesi; Enbiyâ sûresinde¹³⁹⁶ risâlet görevi devam ederken halkının kendisine inanmamasına kızarak ülkesini terk etmesi, ancak Allah tarafından sıkıntıya uğratılınca yanılığının farkına varıp karanlıklar içinde (balığın ağzında)¹³⁹⁷ iken “Senden başka ilâh yoktur, seni tenzih ederim, ben gerçekten zalimlerden oldum” diyerek Allah'tan af dilemesi, bunun üzerine tövbesinin kabul edilip sıkıntıdan kurtarılması; Kalem sûresinde¹³⁹⁸ ise sabredemeyip öfkesine yenik düşmesi ve Allah'ın nimeti sayesinde yanılığını düzeltmesi anlatılmaktadır. Taberî, “Eğer çok tesbih edenlerden olmasa idi” (es-Sâffât 37/143) âyetine dayanarak Hz. Yûnus'un, bu musibet başına gelmezden önce de Allah'ı çokça zikreden ve namaza devam eden bir kul olmasından dolayı Rabbinin onun tövbesini kabul edip

¹³⁹⁰ a.g.e., s. 129.

¹³⁹¹ Taberî, a.g.e., XVI, 374; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXII, 214.

¹³⁹² Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 129-130.

¹³⁹³ “إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ” “Hani o kaçıp yüklü gemiye binmişti.” (es-Sâffât 37/140).

¹³⁹⁴ Zemahşerî, a.g.e., s. 913.

¹³⁹⁵ es-Sâffât 37/139-148.

¹³⁹⁶ el-Enbiyâ 21/87-88.

¹³⁹⁷ Karaman ve dğr., a.g.e., IV, 552.

¹³⁹⁸ el-Kalem 68/48-50.

onu kurtardığını belirtmektedir.¹³⁹⁹ Buna göre Hz. Yûnus'un kötü olarak nitelenen ve pişman olup tövbe ettiği bu davranışı bir anlık gaflet ve öfkeden kaynaklanan bir yanılğı olduğu ve başına gelen musibetler ile de bu yanılğının bedelini ödediği anlaşılmaktadır.

Hz. Yûnus'un kavmi de aynı şekilde büyük bir yanılğıdan ve karşılığı olan cezadan kıl payı kurtulmuşlardır. Kur'ân'da bu durum şöyle aktarılmaktadır: “*Yûnus'un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! ...*” (Yûnus 10/98). Tefsirlerde anlatıldığına göre Ninova halkı peygamberleri Hz. Yûnus'un tebliğine kulak asmayıp iman etmemişti.¹⁴⁰⁰ Hz. Yûnus, helâk olacakları konusunda uyarmasına rağmen onlar, peygamberlerinin aralarında olması nedeniyle memleketlerinin helâk edilmeyeceğine inanıyorlardı. Hz. Yûnus'un onlara kızarak aralarından ayrılmasından sonra helâk alametleri görününce¹⁴⁰¹ halk, hemen tövbe ederek imana gelmiş ve yapageldikleri kötülüklerden vazgeçmişlerdi. Bu tövbelelerinde de samimi olmaları nedeniyle Allah onları affetmiş ve azabı üzerlerinden kaldırmıştı.¹⁴⁰²

Hz. Yûnus'un kıssası, yanılğıya düşenlere bu kavim gibi son anda da olsa Allah'ın azabından kurtulup rahmetine erebileceklerini hatırlatmaktadır. Çünkü Kur'ân, Yûnus sûresinde önce Hz. Nûh, Mûsâ ve Hârûn'un mücadelelerine işaret edip¹⁴⁰³ insanlığın hakikatlere karşı direnen yüzünden kesitler vermiş; fakat bunun insanlık için değişmez bir kader olmadığını, iradesini doğru yönde kullananlar için kurtuluşun her zaman mümkün olduğunu haber vermek üzere Hz. Yûnus'un kavmini örnek göstermiştir.¹⁴⁰⁴ Kuşkusuz Hz. Yûnus'un ve kavminin bu durumu, yani yanılğılarını görüp hemen tövbe etmeleri, hakka ve hakikate yönelmelerinde her mü'minin üzerinde düşünmesi gereken ibret noktaları vardır. Allah'ın Hz. Yûnus'u ve kavmini bağışlaması, onlara rahmet etmesi yanılğıya duçar olanların önünde birer kandil gibi yol göstermektedir.¹⁴⁰⁵ Ayrıca bu kıssa, “*insan zayıf yaratılmıştır*” (en-Nisâ 4/28) âyeti mucibince peygamberlerin bile insan tabiatında var olan bu tür zaaflardan uzak kalamadıklarını göstermek suretiyle yanılğıya düşen

¹³⁹⁹ Taberî, *a.g.e.*, XIX, 627-630.

¹⁴⁰⁰ Begavî, *a.g.e.*, IV, 151-152.

¹⁴⁰¹ Zeccâc şöyle demektedir: “Onlar azap gelmeden önce azaba delâlet eden alâmeti gördüler ve hemen iman ettiler, böylece azap onlardan kaldırıldı.” Zeccâc, *a.g.e.*, III, 34.

¹⁴⁰² Taberî, *a.g.e.*, XII, 291-297; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 474.

¹⁴⁰³ Bkz. Yûnus 10/71-97.

¹⁴⁰⁴ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, III, 138.

¹⁴⁰⁵ es-Sâffât 37/148.

insanlara af dileme konusunda ümit vermektedir. Bu durumun insan tabiatı açısından normal olduğunu, insana gerekenin ise yanılığdan dönebilmek, hatasını kabullenmek ve Rab-bine tövbe edip O'na sığınmak olduğunu ortaya koymaktadır.

2.6.5. Hz. Mûsâ'nın ve Kavminin Yanılgısı

Hz. Mûsâ ve kavmi, kendilerini takip eden Firavun ve askerlerinin suda boğulmalarının ardından, güvenlik içinde yaşayacakları Filistin topraklarına doğru yola çıktılar. İsrâiloğulları her ne kadar ataları Hz. İbrâhim, İshâk ve Ya'kûb'un kendilerine getirdiği tevhid dinine mensup olsalar da içlerinde yaşadıkları putperest Mısırlıların kültürlerinden etkilenmişlerdi. Onların putperestliğe ilgileri Filistin yolunda rastladıkları putperest bir kavmin putlarını görünce ortaya çıktı. Bazıları bunlara özenip Hz. Mûsâ'dan kendilerine de put yapmasını isteyince: *"Mûsâ şöyle dedi: 'Şüphesiz siz cahillik eden bir kavimsiniz. Şüphesiz bunların (din diye) içinde buldukları şey yok olmaya mahkûmdur. Yapmakta olduklarının hepsi bâtıldır."* (el-A'râf 7/138-139).

Kur'an'da bildirildiğine göre Allah, Hz. Mûsâ ile sözleştiği için yolculukları devam ederken o ve kavmi Tur Dağı'na doğru yöneldi.¹⁴⁰⁶ Hz. Mûsâ, kardeşi Hz. Hârûn'a çeşitli öğütler vererek kavminden ayrılıp Tur Dağı'na gitti. Hz. Mûsâ'nın ayrılmasını fırsat bilen İsrâiloğullarının içindeki bazı münafıklar, Sâmirî'nin öncülüğünde Hz. Hârûn'un emir ve uyarılarını dinlemeyerek¹⁴⁰⁷ kendilerine Mısırlıların dinindeki gibi buzağıdan bir put yaptılar.¹⁴⁰⁸ Sâmirî ve adamları, *"Onlara, böğürmesi olan bir buzağı heykeli ortaya çıkardı. 'Bu sizin de tanrınız, Mûsâ'nın da tanrısıdır, fakat o unuttu' dediler."*¹⁴⁰⁹ Bu arada Allah, Hz. Mûsâ'ya kavminin durumunu ve neden onlardan önce geldiğini sorar: *"Seni acele ile kavminden ayrılmaya sevk eden nedir, ey Mûsâ!. Mûsâ şöyle dedi: 'Onlar, işte onlar hemen arkamdalar Rabbim! Sen hoşnut olasın diye, acele ederek sana geldim."* (Tâhâ 20/83-84). Bu âyetten Hz. Mûsâ'nın kavminin içine düştüğü durumu bilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Allah, bu sözü ile kavminin bir daha tevhid çizgisinden ayrılmayacağına emin olan Hz. Mûsâ'ya bu düşüncesinde yanıldığını ve Sâmirî'nin yaptığı putu ve kavminin ona tapındığını haber verdi: *"Allah, 'Şüphesiz, biz senden sonra halkını sındık; Sâmirî onları saptırdı' dedi."* (Tâhâ 20/85).

¹⁴⁰⁶ el-A'râf 7/142.

¹⁴⁰⁷ Tâhâ 20/90-91.

¹⁴⁰⁸ el-A'râf 7/148.

¹⁴⁰⁹ Tâhâ 20/88.

Hiz. Mûsâ levhaları alarak öfke dolu ve üzgün bir hâlde kavmine geri döndü.¹⁴¹⁰ Öfkesi onu kardeşi Hiz. Hârûn hakkında yanlışlığa düşürdü ve onun, bu sapıklığa müdahale etmediğini düşündü. Bu yüzden de elindeki levhalarını yere atarak¹⁴¹¹ onun sakalını ve saçını kavradı ve “*Ey Hârûn! Saptıklarını gördüğün zaman bana uymana ne engel oldu? Yoksa emrime karşı mı geldin?*” (Tâhâ 20/9-93) dedi. Aslında Hiz. Hârûn kavmini uyarılmış, yanlış yola saptıklarını, fitneye düştüklerini onlara anlatmış fakat onlara söz geçirememişti.¹⁴¹² Hiz. Mûsâ yanlışlığını Hiz. Hârûn’un “*Ey anam oğlu! Saçımı sakalımı çekme. Şüphesiz ben, İsrâiloğullarının arasını açtın, sözüme uymadın demenden korktum*” (Tâhâ 20/94) ve “*Bu kavim beni güçsüz buldu. Az kalsın beni öldürüyorlardı...*” (el-A‘râf 7/150) demesi üzerine anladı. Onu yanlışlığa sürükleyen etken ise öfkesine yenik düşerek olup biteni iyice araştırmadan karar vermesiydi.¹⁴¹³ Yanıldığını anlayan Hiz. Mûsâ, hemen Rabbinden hem kendisi hem de kardeşi için mağfiret dileyerek attığı levhaları yerden aldı.¹⁴¹⁴ Öfkesi geçip düşüncesi berraklaşınca kendisinin hatalı olduğunu, Allah ile buluşmaya erkenden gitmesinin Sâmirî’ye heykeli yapması için bir fırsat doğurduğunu ve Hiz. Hârûn’un kavmini bu yanlıştan döndürmek için büyük çaba harcadığını anladı. Kur’ân, bu türden bir yanlışlığa düşen kişinin nasıl davranması gerektiğini bizzat Hiz. Mûsâ’nın uygulamasını aktararak öğretmiştir. Yapılması gereken, yanlış davranış ve söylemden hemen dönmek, yanlış süresince yapılan yanlış işleri doğrusu ile değiştirmek ve Allah’tan hem kendisi hem de kalbini kırdığı veya zarar verdiği kişi hakkında bağışlanma dilemektir.

Hiz. Mûsâ, yanlışlığının nedenlerini araştırırken Sâmirî’ye “*Senin derdin neydi ey Sâmirî?*” (Tâhâ 20/94) diye sorduğunda aldığı cevap insanları yanlışlığa sürükleyen etkenlerin başında “*kötülüğü emreden*” (Yûsuf 12/53) nefsin geldiğini ortaya koymaktadır: “*... Böyle yapmayı bana nefsim güzel gösterdi*” (Tâhâ 20/95). Hiz. Mûsâ, kavminde ortaya çıkan bu fitnenin sebeplerini yok ettikten sonra onları tövbeye ve Allah’a itaate davet etmiştir.¹⁴¹⁵ İsrâiloğulları, Hiz. Mûsâ’nın bu davetine icabet ederek Rablerinden mağfiret

¹⁴¹⁰ Tâhâ 20/86.

¹⁴¹¹ el-A‘râf 7/150.

¹⁴¹² Tâhâ 20/90.

¹⁴¹³ Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü’l-enbiyâ*, s. 104.

¹⁴¹⁴ el-A‘râf 7/151-154.

¹⁴¹⁵ el-Bakara 2/54.

dilemişler, yanılığlarından dönmüşler¹⁴¹⁶ ve neticede Allah Teâlâ, onların tövbelerini kabul etmiştir.¹⁴¹⁷ Burada daha önceki konuda değindiğimiz Hz. Yûnus'un düştüğü yanılığa benzer bir yanılığa Hz. Mûsâ'nın da düştüğü görülmektedir. Hz. Yûnus, kavminin artık iman etmeyeceğini düşünerek Allah'ın izni olmaksızın onlardan ayrılmıştı. Hz. Mûsâ da İsrâiloğullarının artık tevhid inancından ayrılmayacağını düşünerek erkenden Allah ile buluşmasına gitmişti. Bu iki peygamberin şahsında mü'minlere verilmek istenen mesaj ise ne olursa olsun her daim Allah'ın kulları üzerindeki imtihan sürecinin devam ettiği ve acele karar verilmesinin yanılığlara sebep olabileceği gerçeğidir.

2.6.6. Hz. Peygamber'in Münafıklara İzin Vermesi

Hz. Peygamber, hicretin dokuzuncu yılında sıcak ve hurmaların olgunlaştığı bir mevsimde Bizans ordusuna karşı çarpışmak üzere bir ordu topladı.¹⁴¹⁸ Müslümanların içinde bulunan münafıklardan bir grup, hiçbir özürleri yokken yalan beyanda bulunarak bu seferine katılmamak için izin istedi. Hz. Peygamber de bunlara izin verdi. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu: “Allah, seni affetsin! Doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalancıları bilinceye kadar beklemeden niçin onlara izin verdin?” (et-Tevbe 9/43). Süfyân b. Uyeyne'ye (ö. 198/814) göre âyetin “Allah, seni affetsin!” şeklinde yumuşak bir hitapla başlaması, Hz. Peygamber'e yapılacak olan uyarı öncesi ona karşı bir lütuftur. Amr b. Meymûn (ö. 74/693) ise Hz. Peygamber'in Allah'ın emri gelmeden yaptığı iki işten birinin bu izin verme olayı, diğerinin Bedir esirlerinden fidye almak olduğunu söyler.¹⁴¹⁹

Hz. Peygamber bu kişilere izin vermeden önce, mazeret sunup izin isteyenlere izin verilip verilemeyeceğine dair bir vahiy gelmemişti. Müfessirlerimiz bu âyet ile peygamberimizin vahiy olmayan bir konuda kendisi bir karar verdiğini fakat ictihat ederken gerekli unsurların tam olarak yerine getirilmemesi nedeniyle hata yaptığını ve bu yüzden Allah'ın onu uyardığını kaydederler.¹⁴²⁰ Bu sefere katılmaktan muaf tutulmalarını isteyen kimselerin özürleri, her ne kadar yalan da olsa insanî açıdan anlaşılabilir sebeplerdi.¹⁴²¹ Hz. Peygamber'in insanların kalplerinde olanı bilememesi, onların mazeretlerini sadece

¹⁴¹⁶ el-A'râf 7/149.

¹⁴¹⁷ el-Bakara 2/52-54.

¹⁴¹⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 516.

¹⁴¹⁹ Begavî, *a.g.e.*, IV, 54-55.

¹⁴²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, V, 379; Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 406; Nesefî, *a.g.e.*, II, 450; Mahallî - Süyûtî, *a.g.e.*, s. 247; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, II, 454.

¹⁴²¹ Esed, *a.g.e.*, s. 362, (67. dipnot); Karaman ve dğr., *a.g.e.*, III, 18.

dış görünüşleri ile değerlendirmesi onun yanılmasına neden olmuştur. İnsanların zahiren iman etmiş olmalarını onların doğru söylediklerine hamletmiştir.¹⁴²² Fakat yapılan uyarıdan bu kararın Allah katında isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber'in bu kararı almasında hiç şüphesiz onun tabiatında var olan yumuşaklığın etkisi büyüktür.¹⁴²³ “*Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.*” (et-Tevbe 9/128).¹⁴²⁴ Ayrıca âyetin hitap tarzından Hız. Peygamberimizin karar vermekte acele ettiği de anlaşılmaktadır. Elmalılı, “*Allah seni affetsin*” hitabı ile başlayan bu âyetin toplu manasının şöyle olduğunu söyler: “Ey Muhammed! O izin isteyenlere izin vermek için neden acele ettin? Gerçekten doğruyu söylemiş olanlar ile yalan söyleyenlerin durumu sana iyice belli oluncaya, başka bir delil ile iyice ortaya çıkıncaya ve yalancı münafıkların kimler olduğu iyice belli oluncaya kadar beklemeliydin. Böyle iken neden sen onlara acele ederek hemen izin veriverdin?”¹⁴²⁵ Çünkü Hız. Peygamber izin vermeyip bekleyseydi onların iç yüzleri açığa çıkıp kimin doğru kimin yalan söylediği belli olacaktı.¹⁴²⁶ Kurtubî, bazı ilim adamlarından Hız. Peygamber'in acele edip verdiği bu kararın, evlâ olanı terk etmekten ibaret olduğunu nakleder.¹⁴²⁷ Râzî ise Hız. Peygamber'in savaş tedbiri olarak böyle bir karar verdiğini, fakat bazen daha iyi olanı terk edenin de kınanıp sorgulanacağını hatırlatır.¹⁴²⁸

¹⁴²² İbn Âşûr, *a.g.e.*, X, 210.

¹⁴²³ Mevdûdî, *a.g.e.*, II, 232.

¹⁴²⁴ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/159.

¹⁴²⁵ Yazır, *a.g.e.*, IV, 2555.

¹⁴²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, V, 379; Derveze, *a.g.e.*, IX, 446.

¹⁴²⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, X, 227; Zuhaylî, *Tefsiru'l-vecîz*, s. 195.

¹⁴²⁸ Fahreddîn er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, s. 150.

3. MÜNAFIKLARIN YANILGILARI

3.1. ÖLÜM VE CİHAD HAKKINDAKİ YANILGILARI

Münafıklar, görünüş itibariyle müslüman oldukları için onların içinde, onlar gibi yaşamakta ve bir müslümana nasıl davranılmak gerekiyorsa öyle muamele görmekteydiler. Bu nedenle asr-ı saadette münafıklar hem cemiyetin hem de ordunun içinde bulunmaktaydı. Bu kişiler dünya menfaatlerini âhiret nimetlerine tercih eden menfaatperest insanlardı. Tüm dertleri müslüman görünüp onlardan gelecek menfaatleri elde etmekte. Bu yüzden bazen müslümanlar ile savaşa çıkmışlar bazen savaştan kaçmışlar bazen de onların içine fitne tohumları ekmeye çalışmışlardır.

3.1.1. Yanılgının Temelleri

Şüphe, bir şeyden korkulduğu için endişe duyulan ve böylece o şey hakkında karar ve kararsızlık arasında tereddüt etmek olduğundan, ahiret gerçeğini inkâra şartlanmış olan münafıklar, dolayısıyla cihad hakkında da ciddi bir şüphe içindeydiler. Münafıklar, iman hakikatini kavrayamadıklarından, âhirete inanmadıklarından ve ölüm ile her şeyin biteceğini zannettiklerinden cihada katılmak istemediler ve bu konuda “*Ancak Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, kalbleri şüpheye düşüp kendileri de o şüphelerinin içinde bozalayan kimseler senden izin isterler*” (et-Tevbe 9/45) âyetinin haber verdiği gibi izin istemeyi tercih ettiler. Aşırı hırstan kaynaklanan şüpheleri kendilerini büyük oranda huzursuz eden münafıklar, bu ruhî huzursuzluklarının bir sonucu olarak iman ve küfür arasında gidip gelirler. Menfaatleri gereği şüpheden kurtulamadıkları için ömürleri inkâr ve ispat arasında kararsız bir şekilde geçer ve menfaat gördüklerinde imana, zahmet gördüklerinde ise küfre yanaşırlar.¹⁴²⁹

Münafıklar, cihaddan ve onun sebep olabileceği ölümden aşırı derecede korkarlar ve cihaddan uzak durmak suretiyle ölümden kurtulabileceklerini zannederler. Bu yanılgının nedenleri ise dünya sevgisi, uzun yıllar yaşama arzusu, Allah’ın takdirini ve ecel gerçeğini anlayamamaktır. Zaten münafıklar, içten ve samimi bir şekilde iman etmedikleri için hakkı ve hakikati anlama gibi bir çabaları da bulunmamaktadır. Bu yüzden onlar, ölüm ve şehidlik arasındaki muazzam farkı fark edememişler ve şehid olanların arkasından “eğer savaş konusunda bizim de düşüncemiz alınsaydı onların karşısına çıkmazdık ve böylece bizden herhangi bir kimse de öldürülmemiş olurdu” diyebilmişlerdir. Ölümden ve öldürülmekten

¹⁴²⁹ Yazır, a.g.e., IV, 2557.

bu denli korkmalarının nedeni ise dünyaya ve yaşama olan aşırı sevgileriydi. Bu yüzden onlar, zorlukla karşılaştıklarında kendi derterine düşmüşler; din, peygamber ve müslümanlar gözlerinde önemsizleşerek yalnızca kendilerini düşünmüşlerdir.¹⁴³⁰

Hz. Peygamber, Uhud'a gitmeden önce ashabıyla düşmanın nerede karşılanması gerektiği konusunda istişare etmiştir. Münafıkların önde gelenlerinden Abdullah b. Ubey, Medine'de kalınması ve şehir savunması yapılması gerektiğini söylemiş, Hz. Peygamberimiz de bu görüşte olmasına rağmen özellikle genç sahâbilerin ısrarla meydan savaşı istemesi üzerine düşmanı dışarıda karşılamaya karar vermiştir. Ordu yola çıktıktan bir müddet sonra Abdullah b. Ubey ve beraberindeki kalabalık bir münafık topluluğu, kendi görüşlerinin dikkate alınmadığını da bahane ederek ve "biz savaş olacağını zannetmemiştik, ayrıca biz savaşmayı da bilmiyoruz" diyerek geri dönmüştür.¹⁴³¹ Kur'ân, onların bu durumunu şöyle haber verir: "... Onlara (münafıklara), 'Gelin, Allah yolunda savaşın veya savunmaya geçin' denildi de onlar, 'Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik' dediler..." (Âl-i İmrân 3/167). Savaştan sonra da savaş esnasında ölenler için Allah'ın takdirini görmezlikten gelip "Bu konuda bizim elimizde bir şey olsaydı burada öldürülmezdik" (Âl-i İmrân 3/154),¹⁴³² "Onlar bizim yanımızda olsalardı, ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi" (Âl-i İmrân 3/156) ve "Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi" (Âl-i İmrân 3/168) diyerek ölüm, ölümün gerçekleşme şartları ve Allah'ın takdir ettiği ecel konularında yanılığa düşmüşlerdir.

Münafıklardan geri dönmeyen/dönemeyenler, müşriklerin savaşın ilk anında galip geldiğini görünce artık her şeyin bittiğini, İslâm'ın ve müslümanların yok olacağını zannettiler. Zaten şek ve şüphe ehli olan münafıklar, zor bir durum meydana çıktığında böyle düşmanca düşüncelere kapılıverirler.¹⁴³³ Bu düşünceler, münafıkların kalblerinde sahipsiz bir Allah ve kader inancı bırakmadığı için onlar, seferi veya savaşı mutlak ölüm sebebi olarak değerlendirdiler. Tüm bu yanlış fikirlerinden dolayıdır ki savaş esnasında mü'minlere inen ve onlarda tatlı bir uyku ve huzura neden olan sekînet, münafıklarda hiçbir etki göstermemiş ve onlar müthiş bir korku içinde canlarının derdine düşmüşlerdir.¹⁴³⁴ Onlar, Allah'ın emirlerinde şüphe ettikleri ve Hz. Peygamber'i yalanladıkları için Allah

¹⁴³⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁴³¹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, II, 118.

¹⁴³² Müfessirlerin çoğunluğu, bu sözleri söyleyenlerin münafıklar olduğunu söylemektedir. Örn bkz. Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 309; Taberî, *a.g.e.*, VI, 176; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, II, 510; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 200; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 47. Bu görüşe katılmayan müfessirlerin görüşleri için bkz. Derveze, *a.g.e.*, VII, 247; Ateş, *a.g.e.*, I, 507-508.

¹⁴³³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, II, 145.

¹⁴³⁴ Âl-i İmrân 3/154.

hakkında haksız yere aynen câhiliye topluluğunun zannı gibi zanlarda bulunuyorlardı.¹⁴³⁵ Bu zanları ise “Muhammed hak peygamber olsaydı, Allah ona böyle kâfirleri musallat etmezdi”¹⁴³⁶ veya “artık Peygamberin işi bitti, yok oldu”¹⁴³⁷ şeklinde Allah’ın peygamberine ve mü’minlere yardım etmeyeceği hakkındaydı. Mevdûdî, bu tür düşüncelerin, Allah’a değil sadece kendi plan ve programlarına güvenen kimselerin kalbinde oluşabileceğini, bu kişilerin ise çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığında “şöyle şöyle yapılıyordu, şu şu sonuçlar elde edilebilirdi” diyerek kederleneceklerini ifade etmektedir.¹⁴³⁸

3.1.2. Yanılgının Düzetilmesi

Münafıkların fasit çıkarımlar sonucu ulaştıkları “bizim yanımızda olsalardı ölmezlerdi” şeklindeki yanılgıları, ecel hakkında verilen kesin ve doğru bilgi ile düzeltilmiştir. “*De ki: Evlerinizde dahi olsaydınız, üzerlerine öldürülmesi yazılmış bulunanlar mutlaka yatacakları (öldürülecekleri) yerlere çıkıp gideceklerdi ...*” (Âl-i İmrân 3/154). Âyette açıkça ifade edildiğine göre mü’minlerle beraber savaşa çıkmayıp evlerinde kalsalardı bile yine de öldürülmeleri takdir edilenler, ölecekleri yere gidip orada öldürüleceklerdi. Ayrıca Kur’ân, “*Eğer doğru söyleyenler iseniz kendinizden ölümü savın*” (Âl-i İmrân 3/168) diyerek ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunu ve sadece Allah’ın yaşatıp öldürdüğünü bildirmiştir.¹⁴³⁹ Yani yeryüzünde sefere çıkanları ve gazaya gidenleri öldüren Allah, gazaya gitmeyip evde kalanları da öldürecektir. Savaşa gitmek veya gitmeyip evinde kalmakla ölüm öne alınamaz veya ertelenemez. Bu yüzden Allah, müslümanları teslimiyete çağırmaktadır. Zira hayat; sayılı nefesler, taksim edilmiş rızıklar ve belirlenmiş eceller ile sınırlıdır. Nefes bitmemiş ve ecel gelmemiş ise insana ölüm gelmez.¹⁴⁴⁰

3.2. İNFAK ETMEMEYİ HAYIR SANMALARI

İnsana dünya da dünyalıklar da sevdirelmıştır.¹⁴⁴¹ Bu sevgi, ona dünya hayatının zorluklarına karşı koyabilmesi ve yaşam mücadelesini sürdürebilmesi için bahşedilmiştir. İslâm, bu sevginin aşırı şekilde gelişip insanın tek hedefi haline gelmemesi için çeşitli

¹⁴³⁵ Taberî, *a.g.e.*, VI, 165.

¹⁴³⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IX, 48.

¹⁴³⁷ Yazır, *a.g.e.*, II, 1205.

¹⁴³⁸ Mevdûdî, *a.g.e.*, I, 305.

¹⁴³⁹ Âl-i İmrân 3/156.

¹⁴⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, II, 513-514.

¹⁴⁴¹ Âl-i İmrân 3/14.

önlemler almıştır. Kur’ân’da dünyanın geçici olduğu, bâki olanın ve asıl arzulanması gerekenin ise âhîret olduğu sıklıkla vurgulanır.¹⁴⁴² İslâm, dünya ve içindekilere karşı müslümanların kalbinde aşırı sevgi oluşmaması için onlara ellerindeki mallardan infak etmelerini emretmiştir. Allah yolunda verilen zekât ve sadakalar, toplumsal dengenin korunmasında olduğu kadar müslümanın kalbindeki dünya âhîret dengesinin korunmasında da etkilidir. Fakat Kur’ân, bu hikmeti kavrayamayan münafıkların zekât ve sadakanın mallarını eksilttiğini düşündüklerini ve zekât vermemenin daha hayırlı olduğu yanılığısına düştüklerini hatta diğer müslümanlara da bu konuda cimriliği tavsiye ettiklerini haber vermektedir. “Allah’ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar ...” (Âl-i İmrân 3/180) âyeti bu yanılığı ortaya koymaktadır. Müfessirlerin çoğunluğu,¹⁴⁴³ Süddî’den gelen bir rivayete dayanarak âyetteki cimriliğin, malın Allah yolunda cihad için harcama veya zekât verme konusundaki cimrilik olduğunu ifade ederler.¹⁴⁴⁴ İbn Âşûr’a göre bu âyet münafıkların durumu hakkında nazil olmuştur. Zaten onlar, “cimrilik ederler ve insanlara da cimriliği emrederler” (en-Nisâ, 4/37). Allah yolunda infak etme konusunda cimrilik edenlerin müslümanlar olma ihtimali ise yoktur. Çünkü Resûlullah’ın ashabının böyle bir davranış sergiledikleri vaki değildir. Ayrıca onların böyle bir tutumun kendileri için hayır olduğunu sanma gibi bir yanılığa düşmeleri de asla caiz değildir. O zaman zekâttan ve Allah yolunda infaktan men eden kişiler kesinlikle münafıklardır.¹⁴⁴⁵

3.2.1. Yanılığın Temelleri

Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden sonra kurulan ve güçlenen İslâm toplumunun içinde münafıkların ortaya çıkışında menfaat ve bencillik önemli bir etken olmuştur. Bunların nifaklarının temelinde menfaat unsuru olduğu gibi zekât ve sadaka vermemenin kendileri için hayırlı olduğu yanılığlarının temelinde de menfaat duygusu yatar. Aynı zamanda İslâm’ın emir ve yasaklarına ön yargıyla yaklaşmaları, onlardaki hikmeti

¹⁴⁴² Örn. Âl-i İmrân 3/185; en-Nisâ 4/94; el-En’âm 6/32; et-Tevbe 9/38; er-Ra’d 13/26.

¹⁴⁴³ Bkz. Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 318; Taberî, *a.g.e.*, VI, 269; Ebû’l-Hasan el-Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-uyûn*, tah. Seyyid b. Abdülmaksûd, Beyrut 1992, I, 440; Ebû İshâk es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, tah. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut 2002, III, 220; Reşid Rızâ, *a.g.e.*, IV, 258.

¹⁴⁴⁴ Zeccâc ve Mâtürîdî gibi bazı müfessirler bu yorumun yanında İbn Abbas’tan (r.a.) gelen bir rivayete dayanarak âyetin Ehl-i kitabın Allah tarafından kendilerine verilen ilim ve kitabın gerektirdiği şekilde davranmayıp Hz. Peygamber’in niteliklerini gizlemeyi kendileri açısından hayırlı sanmaları üzerine nâzil olduğunu söylemişlerdir. Bkz. Zeccâc, *a.g.e.*, I, 492; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, II, 543; Mâverdî, *a.g.e.*, I, 440.

¹⁴⁴⁵ İbn Âşûr, *a.g.e.*, IV, 180-181.

anlamamaları, mal sevgisi, cimrilik ve haset duyguları da bu yanılığında etkili olmuştur. “Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine ve Peygambere gelin!’ denince, münafıkların senden büsbütün uzaklaştıklarını görürsün” (en-Nisâ 4/61) âyetinde ifade edildiğine göre zaten onlar, hakikati anlamaya yanaşmazlar. Bu yüzden namaza tembel tembel kalkıp fakirlere bir şey vermek zorunda kaldıklarında istemeye istemeye verdiklerinden¹⁴⁴⁶ Allah yolunda verilen zekâtın veya sadakanın malı eksiltmediğini aksine bereketlendirdiğini anlayamamışlardır. Bir de buna dünya sevgisi eklenince zekât vermekten iyice imtina etmişler ve bunu da kendileri için hayır sanmışlardır.

3.2.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Bu yanılığın temellerine ve çözümüne vurgu yapan daha birçok âyet-i kerîme bulunmaktadır.¹⁴⁴⁷ Özellikle çözüm noktasında yanılığın haber verildiği âyetin (Âl-i İmrân 3/180) devamında “Hayır! O, kendileri için bir şerdir ...” buyurularak onların hayır zannettikleri bu davranışlarının aslı; “cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır” ile âhiretteki karşılığı; cimrilik ettikleri malların aslında “Allah’ın lütfü” olduğu vurgulanarak ve “göklerin ve yerin mirası Allah’ındır” buyurularak tüm mülkün sahibi hatırlatılmış; “Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” buyurularak da Allah’ın herşeyi bildiği gibi insanın neyi infak olarak verip neyi vermediğini de çok iyi bildiğini ve ona göre karşılık vereceği haber verilmiştir.¹⁴⁴⁸

Hz. Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Her kime Allah mal verir de o kimse malının zekâtını vermezse kıyamet gününde onun malı, gözlerinin üstünde birer siyah nokta bulunan çok zehirli bir yılan şekline sokulur ve öylece sahibinin boynuna dolanır. Bu yılan ağzıyla adamın çenesini iki tarafından yakalar, ‘ben senin malınım, ben senin hazinenim’ der.” Hz. Peygamber, bu hadisi söyledikten sonra yukarıda geçen Âl-i İmrân sûresinin 180. âyetini okumuştur.¹⁴⁴⁹

İnsanın mallarından Allah yolunda infak etmeyip onları biriktirmesi, olaya maddî menfaat açısından bakan insanlar için çok akıllıca gelebilir. Fakat Beyzâvî, cimriliğin ahirette ilâhî cezayı celbettiğinden insanlar için bir hayr değil, bilakis sonucu itibariyle bir

¹⁴⁴⁶ en-Nisâ 4/142; et-Tevbe 9/54.

¹⁴⁴⁷ Örn. el-Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/26; el-En‘âm 6/32; el-Enfâl 8/3; el-İsrâ 17/18; el-Furkân 25/2; el-Kasas 28/54; el-Hadîd 57/7.

¹⁴⁴⁸ Âl-i İmrân 3/180.

¹⁴⁴⁹ Buhârî, “Zekât”, 3, “Tefsîr”, 3/14; Nesâî, “Zekât”, 20.

şer olduğunu hatırlatır.¹⁴⁵⁰ Çünkü gökler ve yer, tümüyle Allah'ın mülküdür. Dünya mallarına miras yoluyla sahip olanların ise o mallar üzerindeki sahipliği geçicidir ve sonunda onların elinden çıkacaktır. Ancak gerçek sahip olan Allah'ın mülkü bâkidir. Şu halde Allah'ın emaneti olan bu malları kıskanıp da Allah'ın emrine uymayarak O'nun yolunda sarfetmek konusunda cimrilik edenler, bu gerçeği düşünmeli ve ne kadar büyük bir günah işlediklerini anlamayarak tövbe etmelidir.¹⁴⁵¹

3.3. GÜÇ VE ŞEREFİ İNKÂRCILARIN YANINDA ARAMALARI

İnsan, dünyada hayatını sürdürebilmesi için birtakım dünyalıklara ihtiyaç duyar. Bu, gayet doğal bir durumdur. İslâm, insanlara âhireti hedef gösterirken dünyadan da nasiplerini unutmamalarını ister.¹⁴⁵² Fakat münafıklar, bu dengeyi dünya lehine bozmayı hatta âhireti hiç hesaba katmamayı şiar edinmişlerdir. Onlar için dünya ve içindekiler, âhret hayatında elde edilecek sonsuz menfaatlerden çok daha değerlidir. Dünyada şan, şeref ve güç elde etmek onların biricik hedefleridir ve kişisel çıkarlarından daha üstün bir gaye, sınırlı ve küçük kişiliklerinden daha yüce bir ufuk tanımazlar ve hayatlarını kişisel menfaatlerinin ekseninde sürdürürler.¹⁴⁵³ Bakış açıları bu olduğu için kimin elinde zenginlik ve iktidar varsa onun yanında yer almak isterler.¹⁴⁵⁴ Bu hedeflerine ulaşmak için, müslüman göründükleri ve müslüman cemaatin içinde yaşadıkları halde fikir ve tavır olarak inkârcıların yanında izzet, şeref ve güç aramayı, onlarla dostluklar kurmayı ihmal etmezler: “*Münafıklara, kendileri için elem dolu bir azap olduğunu müjdele. Onlar, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinen kimselerdir. Onların yanında izzet ve şeref mi arıyorlar? Hâlbuki bütün izzet ve şeref Allah'a aittir.*” (en-Nisâ 4/138-139). Fakat münafıklar, izzetin asıl kaynağını anlamadıkları veya anlamak istemedikleri için devamlı surette zillet bataklığında kalmışlardır.

3.3.1. Yanılığın Temelleri

Yanlı ş yerlerde izzet arama yanılığının en büyük nedeni dünya ve dünyalık sevgisidir.¹⁴⁵⁵ Çünkü münafıklar, izzet ve gücün sadece dünyalık servet ve iktidar ile elde edilebileceğine inanırlar. Oysa Kur'ân, âhireti ve oradaki sonsuz mutluluğu göz ardı edip

¹⁴⁵⁰ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 192.

¹⁴⁵¹ Yazır, *a.g.e.*, II, 1236.

¹⁴⁵² el-Kasas 28/77.

¹⁴⁵³ Ömer Çelik, *Kur'ân'da İnsan*, s. 339.

¹⁴⁵⁴ en-Nisâ 4/141.

¹⁴⁵⁵ et-Tevbe 9/42.

hemen önlerindeki dünyevî menfaatleri gören ve arzulayan kişileri birçok âyette uyar-
maktadır.¹⁴⁵⁶ Münafıkların, kibir ve kendilerini üstün görme duygularına yenik düşmeleri
de bu yanılığın bir diğer sebebidir. Müslümanları kendilerinden aşağı görmeleri nede-
niyle onlarla bir arada bulunmayı gururlarına yediremezler. Bu yüzden inkârlarını gizle-
yerek içten içe inkârcılara meyletmişler ve bazen de taraflarını, içinde gizledikleri fikir
ve duygularını belli etmişlerdir. “*İman edenlerle karşılaştıkları zaman, ‘İnandık’ derler.
Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, ‘Şüphesiz, biz sizinle
beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz’ derler.*” (el-Bakara 2/14). Münafıklarda bu
duygu aşırı seviyede olduğu için davranışlarına da yansımış ve Benî Mustalik Gazvesi dö-
nüşünde müslümanları güçsüz görerek onları Medine’den çıkaracaklarını açıkça söyleme
cesaretini bulmuşlardır.¹⁴⁵⁷ “*Andolsun, eğer Medine’ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı
oradan mutlaka çıkaracaktır ...*” (el-Münâfikûn 63/8). Dıştan müslüman görünüp gizli gizli
kâfirlerle dostluk kuran bu kişilerin bütün amaçları, onlarla birlik olup müslümanları yenil-
giye uğratmak, Medine’de üstünlük sağlamak ve sonuçta izzet ve güç elde etmektir.

3.3.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Kur’ân her şeyden önce tüm izzetin asıl itibarıyla Allah’a ait olduğunu bildirmek-
tedir: “... Onların yanında izzet ve şeref mi arıyorlar? Hâlbuki bütün izzet ve şeref Allah’a
aittir” (en-Nisâ 4/139). Dolayısıyla O’na dayanan, O’ndan alınan izzet, değerlidir: “*Asıl
üstünlük (izzet) Allah’ın, peygamberinin ve mü’minlerindir*” (el-Münâfikûn 63/8). Allah’ı
tanımadan, O’na inanıp güvenmeden izzet taslamak, sadece kötü bir kibir ve gurur de-
mektir. İsfahânî, Allah’a, Resûlüne ve mü’minlere ait olduğu bildirilen izzeti sürekli ve
kesintisiz olduğu için *hakikî izzet*, kâfirlerin vehmettikleri izzeti ise sadece *üstünmüş gibi
görünmek* şeklinde değerlendirmiştir.¹⁴⁵⁸ Örneğin, “*Sâd. O şanlı, şerefli Kur’ân’a andol-
sun (ki o, Allah sözüdür). Fakat inkâr edenler bir gurur (izzet) ve ayrılık içindedirler.*”
(Sâd 38/1-2) âyetinde ifade edilen izzet, var sanılan sahte izzettir. Bunun için gerçekten
izzet isteyen, sadece Allah’tan istemelidir: “*Her kim izzet istiyorsa bilsin ki, izzet bütü-
nüyle Allah’a aittir...*” (Fâtır 35/10).

¹⁴⁵⁶ el-Bakara 2/86; et-Tevbe 9/38; er-Ra’d 13/26; İbrâhîm 14/3; en-Nahl 16/107; el-İsrâ 17/18; el-Kasas
28/77-83; Fâtır 35/5; el-Ahkâf 46/20; el-Kıyâme 75/20-21; el-İnsân 76/27.

¹⁴⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, XXII, 661-662.

¹⁴⁵⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 333.

Münafıkların izzet ve şeref konusundaki en büyük yanılgıları, onu maddî güce bağlamalarıdır. Fakat bütün izzetin Allah'a ait olduğunu ifade eden âyetlerden anlaşılacağı gibi Cenâb-ı Hakk'ın bir kişiyi aziz kılması maddî olmaktan daha ziyade mânevîdir. Buna göre bir müslüman için izzet, sahip olduğu dinden, inandığı yüce değerlerden kaynaklanan bir onurdur. Dolayısıyla kişi İslâm'dan ve yüce değerlerden uzaklaşırsa izzetten de yoksun kalır. Fakat münafıkların kalpleri mühürlü olduğu için bu tür manevî alanlarla ilgilenmemişlerdir.¹⁴⁵⁹ Maddî anlamda da mülk, Allah'ın elindedir ve O, dilediği kullarına onu verir, dilediğini aziz eder, dilediğini de zelil eder. Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nın zor anlarında ashabına ileride fethedilecek olan İran ve Rum topraklarını müjdelemesi hakkında nazil olduğu rivayet edilen¹⁴⁶⁰ şu âyette bu hususu açıklamaktadır: *“De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin.”* (Âl-i İmrân 3/26). Hz. Peygamber'den önce etraflarında hiçbir varlık göstermeyen, medeniyet olarak adı bilinmeyen çölde birbiriyle savaşan putperest Araplar, Allah'a ve Elçisine inanmakla izzet ve şeref kazanmışlar, maddî ve siyasî güç de bunu takip etmiştir. Dolayısıyla mademki bütün güç Allah'ın elindedir,¹⁴⁶¹ o halde her daim O'ndan istenmelidir. Ayrıca bu lütfâ erişebilmek için münafıkların yaptığı gibi ikiyüzlü bir şekilde değil samimi bir şekilde iman edip Allah'ın gösterdiği yolda yürümek gerekir. Kısacası insan, izzetin asıl kaynağı olan Allah'a ne kadar yakın olurlarsa izzetten de o kadar pay alır.

¹⁴⁵⁹ el-Münâfikûn 63/3.

¹⁴⁶⁰ Vâhidî, *a.g.e.*, s. 102-104.

¹⁴⁶¹ Yûnus 10/65.

4. MÜŞRİKLERİN YANILGILARI

4.1. PUTLAR HAKKINDAKİ YANILGILARI

Kur'ân'ın bildirdiğine göre insanların birçoğu ancak şirk koşarak Allah'a inanır. “Onların çoğu, Allah'a ortak koşmadan inanmazlar.” (Yûsuf 12/106). Onları müşrik yapan şey, Allah'ın birliğine veya sıfatlarına bir şeyi ortak koşmalarıdır. Fakat bir şeyi Allah'a ortak koşmak, o şeyi bizzat Allah gibi ilâh kabul etmek anlamına gelmez. Allah'a ait herhangi bir sıfatın bir başkasında bulunduğuna inanmak, en yaygın şirk çeşididir. Dolayısıyla tüm müşrikler gibi Mekke müşrikleri de putlarının gerçek birer tanrı olmadığını çok iyi biliyorlardı. Yani putlara maddî varlıklarında bulunan herhangi bir değerden dolayı veya onların herhangi bir güçlerinin olduğundan dolayı değil Allah'a yakın bazı varlıkları sembolize ettiğine ve o putların insanı Allah'a yaklaştıracığına inandıkları için tapıyorlardı: “İyi bilin ki, halis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp da başka dostlar edinenler, 'Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz' diyorlar...” (ez-Zümer 39/3).

Allah'ın yüce olması nedeniyle ulaşılamayacağını veya kendilerinin bizzat O'na ibadet edip O'ndan istemelerinin mümkün olamayacağını düşünen bazı insanlar, bu amaçlarını gerçekleştirmek için yüce özelliklerinin bulunduğuna inandıkları, insan ile Allah arasında yer alan varlıkları temsil eden putlara tapınma ve onlardan istekte bulunmayı kendi zanlarına göre uygun gördüler. Bunlara göre, putların temsil ettiği şeyler, Allah'a daha yakındırlar ve onların memnun edilmesi sayesinde insanın istek ve arzuları daha kolay ve hızlıca Allah'a ulaşır.¹⁴⁶² Fakat nedeni ne olursa olsun Allah'tan başkasına dua etmek, o başkasından istekte bulunup ona yalvarmak, onun fayda veya zarar verebileceğine inanmak, onu ilâh edinme anlamına gelir ki bu şirktir.¹⁴⁶³ Müşriklerin putlar hakkındaki yanılığları çoktur. Konumuzun hacmini dikkate alarak putlar hakkındaki yanılığardan birkaç örnek verilecektir.

¹⁴⁶² İlk puta tapıcılığın çıkışı ve nedenleri hakkında bkz. Nadim Macit, *Kur'ân ve Hadîse Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbaacılık, Konya 1992, s. 79-114.

¹⁴⁶³ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2014, s. 45.

4.1.1. Putların Üstün Güçlerinin Olduğunu Sanmaları

Müşriklerin taptıkları putlardan dünyevî işlerinde bereket, yardım, yağmur, başarı vs. istemelerinin nedeni, putların dolayısıyla o putların temsil ettiği varlıkların (cin, melek, şeytan, vs.)¹⁴⁶⁴ bunu gerçekleştirebilecek güçlerinin olduğuna inanmalarıydı. Hz. Hûd'un tebliğ faaliyetlerinden rahatsız olan kavmi, onun, ilâhlarının aleyhinde konuşmasını ilâhlarının onu çarpmasına bağlamaktaydı: “*Biz sadece şunu söyleriz: Seni, ilâhlarımızdan biri fena çarpmış.*” (Hûd 11/54). Onların bu sözünden putlarının insana zarar veya fayda verebilecek güçlerinin olduğuna inandıkları ortaya çıkmaktadır.

4.1.1.1. Yanılgının Temelleri

Müşriklerin bu yanılgıya kapılmalarının en önemli nedeni, taptıkları putlar ile Allah arasında bir yakınlık tasavvur etmeleridir. Allah'ı mahlûklara -özellikle insanlara- benzetmeleri nedeniyle, O'nun da neslinin, yakınlarının olacağını sandılar.¹⁴⁶⁵ Özellikle meleklerle tapınırken onları bazı maddî suretler ile tasvir ettiler. “*Onlar, sırf dışilere tapıyorlardı ...*” (en-Nisâ 4/117) âyetinin tefsiri dolayısıyla Dahhâk, şöyle demektedir: “Müşrikler, melekleri tanrılaştırdılar. Sonra genç kızlar suretinde tasvir edip süslediler, sonra da ‘İşte bu suretler, kendilerine tapmış olduğumuz tanrının kızlarına (yani meleklerle) benziyor’ dediler.”¹⁴⁶⁶ Arapların, cinleri de Allah'ın soyundan gelen kızlar (tanrıçalar) olarak düşünüp onlara taptıkları bilinmekteydi, çünkü onlara göre bir varlığın tanrı olabilmesi için böyle bir nesebe sahip olması gerekiyordu. Birçok âyetten anlaşıldığına göre¹⁴⁶⁷ İslâm öncesi Araplar, cinleri ve melekleri Tanrı'nın evlatları özellikle kız çocukları olarak tasavvur ediyor ve bundan dolayı da onlara ibadet ediyorlardı.¹⁴⁶⁸ Müşrikler, bu neseb bağı inançları nedeniyle putlarıyla aynılaştırdıkları cin veya meleklerin bir takım olağanüstü güçlerinin var olduğuna inanmışlardı. Çünkü tapındıkları putların, Tanrı'nın soyu olduğuna inanmaları nedeniyle onların da kutsal olması, bir bakıma Tanrı'nın bir parçası kabul edilmesi kaçınılmazdı. Bunun içindir ki onlar, Hz. Peygamber'e Allah'ın nesebi ile ilgili şöyle sormuşlardır: “*Bizim taptıklarımız malum, peki sen neye tapıyorsun?*

¹⁴⁶⁴ es-Sebe' 34/41; ez-Zuhuf 43/19-20; en-Nisâ 4/117.

¹⁴⁶⁵ el-En'âm 6/100.

¹⁴⁶⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, 1999, II, 414; Benzer rivâyetler için bkz. Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 233.

¹⁴⁶⁷ en-Nisâ 4/117; el-İsrâ 17/40; el-En'âm 6/100.

¹⁴⁶⁸ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 71.

Bize bildir, nesebini söyle."¹⁴⁶⁹ Buna cevaben İhlas sûresi nazil olmuş¹⁴⁷⁰ ve Allah Teâlâ'nın hiçbir varlık ile nesep bağı olmadığı ilan edilmiştir.

Müşrikler, putlarda var olduğuna inandıkları ilâhî özelliklerden kendilerine pay çıkarıp şeref ve kuvvet kazanmak istemişlerdir: "*Onlar, kendileri için kuvvet ve şeref (kaynağı) olsunlar diye, Allah'tan başka ilâhlar edindiler.*" (Meryem 19/81). Bu durum, özellikle Mekke müşriklerinin Kâbe'nin içine ve etrafına doldurdıkları putlar aracılığıyla çevre kabileler karşısında elde ettikleri şerefi ve üstünlüğü gayet net açıklamaktadır. Ayrıca putların zor zamanlarında kendilerine yardım edebilecek güçte olduğuna da inanıyorlardı: "*Onlar, yardım göreceklerini umarak Allah'tan başka ilâhlar edindiler.*" (Yâsîn 36/74). Bu yanılgılarının temelinde hiçbir şey bilmeyen ve herhangi bir delile dayanmayan atalarının, sürdürdü geldikleri gelenek ve inançlarının yattığı Kur'ân'da defaatle vurgulanmaktadır.¹⁴⁷¹

4.1.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Müşriklerin düştükleri bu yanılgının temelinde görüldüğü üzere herhangi bir delil bulunmamaktadır. Tamamen zan neticesi bu fikre ulaşmışlar ve bu fikir üzerine inşa ettikleri hayatlarını yaşamışlardır. Kur'ân, bu yanılgıyı düzeltmek için insanın kurmuş olduğu her aklî önermeyi destekleyecek gözlem veya deneysel yolla elde edilen somut bir delilin veya ilâhî kaynaklı bir bilginin bulunmasının gerektiğine işaret eder.¹⁴⁷² "*Yoksa Allah'tan başka birtakım tanrılar mı edindiler? De ki: Haydi delillerinizi getirin! İşte bu (Kur'ân), benimle beraber olanların kitabı ve benden öncekilerin kitabıdır!...*" (el-Enbiyâ 21/24).¹⁴⁷³ Müşriklere putların tapılmaya layık olduklarına dair bilgiye nasıl ulaştıklarını, onların bazı sıfatlarda Allah'a ortak olduklarına dair herhangi bir delillerinin olup olmadığını sorar. Çünkü her iddia, ispatı gerektirir ve bu gibi gayb konularının ispatı ise ancak Allah tarafından indirilmiş bir kitaptır.¹⁴⁷⁴

Kur'ân, yanılgıların düzeltilmesi konusunda zanna, hayale ve ataların geleneklerine dayalı tasavvur ve inançlara değil, vahye ve akla dayanılmasını öğütler. "*Onların yürüyecek ayakları mı var? Yahut tutacak elleri mi var? Veya görececek gözleri mi var, ya*

¹⁴⁶⁹ Taberî, *a.g.e.*, XXIV, 727-728.

¹⁴⁷⁰ Vâhidî, *a.g.e.*, s. 500-501.

¹⁴⁷¹ Örn. bkz. el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/28; el-Enbiyâ 21/53; eş-Şuarâ 26/74; Lokmân 31/21; ez-Zuhruf 43/22-23.

¹⁴⁷² Necatî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁴⁷³ Ayrıca bkz. en-Neml 27/64; ez-Zuhruf 43/19.

¹⁴⁷⁴ Fâtır 35/40; el-Ahkâf 46/4.

da işitecek kulakları mı var?...” (el-A‘râf 7/195) sorularıyla müşrikleri basit bir akıl yürütmeye davet eder ve “Onlar, diri olmayan cansız varlıklardır! Ne zaman dirileceklerinin de şuuruna varamazlar” (en-Nahl 16/21) hitabıyla putların canlı veya içlerinde ilâhî bir ruh olduğu şeklindeki düşüncelerini yeniden gözden geçirmelerini ister. Putların bırakın yaratıcı olmalarını, üzerlerine konan bir sineğin vereceği zarara bile engel olamayacak derecede aciz varlıklar olduğuna dikkati çeker.¹⁴⁷⁵ Putun, basit bir taş veya maden olduğu, ona insan eliyle şekil verildiği,¹⁴⁷⁶ ne kendine ne de bir başkasına fayda veya zarar vermeye güç yetiremeyeceği hatırlatılır.¹⁴⁷⁷ Kur’ân’a göre putlar, bırakın ilâhî güçlere sahip olmayı normal insana ait özelliklere bile sahip olmayan aciz varlıklardır. Onlar, ne herhangi bir duaya icabet edebilirler¹⁴⁷⁸ ne görüp işitebilirler ne de yürüyüp elleriyle bir şey tutabilirler.¹⁴⁷⁹

Müşrikler, putlarının bu özelliklerinin olmadığını kendi ağızlarıyla itiraf ettikleri halde yine de şirklerinde ısrar etmişlerdir. Hz. İbrâhim’in putları kırması hadisesinde halkın onu sorguya çekerek “Ey İbrâhim, bunu ilâhlarımıza sen mi yaptın?” diye sorduğunda o, “Hayır! Bunu şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa, onlara sorun bakalım!” diye cevap vererek putların acizliğini gözler önüne seren çok sağlam bir delil ortaya koymuştur. Bu cevap karşısında bir an vicdanlarına dönüp birbirlerine; “Doğrusu siz haksızsınız” deyip hakikati gören halk, “Muhakkak ki sen de iyi bilirsin ki, bunlar konuşamazlar” diyerek putlarının acizliğini kendi dilleriyle itiraf etmişlerdir. Hz. İbrâhim de “Öyle ise siz, (hâlâ) Allah’ı bırakıp da size hiçbir fayda, hiçbir zarar vermeyecek şeylere mi tapacaksınız?” diye sorarak onları bu yanlışlarından kurtulmaları için düşünmeye davet etmiştir.¹⁴⁸⁰

İlah olmanın en önemli vasfının yaratıcılık olduğu gerçeğine dikkat çeken Kur’ân, putların bu özelliklerinin olmadığını hatırlatır ve sorar: “De ki: Allah’ı bırakıp da taptıklarınızı gördünüz mü? Bana gösterin, yeryüzünden neyi yaratmışlardır?...” (el-Ahkâf 46/4).¹⁴⁸¹ Gerçek ilâhın neler yapabileceğinin sıralandığı şu âyetin sonunda putların acizliği çok veciz bir örnekle açıklanmıştır: “Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de

¹⁴⁷⁵ el-Hac 22/73.

¹⁴⁷⁶ es-Sâffât 37/95-96.

¹⁴⁷⁷ er-Ra‘d 13/16; el-Enbiyâ 21/66; el-Hac 22/12; el-Furkân 25/3.

¹⁴⁷⁸ el-A‘râf 7/194.

¹⁴⁷⁹ el-A‘râf 7/195.

¹⁴⁸⁰ Bkz. el-Enbiyâ 21/51-67.

¹⁴⁸¹ Ayrıca bkz. el-En‘âm 6/46; en-Nahl 16/20; el-Furkân 25/3; Fâtır 35/40.

gecenin içine sokar. Güneş'i ve Ay'ı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri belirli bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşte bu, Allah'tır, Rabbinizdir. Mülk yalnızca O'nundur. Allah'ı bırakıp da ibadet ettikleriniz ise bir çekirdek zarına bile hükmedemezler.” (Fâtır 35/13). Müşriklerin kendilerine yerden ve göklerden rızık veremeyen şeylere tapmalarının anlamsızlığı vurgulanarak¹⁴⁸² üstün güçleri olduğu yanılığısıyla taptıkları o putların gerçekte “hangimiz O'na daha yakın olacağız” (el-İsrâ 17/57) diyerek Rablerine bir vesile aradıklarını, O'nun rahmetini umarak azabından korktukları haber verilmektedir. Çünkü o putların ve onların temsil ettiği diğer varlıkların hepsi, kendilerinin ilâh olmadıklarını çok iyi bilmekte ve bu durumlarından dolayı da Allah'tan korkmaktadır.

4.1.2. Putların Şefaath Edeceğini Sanmaları

Müşriklerin putlar hakkındaki en büyük yanılığı, onların Allah katında değerli olduklarını zannetmeleridir. Bu yanılığ, müşriklerin bir önceki konuda olduğu gibi bu konuda da temel dayanak noktasını oluşturmakta ve bu özelliklerinden dolayı putların kendilerine tapanlara dünyada yardım, âhirette şefaath edeceği ve onları Allah'a yaklaştıracığı şeklinde bir başka yanılığı doğurmaktadır. Müşriklerin âhirete inanmadığını haber veren âyetler¹⁴⁸³ olmasına rağmen bazı âyetlerde¹⁴⁸⁴ putlarından şefaath beklmeleri, onlarda âhiret konusunda tam bir kafa karışıklığının olduğunu, âhiret hayatını tam olarak ciddiye almadıklarını veya peygamberin bildirdiği şekilde inanmadıklarını göstermektedir. Onlar arasında âhirete inananlar olduğu gibi inananmayanlar da vardı. Ayrıca birçoklarının inancı bu iki uç arasında değişik tonlarda idi. Buna göre onlar, putlarından öncelikli olarak bu dünya hayatında, eğer varsa âhiret gününde de şefaath talep etmekteydiler.¹⁴⁸⁵

4.1.2.1. Yanılığın Temelleri

Müşrikler, putları için “... İşte bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir” (Yûnus 10/18) ve “... Biz onlara sadece bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz ...” (ez-Zümer 39/3) demişlerdi. Onlar, Allah'ı erişilmez yücelikte kabul ettikleri için O'nun yüce makamına ulaşabilmek amacıyla araçılara ve şefaathçilere ihtiyaç olduğunu düşünüyorlardı. Kuşkusuz putlara ibadet edilmesinin en önemli nedeni putlar aracılığıyla Allah'a yakınlaşma yani şefaath isteğidir. Râzî, putların şefaath edeceklerine dair

¹⁴⁸² en-Nahl 16/73.

¹⁴⁸³ Örn. Yâsîn 36/78; en-Necm 53/27.

¹⁴⁸⁴ Örn. Yûnus 10/18

¹⁴⁸⁵ Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur'ân ve Şefaath*, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2008, s. 78-86.

inanişın çıkış nedenlerini açıklarken kâfirlerin, Allah'a tazim hususunda putlara tapmanın Allah'a bizzat ibadet etmekten daha önemli olduğunu sandıklarını söyler. Bundan dolayı onlar: "Biz, Allah'a ibadet etmeye layık değiliz. Bunun için putlara ibadet edelim ki onlar da Allah katında bize şefaathçi olsunlar" diyorlardı. Müşrikler; atalarının ruhlarına, yıldızlara, tılsımlarla donattıkları heykellere, peygamberlerini veya kavmin büyüklerini temsil için yaptıkları putlara ve Allah'ın bazı cisimlere hulul edebileceğini düşünüp o cisimlere tapıyorlardı. Bu yolla putların simgelediği ve kendilerince yüce olan bu varlıkların Allah'ın katında kendileri için şefaath edeceklerini düşünüyorlardı.¹⁴⁸⁶

Dihlevî, müşriklerin mülkün mutlak olarak Allah'a ait olduğunu bildikleri halde nasıl şirke düştüklerini anlatırken onların Allah'ın kullarından bazılarını ulûhiyyet elbisesiyle şereflendirdiğini ve bu şerefli kulların hoşnutlukları veya öfkelerinin diğer kullara tesir edeceğini zannettiklerini belirtir. Bu durumu, kudretli bir hükümdarın özel memurlarını memleketin her tarafına gönderip onları bazı işlerde yetkili kılmasına, halkın işlerini bu özel memurlara havale etmesine ve o yetkililerin kendi yakınları hakkında hükümdar nezdinde şefaathçi olmasına benzetirler. Sonuçta hükümdarı (Allah'ı) memnun etmek yerine ona yakın olduğunu düşündükleri (putlar ile simgelenen) özel memurlarını memnun etmeye yönelirler.¹⁴⁸⁷ Öyle anlaşılıyor ki müşrikler, taptıkları putları kâinatın genel yöneticisi olan Allah'ın görevlendirdiği her biri bir işi yöneten yardımcı tanrılar sanıyorlar ve onları kendilerine daha yakın görüp öncelikle onlara ibadet edip onlardan yardım istemeyi daha makul kabul ediyorlardı. Putlara verdikleri bu konum, onların şefaath edebilme yetkisinde oldukları yanılgısının temel nedenidir.

4.1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'an'daki şefaath ile ilgili âyetlere bakıldığında tüm şefaathin sadece Allah'a ait olduğu,¹⁴⁸⁸ kıyamet günü Allah'tan ve O'nun izin vereceklerinden başka hiçbir dost ve şefaathçinin bulunmayacağını belirtildiği ve şefaathin ancak Allah'ın izni ve rızasıyla gerçekleşeceği görülür.¹⁴⁸⁹ Böylece Allah, şefaathini iki temel şarta bağlar: 1) Allah'ın şefaathçiye bu iş için izin vermesi: "O'nun izni olmaksızın katında şefaath edecek olan kim?" (el-Bakara 2/255). 2) Allah'ın şefaath edilecek kişiden razı olması: "Onlar Allah'ın hoşnut

¹⁴⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVII, 63.

¹⁴⁸⁷ Dihlevî, Şah Veliyullah, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr*, Daru'l-Gavsani li'd-dirasati'l-Kur'âniyye, Dimeşk 2008, s. 23.

¹⁴⁸⁸ ez-Zümer 39/44.

¹⁴⁸⁹ el-Bakara 2/255; el-En'âm 6/51, 70; Yûnus 10/3; es-Secde 32/4; ez-Zümer 39/43; el-Mü'min 40/18.

olduğu kimseden başkasına şefaata edemezler” (el-Enbiyâ 21/28). Dolayısıyla putların Allah katında yüce bir makamları olmalı ki O'nun izni ile şefaata edebilsinler. Bu da Kur'an'ın ifadesiyle sadece müşriklerin zannından ibaret bir durumdur. Allah'ın katında O'nun izni olmaksızın hiç kimsenin şefaata edemeyeceğini bildiren tüm âyetler,¹⁴⁹⁰ bu yanlışlığı düzeltmeyi hedeflemektedir. Kur'an, putların şefaata edeceği ve bu vesile ile Allah'ı razı edecekleri yanlışlığını keskin ve sert bir dil kullanarak reddetmekte ve bunu iddia edenlere bu düşüncelerinin delillerini sormakta, dolayısıyla delillerinin olmadığını göstererek yanlışlığı düzeltmeye çalışmaktadır.¹⁴⁹¹

Kur'an, şefaatin sadece Allah'a ait olduğunu izah kabilinden *“Andolsun, sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geldiniz. Size verdiğimiz dünyalık nimetleri de arkanızda bıraktınız. Hani hakkınızda Allah'ın ortakları olduğunu zannettiğiniz şefaatchilerinizi de yanınızda görmüyoruz? Artık aranızdaki bağlar tamamen kopmuş ve (Allah'ın ortağı olduklarını) iddia ettikleriniz, sizi yüzüstü bırakıp kaybolmuşlardır.”* (el-En'âm 6/94) buyurmuştur. Bu kıyamet sahnesi, Rabbin huzuruna sadece ameller ile çıkılacağını, yanında destekçi veya dünyalık herhangi bir mal bulunmayacağını göstermektedir. Dolayısıyla putlar gibi kendilerinden şefaata ve yardım umulanlar da o gün insanı terk edip ortadan kaybolacaktır: *“Bak, kendilerine karşı nasıl yalan söylediler ve iftira edip durdukları şeyler (uydurma ilâhları) onları nasıl yüzüstü bırakıp kayboluverdi?”* (el-En'âm 6/24).¹⁴⁹² Kıyamet günü gerçekler tüm çıplaklığıyla ortaya çıkacak ve müşrikler, şefaata bekledikleri putlarından herhangi bir fayda göremeyeceklerdir. Allah'ın ilâhî ilmi ile o gün gelmeden olacakların daha bu dünyada iken bildirilmesi, putlardan şefaata bekleyen müşriklerin gerçeği görebilmeleri adına çok büyük bir lütuftur.¹⁴⁹³

4.1.3. Putlara Tapınmaya Allah'ın İzin Verdiğini Sanmaları

Müşrikler, putlara tapınılması için gereken yüceliğin ve özelliklerin bizzat Allah tarafından verildiğine inanıyorlardı. Çünkü onların birçoğu gerek tüm evreni yaratanın gerekse bu evrenin devamı için gerekli nimetleri verenin Allah olduğunu biliyor ve ikrar da ediyorlardı.¹⁴⁹⁴ Bu açıdan ibadet edilmeye layık olan tek ilâhın Allah

¹⁴⁹⁰ el-Bakara 2/255; Yûnus 10/3; Meryem 19/87; Tâhâ 20/109; el-Enbiyâ 21/28; es-Sebe' 34/23.

¹⁴⁹¹ Yûnus 10/18; el-İsrâ 17/56-57; er-Rûm 30/13; ez-Zümer 39/3, 44; ez-Zuhuruf 43/86.

¹⁴⁹² Ayrıca bkz. el-A'râf 7/53; el-Kehf, 18/52.

¹⁴⁹³ eş-Şuarâ, 26/96-102; er-Rûm 30/13.

¹⁴⁹⁴ el-Mü'minûn 23/84-89; el-Ankebût 29/61-63; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhuruf 43/9, 87.

olduğunun da farkındaydılar. Çünkü darda kaldıkları zaman kurtuluş için Allah'a yalvarıyorlardı.¹⁴⁹⁵ Dolayısıyla onlar, putların gerçek ilâh olmadığını biliyor ve onların üstünde yüce bir ilâhın bulunduğunu kabul ediyorlardı.¹⁴⁹⁶ Zanlarınca, her şeyi yaratan ve evreni kontrol eden yüceler yücesi Allah, bazı işlerini bazı kullarına devretmişti. Müşrikler, özellikle de insanın yaşadığı ortamı ve bu ortamda şekillenen hayatın ilkelini belirleme işlerini, yüce Allah'ın şanına uygun olmayan basit işler olarak kabul ediyorlardı. Bu nedenle onlar, Allah'ın bu tür işleri putlarla temsil edilen yardımcılara devrettiği yanılığısına düşmüşlerdi.¹⁴⁹⁷

4.1.3.1. Yanılığının Temelleri

Müşrikler, Allah'ı ulaşılamayacak kadar yüce kabul ettikleri için daha ulaşılabilir yücelikteki putlara ibadet etmeyi doğru zannediyorlar ve bu alt sınıf ilâhların/putların kendilerini Yüce İlâh'a yaklaştıracığına ve O'nun katında kendilerine şefaate edeceğine inanıyorlardı. Onlara göre putlara ibadet edilebilme iznini de Allah vermişti. Eğer Allah, böyle bir şeyi istememiş ve izin vermemiş olsaydı, muhakkak onları engellerdi. Engellemediğine göre izin vermiş olmalıydı. Bu görüşlerine Allah'ı şahit tutup: “*Eğer Rahman dileseydi biz onlara kulluk etmezdik*” (ez-Zuhruf 43/20) diyerek savunuyorlardı.

Kelbî'nin (ö. 204/819) şu aktardıkları onların putlara ilâhlık vasfının bizzat Allah'ın verdiğiğine inandıklarını gayet net gösterir: “Kinâne kabilesinin Cidde sahilinde Sa'd isimli uzun bir kayadan ibaret olan bir putları vardı. Kabileden bir adam bir gün develeriyle birlikte putun yanına gitti. Fakat putun üzerindeki kandan dolayı develer ürktüler, her biri bir tarafa dağıldı. Bunun üzerine adam üzüldü ve bir taş alarak puta fırlattı ve “Allah senin ilâhlığını kaldırsın! Develerimi kaçtırtın” diyerek oradan ayrıldı.”¹⁴⁹⁸ Bu olay, câhiliye dönemindeki bir Arab'ın düşünce dünyasında ibadete layık olarak kabul edilen putların değerini göstermesi açısından çok önemlidir. Zira bu kişi, tazim için yanına gittiği puta kızabilmekte, “Allah senin ilâhlığını kaldırsın” diyebilmekte, dolayısıyla da gerçek hâkimiyetin Allah'ın olduğunu itiraf etmekte ve Allah'ı yegâne güç sahibi olarak kabul etmektedir. Ayrıca putların ilâhlığının Allah tarafından onlara bahşedildiğine inanmaktadır. Onun için de Allah'ın verdiğiğine inandığı bu ilâhî gücü ondan almasını yine Allah'tan istemiştir.

¹⁴⁹⁵ el-Ankebût 29/65.

¹⁴⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, VIII, 653-654.

¹⁴⁹⁷ Vatandaş, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴⁹⁸ Kelbî, *a.g.e.*, s. 36-37.

4.1.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Müşrik anlayışına göre Allah, eğer onların putlara tapmalarına razı olmasaydı mutlaka kendilerini ve atalarını bunu yapmaktan alıkoyardı. Gerek ataları gerekse kendileri, bu dünyada rızık, mal ve evlat konusunda herhangi bir sıkıntı ile karşılaşmadan putlara tapmaya devam ettiklerine göre tüm bu nimetleri veren Allah'ın buna da rızası olmalıydı. Eğer gerçekten razı olmasaydı, onları ya cezalandırır ya da doğru olan yola sevk ederdi. Kısacası müşrikler, putlara tapma nedeni olarak kaderi ileri sürmekte ve “*Allah isteseydi bütün bunları yapmazdık, atalarımız da yapmazdı!*” (el-En‘âm 6/148) diyerek Cebriye mezhebinin yaptığı gibi Allah'ı suçlamaya kalkmışlar¹⁴⁹⁹ böylece güya irade özgürlüğünü inkâr ederek bir tür sorumsuzluğu savunmuşlardır.¹⁵⁰⁰ Nahl sûresinin 35. âyeti, müşriklerin; “*Allah dileseydi ne biz, ne de atalarımız O'ndan başkasına tapmaz, O'nun emri olmadan hiçbir şeyi haram kılmazdık...*” dediklerini, onlardan öncekilerin de böyle söylediklerini haber vermektedir. Müşrikler, bu sözleriyle putlara tapmalarının Allah'ın rızasına uygun olduğunu, zaten Allah'ın rızası olmadan bunu yapamayacaklarını ileri sürüyorlardı. Müşriklerin bu yanılgısına insanın yaratılış gayesi olan imtihan gerçeğini anlayamamaları neden olmuştur. Çünkü Kur‘ân'ın bildirdiğine göre Allah, tüm kullarını dünyada düşüncelerinde ve fiillerinde serbest bırakmış, ceza veya mükâfatlarını ise âhirete ertelemiştir.¹⁵⁰¹ Ayrıca Allah, kullarını herhangi bir konuda tercih yapmaları için zorlamaz.¹⁵⁰² Fakat kullarını fiillerinde serbest bırakması, O'nun emirlerine aykırı yapılan işlerden razı olduğu anlamına gelmez. Her ne kadar bu fiiller, Allah'ın müsaadesiyle var olmuşa da Allah, onlardan asla razı değildir. “... *Allah, kullarının inkâr etmesine razı olmaz ...*” (ez-Zümer 39/7) âyeti bu konuyu izah etmektedir.

Her konuda olduğu gibi din konusunda da hüküm Allah'ındır. Hele hele Allah'a ibadet etmek ve O'ndan istemek için uyulması gereken kuralları belirleme yetkisi sadece O'na aittir. Allah, müşriklerin kendisine yaklaşmak amacıyla taptıklarını iddia ettikleri putlar hakkında “*Siz Allah'ı bırakıp sadece sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlere (düzmece ilâhlara) tapıyorsunuz. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm ancak Allah'a aittir...*” (Yûsuf 12/40) buyurmuştur. Dolayısıyla onların “Allah put-

¹⁴⁹⁹ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 351.

¹⁵⁰⁰ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, III, 394.

¹⁵⁰¹ İbrâhîm 14/42; en-Nahl 16/61; Fâtır 35/45.

¹⁵⁰² el-Kehf 18/29; el-Müzzemmil 73/19; el-Müddessir 74/37; el-İnsân 76/3.

lara tapınmaya izin vermiştir” şeklindeki iddiaları tamamen zandan ibarettir. Âyetin devamında Allah Teâlâ, “... kendisinden başka hiçbir şeye tapmamanızı emretmiştir. İşte en doğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmez” buyurarak gerçek ibadet edilmeye layık olan ilâhın sadece kendisi olduğunu beyan etmiştir.

4.2. RİSÂLET HAKKINDAKİ YANILGILARI

4.2.1. Peygamberin Meleklerden Olması Gerektiği Yanılgısı

Peygamberlerin tebliğ faaliyetleri incelendiğinde görülecektir ki birçoğuna yapılan itirazların başında onların insan olması yani herhangi bir olağanüstü vasıflarının olmaması gelir.¹⁵⁰³ Çünkü câhiliye zihninde normal bir insanın peygamber olamayacağı, peygamberin birçok mucizeler ve harikuladelikler gösterebilen insanüstü bir varlık olması gerektiği düşüncesi yatıyordu. Bundan dolayı müşrikler kendi içlerinden, kendileri gibi normal hayat sürdüren kişilerin Allah’ın lütfuna mazhar olup vahiy almasını yadırgamışlar ve özellikle kavmin ileri gelenleri bunu gururlarına yediremediler ve “insandan peygamber olamaz” şeklinde yanlış bir yargıya vardılar. Bu açıdan peygamberlere itiraz edip getirdiği hakikatleri inkâr ettiler. Müşriklerin Allah’ın bir kayaya veya ağaca ulûhiyet verdiğine, onları şefaathiler kıldığına inandıkları halde insanlar arasından insan bir elçi göndereceğine ihtimal vermemeleri çok ilginçtir. Onlar, bazen peygamberlerin normal bir insan olmasının mümkün olmadığını, olsa olsa insan gücünün üstünde bir güce sahip olan bir meleğin peygamber olarak gönderilmesi gerektiğini iddia ettiler,¹⁵⁰⁴ bazen de bir meleğin gelip¹⁵⁰⁵ peygamberin, gerçekten peygamber olduğunu tasdik etmesi¹⁵⁰⁶ ve Allah katında onun hak üzere olduğunu bildirmesi gerektiğini ileri sürdüler.¹⁵⁰⁷

4.2.1.1. Yanılgının Temelleri

Müşrikler, Allah’a inanmakla beraber sadece O’na has olması gereken birtakım özellikleri başkalarına (putlara, kişilere, cinlere vs.) verdiler. Allah Teâlâ’yı yüceler yücesi olarak vasfedip O’na ulaşmanın, halini arz etmenin çok zor olduğunu, bu yüzden de

¹⁵⁰³ el-En‘âm 6/8-9; Hûd 11/27; Yûsuf 12/109; er-Râ‘d 13/38, İbrâhîm14/10-11, en-Nahl 16/43; el-İsrâ 17/94; el-Kehf 18/110, el-Enbiyâ 21/3; el-Mü‘minûn 23/24, 33-34; el-Furkân 25/7, 20; eş-Şuarâ 26/154; Yâsîn 36/15; Fussilet 41/6, 13-14; ez-Zuhruf 43/53.

¹⁵⁰⁴ el-İsrâ 17/94; el-Mü‘minûn 23/24; Fussilet 41/14.

¹⁵⁰⁵ Hûd 11/12; el-Hicr 15/7; el-Furkân 25/7, 21.

¹⁵⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 550.

¹⁵⁰⁷ İbn Atıyye el-Endelüsî, *a.g.e.*, II, 270.

O'na ancak O'nun katında değerli olan birtakım araçlar ile ulaşılabileceğine inandılar. Bu yüzden bu araçlara bir takım ilâhî güçler atfedip onları memnun etme adına onlara tapındılar. Aracılık ve araçların yüceliği inancı, onlarda Allah ile insanlar arasında iletişimi sağlayan peygamber algısının da değişmesine neden oldu. Yüceler yücesi olan Allah'tan insanlara haber veren kişinin -ki peygamberler insanların gerek akıl gerek ahlâk gerekse edep olarak en yüceleri olmasına rağmen-¹⁵⁰⁸ mutlaka insanüstü vasıflara sahip olması gerektiğini düşündüler; yiyen, içen, çarşıda dolaşan, üzülen, sevinen kısaca kendileri gibi ve kendi içlerinden çıkmış insan bir peygamber gönderilmesini tuhaf karşıladılar. Çünkü onlara göre elçi ile elçiyi gönderenin birbirine benzemesi gerekirdi.¹⁵⁰⁹ Bu yüzden müşrikler, “dediler ki: “*Bu ne biçim peygamber! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor! Ona bir melek indirilseydi de kendisiyle birlikte o da uyarıcı olsaydı!*” (el-Furkân 25/7).¹⁵¹⁰ İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), bu sözü Utbe b. Rebîa başkanlığında bir grup Mekkeli müşrikin Hz. Peygamber (s.a.s.) ile yaptıkları bir tartışmada onun gerçekten peygamber olmadığını ispat sadedinde ileri sürdüklerini kaydeder. Onlara göre gerçek bir peygamberin bu gibi dünyalık işlerden müstağni olması gerekirdi.¹⁵¹¹ Bu yüzden onun tüm ihtiyaçlarını Allah'ın karşılaması gerektiğini, bunun için de ona bol ürünler veren bahçelerin ve hazinelerin verilmesi gerektiğini iddia ettiler.¹⁵¹² Beyzâvî, bu itirazın nedeninin onların basiretsizliklerinden ve bakışlarını sadece duyulara hitap eden şeylere (mah-sûsâta) çevirmelerinden kaynaklandığına işaret etmektedir. Gerçekte ise peygamberleri diğer insanlardan ayıran husus, cismanî değil ruhânî halleridir.¹⁵¹³ Fakat özellikle inkârcıların eşraf takımı, öncelikle peygamberlik müessesesi hakkında insanların kafalarında çeşitli soru işaretleri oluşturma gayreti içerisine girmişlerdir. Bu yüzden peygamberleri gayet normal olan bir takım beşerî özelliklerinden dolayı yargılamışlar ve sanki beşer olmalarını onları yol gösterici olmaktan çıkararak birer eksiklik gibi sunmaya çalışmışlardır.¹⁵¹⁴

İmam-ı Mâtürîdî, Arap müşriklerinin peygamber ve kitap nedir bilmediklerini ve dolayısıyla da bunlara inanmadıklarını hatırlattıktan sonra onların bu nedenle “*Bize melekler gönderilmesi veya Rabbimizi görmemiz gerekmez miydi?*” (el-Furkân 25/21)

¹⁵⁰⁸ Merâgî, *a.g.e.*, VII, 80.

¹⁵⁰⁹ Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, s. 25.

¹⁵¹⁰ Ayrıca bkz. Hûd 11/27; İbrâhîm 14/10; el-Kehf 18/110; el-Mü'minûn 23/33, 47; ez-Zuhruf 43/53; el-Kamer 54/24; et-Tegâbün 64/6.

¹⁵¹¹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *a.g.e.*, IV, 201.

¹⁵¹² el-İsrâ 17/90-93.

¹⁵¹³ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 135.

¹⁵¹⁴ Kesler, *a.g.e.*, s. 49.

tarzında isteklerde bulduklarını söyler. Muhtemelen bunu istemelerinin nedeni, insan bir peygamber gönderileceğini düşünmemiş olmaları ve peygamber gönderilecekse mutlaka melek bir peygamber gönderilmeli fikrine sahip olmalarıdır.¹⁵¹⁵ Onlara göre melekler, insanlarda olmayan seçkin özelliklere sahip¹⁵¹⁶ ve Allah'a insanlardan daha yakın¹⁵¹⁷ oldukları için onlara göre ilimleri, güçleri ve heybetleri daha çok olur. Dolayısıyla meleklerin nübüvveti hususunda şüpheler daha az olacağından Allah'ın insanlara bir peygamber göndermek istediğinde onu meleklerden göndermesi gerektiği şeklinde bir fikir yürütmüşlerdir.¹⁵¹⁸

Müşrikler, peygamberlerin her konuda kendileri gibi olmasından yola çıkarak onların lider olma sevgisine kapıldığı için peygamberlik iddia ettiklerini söylemişlerdir.¹⁵¹⁹ “... Bu, ancak sizin gibi bir beşerdir, size üstünlük taslamak istiyor. Eğer Allah dileseydi bir melek gönderirdi ...” (el-Mü'minûn 23/24).¹⁵²⁰ Elmalılı, bu âyette müşriklerin iki hedefinin olduğunu söyler. İlki, adı geçen peygamberde normal insanlardan daha fazla bir meziyet ve fazilet bulunmadığı iddiasıyla onu normal ve ehliyesiz bir insan, bir ihtiras sahibi olarak göstermeye çalışmak ve bu şekilde onu baskı altına almaktır. Bu tavır, dünyalık mevki peşinde koşan hırslı ve hasetçi kimselerin ehliyetli ve hak sahipleri kişilere karşı devamlı olarak takındıkları bir tavidir. İkincisi ise peygamberliği insan türünde bulunması mümkün olmayan bir fazilet davası şeklinde göstermek ve peygamberliği bütün insanlığın üzerine çıkmak gibi bir iddia zannettir. Bunlar ise Allah'ı, yarattığı mahlûkattan habersiz zanneden Muattıla'nın, Allah'ın mücerred rûhânîlerden başkasına tebligatta bulunamayacağını zanneden sabîilerin ve Hz. Îsâ'da ilâhî bir cevher bulunduğunu söyleyen hıristiyanların zanna dayalı iddialarıdır.¹⁵²¹

¹⁵¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, IV, 26. İmam Mâtürîdî, bu nedene ilaveten bir de müşriklerin aşırı inatçı olmalarının böyle bir istekte bulunmalarına neden olabileceğini kaydetmektedir ki En'âm sûresinin 8. âyette “Onlar ‘Ona bir melek indirilseydi ya’ dediler. Eğer melek indirseydik, onların işleri bitirilir, kendilerine hiç mühlet tanınmazdı” buyurulması onların bu isteklerinin aşırı inatçılık ve inkârcılık sebebiyle olduğunu göstermektedir.

¹⁵¹⁶ Burhânüddin el-Bikai, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyati ve's-süver*. Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, t.y., XIII, 343-344.

¹⁵¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Tebîs-i İblîs*, s. 87.

¹⁵¹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XII, 170; Ayrıca bkz. XXIII, 92-93.

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Tebîs-i İblîs*, s. 87.

¹⁵²⁰ Ayrıca bkz. Fussilet 41/14.

¹⁵²¹ Yazır, *a.g.e.*, V, 3447-3448.

4.2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'ân, müşriklerin peygamber algılarındaki bu yanılgının düzeltilmesi için her şeyden önce hiçbir yaratılmışın Allah'ın gönderdiği elçilerini belirlemesine karışamayacağı vurgulamıştır: “Allah elçiliği kime vereceğini daha iyi bilir” (el-En‘âm 6/124). Bu açıdan Allah, kimi elçi olarak göndereceğini, elçinin insan mı melek mi olması gerektiğini en iyi bilen ve takdir edendir. Bu konuda kullarına kendi peygamberlerini seçme veya bu konuda söz söyleme yetkisi ve hakkı vermemiştir. Risâlet, Allah'ın insanlığa sunduğu en büyük ilâhî lütfudur. Bunun için de insanların buna müdahale etmeye çalışması, laf söylemesi en basit ifadeyle abestir.¹⁵²²

Müşriklerin, meleklerin daha üstün olduğu ön kabulünden hareketle peygamberlerin meleklerden olması gerektiği şeklindeki yanılgıları, insan ile meleğin farklı yaratılış özelliklerinin olduğu gerçeği hatırlatılarak düzeltilmeye çalışılır.¹⁵²³ Çünkü insan, meleğin rakîk cisminden dolayı onu göremez.¹⁵²⁴ İmam Mâtürîdî, insanların melekleri aslî suretlerinde görmeye dayanamayıp dehşete kapılacaklarını söyler.¹⁵²⁵ Bu yüzden Cebrâil (a.s.), Hz. Peygamber'e genellikle kendi suretiyle değil, ashaptan Dihyetü'l-Kelbî suretiyle görünmüştür.¹⁵²⁶ Peygamberler, bazen onu kendi aslî suretiyle de görmüşlerdir ancak bu Allah Teâlâ'nın kendilerine bahşettiği kudsî kuvveleri sayesinde mümkün olmuştur.¹⁵²⁷ Buna rağmen Hz. Peygamberimizin, Cebrâil'i (a.s.) her gördüğünde ürperip ve halinin değiştiği rivayet edilmektedir.¹⁵²⁸ Dolayısıyla normal bir insan, meleği aslî suretinde görmeye asla güç yetiremez.¹⁵²⁹ Hal böyle olunca melek cinsinden bir elçi gönderilse dahi insanların onunla temas kurabilmesi için onun da bir insan suretinde gönderilmesi gerekirdi.

İnsanlara kendi cinslerinden bir elçi gönderilmesinin ilâhî hikmetleri, düşünen bir insan için kolay anlaşılabilir niteliktedir. Çünkü bir peygamberin görevi insanlara dini tebliğ etmek ve yaşayarak onlara örnek olmaktır. Şayet peygamber olarak bir melek gön-

¹⁵²² Âl-i İmrân 3/164.

¹⁵²³ el-En‘âm 6/9.

¹⁵²⁴ Mâverdî, *a.g.e.*, II, 96.

¹⁵²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, IV, 27.

¹⁵²⁶ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 1; Ayrıca Cebrâil (a.s.) Hz. Meryem'e de bir insan şeklinde görünmüştür. Bkz. Meryem 19/16-17.

¹⁵²⁷ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 294.

¹⁵²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, IV, 27.

¹⁵²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 551.

derilseydi insanlarla iletişimi çok zor olacağı gibi, tebliğ ettiğini bizzat yaşayarak insanlara örnek olması da mümkün olamazdı.¹⁵³⁰ Çünkü din, sırf bilgidен ibaret değildir, o tatbik edilsin diye gönderilmiştir. İnsan, ancak kendi cinsinden iletişim kurabileceği bir varlığı yani kendisi gibi bir insanı örnek alabilir. Farklı varlık düzeyindeki bir varlığı yani bir meleği örnek almaya güç yetiremez. Çünkü olağanüstü bir varlığın olağan olana örnek olması aralarındaki aşılması güç mesafeden dolayı mümkün değildir. Eğer elçi olarak bir melek gönderilseydi inkârcılar bu defa da muhtemelen “biz insanız, nasıl olur da bir meleğin yaptıklarını yapabiliriz?” şeklinde itiraz edeceklerdi.

Kur’ân, peygamber kıssaları aracılığı ile insanlığa sunduğu örnek insan modellerinin en önemli özelliği, onların da temelde bir insanın sahip olduğu doğal eğilim ve potansiyellerin hepsine sahip olmalarıdır. İtaat etmekten başka seçeneği olmayan melekler, hür iradesiyle seçim yapma imkânına sahip olan insana bu yönüyle gerçek bir model olmaktan uzaktırlar. Kur’ân’ın sunduğu örnek insan modelleri, her insanın sahip olduğu güdü ve eğilimlere sahip olan ve bu güdü ve eğilimlerini Allah’ın emir ve yasaklarına boyun eğdirmek için çabalayan peygamberlerdir.¹⁵³¹ Dolayısıyla insanlar, insan cinsinden gönderilen elçinin kendileri ile aynı duyguları paylaştığını ve aynı şeylere muhtaç olduğunu gördüklerinde onları çok daha kolay örnek alacaklardır. Aynı şekilde insan bir peygamber, kendisinin de bir insan olması hasebiyle tebliğ yaptığı insanların kusurlarını hoş görecektir, onların nelerden etkilendiklerini ve nelere nasıl tepki gösterdiklerini çok daha iyi anlayacaktır. Böylece insanlara her konuda en iyi şekilde örnek olacak, Allah’ın farz kıldığı amelleri veya yasakladığı davranışları, bizzat toplumun önünde kendisi yaşayarak gösterecektir. Bu yüzden insanlar, kendileri gibi bir insanda gördüklerini, hiçbir zaman yapamayacakları bir yaşam tarzı olarak algılamayacaklardır. Ama peygamber, ulaşılmaz güçlere sahip olduğunu gördükleri/düşündükleri bir melek olsaydı, onun hayatını asla örnek alamazlar, almayı da düşünemezlerdi. Bu açıdan insanlığa önderlik etmek üzere insan bir peygamber gönderilmiş olması Allah’ın büyük bir lütfudur.¹⁵³²

İbn Kesîr, yaratılan her bir sınıfa, birbirlerini Hakk’a davet etsin, konuşma ve soru sorma hususunda birbirlerine faydalı olsun diye kendi cinslerinden elçiler göndermesinin Allah’ın mahlûkata olan rahmetinin bir tecellisi olduğunu kaydeder.¹⁵³³ Bu sebeple âyette

¹⁵³⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, II, 133.

¹⁵³¹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Âdem’den Hâtem’e Kişilik*, İzci Yayınları, İstanbul 1997, s. 79.

¹⁵³² Âl-i İmrân 3/164.

¹⁵³³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 241-242.

peygamber olarak melek gönderilse bile onun da insan suretinde olacağı ifade edilir. Ayrıca peygamberler, iman edenlerin kendilerini her konuda örnek alabilmeleri için kendilerinin de bir beşer olduklarını,¹⁵³⁴ tek farklarının kendilerine vahyin gelmesi olduğunu vurgulamışlardır.¹⁵³⁵ Hz. Peygamber (s.a.s.) de kendi yaptığının üstünde fazladan ibadet yapmaya çalışan ashabını uyarmış ve “*Benim sünnetimden yüz çeviren kimse benden değildir*”¹⁵³⁶ buyurarak kendisinin her konuda örnek alınabilecek bir peygamber olduğunu hatırlatmıştır.

En‘âm sûresi 9. âyette “*Eğer meleklerden bir peygamber gönderseydik onu insan kılığında gönderecektik. O zaman da kâfîrleri şimdiki yanılığlarının aynısına düşürmüş olurduk*” buyurularak peygamber olarak bir melek gönderilse bile sağlıklı iletişim, tebliğ ve örneklik açısından onun da bir beşer suretinde gönderilmesi gerekeceği açıklanır. Böyle olunca gönderilecek melek peygamber, insan suretinde olacak, dolayısıyla ona da “bu da ancak bizim gibi bir insan” diyecekler, durum yine kendilerine karışık gelecektir.¹⁵³⁷ İnsan suretindeki meleğin, kendinin melek olduğunu ispat etmesi gerekecektir ki bir melek olduğu anlaşılsın. Görünürde melek ile diğer insanlar arasında fark olmayacağı için insan peygamberden şüphe edenler, onu insan sanacaklar ve melek peygamberden de şüphe edeceklerdir. Sonuçta müşriklerin, melek peygamber istemelerinin anlamsızlığı böylece ortaya konulmuştur.¹⁵³⁸ Melek peygamber, kendisinin bir melek olduğunu söylediğinde insanlar, onun doğru söyleyip söylemediği konusunda yine şüpheye düşecekler. Bu defa da onun melek olup olmadığını ve doğru söyleyip söylemediğini gösterecek bir takım deliller isteyecekler. Çünkü onun bir insan olduğu kolayca anlaşılır, fakat hiç kimse onun melek olduğunu anlayamaz.¹⁵³⁹ Ona, “Biz senin melek olduğunu ne bilelim, sen de bizim gibi bir insansın” diyeceklerdi. Böylece onun melek olduğuna inanmayacaklar, getirdiği delilleri dinlemeyecekler, peygamberliğini kabul ve tasdik etmeyeceklerdi.¹⁵⁴⁰

Râzî, “*Zaten, kendilerine hidayet geldiğinde, insanların buna inanmalarını surf, ‘Allah, peygamber olarak bir beşer mi gönderdi?’ demeleri engellemiştir*” (el-İsrâ 17/94) âyetinin tefsirinde, melek peygamber göndermesi halinde, insanların onun Allah katından

¹⁵³⁴ İbrâhîm 14/11; el-İsrâ 17/93.

¹⁵³⁵ el-Kehf 18/110.

¹⁵³⁶ Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 5.

¹⁵³⁷ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 294.

¹⁵³⁸ Ateş, *a.g.e.*, II, 862.

¹⁵³⁹ Mâtürîdî, *Te‘vîlâtü Ehli’s-sünne*, IV, 27.

¹⁵⁴⁰ Yazır, *a.g.e.*, III, 1882.

gönderilmiş bir peygamber olduğunu, ancak göstereceği bir mucize sonucu tasdik edeceklerini hatırlatır. Zaten âyetteki, “*Kendilerine hidayet geldiği zaman*” ifadesinden kasdedilen de bu mucizedir. Dolayısıyla bu mucize ister melek isterse insan elinde zuhur etsin, onun bir peygamber olduğunu ikrar etmek zorunludur.¹⁵⁴¹ Böylece kâfirlerin “peygamberin mutlaka meleklerden olması gerekir” şeklindeki yanılgılarının fasit bir hüküm ve bâtil bir inat nedeniyle oluştuğunu söylemek yerinde olacaktır.¹⁵⁴² Ayrıca Râzî, bir meleğin elinde zuhur edecek olan her mucize için müşriklerin, “eğer sendeki kudret ve ilim bizim elimizde olsaydı, biz de senin yaptığının aynısını yapardık” demek suretiyle melek elçinin mucizelerini daha kolay reddedeceklerini hatırlatır.¹⁵⁴³ Çünkü bir mucize aciz ve güçsüz bir insan eliyle ortaya çıkmalı ki bu durum onun peygamberliğine delil olabilsin.¹⁵⁴⁴ Zemahşerî, meleğin kendi suretiyle gelmesi neticesinde insanların dehşete kapılıp korkudan ölmelerinin yanı sıra böyle bir durumun imtihanın hikmetine de aykırı olduğunu hatırlatarak her şeyin açıkça ortaya çıkacağı böyle bir durumda insanın hak ve bâtil yollardan birini seçmesi diye bir şeyden söz edilemeyeceğini yani teklifin ortadan kalkacağını belirtir.¹⁵⁴⁵

4.2.2. Mucize Hakkındaki Yanılgıları

Müşrikler, peygamberlerin meleklerden olması veya yanlarında kendilerini tasdik eden bir meleğin gezmesi gerektiği iddialarının yersiz ve temelsiz birer yanılgı olduğunu kendileri de fark etmişlerdir. Belki de bu yüzden insan peygamber olabileceğini fakat yine de onun diğer insanlardan daha üst meziyetlere, maddî ve manevî yönden üstün güçlere sahip olması ve her an halkın istediği türden mucizeler göstermesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Putları terk ederek iman etmemelerini de istedikleri mucizenin gelmemesine bağlamışlardır: “*Dediler ki: Ey Hûd! Sen bize açık bir mucize getirmedi. Biz de senin sözünle ilâhlarımızı bırakacak değiliz. Biz sana iman edecek de değiliz*” (Hûd 11/53).

¹⁵⁴¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, VI, 79.

¹⁵⁴² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVII, 60-61.

¹⁵⁴³ *a.g.e.*, XII, 171.

¹⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Teblîs-i İblîs*, s. 88.

¹⁵⁴⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 320.

4.2.2.1. Yanılığının Temelleri

Râzî, müşriklerin peygamber olan insanın Allah'ın sevgili kulu olması hasebiyle mutlaka Allah katında değerinin yüce olması gerektiğini, dolayısıyla da Allah'ın peygamberine diğer insanlardan daha fazla derece ve şeref vermesi lâzım geldiği iddialarını aktarır.¹⁵⁴⁶ Onların gözünde şeref ve üstünlük maddî imkânlarla dayandığından peygamberlerde bu tür maddî üstünlük görmeyince onları inkâr etmişlerdir. Peygamberlerin acıkmaları, susamaları, hastalanmaları ve dünya hayatı ile ilgili işlerle uğraşmaları onlara tuhaf gelmiş ve "... *Bu ne biçim peygamber! Bizler gibi yemek yiyor, çarşılarda dolaşiyor! ...*" (el-Furkân 25/7) demişlerdir. Aslında müşrikler, peygamberlerin meleklerden gönderilmesi gerektiğini de iddia etmişlerdir. Hatta bu olmayacaksa peygamberin yanında bir meleğin uyarıcı olarak bulunması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁵⁴⁷ Bu iki iddialarının bir yanılığdan ibaret olduğu kendilerine açıklanınca ve bunu, kendileri de anlayınca bu kez peygamberin kendilerinden maddî ve manevî olarak birtakım üstünlüklerinin olması gerektiğini, istenildiği zaman istenilen mucizeleri göstermesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Örneğin; "*Onlar, dediler ki; sen bizim için yerden bir kaynak fişkırtmadıkça sana asla inanmayacağız veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki içlerinden gürül gürül ırmaklar akıtmalısın yahut iddia ettiğin gibi üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri gözüümüzün önüne getirmelisin ya da altından bir evin olmalı veya göğe çıkmalısın, bize okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece göğe çıktığına da asla inanmayız ...*" (el-İsrâ 17/90-93) demişlerdir. Bir başka âyette "*Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya meyvelerinden yiyeceği bir bahçesi olsaydı ya!*" (el-Furkân 25/8), bir başkasında ise "*Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi gökten üzerimize bir parça düşür*" (eş-Şuarâ 26/187) dedikleri haber verilmiştir. Hatta müşriklerden her biri için özel olarak açılmış sayfeler verilmesini bile istemişlerdir.¹⁵⁴⁸

Peygamberlerin, her isteyene istediği mucizeyi göstermesi gerektiği şeklindeki yanılığının temelinde onu ve getirdiği risâleti inkâr etmek için bir sebep arama isteği yatar. Bunun için kendilerince olması imkânsız isteklerde bulunmuşlardır. Yine de Allah, peygamberlerini mucizeler ile teyit etmiştir.¹⁵⁴⁹ Fakat sünnetullah gereği bir kavim mucize talep eder ve Allah da onların bu isteğine karşı peygamberini mucize ile desteklerse artık

¹⁵⁴⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 92.

¹⁵⁴⁷ el-En'âm 6/8; el-Furkân 25/7.

¹⁵⁴⁸ el-Müddessir 74/52.

¹⁵⁴⁹ el-Bakara 2/60, 87, 92, 211; Âl-i İmrân 3/49; el-A'râf 7/160; Tâhâ 20/77; el-Enbiyâ 21/69; eş-Şems 91/13.

o kavim için kaçınılmaz bir süreç başlamış olur; ya iman edecekler ya da helâk edilecekler. Çünkü peygamberlerin birçok delil ve mucizesine rağmen inanmamakta ısrar eden inkârcıların helâk edilmesi Allah'ın süregelen bir kanunudur.¹⁵⁵⁰

4.2.2.2. Yanılgının Giderilmesi

Yanılgının düzeltilmesi için ilk yapılan şey, bizzat peygamberlerin kendilerinin normal birer insan olduklarını, zannedildiği gibi insanüstü birtakım özelliklerinin olmadığını ve insanlardan tek farklarının kendilerine vahyin gelmesi olduğunu söylemeleridir. “*De ki: Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana ‘Sizin ilâhınız ancak bir tek ilâhtır’ diye vahyolunuyor ...*” (el-Kehf 18/110).¹⁵⁵¹ Ayrıca “*Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda gezerlerdi ...*” (el-Furkân 25/20) ve “*Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlara da eşler ve çocuklar verdik ...*” (er-Ra’d 13/38) âyetleri ile onların aileye ve yemeğe ihtiyaçları olduğunu yani birer insan oldukları hatırlatılır. İkinci olarak Kur’ân, mucizenin sadece Allah’ın izni ile gerçekleşebileceğini, peygamberin istediği zaman ve istediği mucizeyi gösterebilme yetkisinin olmadığını açıklamıştır: “*... Allah’ın izni olmadan hiçbir peygamber bir mucize getiremez ...*” (er-Ra’d 13/38). Mucizeler, Allah’ın uygun gördüğü bir zamanda ve şekilde verilmekte ve bu durumun oluşmasında peygamberlerin bir dahli söz konusu olmamaktadır.¹⁵⁵² Ayrıca onlar, Allah’ın izni olmadıkça mucize göstermek gibi bir iddiada asla bulunmazlar ve mucizeyi kendilerine mal etmezler: “*... Allah’ın izni olmadıkça, bizim size bir mucize getirmemiz haddimize değil ...*” (İbrâhîm 14/11). Nitekim kendilerinden mucize isteyen kavimlerine “*... Mucizeler ancak Allah katındadır ve ben ancak apaçık bir uyarıcıyım ...*” (el-Ankebût 29/50) demeleri emredilmiştir.

İnkârcılar, peygamberlerden birçok konuda mucize göstermelerini istemişlerdir. Fakat onların bu isteklerinin amacı iman etmek için değil,¹⁵⁵³ peygamberlerini zor durumda bırakmaktır. Çünkü Kur’ân’ın bildirdiğine göre mucizeler karşısında iman eden kavimler, inkâr edenlerden azdır.¹⁵⁵⁴ Peygamberlerinden mucize olarak yanlarında bir meleğin indirilmesini, kendilerine bir hazine verilmesini veya meyvelerinden yiyeceği bir bahçesinin olmasını, yerden kendileri için bir kaynak fışkırtmasını, içinden gürül gürül

¹⁵⁵⁰ el-Mü’min 40/22.

¹⁵⁵¹ el-Kehf 18/110.

¹⁵⁵² el-Bakara 2/60; el-A’râf 7/117, 160; Tâhâ 20/17-23; el-Enbiyâ 21/69; el-Kasas 28/32.

¹⁵⁵³ el-En’âm 6/25, 109; Yûnus 10/74, 96.

¹⁵⁵⁴ el-İsrâ 17/89; el-Enbiyâ 21/5-6.

ırmaklar akan bir hurma bahçesinin veya üzüm bağıının olmasını, üzerlerine gökten parçalar yağdırmasını veya Allah'ı ve melekleri gözlerinin önüne getirmesini, altından evinin olmasını veya göğe çıkıp okuyabilecekleri bir kitap indirmesini istemişlerdir.¹⁵⁵⁵ Allah, dilerse tüm bunları hatta daha iyisini peygamberlerine verebileceğini açıklamıştır.¹⁵⁵⁶

Allah Teâlâ, hangi kavme ne tür mucize ile desteklenmiş peygamber göndereceğini en iyi bilendir. Bu açıdan inkârcıların bu gibi çeşit çeşit mucize talepleri reddedilmiş ve peygamberlere zamanlarına en uygun mucizeler verilmiştir. Örneğin sihrin çok revaçta olduğu bir zamanda peygamber olan Hz. Mûsâ'ya ve tıbbî uygulamaların revaçta olduğu bir dönemde gönderilen Hz. İsrâ'ya bu türden mucizelerin verildiği görülmektedir.¹⁵⁵⁷ Kendisinden de çeşitli mucizeler istenen Hz. Peygamberimize ise, "... *O mucizeler hep Allah'ın katındadır. Ben ise sadece açık bir uyarıcıyım. Sana indirdiğimiz ve onlara okunmakta olan kitap, kendilerine yetmedi mi?...*" (el-Ankebût 29/50-51) diyerek cevap vermesi emredilmiştir. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Araplar arasında şiir ve güzel konuşma revaçta olduğu için ona her yönü ile mucize olan Kur'ân verilmiştir. Resûlullah (s.a.s.) bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: "*Her peygambere mutlaka insanların inanmakta olageldikleri şeyler cinsinden bir mucize verilmiştir. Ama bana verilen (mucize) ise vahiydir ve bunu bana Allah vahyetmiştir. Bu sebeple Kıyamet günü, diğer peygamberlere nazaran tâbi olanı en çok olan peygamberin ben olacağımı ümit ediyorum.*"¹⁵⁵⁸

Kur'ân, inkârcıların bu taleplerinde samimi olmadıklarını yani mucizeyi iman etme, kalblerinin mutmain olması adına istemediklerini çok açık bir ifade ile ortaya koymaktadır. Örneğin "*Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıkmaya koyulsalar, yine 'Gözlerimiz döndürüldü, biz herhâlde büyülenmiş bir toplumuz' derlerdi*" (el-Hicr 15/14-15) ve inanmazlardı. Yine "*Eğer sana kâğıt içinde bir kitap indirmiş olsaydık da elleriyle ona dokunsalardı; yine de küfretmiş olanlar 'Bu, apaçık büyüden başkası değildir' derlerdi.*" (el-En'âm 6/7). İnkârcılar hakikate o kadar kördürler ki önce "*Üzerimize gökten parçalar düşür*" (eş-Şuarâ 26/187) diyerek mucize isterler, fakat mucize istekleri kabul edilse ve "*Gökten düşmekte olan parçalar görseler, 'Bunlar, üst üste yığılmış bulutlardır' derler*" (et-Tûr 52/44) ve gözleriyle mucizeyi müşahede ettikleri halde inanmazlar.

¹⁵⁵⁵ el-Furkân 25/7-8; el-İsrâ 17/90-93.

¹⁵⁵⁶ el-Furkân 25/10.

¹⁵⁵⁷ Bkz. Âl-i İmrân 3/49; el-A'râf 7/117.

¹⁵⁵⁸ Buhârî, "İ'tisâm" 1; Müslim, "İman" 239.

4.2.3. Peygamberin Kavmin İleri Gelenlerinden Olması

Gerektiği Yanılgıları

Müşriklerin peygamber algılarını şekillendiren bakış açıları, dünyevî değerlere dayanır. Onlar, tüm işlerini bu değerler çerçevesinde ölçüp biçtikleri için peygamberliği de bu ölçüyle anlamaya çalışmışlardır. Örneğin Velîd b. Mugire, Hz. Peygamber'e "Eğer nübüvvet hak olsaydı o benim hakkım olurdu, çünkü ben senden hem yaşça büyüğüm hem de mal ve oğulca daha üstünüm" demişti.¹⁵⁵⁹ Ona/onlara göre dünya hayatında özellikle mal ve evlatların çokluğu çok önemliydi.¹⁵⁶⁰ Bunlardan ilki, kişiye maddî açıdan tüm kapıları açarken diğeri sosyal hayatta gerekli olan destek ve özellikle liderlik için elzemdir. Câhiliye devrinde malı ve evladı -ki bunu kabilesi olarak da genişletebiliriz- çok olan kişiler, o toplumda değerli, kabul gören ve hürmet edilen şahıslar olarak öne çıkardı. Dolayısıyla onların gözünde değerli olan şey; kişinin nesebi, zenginliği, iktidar gücüne sahip olması ve sosyal itibarı gibi dünyalıklardır ve insanları ancak bunlar değerli ve üstün kılardı. Müşrikler, peygamberlere de bu değer yargılarıyla baktıkları için onlar hakkında birtakım yanılgılara düşmüşlerdir.

4.2.3.1. Yanılgının Temelleri

Müşrikler, önder olacak kişilerde mal ve evlat çokluğu aradıkları için bir önderden daha üstün bir konuma oturttukları peygamberlerde bu özelliklerinin çok daha fazla olması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Peygamberlere karşı söyledikleri şu sözleri bu fikirlerinin bir neticesidir: "... Sizin bize karşı herhangi bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz..." (Hûd 11/27). Müşriklerin önde gelenlerinin iman etmeme nedenleri arasında ellerinde tuttıkları maddî imkânlarını ve makamlarını kaybetme korkusunun yanında, peygamberleri bu makama lâyük görmemeleri de etkili olmuştur. Genellikle gönderilen peygamberler, kendilerine nispetle fakir, mal, makam ve yardımcılarından yoksun olan kimse-lerdi. Onlara göre toplum içindeki her türlü dünya nimetleri içinde yüzen kimselerin böyle birine uyması çok zor ve ağır bir şeydi.¹⁵⁶¹

Müşriklere göre melek değil de bir insanın hem de aralarından sıradan bir insanın peygamber olarak gönderilmesi şaşılacak bir durumdur: "*Sizi uyarması ve sizin de*

¹⁵⁵⁹ Ebüssuûd, *a.g.e.*, III, 183.

¹⁵⁶⁰ Bu iki şeyin o dönemde imrenilecek hususlardan olduğunu Hz. Peygamberimize yapılan şu ikazdan anlamaktayız: "*Onların malları ve evlatları seni imrendirmesin...*" et-Tevbe 9/55; Ayrıca bkz. et-Tevbe 9/85.

¹⁵⁶¹ İbrahim Çelik, *a.g.e.*, s. 139.

Allah'a karşı gelmekten sakınıp rahmete ulaşmanız için, içinizden bir adam aracılığı ile Rabbinizden size bir zikir (vahiy ve öğüt) gelmesine şaştınız mı?" (el-A'râf 7/63).¹⁵⁶² Buna rağmen eğer bir insan peygamber olacaksa o zaman da toplumun değer verdiği ve önder kabul ettiği zenginlerden biri olmalıydı: *"Bu Kur'ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya! dediler"* (ez-Zuhruf 43/31). Çünkü bu insanların gönüllerinde zengin makam sahiplerine hizmet etme, onları kendilerinden önde tutma duygusu yer etmişti. Bu yüzden de peygamberliği herhangi birine değil de efendilerine layık görüyorlardı.¹⁵⁶³ Âyette kast edilen kişiler, Mekkelilerden Velîd b. Mugire ile Tâiflilerden Amr b. Umeyr es-Sakafî'dir.¹⁵⁶⁴ Soy, servet ve güçle övünen Mekkeliler, bir kabile reisi veya servet sahibi bir zengin olmayan Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Allah'ın elçisi seçilmiş olmasına bir türlü akıl erdiremediler. *"O Zikr (uyarı, başka kimse kalmadı da) aramızdan ona mı indirildi?..."* (Sâd 38/8) diyen müşrikler, eğer peygamberlik gelecekse buna Hz. Muhammed'i değil, bu iki şahsı layık görmekteydiler. Örneğin Velîd b. Mugîre, *"Nasıl olurda ben, Kureyş'in büyüğü ve reisiyken; Amr da Sakîf kabilesinin reisi iken bizler bir kenara bırakılıp Muhammed'e vahiy gelir"* demiştir.¹⁵⁶⁵ Onların bu yanılgılarının temelinde peygamberliği bir krallık olarak tasavvur etmeleri yatmaktaydı. Bunun içindir ki Kur'ân'da peygambere yapılan itirazların başında bu konu gelir. *"Dediler ki: Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan döndüresin de yeryüzünde hâkimiyet (devlet) ikinizin eline geçsin diye mi bize geldin? Biz ikinize de inanmıyoruz."* (Yûnus 10/78). Mekkeliler, Hz. Peygamber'in de böyle bir amacının olduğunu zannettiklerinden onu davasından vazgeçirebilmek için mal ve kadının yanında Mekke'nin idarecisi olmasını da teklif etmişlerdi.¹⁵⁶⁶

Müşrikler, sıradan bir insanın peygamber olabilmesi için Allah'ın lütfuna mazhar olması gerektiği ve bu mazhariyetin de maddî olarak o kişide mutlaka görülmesi gerektiği yanılgısına düştüler. Onlara göre peygamberlik iddia eden birine Allah'ın bir hazine vermesi,¹⁵⁶⁷ içinden ırmaklar akan değerli bir hurma bahçesinin veya üzüm bağının olmasını,¹⁵⁶⁸ evinin altından olmasını gerekirdi. Böyle söylemekle genellikle yoksulluğun

¹⁵⁶² Ayrıca bkz. el-A'râf 7/69; Yûnus 10/2; Sâd 38/4; Kâf 50/2.

¹⁵⁶³ Hayati Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, s. 152.

¹⁵⁶⁴ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, III, 794.

¹⁵⁶⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 361.

¹⁵⁶⁶ *a.g.e.*, I, 295.

¹⁵⁶⁷ el-Furkân 25/8.

¹⁵⁶⁸ el-İsrâ 17/91.

hüküm sürdüğü Mekke şartlarında, kendilerinden farklı olarak Allah'ın elçisinin krallar gibi özel hazinelere ve mülklere sahip olması gerektiğini savunuyorlar; bunların hiçbiri yokken peygamberlik davasında bulunmasının ancak büyülenmiş birinin saçmalıkları olduğunu ileri sürüyorlardı.¹⁵⁶⁹ Kuşkusuz onların bu yanlıgıları, üstün değerleri bilmemekten kaynaklanan kısır bir anlayışın eseri idi ama kendi dünya görüşleri ile uyum içerisindedi. Çünkü onlara göre en üstün değer, dünyevî servet ve güçtür.¹⁵⁷⁰

Firavun, Hz. Mûsâ'nın risâletine, “(Eğer doğru söylüyorsa) ona altın bilezikler atılmalı yahut onunla beraber bulunmak üzere melekler gelmeli değil miydi?” (ez-Zuhruf 43/53) diyerek karşı çıkmıştı. Mevdûdî'nin aktardığına göre eski dönemlerde bir hükümdar, herhangi bir yere bir vali veya elçi gönderdiğinde, o kişiye güzel elbiseler, altın bilezikler bağışlar ve ayrıca o şahsın hizmetine askerler ve hizmetçiler verirdi. Böyle yapılmasının nedeni, hükümdarın görevlendirdiği elçi vasıtasıyla şan ve debdebesini sergilemek istemesiydi.¹⁵⁷¹ Dolayısıyla Firavun, kendisine gelen elçinin de böyle olması gerektiğini düşünüyordu. Hz. Mûsâ'nın bir fakir gibi elinde asayla çıkagelmesini yadırgamış ve bu nedenle onu küçümsemişti.

4.2.3.2. Yanılıgının Düzeltilmesi

Peygamberlere yapılan itirazlara bakıldığında¹⁵⁷² küfrün değer yargılarının her çağda aynı olduğu görülür. Kur'an'ın bu mantığa verdiği cevaplar, aynı zamanda İslâm'ın hedeflediği sosyal ve ahlâkî değişime ışık tutmaktadır. Allah, dünya hayatının idamesi için gerekli olan nimetlerini, imtihan gereği herkese verir. Peygamberlik gibi Allah nezdinde değerli ve bu yüzden rahmet olan manevî nimetlerini ise seçtiği mümtaz kullarına verir. Bu rahmet, müşriklerin değer verdiği asaletten, servetten, iktidardan çok daha hayırlıdır, insanlar için kurtuluş ve mutluluk vesilesidir.¹⁵⁷³ Dolayısıyla bu yanılıgının düzeltilmesi için önce müşriklerin dünya ve âhîret hayatı hakkında içinde buldukları bu yanılıgının düzeltilmesi gerekmiştir. Bu yüzden Kur'an'da dünya hayatının geçiciliği, asıl arzu edilmesi gerekenin ise bâki olan âhîret hayatı olduğu sık sık vurgulanmıştır.¹⁵⁷⁴ Al-

¹⁵⁶⁹ el-Furkân 25/8; Karaman ve dğr., a.g.e., IV, 110.

¹⁵⁷⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, III, 506.

¹⁵⁷¹ Mevdûdî, a.g.e., V, 281.

¹⁵⁷² Yûnus 10/78; Hûd 11/27; Sâd 38/8; ez-Zuhruf 43/53.

¹⁵⁷³ Karaman ve dğr., a.g.e., IV, 773-774.

¹⁵⁷⁴ Âl-i İmrân 3/14; el-En'âm 6/32; el-Enfâl 8/62; Yûnus 10/7; Ra'd 13/26; el-İsrâ 17/18; Tâhâ 20/131; el-Kasas 28/60; el-Ankebût 29/64; el-Mü'min 40/39; eş-Şûrâ 42/36; ez-Zuhruf 43/34-35; el-Hadîd

lah, dilerse müşriklerin peygamberlerde görmek istedikleri bu dünyalıkların çok daha iyilerini verebilir,¹⁵⁷⁵ fakat Allah'ın insanlara peygamber gönderme amacı bu değildir. Peygamberlerin de çok zengin ve göz kamaştırıcı olup insanları etkilemek gibi bir hedefleri yoktur. Onların hedefi Allah'ın dinini tebliğ etmektir.¹⁵⁷⁶ Dolayısıyla inkârcılar, peygamberlerin hak peygamber olup olmadığının ölçüsü olarak onun getirdiği dinin ilkelerinin, insanlığın maddî ve manevî ihtiyaçlarına cevap verip vermediğini dikkate almaları gerekirken peygamberlikle ilgisi olmayan isteklerde bulunmuşlardır.¹⁵⁷⁷ Allah'ın elçilerini halkı doğru yola ileten biri olarak değil de dünyevî güç ve ihtişamla insanları itaate zorlayan biri olarak tasavvur etmişlerdir.¹⁵⁷⁸ Hâlbuki peygamberler, dünyevî hükümler peşinde koşmayan sadece insanların iman etmesini canı gönülden arzulayan fedakâr insanlardır.¹⁵⁷⁹ Peygamberler, kendilerini tanıtırken bir hükümdar gibi hazinelerinin olmadığını ve insanlardan farklı ve üstün özelliklerinin bulunmadığını özellikle söylemişlerdir.¹⁵⁸⁰

İnkârcıların "... yeryüzünde hâkimiyet (devlet) ikinizin eline geçsin diye mi bize geldin?..." (Yûnus 10/78) itirazına verilen en güzel cevap "... Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum." (eş-Şûrâ 42/23)¹⁵⁸¹ şeklinde olmuştur. Tarihteki tüm kavimlerin bu yanılığa düştüklerini Hz. Nûh, Hûd, Sâlih, Lût ve Şu'ayb'in kavimlerine aynı sözler ile tebliğe karşılık hiçbir maddî beklentilerinin olmadığını açıklamalarından anlaşılmaktadır: "Buna karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah'a aittir." (eş-Şuarâ 26/109, 127, 145, 164, 180). Tabii ki ömürlerini dünyevî kazanç ve çıkarlar peşinde tüketen kişiler, bu dünyada bazılarının hiçbir çıkar gözetmeden ve içtenlikle insanlığın iyiliği için kendilerini ortaya koyabileceklerine asla inanmamışlardır.¹⁵⁸²

57/20; el-Kıyâme 75/20-21.

¹⁵⁷⁵ el-Furkân 25/10

¹⁵⁷⁶ el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2; et-Talâk 65/11.

¹⁵⁷⁷ Karaman ve dğr., a.g.e., IV, 110.

¹⁵⁷⁸ Mevdûdî, a.g.e., III, 577.

¹⁵⁷⁹ et-Tevbe 9/128; eş-Şuarâ 26/3,

¹⁵⁸⁰ el-En'âm 6/50; Hûd 11/31.

¹⁵⁸¹ Ayrıca bkz. el-En'âm 6/90; Hûd 11/29, 51; el-Furkân 25/57; es-Sebe' 34/47; Yâsîn 36/21; Sâd 38/86; ez-Zâriyât 51/57; et-Tûr 52/40; el-Kalem 68/46.

¹⁵⁸² Mevdûdî, a.g.e., III, 411.

4.3. İNSANIN BAŞIBOŞ BIRAKILDIĞI YANILGISI

Müşrikler, hem dünya hayatında hem de âhirette başıboşluğa terk edildiklerini, kimsenin kendilerine karışamayacağını, sınırlar çizemeyeceğini, yapıp ettikleri kötü fiilleri kimsenin görmediğini, bu nedenle de hesap vermek zorunda olmadıklarını, hesaba çekme ve ceza verme konusunda kendilerine kimsenin güç yetiremeyeceğini zannedebilmektedir. Bu durumda onların inançları, âhireti inkâr etme ile onu hafife alma veya çok uzak görme arasındaki bir yelpaze içindedir. Psikolojik araştırmalar; insanda doğal olarak var olan özgürlük ve bağımsızlık arzusunun¹⁵⁸³ kontrol altına alınamamasından doğan kendini beğenme, kendini yeterli görme, kendi gücüne sınırsız güvenme duyguları ile dindarlık arasında olumsuz bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁵⁸⁴ Özellikle böyle insanların, Allah'ın insanı tekrar diriltme, onu hesaba çekme ve hak ettiği cezaya çarptırma konusundaki gücünü inkâr ettikleri veya bunu önemsemedikleri görülür. Hatta bu fikre sahip bazı psikologlar, insanın kendini güçlü ve yeterli görmesi, fiziksel ve toplumsal engelleri aşması halinde Allah'a inanma ihtiyacı duymayacağını bile iddia etmişlerdir.¹⁵⁸⁵

Dünyada insanlara sorumluluk duygusunu kazandıran en önemli etken âhiret inancıdır. Âhiret yok sayıldığında dünya hayatının düzenlenmesi adına gönderilen elçiler ve onların getirdiği vahiy, verilen tüm emirler ve konulan tüm yasaklar temelsiz kalmakta, dünya hayatı kuralsız, gayesiz, başıboş bir saha haline gelmekte ve insan: “*Hayat ancak dünya hayatımızdır. Artık biz bir daha diriltilecek de değiliz*” (el-En‘âm 6/29) diyebilmektedir. Âhireti inkâr, yukarıda açıklanan yanılığın hem nedeni hem de sonucu olabilir. Yani insan, âhireti inkâr ettiği için kendisinin başıboş olduğuna inanabilir veya kendisinin başıboş olduğuna inandığı için âhireti inkâr edebilir. Her iki durumda da büyük bir yanılığ içindedir. Bu yanılığın büyüklüğü, Kur‘ân’ın bu konudaki ısrarlı uyarılarından anlaşılır.

4.3.1. Yanılığın Temelleri

Bu yanılığa düşenler, dünyanın kendiliğinden var olduğunu, insanın her istediğini yapmakta serbest olduğunu, onu hesaba çekebilecek hiçbir gücün olmadığını, mükâfat ve

¹⁵⁸³ Kenan Sevinç, *İnançsızlık Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 101.

¹⁵⁸⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 171.

¹⁵⁸⁵ Peker, *a.g.e.*, s. 89.

cezanın takdir edileceği bir âhiret hayatının olmadığını iddia etmekte veya tüm bunları basite almaktadırlar.¹⁵⁸⁶ İnsanın âhiret gerçeğinden uzaklaşmasının en önemli sebebi, bilgisizlik ve zanla hareket etmedir. Oysa âhiret inancı, insan için önemli bir disiplindir ve sorumluluğu beraberinde getirir. Böyle bir sorumluluk ve disiplinden yoksun olan insanlar, kendilerine başıboşluğu ilke edinirler. Bu nedenle bu yanılığın temelinde, insanların âhireti kabulü ile hayatın tüm alanlarının etkilenecek olması ve sorumsuz bir şekilde sürdürdükleri, hiç kimseye hesap verme gereği duymadıkları bir hayat anlayışından vazgeçmek istememeleri yatar. Hâlbuki her şeyi yaratan Allah, âhiret inancını salt bir inanç unsuru olmaktan ziyade insanın tüm hayatı kontrol eden ve tüm davranışlarına yön veren merkezî bir konuma yerleştirmiştir. Dolayısıyla âhiret inancı, bu dünyada yaşanan her anı kontrol eden ve belirleyen bir unsur olduğundan dolayı şımarık insanların serbest, sorumsuz ve başıboş hayat tarzına taban tabana zıt bir durumu ifade eder. Bu açıdan müşriklerin âhireti inkâr etmeleri veya uzak görmeleri, başıboş hayatlarının devam etmesini istedikleri anlamına gelir. Nedeni ne olursa olsun bu düşünce büyük bir yanılığdır ve Kur’ân tarafından şiddetle reddedilmiştir. Konuyla ilgili temel soru; “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mi zannediyor?*” (el-Kıyâme 75/36) sorusudur. Süddî (ö. 127/745), bu âyette kast edilen yanılığın “tekrar diriltilemeyeceği”, Mücâhid (ö. 103/721) ve İmam Şâfî (ö. 204/820) ise “kendisine emir ve yasaklar konmadığı” düşüncesi olduğunu bildirirler ki âyetin zâhiri, her iki hali de kapsar. Yani âyet, hem bu dünyada başıboş bırakılıp hiçbir emir ve yasakla muhatap olmadıkları hem de diriltilemeyecekleri yanılığını ifade eder.¹⁵⁸⁷

Kur’ân’a göre insanların yaratılış gayesi Allah’a ibadettir.¹⁵⁸⁸ İnsan, bu gayeye uygun davranış sergilediği takdirde yaratılış gayesini gerçekleştirmiş, aksi halde hayatın hedef ve değerini yitirmiş demektir. Müşriklerin bu yanılığa düşmelerinin temelinde genelde tüm evrenin, özelde ise insanın yaratılma gaye ve hedefini anlayamama sorunu yatmaktadır. Örneğin “*Ben nice servetler tükettim diyerek hiç kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini, hiç kimsenin onu görmediğini mi sanıyor?*” (el-Beled 90/5-7) âyetinde bahsedilen kişiler, yaratılış gayeleri olan ibadeti unutarak tüm gayretlerini dünya malı toplamaya yöneltmişlerdir. Ayrıca biriktirdikleri dünya mallarını harcama yetkisinin sadece kendilerinde olduğunu iddia etmişlerdi. Böylece kendilerini erişilmez bir varlık, güç ve otorite sanan bu

¹⁵⁸⁶ el-Mü’minûn 23/115; Sâd 38/27; el-Kıyâme 75/36; el-Beled 90/5-7.

¹⁵⁸⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 283.

¹⁵⁸⁸ ez-Zâriyât 51/56.

insanlar, yenilmez olduklarını da zannediyorlardı. Her ortama uyum sağlayabilen, akıllı ve iradeli olarak yaratılan insanın, kendisine bu ayrıcalığı ve değeri veren çok üstün bir varlığın olmadığını düşünmesi anlaşılabilir bir durum değildir. Dahası eğer bir insan, bu sınırlı gücüne güvenerek her istediğini yapabileceğini, onu hiç kimsenin alt edemeyeceğini ve kendisine engel olamayacağını sanıyorsa Kur’ân’a göre kesinlikle yanılmaktadır. İnsanın bu dünyada açıktan yapıp ettiklerini etrafındaki insanların gördükleri malumdur. Âyetteki “*hiç kimsenin onu görmediğini mi sanıyor?*” (el-Beled 90/7) hitabı ile kınanan husus, insanın sinsî planlarını, gizli olarak işlediği günahlarını Allah’ın görmediği zannıdır. Bu nedenle buradaki asıl yanlış, Allah’ın kudretinin tam olarak anlaşılmasıdır.

4.3.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Hak ve hikmete uygun olarak¹⁵⁸⁹ mükemmel bir dengede¹⁵⁹⁰ yaratılan göklerin, yerin ve ahsen-i takvîm olarak yaratılan insanın boşuna, bir oyun ve eğlence olarak yaratıldığını iddia etmek gerçekten büyük bir yanılgıdır. Akl-ı selîm bir insan, sadece doğan bir bebeğe ve ölen bir insana bakarak bile gözünün önünde cereyan eden bu hayat ve ölüm gerçeğinin belli bir amaca yönelik olarak deveran ettiğini anlayabilir.

Tanrı-evren ilişkisini dile getirmek için kullanılan, dinin ve felsefenin en önemli ve merkezî sorunu olan *gayelilik*, evrenin varoluşunun ve içinde oluşan olayların sıradüzeni ve bağlı oldukları kanunluluğun bir plâna, bir programa, dolayısıyla bir gayeye göre var olması demektir. Zaten evrenin işleyişi, hayatın içindeki insana, her şeyi mutlak iradesi ile bir amaç çerçevesinde koyduğu kanunluluk içinde işleyişini sağlayan *aşkın bir gücün* varlığını haykırmaktadır.¹⁵⁹¹ Kur’ân’ın ısrarla insandan bizzat kendisine, diğer canlılara ve tüm tabiata bakıp tefekkür etmesini istemesinin altında yatan ana hedef de budur: Bu gayeliliği görüp Yüce Yaratıcı’ya ulaşmak... Allah, eşref-i mahlûkât olan insanın yaratılış gayesini şöyle buyurarak açıklamıştır: “*O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır...*” (el-Mülk 67/2).

Kur’ân, müşriklerin bu yanılgısını insanın boşuna yaratılmadığı gibi¹⁵⁹² dünyada da başıboş bırakılmayacağını hatırlatarak düzeltmeye çalışır.¹⁵⁹³ Üstelik insanın sadece

¹⁵⁸⁹ el-Hicr 15/85; Yâsîn 36/42, 71; el-Ahkâf 46/3.

¹⁵⁹⁰ el-Mü’minûn 23/18; el-Furkân 25/2; Yâsîn 36/39; ez-Zuhuruf 43/11; el-Kamer 54/49; et-Talâk 65/3.

¹⁵⁹¹ Hüseyin Aydın, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji)*, DİB Yayınları, Ankara 2012, s. 127-132.

¹⁵⁹² el-Mü’minûn 23/115.

¹⁵⁹³ el-Kiyâme 75/36.

inandım demekle de salıverilmeyeceğini, yapıp ettiklerinden mutlaka hesaba çekileceğini ekler. Sonuçta herkes, niteliği ve şartları farklı da olsa önceki milletler gibi mutlaka sınavlara tâbi tutulacak ve neticede âhirette hesaba çekilecek, karşılığında mükâfat ya da ceza görecektir.¹⁵⁹⁴ Kur'ân'ın bu yanılığa temel yaklaşımı, dünyanın ve insanın belli bir amaç için yaratıldığını ve bu amacın da imtihan olduğunu hatırlatmak olmuştur.¹⁵⁹⁵ Allah'ın daha imtihan başlamadan tüm insanlara; “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz...*” (el-Bakara 2/155) şeklindeki hatırlatması ise merhametinin bir tecellisidir. O'nun sınavacağı konuları önceden haber vermesi; insanların imtihana hazırlanmaları, imtihan hususlarını bildiklerinden dolayı imtihanın kalblerine ağır gelmemesi ve sınava tâbi tutulduklarında canlarının sıkılmaması hikmetine bağlıdır. Gerçekten de insan, çetin imtihanlarla karşılaşacağı önceden kendisine haber verildiğinde onları çok daha kolay göğüsler.¹⁵⁹⁶ Bu ayrıntılar, müşriklere dünya hayatında başıboşluğa yer olmadığını bilakis onun her anının denetlendiğini anlatması açısından çok mühimdir.

Başıboş olduğuna inanan insan, kendisinin ve tüm evrenin bir yaratıcı tarafından yaratıldığını kabul edip, yaratıcının onunla ilgilenmediğini söylüyorsa O'nu hakkıyla tanımıyor demektir. Çünkü yaratan, mutlaka belli bir gaye için yaratır,¹⁵⁹⁷ yaratan varsa belli bir gayesi de vardır. Eğer kendisinin ve evrenin herhangi bir yaratıcı olmadan var olduğuna inanıyorsa Kur'ân, ona “*Acaba onlar herhangi bir yaratıcı olmadan mı yaratıldılar? Yoksa kendileri mi yaratıcıdırlar? Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yarattılar?...*” (et-Tûr 52/35-36) diye sorar. Bu soruların gayesi insanın kendisinin ve evrenin yaratılışını tefekkür etmesi ve acziyetini idrak etmesidir. Akl-ı selîm bir insan, bu tefekkür sonucunda bir yaratıcı olduğunu mutlaka kabul edecek ve başıboş olduğu düşüncesinden vazgeçecektir.

Kur'ân, hesap gününü unutanların şiddetli bir azaba çarptırılacaklarını hatırlatmış¹⁵⁹⁸ ve devamında âhiretin gerekliliğini, kâinatın amaçsız ve anlamsız yaratılmadığını, böyle düşünenlerin boş bir kuruntu içinde olduklarını “*Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu inkâr edenlerin zannıdır...*” (Sâd 38/27) buyurarak vurgulamıştır. Âyette ifade edilen “*inkâr edenlerin zannı*” yeniden diriltiilenin

¹⁵⁹⁴ el-Ankebût 29/2-3.

¹⁵⁹⁵ el-Mâide 5/48; el-En'âm 6/165; el-A'râf 7/163, 168; el-Enfâl 8/17; Hüd 11/7; en-Nahl 16/92; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2, el-Cin 72/17; el-İnsân 76/2.

¹⁵⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, I, 601; Ayrıca bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 165; Ebüssuûd, *a.g.e.*, I, 180;

¹⁵⁹⁷ Âl-i İmrân 3/191; ed-Duhân 44/38.

¹⁵⁹⁸ Sâd 38/26.

olmayacağı düşüncesidir.¹⁵⁹⁹ Zaten âhiretin olmaması demek dünyada inanıp, güzel işler yapanlarla, inkâr edip kötülük yapanlar arasında sonuç bakımından bir farkın olmaması demektir ki bu, Allah'ın adaletine aykırıdır.¹⁶⁰⁰ Kur'ân, “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mi zanneder*” (el-Kıyâme 75/36) hitabından sonra bu başıboşluğu âhiretin olmayacağı inancına dayandıran müşriklere insanın ana rahmindeki yaratılışını hatırlatarak “*O dökülen meniden bir damla su değil miydi?*” (el-Kıyâme 75/37) diye sorar. Bu konuda tefekküre dalan insana dünyada başıboşluğun olamayacağını, insanın hesaba çekileceği âhiretin mutlaka geleceğini hatırlatmak için, âhiretin ilk kapısı olan ölümden sonra diriltirme hatırlatılır. “*Şimdi, bunları yapan Allah'ın ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi?*” (el-Kıyâme 75/40). Zaten ölümden sonra dirileceğine inanan birinin, bu dünyada bir başıboşluk olduğu yanılışına düşmesi düşünülemez.

Allah, bu evreni oyun ve eğlence olsun diye değil,¹⁶⁰¹ bir hikmete göre yaratmıştır. İnsanlar, başıboş olarak yaratılmadıklarını, evrenin ve içindekilerinin yaratılışındaki ciddilik unsurunu, yaratılıştan itibaren gönderilen peygamberler ve kitaplardan da anlayabilirler. Eğer evreni ve insanı Yaratan, vahiy göndererek onlara müdahale ediyorsa evrende asla bir başıboşluk olamaz. Dolayısıyla bu evrenin özünde bulunan ciddilik, onun vazgeçilmez bir unsurudur ve aynı şekilde ölümden sonra gerçekleşecek hesaplaşma da aynı oranda ciddidir.¹⁶⁰² İnsanın ve evrenin bir hak olarak yaratıldığını ifade eden tüm âyetler,¹⁶⁰³ insanın her istediğini yapmakta özgür olduğu, ona hesap soracak hiç kimsenin olmadığı, yani kişinin iyi amellerinin mükâfatlandırıldığı ve kötü amellerinin cezalandırıldığı bir âhiret yurdunun olmadığı zannına dayanan ve bu nedenle bir peygamberin mesajına kulak asmanın gereksiz olduğunu iddia eden tüm görüşleri reddeder.¹⁶⁰⁴

İnsan, “... *Onlar göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın’ ... derler*” (Âl-i İmrân 3/191) âyetinin işaret ettiği bilince erişirse bunlardaki intizamı, her şeyin yerli yerinde ve mükemmel olarak yaratıldığını kavrayabilir.¹⁶⁰⁵ İnsanın mükemmel yaratılışına dikkatlice bakan kişi, bu mükemmelliğin tesadüfen olama-

¹⁵⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, IX, 225.

¹⁶⁰⁰ el-Câsiye 45/21.

¹⁶⁰¹ el-Enbiyâ 21/16; ed-Duhân 44/38.

¹⁶⁰² Seyyid Kutub, *a.g.e.*, IV, 2371.

¹⁶⁰³ Bkz. el-En'âm 6/73; Yûnus 10/5; İbrâhîm 14/19; el-Hicr 15/85; en-Nahl 16/3; el-Ankebût 29/49; er-Rûm 30/8; ez-Zümer 39/5; ed-Duhân 44/39; el-Câsiye 45/22; el-Ahkâf 46/3; et-Tegâbün 64/3.

¹⁶⁰⁴ Mevdûdî, *a.g.e.*, III, 301.

¹⁶⁰⁵ Ayrıca bkz. el-Enbiyâ 21/33; el-Ankebût 29/44; Yâsîn 36/40.

yacağını, bir nedene dayanması gerektiğini anlayacaktır. “*Şüphesiz biz insanı karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu iştirir ve görür kıldık.*” (el-İnsân 76/2) âyetinde Allah, insanı imtihan etmek için yarattığını, bu nedenle ona imtihanı hakkıyla yapılabilmesi için gereken yetenekleri verdiğini, bunların ise duyma ve görme duyuları olduğunu belirtmiştir. Buradaki iştirici ve görücü ifadeleri, insanın anlayış ve temyiz kabiliyetinden kinayedir¹⁶⁰⁶ ki yeryüzünde başka hiçbir canlıya bu özellik verilmemiştir. Bu âyetlerden insanın, imtihanını hakkıyla verebilecek, gerçeği görebilecek, hakkı işitebilecek ve anlayabilecek donanımda yaratılarak imtihan sahasına gönderildiği anlaşılmaktadır ki bu mükemmel donanımın bir tesadüf olma ihtimali yoktur.

Kur’ân, “*O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır ...*” (el-Mülk 67/2) buyurmak suretiyle dünyadaki ölüm ve hayat gerçeğini insanın düşüncesine yerleştirip onu bunların gerisindeki imtihan olgusuna karşı uyanık olmaya çağırır.¹⁶⁰⁷ Ölüm ve hayat, akleden bir insana bu dünyanın bir oyun ve eğlence ortamı olmadığını hatırlatarak onun rahat ve sorumsuz davranmasına engel olur. Dünya hayatının boş ve anlamsız olmadığını, belli bir amaç için var edildiğini ispat eder.¹⁶⁰⁸ Kur’ân’ın, insandan evreni ve içindekileri yakından incelemesini istemesi, onu, tüm bunların bir yaratıcısı olduğu fikrine götürmesi içindir. Çünkü sistemin mükemmel yapısı ve işleyişi, arka planında var olan yaratıcıyı açıkça ortaya koyar. Bu noktaya ulaşan insan, hikmet sahibi olan bir yaratıcının insanı ve evreni yaratmasında belli bir amacının olacağını kabul eder.

Allah, insanı ve evreni yarattıktan sonra kendi haline bırakmamış,¹⁶⁰⁹ onları her an kontrol edip sürekli yaratmaya devam etmiştir.¹⁶¹⁰ Ayrıca Kur’ân, insanın sahip olduğu tüm mal varlığına ve gücüne rağmen evren içinde bir zerre bile olamayacağını hatırlatarak onun güç yetirilemez olduğu yanılığının ne kadar boş bir kuruntu olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak insanın dünya hayatında asla başıboş bırakılmadığı, çeşitli şekillerde imtihana çekileceği ve sonunda yaşadığı hayatın, yapıp ettiklerinin kendisine sorulacağı, tüm bunları yapmaya gücü yeten sonsuz kudret sahibi bir yaratıcının olduğu gayet açıktır.

¹⁶⁰⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 237.

¹⁶⁰⁷ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, VI, 3632.

¹⁶⁰⁸ el-Mülk 67/3-4.

¹⁶⁰⁹ el-Mü'minûn 23/27.

¹⁶¹⁰ Yûnus 10/34; en-Neml 27/64; el-Ankebût 29/19; er-Rûm 30/11, 27.

5. EHL-İ KİTABIN YANILGILARI

5.1. EHL-İ KİTABIN ORTAK YANILGILARI

Ehl-i kitap tabiri, kitap verilen yahudi, hıristiyan ve sâbiîler için kullanılmaktadır.¹⁶¹¹ Kur'ân'da sâbiîler hakkında ayrıntılı bilgi verilmediği için *Ehl-i Kitabın Ortak Yanılgıları* başlığı altında yahudi ve hıristiyanlarda ortak olan bazı yanılgılar incelenecektir.

5.1.1. Allah'ın Sevgili Kulları / Oğulları Oldukları Yanılgısı

Ehl-i kitabın düştüğü en büyük ve diğerlerine de kaynaklık eden temel yanılgıları kendilerinin Allah'ın katında üstün, değerli, ayrıcalıklı oldukları düşüncesidir. Onların kendilerini diğer insanlardan ayrıcalıklı ve değerli görmeleri, bir takım emir ve yasaklardan muaf oldukları ve hesap gününde ayrıcalıklı muamele göreceklere fikrine götürmüştür. Bu yanılgı, özellikle yahudilerin günlük hayattaki bazı haksızlıklardan¹⁶¹² peygamberlerini öldürmeye¹⁶¹³ kadar varan bir günah sarmalının içine düşmelerine ve kendilerinin Hz. Peygamber'in tebliğine ihtiyaçlarının olmadığı sonucuna götüren yersiz bir gurura sebep olmuştur. Dolayısıyla gerek yahudi ve gerek hıristiyanlar, kendilerini Yüce Allah'ın kulları değil de oğulları, evlatlığı, özellikle dostları ve dengi saymak gururuna düşmüşler, Allah'ın ve kulların haklarını tanımaz ve Allah'tan korkmaz olmuşlardır. Fakat bu yanılgıları kendilerinin felaket sebebi olmuştur.¹⁶¹⁴

5.1.1.1. Yanılgının Temelleri

Kur'ân, yahudi ve hıristiyanların, “*Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız*” (el-Mâide 5/18) dediklerini haber vermektedir. Rivayet edildiğine göre¹⁶¹⁵ Hz. Peygamber, bir grup yahudiyi İslâm dinine davet etmiş ve kabul etmedikleri takdirde Allah'ın azabına uğrayacaklarını söylemiştir. Yahudiler ise “Ey Muhammed, bizi ne ile korkutuyorsun? Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız” diye karşılık vermişlerdir. Hz. Peygamber'in onları uyardığı âhiret azabına karşılık olarak söyledikleri “Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız” sözüyle yahudiler, Allah'ın oğlu dedikleri Hz. Üzeyir'in halkı olduklarını hatırlatmak istemişlerdir. Hıristiyanlar da Allah'ın oğlu olduğuna inandıkları Hz. İsa'ya

¹⁶¹¹ Remzi Kaya, *Kur'ân'a Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011, s. 87.

¹⁶¹² Âl-i İmrân 3/75.

¹⁶¹³ el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112, 181; en-Nisâ 4/155.

¹⁶¹⁴ Yazır, *a.g.e.*, III, 1633.

¹⁶¹⁵ İbn Hişâm, *es- a.g.e.*, I, 563; Taberî, *a.g.e.*, VIII, 269; Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 388.

mensup olduklarını, dolayısıyla ayrıcalığa sahip bulduklarını, Allah'a yakın ve O'nun katında değerli olduklarını iddia etmişlerdir.¹⁶¹⁶ Bu kuruntu nedeniyle hıristiyanlar, Allah'ın şefkat ve merhamette babaları gibi olduğunu, kendilerinin de yakınlık mertebesinde O'nun oğulları gibi olduklarını iddia edip Allah'ın kendilerine şefkatle muamele edeceğini savunuyorlardı.¹⁶¹⁷ Yahudiler ise kendilerini dünyanın efendileri olarak görüyorlar; Allah'ın, diğer milletleri yahudilerin emrine verdiğiğine inanıyorlardı.

Tevrat'ta İsrâiloğulları hakkında "Halklar sana kulluk etsinler ve milletler sana boyun eğsinler"¹⁶¹⁸ şeklinde pasajlar vardır. Ayrıca kendilerini öven ve diğer insanları küçük gören, onları hizmetçiler olarak ele alan şu ifadeler mevcuttur: "Krallar sana hizmet edecek, ... sana kulluk etmeyen ulus ya da krallık yok olacak, evet, o uluslar tam bir yıkıma uğrayacak, ... seni ezenlerin çocukları gelip önünde eğilecekler; seni hor görenlerin hepsi ayaklarına kapanacaklar."¹⁶¹⁹ İncillerde de "Bakın, Baba bizi o kadar çok seviyor ki, bize 'Tanrı'nın çocukları' deniyor! Gerçekten de öyleyiz. Dünya, Baba'yı tanımadığı için bizi de tanımıyor. Sevgili kardeşlerim, daha şimdiden Tanrı'nın çocuklarıyız"¹⁶²⁰ pasajları bulunmaktadır. Bu yanlışlığın temelinde Ehl-i kitabın tahrif edilen kitaplarında¹⁶²¹ yazılı olan bu ve benzeri ifadelerin olması kuvvetle muhtemeldir. Kutsal kitaplarındaki bu ve benzeri mecazî pasajlara¹⁶²² bakarak Ehl-i kitap, kendilerini Allah'ın seçkin, övülmüş ve değerli kulları kabul etmişler, Allah ile aralarında özel bir yakınlığın bulunduğu ve Allah'ın onları diğer insanlardan üstün tuttuğuna inanmışlardır. Onlar, bu pasajların onların Allah'ın katındaki konumlarını ve değerlerini ifade ettiğini ve konumlarının tıpkı çocuğun babasının yanındaki konumu gibi olduğunu, bu yüzden de Allah Teâlâ'nın kendilerine azap etmeyeceğini iddia etmişlerdir.¹⁶²³

Kutsal kitap pasajlarını içine alan din dili, bazen konunun bütününe bakmadan ve araştırma yapmadan anlamlandırmakta aceleci davranan insanların yanlış anlamasına neden olacak derecede mecaz ifadeler içerir. Kur'ân ilimlerinde müteşâbih olarak adlandırılan bu ifade tarzı, genelde aşkın olan Yüce Allah'ı insanlara tanıtabilmek ve O'nun insanlarla olan ilişkisini anlatabilmek için kullanılır. Fakat bu tarz ifadeler, muhkem olan

¹⁶¹⁶ et-Tevbe 9/30.

¹⁶¹⁷ Ebüssuûd, *a.g.e.*, III, 21.

¹⁶¹⁸ Tekvin, 27:29.

¹⁶¹⁹ Yeşaya, 60:10-14; Tesniye, 7:6.

¹⁶²⁰ I. Yuhanna, 3:1-2; Ayrıca bkz. Matta, 5:9; Efesliler, 1:3-6; Romalılar, 8:14

¹⁶²¹ Bkz. el-Bakara 2/75; Âl-i İmrân 3/78; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13, 41.

¹⁶²² Yazır, *a.g.e.*, III, 1632.

¹⁶²³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, III, 487.

ifadelerin ışığında anlaşılacak zorundadır ki anlamlandırmada herhangi bir hataya düşülmesin. Ehl-i kitabın bu yanlışlığının sebeplerinden biri de bu tarz müteşâbih ifadeleri muhkem ifadeler ışığında anlamaya çalışmamalarıdır. Aslında Kur’ân’da da bu tarz ifadeler mevcuttur. Örneğin Allah’ın mü’minlerin dostu olduğunu ifade eden “*Allah, iman edenlerin dostudur...*” (el-Bakara 2/257)¹⁶²⁴ veya Allah’ın sevdiği kullarını ifade eden “*... Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever*” (el-Bakara 2/195)¹⁶²⁵ gibi âyetler de Ehl-i kitabın düştüğü bu yanlışlığa kaynaklık eden pasajlara benzer ifadeler içermektedir. Fakat müslümanlar, bu tür dostluk ve sevgi ifadelerini Kur’ân’daki diğer âyetler ışığında¹⁶²⁶ anladıkları için her ne amel işlerlerse işlesinler kendilerinin ayrıcalıklı oldukları ve cehennemde az bir zaman azap göreceklərini iddia etmemişlerdir.

Kur’ân’da bu yanlışlık ile alakalı olarak “*... Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız ...*” (el-Mâide 5/18) sözüne karşılık olarak “*De ki: Ey yahudiler! Bütün insanlar değil de yalnız kendinizin Allah’ın dostları olduğunu iddia ediyorsanız, (bunda da) samimi iseniz haydi ölümü isteyin!*” (el-Cum’a 62/6) buyurulmuştur. “*Böylece kitap ehli, Allah’ın lütfundan hiçbir şey elde edemeyeceklerini bilsinler. Lütuf bütünüyle Allah’ın elindedir, onu dilediğine bahşeder. Allah, büyük lütuf sahibidir*” (el-Hadîd 57/29) âyeti ile de Ehl-i kitabın Allah’ın lütfunu sadece kendilerine hasredemeyecekleri hatırlatılmaktadır. Onlar özellikle vahyi ve nübüvveti kendi ırklarına has gördükleri için¹⁶²⁷ Hz. Muhammed’in peygamberliğine itiraz etmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında kendini beğenme ve kibir duygularının, yahudilerin bu yanlışlığının psikolojik temellerini oluşturduğu söylenebilir. Hatta yahudilerdeki kendini beğenmişlik duygusu, sadece insanların yanında değil, Allah’ın katında bile imtiyazlı bir konuma sahip olduklarını iddia edecek kadar ileri boyuttadır.

5.1.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Allah Teâlâ, gönderdiği tüm peygamberleri ve onlara tâbi olan mü’minleri *mukarrabûn, mahbubûn* gibi güzel sıfatlarla anarak onlara şeref ve şân vermiş, dini inkâr edenleri ise *lanete uğrayanlar* gibi kötü sıfatlarla anmıştır. Bu sıfatlar, her dinde birbirine benzer lafızlardan ve halkın kullanageldiği, bilinen kelimelerden seçilmiştir.¹⁶²⁸ Bu açıdan

¹⁶²⁴ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/68; el-A’râf 7/96; el-Câsiye 45/19.

¹⁶²⁵ Ayrıca bkz. el-Bakara 2/222; Âl-i İmrân 3/76, 134, 146, 148, 159; el-Mâide 5/13; el-Hucurât 49/9.

¹⁶²⁶ el-Enfâl 8/13; Tâhâ 20/74.

¹⁶²⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, XXIX, 248.

¹⁶²⁸ Dihlevî, *el-Fevzü’l-kebîr*, s. 31.

bakıldığında *evliyâullah*¹⁶²⁹ ile *ebnâullah*¹⁶³⁰ deyişleri arasında bir fark olmadığı açıkça görülecektir. Bu bağlamda kendilerine *ebnâullah* diyen İsrâiloğullarının bir vakit âlemlere üstün kılındığı Kur'ân'da haber verilmektedir. “*Andolsun biz, İsrâiloğullarına kitap, hüküm (hikmet, hükümranlık) ve peygamberlik verdik. Onları güzel ve temiz yiyeceklerle rızıklandırdık ve onları âlemlere üstün kıldık*” (el-Câsiye 45/16). Yahudilerin âlemlere üstün kılındığını haber veren bu âyette belirtilen kitap, hikmet, peygamberlik ve nimet gibi konuların onlara verilmiş olması, üstünlüğün bu konularla olan ilişkisini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla onlara verilen bu üstünlük, söz konusu değerlere sahip çıktıkları sürece devam edecektir. Fakat onlar, bu şerefın sadece isimlerinin ibranî, yahudî veya isrâilî olduğu için verildiği yanılığına düştüler ve üstünlüğün Allah'a boyun eğip itaat etmekle ve peygamberlerin yolundan gitmekle olduğunu görmezden geldiler.¹⁶³¹

Allah, İsrâiloğullarından “*Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz*” (el-Bakara 2/83) diye söz almıştır. Bu sözlerinde durdukları müddetçe de onlara nimetler vereceğine dair sözünü yerine getireceğini beyan etmiştir.¹⁶³² İlk zamanlarda Allah'tan korkan ve nimetlere layık mü'minler olan İsrâiloğullarından sonraları kötü ahlâklı nesiller gelmiş¹⁶³³ ve bunlar Allah'a verdikleri bu sözü defalarca bozmuşlardır.¹⁶³⁴ Kur'ân, üstün kılınma nimetinin Allah'a hakkıyla kul olmaya bağlı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu hakikat, aslında Tevrat'ta da açıkça yazılıdır. Levililer kitabında yapmaları gerekenler karşılığında yahudilere verilecek nimetler sıralandıktan sonra sözlerini bozduklarında verilecek cezalar da sıralanır.¹⁶³⁵

Ehl-i kitabın düştüğü bu yanılığın düzeltilmesi, yukarıdaki gerçeğin ortaya konulmasından sonra gayet net bir soru sorulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir: “*Yahudiler ve hristiyanlar, 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız' dediler. De ki: 'Öyleyse (Allah) size neden günahlarınız sebebiyle azap ediyor?' ...*” (el-Mâide 5/18). Çünkü seven, azap etmek suretiyle sevgilisini rezil etmez, onun değerini düşürmez. Dolayısıyla eğer durum gerçekten onların iddia ettiği gibi olsaydı başlarına bunca azap, rezillik ve esaret

¹⁶²⁹ Yûnus 10/62.

¹⁶³⁰ el-Mâide 5/18.

¹⁶³¹ el-A'râf 7/137; Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, s. 31.

¹⁶³² el-Bakara 2/40.

¹⁶³³ el-A'râf 7/169.

¹⁶³⁴ el-Mâide 5/70, 78.

¹⁶³⁵ Levililer, 26:14-18. Levililer kitabının 26. bölümünün tamamı, anlaşmaya uyma veya uymama durumunda karşılaşılabilecek durumu anlatmaktadır. Ayrıca bkz. Tesniye, 7:11-13

gelmez, böyle kötü durumlara düşmezlerdi. Beyzâvî'ye göre Ehl-i kitap, âyette iddia ettikleri makamda iseler, zaten Allah'ın azabını gerektirecek bir fiil işlememeleri gerekirdi.¹⁶³⁶ Hâlbuki yahudiler, Allah'ın gönderdiği peygamberleri bile acımasızca katletmişler¹⁶³⁷ ve daha başka birçok günahı işlemişlerdir. Tarihte sabittir ki onlar daha dünyada iken bile Allah'ın gazabına uğramışlar, maymuna çevrilme,¹⁶³⁸ öldürülme, sürgün edilme ve esir edilme gibi birçok zelil durumlarla karşılaşmışlar, hatta esaretleri yüzyıllarca sürmüştür. Dolayısıyla Ehl-i kitap, Allah'ın sevgili veya ayrıcalıklı kulları olsalardı, böyle felâketlere maruz bırakılmazlardı. Bu durum, onların Allah'ın ayrıcalıklı değil, imtihana çekilecek diğer kulları gibi olduklarını ve amellerine uygun olarak Allah'ın gazabına da rızasına da açık olduklarını ortaya koymaktadır. Bunu pekiştirmek için "... *Hayır, siz de O'nun yarattıklarından bir beşersiniz*" (el-Mâide 5/18) buyurulmuş ve onları diğer insanlara üstün kılan bir ayrıcalıklarının olmadığı vurgulanmıştır.

Râzî, Ehl-i kitabın Allah'ın evlatları ve sevgilileri olmaları halinde Allah'ın onlara azap etmeyeceğini belirterek "mademki Allah, onlara azap edeceğini söylemiştir o halde onlar, Allah'ın oğulları ve sevgilileri değildir" der.¹⁶³⁹ İzzet Derveze'ye göre âyetin (el-Mâide 5/18) bu iddiayı reddederken kullandığı üslup ise kuvvetli ve susturucudur. Özellikle Allah'ın onların diğer insanlar gibi insan olmaktan başka bir özelliklerinin olmadığını ortaya koyması onları tamamen susturan sağlam bir reddiye olmuştur.¹⁶⁴⁰ Aslında onlar bu yanılgılarını ifade ederken nasıl bir çelişkiye düştüklerinin farkında değiller. Çünkü madem kendileri Allah'ın evlatları ve sevgilileridir, o halde neden önceki atalarının işledikleri bir günah için cehennemde azap görecekler? Yahudiler bir taraftan Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını iddia ederken diğer taraftan da atalarının buzağıya taptıkları günler kadar âhirette azap çekeceklerini, sayılı da olsa günahlarından dolayı ateşte yanacaklarını itiraf etmişlerdir.¹⁶⁴¹

Kur'ân, bu yanılgıyı düzeltmek için onlara şöyle bir teklif sunmuştur: "*Ey yahudiler! Bütün insanlar değil de yalnız kendinizin Allah'ın dostları olduğunu iddia ediyorsanız, (bunda da) samimi iseniz haydi ölümü isteyin!*"¹⁶⁴² Râzî, Yahudilerin bu iddialarına

¹⁶³⁶ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 260.

¹⁶³⁷ el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112, 181; en-Nisâ 4/155.

¹⁶³⁸ el-Bakara 2/65-66; el-A'râf 7/166.

¹⁶³⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI, 197.

¹⁶⁴⁰ Derveze, *a.g.e.*, IX, 85.

¹⁶⁴¹ el-Bakara 2/80.

¹⁶⁴² el-Cum'a 62/7.

cevap olarak onlara “eğer sözünüz samimi ise ve bu hususta kendinize güveniyorsanız, Allah’tan sizi öldürmesini ve dostları için hazırladığı o cennetlere hemen girdirmesini isteyiniz” dendiğini kaydeder.¹⁶⁴³ Bu teklif, samimi olan ile sahtekârı kesin olarak ayırt edici bir tekliftir. Çünkü kendisinin cennetliklerden olduğuna kesin olarak inanan bir kişi, bu meşakkat yeri olan dünyadan bir an önce kurtulup ikram yeri olan cennete gitmeyi isteyecektir.¹⁶⁴⁴ Âyetin devamında dünyada işledikleri günahların korkusu ve iddialarının samimiyetsizliğinden dolayı asla ölümü temenni edemeyecekleri haber verilmiştir.

5.1.2. Cennete Sadece Kendilerinin Gireceği Yanılgısı

Yahudi ve hıristiyanlar, cennete sadece kendilerinin gireceğini, başkalarının ise giremeyeceğini iddia etmişlerdir: “*Onlar, yahudi ve hıristiyanlardan başkası cennete giremeyecek dediler...*” (el-Bakara 2/111).

5.1.2.1. Yanılgının Temelleri

Ehl-i Kitabın bu yanılgısı, aslında cehennemde az bir müddet azap göreceklerine dair yanılgı ile aynı kaynaktan beslenir. Her iki yanılgının temelinde de onların Allah’ın oğulları ve sevgili kulları olması nedeniyle ayrıcalıklı oldukları inancı yatmaktadır.¹⁶⁴⁵ Ayrıca yahudilerin özellikle Hz. Peygamber’in Arap olmasını kıskandıkları için böyle bir söyleme başvurdukları da söylenebilir. Çünkü bu yanılgıyı düzelten âyette onlardan bütün şüpheleri ortadan kaldıracak açıklıkta ve itirazlara yer bırakmayacak kesinlikte bir delilin istenmesi, kendi dinlerinden olmayanların cennete giremeyecekleri yolundaki iddialarının böyle bir delilden yoksun olduğunu ortaya koymak içindir. Bu da onların akıllarıyla değil duygularıyla hareket ettiklerinin yani müslümanları kıskandıklarının bir göstergesidir.¹⁶⁴⁶ Zemahşerî’nin de belirttiği gibi “*De ki; eğer Allah katındaki âhîret yurdu diğer insanlar için değil de yalnız sizinse ve doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin!*” (el-Bakara 2/94) âyetindeki “*en-nâs*” kelimesi bir görüşe göre tüm insanları değil de belirli insanları -bu durumda elif-lâm takısı cins için değil, ahd için olur- ifade eder ki onlar da müslümanlardır.¹⁶⁴⁷

¹⁶⁴³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 6.

¹⁶⁴⁴ Ebüssuûd, *a.g.e.*, VIII, 248.

¹⁶⁴⁵ Bu konu, daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak incelendiği için burada ayrıntıya girilmemiştir.

¹⁶⁴⁶ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, I, 188.

¹⁶⁴⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 87.

5.1.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Cennete sadece kendilerinin gidecekleri yanılgısının düzeltilmesi için iki yol takip edilmiştir. Bunların ilki, *her iddia ispatı gerektirir* kuralı gereği onlardan iddialarını destekleyen deliller istenmiştir. “... *De ki; eğer doğru söyleyenler iseniz delilinizi getirin.*” (el-Bakara 2/111). Çünkü Kur’ân, boş temennilere ve kuruntulara değil, burhana ve basirete önem verir.¹⁶⁴⁸ Bir iddianın doğruluğunu burhanla kanıtlanması, Kur’ân’ın vazgeçilmez bir ilkesidir. Dolayısıyla her türlü dinî, fikrî ve bilimsel görüşleri savunurken duygusal hükümlerden, taklitten sıyrılmak; görüş ve inançları gerçekliği kuşkulu delillere değil, kesin kanıtlar üzerine temellendirmek gerekir.¹⁶⁴⁹ Kutsal kitapları olan yahudi ve hıristiyanlardan gaybî bir konu olan bu iddialarına yine kendi kitaplarından bir delil getirmelerini istemek gayet mantıklıdır. Onlar, bu iddialarının kendi kitaplarına uyup uymadığına bakmalı ve buna dayalı olarak da delillerini sunmalıdırlar.¹⁶⁵⁰ Aksi takdirde kutsal kitaplarına aykırı birtakım hükümler ileri sürmeleri, dinlerine bağlılıkları konusunda samimi olmadıklarını gösterir ki bu da aklını kullanan bir yahudinin bu yanılgıdan dönmesi için yeterli bir delildir.

Yanılgının düzeltilmesi için izlenen ikinci yol, “eğer âhiretteki konumlarından gerçekten emin iseler ve korkmuyorlarsa ölümü dünya hayatına tercih etmelidirler” anlamına gelen bir tekliftir. Çünkü kendisinin âhirette cennete olacağına kesin inanan biri elbette bir an önce zorluklarla dolu şu dünyadan kurtulmak ve cennete kavuşmak ister.¹⁶⁵¹ Dünya nimetleri âhret nimetlerine kıyasla az ve değersizdir. Öldükten sonra mutlaka büyük nimetler elde edeceğine kesin olarak inanan kişinin bu büyük nimetleri elde edebilmesinin önündeki tek engel, ölümdür. Bu sebeple, insanın ölüme razı olması ve onu temenni etmesi gerekir.¹⁶⁵² Ayrıca cennet ehlinde olduğuna inanan kişinin, ölümü dünya hayatından daha çok sevmesi gerekir. Buna sebep ise ölüm sonrası kavuşacağına inandığı cennet nimetleri ve dünyadaki sıkıntı ve eziyetlerden kurtulmasıdır. Fakat Kur’ân, “*onlar önceden ellerinin gönderdikleri sebebiyle onu hiçbir zaman temenni etmezler...*” (el-Bakara 2/95) buyurarak yalancı olduklarını çok açık bir şekilde ifade etmiştir.¹⁶⁵³ Onların

¹⁶⁴⁸ Yûsuf 12/108.

¹⁶⁴⁹ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, I, 189.

¹⁶⁵⁰ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, I, 145.

¹⁶⁵¹ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 76.

¹⁶⁵² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 204.

¹⁶⁵³ Kurtubî, *a.g.e.*, II, 257.

ölümü temenni edememelerinin nedeni, kendi iddialarına kendilerinin de inanmamalarıdır. Buna sebep ise bizzat işledikleri cürüm ve cinayetlerin cezasını görecekları korkusudur. Her ne kadar sözde kendilerine indirilen kitaba inandıklarını, doğru yolda olduklarını ve bütün insanlar içinde âhîret mutluluğuna sadece kendilerinin lâîyk olduğunu iddia ediyorlarsa da işledikleri kötülükler yüzünden vicdanları bu iddialarını doğrulamamaktadır. Bunun için de asla ölümü temenni edememektedirler.¹⁶⁵⁴ Kur’ân’ın bu yanılığın gidermek için izlediği bu iki yol, onların âhîret yurdunun -dolayısıyla cennet nimetlerinin- diğery insanlara değil de sadece kendilerine mahsus olduğunu söylemelerinin kesinlikle temelsiz ve boş bir iddiadan ibaret olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁶⁵⁵

5.1.3. Ehl-i Kitâb’ın Hz. İbrâhîm’in Dini Hakkındaki Yanılığın

Âl-i İmrân sûresinin 65. âyetinde “*Ey Ehl-i kitap! İbrâhîm hakkında niçin tartışıyorsunuz...*” buyurulmuştur. Bu âyetten yahudi ve hıristiyanların Hz. İbrâhîm hakkında birtakım yanılığınara sahip oldukları ve bu yanılığınarını temel alarak Hz. Peygamber ile tartışmaya girdikleri anlaşılmaktadır. Hz. İbrâhîm hakkındaki yanılığınarı, onun kendi dinlerine mensup olduğuna inanmalarıydı. İbn Abbas’tan gelen bir rivayete göre Necran hıristiyanları ile yahudi âlimleri Hz. Peygamber’in huzurunda bu konuyu tartışmışlar ve yahudiler “O, yahudiydi”; hıristiyanlar ise “O, hıristiyandı” demişlerdi.¹⁶⁵⁶ Ehl-i kitabın Hz. Peygamber’in huzurunda bu konuda tartışmaya girme amaçlarından ilki, Allah’ın vaadini yalnız Hz. İbrâhîm ile sınırlı kılmak, peygamberliği, hidayeti ve fazileti yalnız O’nun soyundan gelenlere hasretmektir. İkinci ve daha önemli amaçları ise Hz. Peygamber’in Hz. İbrâhîm’in dini üzerinde bulunduğunu ve müslümanların Hanifliğe en layık mirasçılar oldukları gerçeğini yalanlamaktı. Böylece müslümanları şüpheye düşürmek veya en azından onlardan bazılarının gönlüne şüphye tohumları ekmek istemişlerdir.¹⁶⁵⁷

5.1.3.1. Yanılığın Temelleri

Ehl-i kitabın bu yanılığınarının temelinde hiç şüphesiz Hz. Peygamber’e verilen nübüvveti ve kendilerine göre ümmî¹⁶⁵⁸ olan bir milletin şerefin kazanmasını kıskanmaları

¹⁶⁵⁴ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, V, 346.

¹⁶⁵⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, III, 204.

¹⁶⁵⁶ Taberî, *a.g.e.*, V, 481.

¹⁶⁵⁷ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, I, 411.

¹⁶⁵⁸ Âl-i İmrân 3/75; el-Cum’a 62/2.

yatmaktadır.¹⁶⁵⁹ Çünkü onlar, son peygamberin kendi içlerinden gelmesini bekliyorlar ve bu konu ile Araplara karşı övünüyorlardı. Fakat peygamber Araplar içinden gönderilince kıskançlıklarından onu ilk inkâr edenlerden oldular.¹⁶⁶⁰ Bu kıskançlıkları onları Hz. İbrâhim'in kendi dinlerinden olduğu iddiasına yönlendirdi ki nübüvvetin bir Araba gele-meyeceğini ispat edebilsinler. Bu yanılığının diğer bir sebebi ise cahillik ve doğru dü-şünme kurallarına riayetsizliktir. İnsan, bilmediği bir konuda fikir yürütürse bu durum, büyük bir ihtimalle hatalı sonuçları beraberinde getirir. Yanılığın düzeltilmesinde cahil-liklerine vurgu yapılması bu yanılığın temelinde Ehl-i kitabın konu hakkındaki cehâle-tinin yattığını ortaya koymaktadır.

5.1.3.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Yanılığın düzeltilmesi için Kur'ân'ın takip ettiği yol, doğrudan onların cahillik-lerini yüzlerine vurmaktan ibarettir. Çünkü biraz akli ve tarih bilgisi olan bir kişinin böyle bir iddiada bulunması imkânsızdır. Kur'ân, "... *Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra in-dirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz?*" (Âl-i İmrân 3/65) diyerek onlara kronolojik sıraya aykırı fikirler yürütmekte olduklarını hatırlatılır. Beyzâvî'nin de belirttiği gibi Hz. İbrâhim, Hz. Mûsâ'dan bin yıl, Hz. İsâ'dan ise iki bin yıl önce yaşamıştır. Nasıl olur da kendinden binlerle ifade edilen yıl sonra gönderilmiş bu dinlere mensup olabilir?¹⁶⁶¹ Do-layısıyla aklın kabul edemeyeceği son derece açık olan bu düşüncüyü nasıl olup da savu-nabildikleri, kendilerinden, kitaplarından ve dinlerinden önceki bir kişinin kendi dinlerine mensup olduğunu nasıl iddia edebildikleri onlara sorulmuştur. Bu, sırf tartışmış olmak için yapılan ve ne naklî ne de akli hiçbir dayanağı olmayan bir tartışmaydı. Âyetin deva-mında "*İşte siz böyle kimselersiniz!...*" (Âl-i İmrân 3/66) diye söze başlanması onların gerçekten ahmak kimseler olduğuna bir işarettir. Ahmaklıkları ise hakkında hiçbir bilgi-lerinin olmadığı bir konu hakkında söz söylemelerinden belli olmuştur. "... *Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.*" (Âl-i İmrân 3/66). Yani, şöyle denilmek is-tenmiştir: "Haydi diyelim ki Tevrat ve İncil'de bilgisini bulduğunuz meselelerde tartışı-yorsunuz ama ne diye kitaplarınızda hiç bilginin olmadığı Hz. İbrâhim'in dini hakkında tartışıyorsunuz?"¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁹ el-Bakara 2/109.

¹⁶⁶⁰ el-Bakara 2/41.

¹⁶⁶¹ Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 164.

¹⁶⁶² Nesefî, *a.g.e.*, I, 167.

Kur’ân, yanılığını böylece ortaya koyduktan sonra akıllarda hiçbir soru işaret bırakmayacak şekilde işin gerçeğini de açıklar: “*İbrâhim ne yahudi ne de huristiyan idi. Fakat o, hanîf bir müslümandı. Allah’a ortak koşanlardan da değildi.*” (Âl-i İmrân 3/67). Âyette müşriklerden olmadığına belirtilmesi,¹⁶⁶³ özellikle Kâbe ve hac ibadeti ekseninde Hz. İbrâhim’in dinini devam ettirdiklerini iddia eden müşriklere de bir reddiyedir. Hz. İbrâhim’in dininin hanîf bir müslümanlık olduğunun hatırlatılması aslında tüm peygamberlerin İslâm dinini tebliğ ettiklerinin bir delilidir. Bu açıdan Hz. İbrâhim’in torunlarından olan Hz. Ya’kûb’un aynen atası gibi çocuklarına yaptığı şu vasiyet bunu açıkça ispat etmektedir: “*İbrâhim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Ya’kûb da öyle: ‘Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm’ı) seçti. Siz de ancak müslümanlar olarak ölün’ dedi.*” (el-Bakara 2/132). Hz. Ya’kûb’un çocuklarının, ölüm döşegindeki babalarına “*Senin ilâhına ve ataların İbrâhim, İsmâil ve İshâk’ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler O’na boyun eğmiş müslümanlarız*” (el-Bakara 2/133) diye söz vermeleri de göstermektedir ki İsrâiloğullarının atası olan Hz. Ya’kûb’un oğullarına tebliğ ve tavsiye ettiği din, İslâm diniydi.

Hız. Lût’a iman edenler,¹⁶⁶⁴ Hız. Süleyman’ın tebliğini kabul eden Sebe’ melikesi ve halkı,¹⁶⁶⁵ İman ettikleri için cezalandırılan sihirbazlar¹⁶⁶⁶ ve Hız. İsbân’ın Havâriileri¹⁶⁶⁷ hakkında *müslüman* tabirinin kullanılması, hak dinin Hız. Âdem’den bu yana İslâm olduğunun birer delilidir. Bu yüzden de “*Şüphesiz, insanların İbrâhim’e en yakın olanı, elbette ona uyanlar, bir de bu peygamber (Muhammed) ve mü’minlerdir. Allah da mü’minlerin dostudur.*” (Âl-i İmrân 3/68) buyurulmuştur. Dolayısıyla Kur’ân, tüm ilâhî dinlerin aslının İslâm dini olduğunu,¹⁶⁶⁸ aynı inanç esaslarına sahip olduklarını ve her devirde bu inançlara iman edenlere bizzat Allah tarafından *müslüman*¹⁶⁶⁹ adının verildiğini özellikle vurgulamak suretiyle Hız. İbrâhim’in kendi dinlerine mensup olduğunu iddia eden Ehl-i kitabın bu yanılığını düzeltmiştir.

¹⁶⁶³ Ayrıca bkz. en-Nahl 16/120, 123.

¹⁶⁶⁴ ez-Zâriyât 51/35-36.

¹⁶⁶⁵ en-Neml 27/30-31, 42.

¹⁶⁶⁶ el-A’râf 7/126.

¹⁶⁶⁷ Âl-i İmrân 3/52; el-Mâide 5/111.

¹⁶⁶⁸ Âl-i İmrân 3/19, 85.

¹⁶⁶⁹ el-Hac 22/78.

5.2. YAHUDİLERİN YANILGILARI

5.2.1. Cehennemde Sayılı Günler Azap Görecekleri Yanılgısı

Yahudiler, kendilerince çeşitli nedenlere dayanarak, -nübüvvetin kendi soylarına ait olduğu, peygamber soyundan geldikleri, Allah'ın sevgilileri ve değerli kulları oldukları gibi- dünyada yaptıkları kötü fiillerin cezası olarak az bir müddet cehennem azabı göreceklerine inanıyorlardı. Hatta Allah'ın onlara dünyada bile hiç sıkıntı göstermeyeceğini ifade eden Tevrat pasajları mevcuttur. “Nasıl vazgeçerim senden, ey Efrayim? Yüreğim değişti içimde, alevlendi acıma duygularım. Kızgın öfkemi başınıza yağdırmayacağım, Efrayim'i yeniden yok etmeyeceğim. Çünkü ben insan değil, Tanrı'yım. Artık öfkeyle üzerinize varmayacağım.”¹⁶⁷⁰ Kendilerini ayrıcalıklı görme yanılgısı nedeniyle de korkusuzca günaha dalabiliyor, peygamberleri inkâr ediyorlar hatta öldürebiliyorlardı. Kur'an, cehennemde az bir müddet azap göreceklerine dair bu inançlarının bir yanılgı olduğunu, hakikatin ise hiç de iddia ettikleri gibi olmadığını ortaya koymuştur.

5.2.1.1. Yanılgının Temelleri

Yahudiler, “bizlere birkaç sayılı gün hariç cehennem ateşi temas etmeyecektir...” (el-Bakara 2/80) dediler. Bu yanılgının temelinde kendilerinin Allah'ın oğulları ve sevgili kulları olduğu inancı yatmaktadır. Buna göre Allah Teâlâ, onlara bir baba şefkati ile muamele edecek ve sadece günahlarından temizlenmeleri için onları az bir müddet cehenneme koyacaktır. Taberî, sayılı günlerden kastedilenin İsrâiloğullarının buzağıya taptıkları süre olan kırk gün veya dünyaya biçtikleri ömür olan yedi bin yılın her bin yılı için bir gün olmak üzere toplam yedi gün olduğu hakkında birçok rivayet aktarır. Bir rivayete göre ise Hz. Peygamber, yahudilere “Allah'ın indirdiği Tevrat'a göre cehennem ehli kimdir?” diye sormuş; onlar da “Biz orada kırk gün kalacağız, fakat bizden sonra yerimize siz gireceksiniz” demişler; Hz. Peygamber de “Yalan söylüyorsunuz! Siz de çok iyi biliyorsunuz ki biz sizin yerinizi almayacağız” buyurmuştur.¹⁶⁷¹

Beyzâvî, “Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor” (Âl-i İmrân 3/23) âyetinde haber verilen yüz çevirmenin sebebinin bu yanlış inanç ve boş ümitle cehennem azabını hafife almaları olduğunu kaydeder. Onların

¹⁶⁷⁰ Hoşea, 11:8-9.

¹⁶⁷¹ Taberî, a.g.e., II, 171-176.

bu yanılığının altında din adına uydurdukları yalanlar ve kuruntular vardır. Bu yüzden âyetin devamında “*uydura geldikleri şeyler, dinleri konusunda kendilerini aldatmıştır*” (Âl-i İmrân 3/24) denilerek onların “Allah, Ya’kûb peygambere evlatlarına (yani İsrâiloğullarına) azap etmeyeceğine dair söz vermiştir” veya “atalarımız olan peygamberler bizlere şefaet edip kurtaracaklar” şeklinde uydurdukları düşüncelerin, kendilerini aldattığı hatırlatılmıştır.¹⁶⁷² Mevdûdî, yahudilerin kendilerini Allah’ın gözde kulları kabul ettikleri için amelilerinin niteliği söz konusu olmaksızın her halükârda cennete gireceklerini zannettiklerini, çok dindar ataların çocukları, şu şu peygamberlerin ümmeti oldukları için cehenneme atılabilirler orada sadece birkaç gün kalacaklarını ve daha sonra sürekli olarak cennette yaşayacaklarını savunduklarını kaydetmiştir. Bu tip yanlış anlayış ve hatalı fikirler, onları o denli gözü pek yapmıştır ki, en ağır suçları ve en büyük günahları bile en ufak bir Allah korkusu duymaksızın işlemişlerdir ve hala da işlemektedirler.¹⁶⁷³

Hz. Mûsâ’dan sonra gelen bir yahudi nesli, Tevrat’ı okuyup anladıkları halde büyük günah işlemekten çekinmemişler ve bunu da “biz, nasıl olsa af olacağız” şeklindeki iddialarına dayandırmışlardı: “*Derken, onların ardından yerlerine Kitab’a (Tevrat’a) vâris olan (kötü) bir nesil geldi. Şu geçici dünyanın değersiz malını alır ve ‘nasıl olsa biz bağışlanacağız’ derlerdi. Kendilerine benzeri bir mal gelse onu da alırlar...*” (el-A’râf 7/169). Zemahşerî’ye göre âyetteki yeni kuşaktan kasıt, Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki yahudiler, vâris oldukları kitap ise o günkü Tevrat’tır.¹⁶⁷⁴ Taberî’nin kaydettiğine göre o dönem yahudileri, Kitab’ı yani Tevrat’ı okur, anlar, fakat içindeki hükümlere uymazlardı. Örneğin onların arasında haram olmasına rağmen rüşvet, çok yaygındı. Neden rüşvet aldıkları sorulunca “nasıl olsa bağışlanacağız” derlerdi.¹⁶⁷⁵ Bunların Tevrat’ı okuyup başkalarına öğrettikleri halde onun hükmüne muhalefet etmelerinin ve haram kıldığı şeyleri işlemelerinin sebebi; ileri derecedeki mal ve iktidar hırsları ve dünyaya olan düşkünlükleridir. Ayrıca onlar “nasıl olsa mağfiret olunacağız” diyerek tövbe etmeye de yanaşmıyor, âyetin beyanı ile tekrar tekrar haramlara dalıyorlardı.¹⁶⁷⁶ Dolayısıyla her halükârda bağışlanacakları ve az bir müddet azap göreceklerine dair bu yanılığın, onlara her türlü gayrimeşru işleri rahatlıkla yapabilecek bir cesaret vermektedir.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷² Beyzâvî, *a.g.e.*, I, 154.

¹⁶⁷³ Mevdûdî, *a.g.e.*, I, 247.

¹⁶⁷⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁶⁷⁵ Taberî, *a.g.e.*, X, 535-538.

¹⁶⁷⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, IX, 372.

¹⁶⁷⁷ Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 21.

5.2.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'ân, yahudilerin bu yanılgılarını düzeltmek için ilk olarak iddialarının naklî delillerini istemiştir. Çünkü âhirete yani gayba ait bir durum hakkında kesin hükme, naklî bir delil olmaksızın sadece akılla ulaşılması imkânsızdır.¹⁶⁷⁸ Bu açıdan Kur'ân, onlara Allah katından iddialarını destekleyen bir delillerinin olup olmadığını sormuştur: “*Bir de dediler ki: ‘Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.’ Sen onlara de ki: ‘Siz bunun için Allah’tan söz mü aldınız? Eğer böyle ise Allah verdiği sözden dönmez. Yoksa siz Allah’a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?’*” (el-Bakara 2/80). Sonuçta onlar, herhangi bir delil ortaya koyamadılar. Çünkü bu iddialar, sadece yahudilerin kendi kuruntularından ve Allah’ın âhiretteki hüküm ve takdiri hakkında bilgisizce söylenmiş boş sözlerinden ibarettir. Onların kutsal kitaplarına bakıldığında ise bu iddiaların tam zıddı pasajlar görülür: “Ey İsraililer, kulak verin Rabbin Mısır’dan çıkardığı halka söylediği şu sözlere; Yeryüzündeki bütün halklar arasından yalnız sizi seçtim, bu yüzden suçlarınızı asla karşılıksız bırakmayacağım.”¹⁶⁷⁹ Tevrat’ın Levililer kitabında yahudilerin dinî vecibelerini yapmadıkları takdirde verilecek cezalar açıkça ve ayrıntılarıyla sıralanmıştır.¹⁶⁸⁰ Kutsal kitaplarındaki bu ve benzer pasajlar, açık tehditler içermekte ve seçilmiş kullar niteliğinin ırkla bir alakasının olmadığını, bilakis dinî kurallara uyup uymamakla alakalı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla seçilmişlik vasfı onlara bir üstünlük veya ayrıcalık değil, mesuliyet yüklemektedir.

Kur'ân’ın bildirdiği ve adaletin gereği olan gerçek şudur ki herkesin âhiretteki cezası, günahlarının büyüklüğü ve çokluğu nispetinde olacaktır. Dolayısıyla inkâra sapıp günahlara dalmış olanlar, ebedî olarak cehennemde kalırken iman edip din ve dünyayı alâkadar eden her alanda sâlih amel işleyenler¹⁶⁸¹ de ebedî cennette kalacaklardır.¹⁶⁸² Burada şunu da hatırlatmak gerekir ki Allah; sâlih, itaatkâr ve ihlaslı kullarına yardım eder ve “*Andolsun, Zikir’den (Tevrat’tan) sonra Zebûr’da da ‘Yere muhakkak benim iyi kullarım varis olacaktır’ diye yazmıştı.*” (el-Enbiyâ 21/105) buyruğu gereği onlar, yeryüzüne varis olurlar. İsrâiloğulları da kendi zamanlarında bu ilâhî buyruğa uygun davrandıkları için -özellikle Hz. Dâvûd ve oğlu Hz. Süleymân devirlerinde- hâkim millet olmuşlar, yani âlemlere

¹⁶⁷⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, 151.

¹⁶⁷⁹ Amos, 3:1-2.

¹⁶⁸⁰ Levililer, 26:14-18; Ayrıca bkz. Tesniye, 7:11-13

¹⁶⁸¹ el-Bakara 2/82.

¹⁶⁸² Karaman ve dğr., *a.g.e.*, I, 149.

üstün kılınmışlardır.¹⁶⁸³ Fakat yahudiler hem tarihlerindeki bu durumlarına hem de muharref Tevrat'a dayanarak *seçilmiş millet* olduklarını ileri sürerek diğer insanlar üzerinde hâkimiyet kurma çabasına girişmişlerdir. Hâlbuki Allah, İsrâiloğullarına verdiği bu nimetleri kendisine ihlasla ibadet etmeleri şartına bağlamıştı.¹⁶⁸⁴ Onlar bu şartı ihlâl edince de verilen nimetler geri alınmıştır.¹⁶⁸⁵

Dihlevî, yahudilerin bu görüşlerinin Tevrat'ı manen tahrif etmeleri neticesinde oluştuğunu belirterek Allah'ın tüm fâsıkları ve inkârcıları azapla tehdit ettiğini; bundan kurtulmanın yolunun ise sahîh bir şekilde Allah'a, âhîret gününe, gönderilen peygambere ve onun getirdiği ilkelere iman etmek olduğunu hatırlatır. Dolayısıyla yahudilerin de bu temel hükme uygun olarak bir ayrıcalıklarının olmadığını, bu fikrin kendilerine gelen vahyi tahrif etmelerinden dolayı ortaya çıktığını belirterek şu âyeti delil olarak sunar:¹⁶⁸⁶ “*Evet, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış (ve böylece şirke düşmüş) olan kimseler var ya, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*” (el-Bakara 2/81). İbnü'l-Arabî ise Yahudilerin bu yanılığa düşme nedeninin, ceza süresinin günahı işleme süresine eşit olduğuna inanmaları olduğunu söyler. Onlar, günahın nefiste yerleşerek değişmez bozuk bir inanış, orada kök salmış bir karakter, nefsin zatî niteliklerinden bir meleke haline gelmesi durumunda ebedî azaba sebep olacağını düşünmediler. Fakat âyetin devamında gelen “*kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa*” (el-Bakara 2/81) ifadesinin anlamı budur. Zaten aksi olsaydı itaat etmek de ebedî mükâfata sebep olamazdı.¹⁶⁸⁷

Râzî, yahudilerin cehennem azabını kendileri için basit ve geçici bir ceza olarak kabul ettikleri için peygamber olduğunu kesin olarak bildikleri halde¹⁶⁸⁸ Hz. Muhammed'i yalanlamanın önemsiz bir iş olduğuna ve bu yalanlamalarının onların cezalarının artmasında bir tesirinin olmadığına kendilerini inandırdıklarını söyler. Bunun bir yanılığının hatırlatılmasına rağmen hala inatlarından vazgeçmemeleri üzerine konu hakkındaki cehâletlerinin tamamen ortadan kalkıp her şeyin ortaya çıkacağı ceza gününün¹⁶⁸⁹ mutlaka geleceği hatırlatılmıştır.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸³ el-Bakara 2/47; el-Mâide 5/20; el-A'râf 7/140; en-Neml 27/15; Sâd 38/20; ed-Duhân 44/32; el-Câsiye 45/16.

¹⁶⁸⁴ el-Mâide 5/12.

¹⁶⁸⁵ Âl-i İmrân 3/112.

¹⁶⁸⁶ Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir*, s. 30.

¹⁶⁸⁷ İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, *Tefsir-i Kebir, Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, Kısın Yayınları, İstanbul, t.y., I, 87.

¹⁶⁸⁸ el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/21.

¹⁶⁸⁹ Âl-i İmrân 3/25.

¹⁶⁹⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VII, 237.

5.2.2. Allah'ın Cömertliği Hakkındaki Yanılgıları

Yahudiler, gerek dünya malını ve yaşamayı çok sevmeleri gerekse âhirette kendilerine ayrıcalıklı davranılacağına inanmaları ve sahip oldukları dünya malının kendilerine verdiği şımarıklık nedeniyle son derece pervasızca sözler sarf etmişler ve bu sözlerin dayandığı fikrî arka plan nedeniyle de birçok yanılgılara düşmüşlerdir. Bunların belki de en pervasız olanları Allah hakkındaki sözleri ve yanılgılarıdır. Bu bölümde onların Allah hakkında öne sürdükleri ve “*Allah'ın eli bağlıdır*” (el-Mâide 5/64), “*Şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz*” (Âl-i İmrân 3/181) şeklinde dillendirdikleri, Allah'ın cömertliği ve âlemlerdeki tasarrufu hakkındaki yanılgıları ele alınacaktır. Onlar, aşağıda açıklanacak olan birtakım fikirleri nedeniyle Allah'ın kullarına cömertçe bahşetmediğini, bunu yapabilecek gücünün ve iradesinin olmadığını iddia ederek büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir.

5.2.2.1. Yanılgının Temelleri

Yahudilerin ilâhî metinlerde kullanılan din dilindeki mecaz ifadeler ile kast edilen manayı anlamamaları veya anlamak istenmemeleri bu yanılgının nedenlerinden biridir. “*Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder*” (el-Bakara 2/245) meâlindeki âyet nazil olduğunda buradaki zarif ifadeyi anlamazlıktan gelen yahudiler, bu âyetle alay etmiş ve “Ancak bir fakir zenginden borç ister, eğer gerçekten sizin dediğiniz doğru ise o halde Allah fakirdir, bizler ise zenginiz” demişlerdir.¹⁶⁹¹ Başka bir rivayete göre yahudiler, Hz. Peygamber'e “Ey Muhammed, Rabbin fakir mi ki kullarından borç istiyor?” demişler, bunun üzerine “*Allah, 'şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz' diyenlerin sözünü elbette duydu ...*” (Âl-i İmrân 3/181) âyeti nâzil olmuştur.¹⁶⁹²

Yahudiler, kendilerini Allah'ın sevgili kulları olarak kabul edip ayrıcalıklı muamele beklediklerinden her daim bolluk ve rahat içinde yaşamaları gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Fakat peygamberlerin gösterdiği aydınlık yoldan ayrılıp Allah'ın nimetlerine nankörlük edince asırlar boyu zillet ve mahrumiyet içinde yaşamışlar, son peygamberin kendi içlerinden çıkması ümidi de boşa çıkınca Allah'ı suçlamaya, O'nun cimrileştiğini iddiaya kalkışmışlardır.¹⁶⁹³

Yahudilerin “*Allah'ın eli bağlıdır*” (el-Mâide 5/64) sözü ile ne kastettikleri hakkında başlıca iki görüş vardır: a) Onlar, Allah'ın kudretinin azalıp sınırlı hale geldiğini,

¹⁶⁹¹ Vâhidî, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁶⁹² Ebüssuûd, *a.g.e.*, II, 121; Yazır, *a.g.e.*, II, 1238-1239.

¹⁶⁹³ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, II, 303-304.

bu yüzden herhangi bir konuda istediği gibi karar verip uygulayamadığını, dolayısıyla da yahudileri önceki şaşalı günlerine döndüremediğini kastetmişlerdi. Âyetin devamında “*O, dilediği gibi verir*” buyurulması da bu yorumu güçlendirmektedir.¹⁶⁹⁴ b) Allah’ın cömertliğinin sona erdiğini ve artık cimri davranmakta olduğunu kast etmişlerdir.¹⁶⁹⁵ Aynı şekilde onların, “*Şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz*” (Âl-i İmrân 3/181) sözü de böyledir. Râzî, âyette yahudilerin peygamberleri öldürmelerinin, Allah’ı fakir olarak tavsif etmeleri ile birlikte zikredilmesinin onların cahilliklerinin sadece bir zamana has olmadığını, aksine eskiden beri cehâlet ve ahmaklıkta ısrarlı olduklarını ortaya koyduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁹⁶

Elmalılı, yahudilerin Allah’ın tam manasıyla istediğini yapabilen (fâil-i muhtar) olmadığı ve ilâhî kudret ve iradenin, tabiat kanunları ile bağımlı ve sınırlı olup onun üstüne çıkamayacağı görüşüne sahip olduklarını belirtir. Bu ise diğer bir deyimle Allah’ın kâinatı yarattıktan sonra artık dinlenmeye çekilip hüküm ve kudretini yarattıklarına tevdi etmiş olmakla, onlara dilediği gibi sevap veya ceza veremeyeceği anlamına gelmektedir. Bunun sonucunda onların, Allah’ın dilediği kişilere dilediği gibi ihsanda bulunabileceği veya ceza verebileceği konusunda inançları zayıflamış, böylece onlar hem rahmetinden ümit kesme hem de gazabından çekinme çizgisine kaymışlardır.¹⁶⁹⁷ Buradan da onlar, “Allah her istediğini yapamaz ve her istediği insana bol bol rızık da veremez, eğer verebilseydi sevgili kulları olan biz yahudilere hiçbir darlık çektirmez, her şeyi ihsan ederdi” şeklinde ifade edilebilecek bir yanlışlığa düşmüşlerdir.

5.2.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Yanılgının düzeltilmesi, yahudilerin “*Allah’ın eli bağlıdır*” şeklindeki çirkin sözü söylediklerini ifade eden âyetin devamında gelen “*Hayır, onun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir*” (el-Mâide 5/64) buyurulmak suretiyle gayet veciz bir şekilde sağlanmış. Bu iddia, Râzî’nin de ifade ettiği gibi akılla, mantıkla söylenebilecek bir söz olmadığı için¹⁶⁹⁸ cevabının da öyle uzun uzun ve delillere dayalı olmasına gerek yoktur. Zaten aklını kullanan bir kişi için böyle bir yanlışlık söz konusu olamaz. Elmalılı’nın ifadesiyle bir peygamberin peygamberliği sabit olduktan sonra bile onu öldürme veya inkâr etme gibi cinayetleri tasvip eden ve Allah’a karşı -şaka ve alay şeklinde bile olsa- “*Allah fakirdir, biz*

¹⁶⁹⁴ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, II, 304; Ayrıca bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 43-44.

¹⁶⁹⁵ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 552; İbn Atıyye el-Endelüsî, *a.g.e.*, II, 214.

¹⁶⁹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, IX, 122.

¹⁶⁹⁷ Yazır, *a.g.e.*, III, 1729.

¹⁶⁹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 43.

zenginiz” deme cüretinde bulunan yahudilerin, bir peygambere karşı ortaya attıkları şüphe ve itirazlarının gerçek nedeni ilmî bir şüphe değil, sırf inat ve kibirlenme, zorbalık ve düşmanlık hissiyle ortaya çıkmış bir ahlâksızlıktan ibarettir.¹⁶⁹⁹ Bu açıdan sırf inat, kıskançlık, bencillik veya alay etme gibi sâikler ile ağızlarından çıkan bu iddialara karşı hakkı ve hakikati ifade eden kısa bir karşılık yeterli görülmüştür. Çünkü böyle bir sözü ancak küfürlerinden direnen azınlı kâfirler söyleyebilir.¹⁷⁰⁰ Âyetin devamında¹⁷⁰¹ yahudilerin içinde buldukları psikolojik ve sosyolojik ortamın tasviri yapılmış, bir bakıma bu iftiralarına kaynaklık teşkil eden zemin ortaya konulmuştur. Yahudilerin bu konudaki yanılgılarını ifade eden diğer âyette¹⁷⁰² de aynı üslup hâkimdir. Hatta burada cevap verme gereği bile görülmemiş, onların işledikleri peygamber cinayetleri de hatırlatılarak doğrudan onları bekleyen cehennem azabı işaret edilmiştir.

Yahudilerin bu yanılgılarına karşı “*Hayır, onun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir*” buyurulması, Allah’ın cömertliğinde sınır olmadığını ve O’na hiçbir şekilde cimrilik izafe edilemeyeceğini, O’nun nimetlerinin sayısız ve sınırsız olduğunu hem kudret ve hem tam irade ile cömertliğini ispat içindir.¹⁷⁰³ Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadislerinde Allah Teâlâ’nın sonsuz cömertliğini şöyle tarif etmektedir: “*Şüphesiz Allah’ın sağ eli dopdoludur, harcamak onu eksiltmez. O, gece gündüz daima çok cömert olup devamlı verir durur. Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günden beri verdiği nimetleri bir düşün. Şu muhakkak ki, O’nun sağ elindeki nimetler hiç eksilmez.*”¹⁷⁰⁴ Ayrıca O, nasıl dilerse öyle verir; isterse verir, isterse vermez; isterse az verir, isterse çok verir.¹⁷⁰⁵ O, ne vermeye mecburdur, ne O’nun kudretini kısıtlayacak bir güç vardır, ne de iradesini yasaklayacak bir kanun vardır. Çünkü kudretleri sınırlayan kayıtlar, iradeleri zorlayan kanunlar, Allah üzerinde değil, ancak ve ancak yaratılmışlar üzerinde hâkimdir.¹⁷⁰⁶

¹⁶⁹⁹ Yazır, *a.g.e.*, II, 1240-1241.

¹⁷⁰⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁷⁰¹ el-Mâide 5/64.

¹⁷⁰² Âl-i İmrân 3/181.

¹⁷⁰³ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 553-554; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁷⁰⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 22.

¹⁷⁰⁵ el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/26-27; en-Nûr 24/38; el-İsrâ 17/30; es-Sebe’ 34/36; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12, 27; et-Talâk 65/2-3; ez-Zâriyât 51/58.

¹⁷⁰⁶ Yazır, *a.g.e.*, III, 1729-1730.

5.3. HİRİSTİYANLARIN YANILGILARI

5.3.1. Hz. İsa'yı İlahlaştırma Yanılgıları

Hıristiyanların en büyük yanılgıları, Hz. İsa hakkında yanlış hüküm vererek onu ilâhlık seviyesine yükseltmeleridir. Nitekim Hz. Peygamber ile tartışan Necran heyeti “*Ey Muhammed, sen İsa'nın beşerden bir babası olmadığını kabul ettin. Öyleyse onun babasının Allah olması gerekir!*” diyerek onun bir kul değil de bir ilâh olduğunu babasız olarak dünyaya gelmesine bağlamışlardır.¹⁷⁰⁷

Hıristiyanlar, bu konuda kendi aralarında da anlaşmazlıklara düşmüşler ve birçok farklı inanca kapılmışlardır. Kur'an'da “*Allah ancak Meryem oğlu Mesih'tir diyenler andolsun ki kâfir olmuşlardır.*”¹⁷⁰⁸ “*Andolsun ki, Allah üç (ilâhtan) üçüncüsüdür diyenler kâfir olmuştur.*”¹⁷⁰⁹ “*... Hıristiyanlar, 'İsa Mesih, Allah'ın oğludur' dediler.*”¹⁷¹⁰ âyetlerinin ifade ettiği üzere üç değişik inanca sahip oldukları haber verilmiştir. Bu bölümde diğer ikisine de kısmen değinilecek olmakla beraber Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu iddialarına temel teşkil eden yanılgılar üzerinde durulacaktır.

5.3.1.1. Yanılgının Temelleri

Hıristiyanlar, normal bir insanda görülmeyen bir takım olağanüstü halleri Hz. İsa'da görünce, onu diğer insanlardan ayırmak ve yüceltmek için bir çare aradılar.¹⁷¹¹ Onun konumuna yakışan bir söylem arama çabaları, Hz. İsa'nın ilâhlaştırılması sürecini de başlatmış oldu.¹⁷¹² Onu mucizelerle desteklenen bir peygamber olarak kabul edecekleri yerde Tanrı'nın oğlu olarak vasıflandırmayı uygun gördüler. Daha sonra gelen nesiller ise mecâzî olan bu adlandırmaların sırrını anlayamadıkları için onun oğulluğunu ve tanrılığını gerçek sandılar. Dolayısıyla Hıristiyanlığın ilk üç asrında bu fikirler, yoğun tartışmaların da eşliğinde yerleşti ve kesin bir inanç halini aldı.¹⁷¹³ Son haliyle hıristiyan inancına göre Hz. İsa, diğer peygamberlerden üstündür, Allah'ın kuvvet ve selâhiyetlerine sahiptir, O'nun oğludur, O'nun gibi günahları affetme yetkisine sahiptir, kıyamet günü insanları hesaba

¹⁷⁰⁷ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, I, 280-281; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 82; İbn Kesîr, *a.g.e.*, II, 49-50.

¹⁷⁰⁸ el-Maide 5/17.

¹⁷⁰⁹ el-Maide 5/73.

¹⁷¹⁰ et-Tevbe 9/30.

¹⁷¹¹ Xavier Jacob, *İsa Kimdir? İncil'e Göre*, Ohan Basımevi, 2. baskı, İstanbul 1992, s. 149.

¹⁷¹² Bu süreç hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Aydın, *İsa Tanrı mı? İnsan mı?*, İz yayıncılık, İstanbul 2002, s. 119-133.

¹⁷¹³ İbrahim Yıldız, “Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'an'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 2018, sy. 65, s. 308.

çekecektir, Allah'ın bedenleşmiş kelâmıdır, dolayısıyla tanrıdır.¹⁷¹⁴ Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajı bedenleşerek insanlar arasında yaşamıştır. İncillerde Tanrı'nın ondan “oğlum”, onun da Tanrı'dan “babam” diye bahsettiği çeşitli pasajlar Hz. İsa'nın uluhiyyetine delil olarak gösterilmiştir.¹⁷¹⁵ Bu sebeple hıristiyanlar, Hz. İsa'ya *Tanrı'nın oğlu*, *Rab* gibi unvanlar vermektedir. Fakat Hz. İsa'nın insanî mi yoksa ilâhî özelliğinin mi ağır bastığı tartışması hıristiyan dünyasında kilise bölünmelerine varan mezhep kavgalarına yol açmıştır. Mukâtil b. Süleymân, bu konuda Nestûrîlerin Hz. İsa'ya oğulluk, Yakûbîlerin ise tanrılık nispet ettiklerini, Melkânîlerin ise onun hakkında üçün üçüncüsü dediklerini kaydetmektedir.¹⁷¹⁶

Hıristiyanlar, kutsal kitaplarındaki Hz. İsa'nın Allah hakkında kullandığı *baba*¹⁷¹⁷ kelimesinin mecaz değil hakikat olduğunu ileri sürerek bu yanılığa düşmüşlerdir.¹⁷¹⁸ Bu yanılığında Hz. İsa'nın gösterdiği mucizeler ve olağanüstü doğumu temel etkiye sahipse de başka etkenler de vardır. Bunların başında sevgide aşırılık ve yücelme konusundaki kişisel ihtirasların başkasına yönlendirilmesi gelmektedir. Kur'an, sevgide aşırılığın ne büyük sıkıntılar ve sapmalar doğurduğunu çeşitli vesilelerle anlatmaktadır. İfrat derecesinde sevilerek ilâhlaştırılan şahsiyetlerin başında Hz. İsa gelmektedir. Hıristiyanlar, Hz. İsa'ya karşı duydukları aşırı tazim ve sevgi nedeniyle ona nasıl hitap edeceklerini kestirememiş ve onu hiçbir insan ve peygamber tipine sığdıramamışlardır.¹⁷¹⁹ Dolayısıyla hıristiyanların Hz. İsa'yı ilâhlaştırmaları¹⁷²⁰ aşırı sevginin dengeyi bozması noktasında ulaşabileceği boyutları göstermektedir.

Sınırlı bir varlık olan insanın kendi içinde tatmin edemediği yüce varlık düşüncesini kendi dışında ama yine kendi gibi bir insanda arama tutkusu vardır. İnsanın kendini yüceltme ihtirası, kendi öz benliğinde gerçekleşmediği takdirde bunu yine kendi cinsinde gerçekleştirme ve böylece kendinden çok uzaklaştırmama eğilimi gösterir. Yahudilerin hahamlarını, hıristiyanların da rahiplerini ve Meryem oğlu İsa'yı Rablar edinmeleri¹⁷²¹ bu sebebe bağlı davranış türleridir.¹⁷²²

¹⁷¹⁴ Jacob, *a.g.e.*, s. 144-146, 150.

¹⁷¹⁵ Koloseliler, 2:9; Titus, 2:13; 2 Petrus, 1:1; İbraniler 1:8.

¹⁷¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, II, 628; Ayrıca bkz. Taberî, *a.g.e.*, XV, 627-628; Elmaî, *a.g.e.*, s. 276-305.

¹⁷¹⁷ Örn. Matta, 11:25; Matta, 26:42; Luka, 23:46; Yuhanna, 10:29.

¹⁷¹⁸ Jacob, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁷¹⁹ Jacob, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁷²⁰ el-Mâide 5/116.

¹⁷²¹ et-Tevbe 9/31; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/165.

¹⁷²² Turgay Gündüz, *a.g.e.*, s. 67.

5.3.1.2. Yanılgının Düzeltilmesi

Kur'ân, bu yanılgının düzeltilmesi için öncelikle çok kesin ifadelerle Hz. İsa'nın Yüce Allah'ın oğlu olarak görülemeyeceğini beyan etmiştir: “*Onlar, ‘Rahmân, bir çocuk edindi’ dediler. Andolsun, siz çok çirkin bir şey ortaya attınız. Rahman’a çocuk isnat etmelerinden dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir! Hâlbuki Rahmân’a bir çocuk edinmek yakışmaz. Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahman’a kul olarak gelecektir.*” (Meryem 19/88-93).¹⁷²³ Teslis inancını kesin olarak reddederek, bunu kabul edenlerin kâfir olacağını açıklamıştır: “*Andolsun, ‘Allah, için üçüncüsüdür’ diyenler kâfir oldu. Hâlbuki bir tek ilâhtan başka hiçbir ilâh yoktur...*” (el-Mâide 5/73).

Kitâb-ı Mukaddes’te geçen mecazî ifadelerin bu yanılgının bir nedeni olduğu açıktır. Yahudilerde *baba* tabiri mecaz olarak sık sık kullanılırken hıristiyanlarda *babanın yanında oğul* da çok sık kullanılmaktadır. İncil’de Tanrı’nın merhamet ve muhabbet sıfatının bulunması¹⁷²⁴ nedeniyle ona babalık atfedilir ve Hz. İsa hakkında da *Tanrı’nın oğul* tabiri kullanılır. Bu müteşâbih kavramlar nedeniyle ilk hıristiyanlar, kendilerini “Tanrı’nın evlatları” sayarlar.¹⁷²⁵ Fakat sonraki hıristiyanlar, diğer insanlar hakkında ilâhî babalık mefhumunu mecazî saydıkları halde, Hz. İsa için her nedense hakikî manaya almışlardır.¹⁷²⁶ Gerek Tevrat’ta gerekse İncillerde geçen bu tür onlarca ifade sembolik olarak kabul edilirken tarihî bir gerçeklik olarak insan olan, insan gibi yaşayan Hz. İsa hakkında kullanılan bu ifadede hakikat payı aramak, açık bir çelişkidir.

İlâhî dinlerin kutsal kitaplarında mecazî ifadelere sıkça rastlanır. Çünkü aşkın alanı, dünya dili ile ifade etme zorunluluğu ilâhî metinlerde müteşâbih kelimeleri kaçınılmaz kılar. Bu gibi kelimelerin ifade ettiği kavramlar, ilâhî konularla insanî konularda ortak kavramlar olabilir. Böyle olunca da her iki alandaki lafızlar birbirlerine anlamca yakın olur ve ilâhî hakikatleri ifade eden naslar, asıl anlatmak istedikleri husustan başka manalara çekilebilir.¹⁷²⁷ Elmalılı, âyetlerin muhkem ve müteşâbih şeklinde iki kısma ayrıldığını hatırlattıktan sonra muhkemin hem duyu organlarıyla hem aklen tereddütsüz anlaşılabilirliğini söyler. Müteşâbihin ise şüpheye düşmeksizin alınacağını fakat bu âyetlerin kendi kendilerini izah edemeyeceğini, sadece kendilerine uygun muhkem bir örneğe

¹⁷²³ Ayrıca bkz. el-Bakara 2/116-117; Yûnus 10/68-70; el-Kehf 18/4-5; Meryem 9/35; el-Enbiyâ 21/25-29; el-Mü’minûn 23/91-92; el-Furkân 25/1-3; ez-Zümer 39/3-4; ez-Zuhruf 43/81-82.

¹⁷²⁴ 1. Yuhanna, 4:7.

¹⁷²⁵ Romalılar, 8:14-17.

¹⁷²⁶ Dalkıran, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁷²⁷ Yıldız, “Hıristiyanların Hz. İsa’yı İlahlaştırması” s. 311.

dayandırılarak izah ve te'vil edilebileceğini belirtir. Doğru örnek bulunmadan yapılan te'villerin yanlış, yalan olacağını, bunun ise aldanmak, aldatmak ve gerçeği tahrif olacağını hatırlatır.¹⁷²⁸ Hıristiyanlar da kutsal kitaplarındaki bu tür müteşâbih pasajları muhkem pasajlara dayandırmadıkları için yanlışlar ve neticesinde Hz. İsa'yı ilâh kabul etmişlerdir.

Hıristiyanları böyle bir yanılgıya sevk eden bir diğer etken ise Hz. İsa'nın olağanüstü doğumudur. Fakat bu durum, Hz. Âdem'in anne ve babası olmaksızın yaratılışıyla beraber düşünüldüğünde Yüce Yaratıcı'nın yaratma kudretini gözler önüne seren bir başka harikulade hadise olduğu açıkça görülecektir. Bu açıdan Kur'an, Hz. İsa'nın bir insan olduğuna ve ilâhî iradenin bu yönde tecelli ettiğinin bilinmesinden sonra onun babasız dünyaya gelmesinin yadırganacak bir husus olmaktan çıkması gerektiğine, Hz. Âdem örneğini vererek dikkat çekmektedir. “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol” dedi. O da hemen oluverdi.” (Âl-i İmrân 3/59). Eğer babasız dünyaya gelmek kişiye bir üstünlük veriyor ve onu ilâhlık seviyesine çıkarıyorsa, bu durumda ilâh olmaya Hz. Âdem daha layıktır. Çünkü hem anasız hem de babasızdır. Hâlbuki hiçbir hıristiyan, Hz. Âdem'e ilâhlık vasfı yüklememektedir. Âyet, düşülen bu yanılgıyı gözler önüne sererek her insanın anlayabileceği basit bir kıyasla düzeltmektedir.¹⁷²⁹

Hz. İsa'nın bir insan olduğu ve insan gibi yaşadığı, Hz. Meryem'den doğduğu, beşikten yetişkinlik çağına kadar pek çok insanın onu gördüğü, onunla konuştuğu ve bunun yalanlanamayacak tarihî bir gerçek olduğu açık ve nettir. Kur'an'da Hz. İsa'nın bir insan olduğu,¹⁷³⁰ Allah'ın resûlü¹⁷³¹ ve nebisi olduğu,¹⁷³² diğer peygamberler gibi ondan da Allah'ın risâletini tebliğ edeceğine dair kesin söz alındığı ifade edilir.¹⁷³³ Ayrıca kendisine Allah tarafından vahiy gönderildiği,¹⁷³⁴ bir hidayet ve öğüt vesilesi olarak İncil'in verildiği,¹⁷³⁵ Rûhulkudûs ve mucizelerle desteklendiği¹⁷³⁶ belirtilir.

Hz. İsa'nın kim olduğu konusunda Ehl-i kitabı bilgilendiren bir âyette “*Ey Kitap ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin. Meryem oğlu*

¹⁷²⁸ Yazır, *a.g.e.*, II, 1121.

¹⁷²⁹ Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VIII, 82; İbn Kesir, *a.g.e.*, II, 50.

¹⁷³⁰ el-Mâide 5/75.

¹⁷³¹ en-Nisâ 4/157, 171; el-Mâide 5/19; el-Hadid 57/27; es-Saf 61/6.

¹⁷³² Meryem 19/30.

¹⁷³³ el-Ahzâb 33/7.

¹⁷³⁴ en-Nisâ 4/163; el-Mâide 5/117.

¹⁷³⁵ el-Mâide 5/46.

¹⁷³⁶ el-Bakara 2/87, 253.

Îsâ Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur..." (en-Nisâ 4/171) buyurulmaktadır. Bu âyette Hz. Îsâ'ya Allah'ın kelimesi¹⁷³⁷ denilmesi Katâde'ye göre Allah'ın *kün/ol* emridir.¹⁷³⁸ Hz. Îsâ, Allah'ın bu emriyle meydana geldiği için ona *kelime* ismi verilmiştir. Taberî, *kelimed*en maksadın, *haber* ve *mesaj* demek olduğunu, çünkü âyette "*Hani melekler şöyle demişti: Ey Meryem! Allah, seni kendi tarafından bir kelime ile müjdeliyor ki, adı Meryem oğlu Îsâ Mesih'tir...*" (Âl-i İmrân 3/45) buyurulduğunu, buna göre âyetin manasının "Ey Meryem, Allah seni bir haberle müjdeliyor" olacağını, bu haberin ise adı Meryem oğlu Îsâ olacak bir çocuğun meydana gelmesi olduğunu söylemektedir.¹⁷³⁹ Dolayısıyla Kur'ân, Hz. Îsâ ile ilgili olarak mesîh sıfatında olduğu gibi nüzul ortamında herkesçe bilinen ve hıristiyanlarca da kullanılan kelimeler ve kavramları kullanmaktadır. Fakat bu kelime ve kavramlara tevhide ters anlamlar yüklenmesi halinde çok sert uyarılarda¹⁷⁴⁰ bulunmaktadır.¹⁷⁴¹ Kur'ân'ın birçok yerinde Hz. Îsâ annesine nispet edilerek Meryem oğlu Îsâ¹⁷⁴² diye anılmış ve insandan doğan bir insan olduğu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca Hz. Meryem ve Hz. Îsâ'nın insanlar içinde bir ömür geçirdiğinden hareketle onların yeme, içme gibi insanî özelliklerinin çevrelerince bilindiği hatırlatılmıştır.¹⁷⁴³

İnsanlarda fitrî olarak var olan sevginin doğru bir şekilde ve doğru varlıklara yöneltilmesi gerekir. Aksi takdirde Hz. Îsâ örneğinde olduğu gibi aşırı sevgi ve tazim, sevgiliyi tanrı seviyesine kadar yüceltmeye götürebilir. Sevgi daha çok kendisinde güzellik, mükemmellik, yetkinlik görülen varlıklara müteveccih olur.¹⁷⁴⁴ Kişi, mahubunu ne oranda mükemmel görürse, o oranda ona karşı sevgi besler. İnsanlardan bir kısmının, Allah'ın dışındaki varlıkları Allah'a özgü olması gereken bir sevgi ile sevmeleri, aslında bütün yüceliğin ve kudretin sadece Allah'a ait olduğunu bilmemeleri ve bunu tapındıkları sahte tanrılara vermelerindedir.¹⁷⁴⁵ Oysa Allah'ı şanına yaraşır şekilde tanımış olsalardı¹⁷⁴⁶ ve mükemmelliğin yalnız Allah'a ait olduğunu, onun dışındaki varlıkların bir

¹⁷³⁷ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/39, 45.

¹⁷³⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 703; Allah'ın kelimesi ve ruhu tabirlerine yapılan diğer yorumlar için bkz. Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, Emin Yayınları, Bursa 2017, s. 134-138.

¹⁷³⁹ Taberî, *a.g.e.*, V, 406.

¹⁷⁴⁰ en-Nisâ 4/171.

¹⁷⁴¹ Yıldız, "Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması" s. 312.

¹⁷⁴² Örn. el-Bakara 2/87, 253; Âl-i İmrân 3/45; en-Nisâ 4/157, 171; el-Mâide 5/17, 46, 72, 75.

¹⁷⁴³ el-Mâide 5/75.

¹⁷⁴⁴ Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, s. 112.

¹⁷⁴⁵ Yıldız, "Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması" s. 314.

¹⁷⁴⁶ el-En'âm 6/91; Meryem 19/82; ez-Zümer 39/67; Nuh 71/13.

yaratıcıya muhtaç olduklarını bilirlerdi. Böylece kendileri için izzet ve şeref vesilesi olur diye de Allah'tan başka ilâh mesabesinde varlıklar¹⁷⁴⁷ edinmezler ve onları sevmezlerdi. Burada önemli olan sevgilinin tanınması ve gerçekten sevgiye layık olup olmadığının veya ne derece sevilmesinin uygun olacağıın bilinmesidir.

Hamdi Yazır, sevgiyi “nefsin idrak ettiği bir şeye öyle bir meylidir ki insanı sevdiğine yakın olabilmek için lazım gelen sebeplere ve vesilelere meyleder” şeklinde tanımlamış ve “*De ki: “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”* (Âl-i İmrân 3/31) âyetinin tefsirinde “Allah gibi sevmek” ve “Allah için sevmek” arasındaki büyük farka dikkat çekmiştir. Ona göre hıristiyanlar gerçekten Allah’ı sevselelerdi, Hz. İsa’yı Allah’ın bir peygamberi olarak tanırlar ve ona bir tanrı olarak ibadet değil, bir peygamber olarak itaat ederlerdi. Eğer gerçekten Allah’ı sevip Hz. İsa’yı peygamber kabul etselerdi, Allah’ın peygamberlerinden bir kısmına inanıp yalnızca birini Hz. Muhammed’i ayırmazlar ve onu da peygamber olarak kabul ederlerdi. Onu ayrı tutup tanımamaları, Hz. İsa’yı Allah için değil, bizzat kendi zatî varlığı, kendi şahsiyeti için sevdiklerinden dolayıdır. Fakat onlar “Allah gibi sevmek” ile “Allah için sevmek” arasındaki büyük farkı görmezlikten gelip göz ardı etmişlerdir. Allah gibi sevmek, “*Onlar, putları Allah gibi severler...*”¹⁷⁴⁸ âyetinde ifadesini bulan Allah’a ortak bir denklikte sevmektir. Bu da Allah’a şirkittir ve küfürdür. Oysa istenen peygamberleri *Allah gibi sevmek* değil *Allah için sevmektir*.¹⁷⁴⁹

İslâm, tevhidi zedeleyecek şekilde bir müslümanın Allah dışında başka varlıklara aşırı sevgi ve saygı duymasını yasaklamıştır. Bu yüzden peygamberlere Allah’a gösterilmesi gereken tazim ve hürmet gösterilmez. Hz. Peygamber (s.a.s.), ümmetini her türlü aşırılıklardan koruma adına onlara şu ölçüyü vermiştir: “*Her amelin bir coşkusu, her coşkunun da bir gevşemesi vardır. Kimin (asıl) coşkusu sünnetimden yana olursa, o mutlaka kurtulmuştur. Kimin de istek, arzu ve rağbeti sünnet dışına yönelik olursa, o helâk olmuştur.*”¹⁷⁵⁰ Bu hadis, her konuda olduğu gibi sevgi konusunda da müslümanın takınması gerekli temel tavrı ortaya koymaktadır. Müslüman, ifrat ve tefrite sapmamalı,¹⁷⁵¹ orta yolu takip etmeli¹⁷⁵² ve her işinde sünnete uygunluğa dikkat etmelidir.

¹⁷⁴⁷ Meryem 19/81.

¹⁷⁴⁸ el-Bakara 2/165.

¹⁷⁴⁹ Yazır, *a.g.e.*, II, 1075-1078.

¹⁷⁵⁰ Tirmizî, “Kıyâme” 21.

¹⁷⁵¹ el-Bakara 2/190; el-Mâide 5/87; Hûd 11/112; Tâhâ 20/81.

¹⁷⁵² el-Bakara 2/143; el-İsrâ 17/110.

Hz. Peygamberimiz bir hutbesinde: “Allah için söyleyin, bazıları benim yaptığım şeyi beğenmeyip kaçınıyorlarmış, bu doğru mu? Allah’a yeminle söylüyorum ki ben Allah’ı onlardan çok daha iyi biliyorum. Allah’tan duyduğum korku da onların duyduklarından çok daha fazladır”¹⁷⁵³ buyurmuşlardır. Dolayısıyla bir müslüman, bütün sevgi ve coşkularının ölçüsünü sahih sünnete göre ayarlamalı ve ona uygun yaşamaktan başka bir şeyin heyecanını taşımamalıdır. Hz. Peygamber’i sevme ve onu yüceltme konusunda da hıristiyanların Hz. İsa hakkında düştükleri yanılgıya düşmemek için yine Hz. Peygamber’in koyduğu ölçülere başvurmalıdırlar. Bu konuda Hz. Peygamber, ashabına her zaman bir beşer olduğunu hatırlatmış ve asla aşırı övülmeyi istememiştir. “Hıristiyanların Meryem oğlu İsa’yı övdükleri gibi beni övmeyin. Ben sadece bir kulum. Bana, Allah’ın kulu ve Resulü deyin”¹⁷⁵⁴ buyurmuş ve insanlardaki peygamber algısını bozacağı için aşırı sevgi ve övgüyü yasaklamıştır.

¹⁷⁵³ Buhârî, “İ’tisam” 5, “Edeb” 72; Müslim, “Fedâil” 127.

¹⁷⁵⁴ Müslim, “Kader”, 7; Tirmizî, “Şemâil”, 172; Buhârî, “Enbiyâ”, 48; “Hudûd”, 31.

6. İNKÂRCILARIN ORTAK YANILGILARI

6.1. İŞLEDİKLERİ KÖTÜLÜKLERE DAİR YANILGILARI

İnkârcılar, kendi düşünce dünyalarında oluşturdukları iyi-kötü insan ve iyi-kötü iş modellerine bakarak kendilerini iyi insan, yaptıkları işleri de iyi işler olarak görüyorlardı. Bu yanılırları, onları dünyada da -inanmamalarına rağmen eğer varsa diyorlardı- âhirette de iyiler zümresinde görmelerine yol açmaktaydı.¹⁷⁵⁵ Kendi düşüncelerini ve davranışlarını ölçüp biçecekleri sahih kaynakları da olmadığı için düştükleri bu yanılırdan kendi çabalarıyla çıkmaları mümkün görülmemekteydi. Bu yüzden Kur'ân, onlara yanılırlarını açıklarken aynı zamanda bu minval üzere kalmaları halinde kendilerini sâlih amel işleyen mü'minlerle asla aynı kefeye koymamaları gerektiği konusunda da uyarılmaktadır.¹⁷⁵⁶

6.1.1. Yanılırların Temelleri

Bu yanılırların en temel nedeni, inkârcıların düşüncelerini hevâ ve heveslerine, çoğunlukla da atalarından miras aldıkları câhilî geleneklerine dayandırmalarıdır. Bunların kendileri açısından hakikatleri içerdiğine inanmışlardı.¹⁷⁵⁷ Bu yüzden yapıp ettiklerinin doğruluğunu araştırmazlar, hatta yanlış olabileceği ihtimalini akıllarına bile getirmezlerdi. Peygamberler, düşüncelerinin ve geleneklerinin yanlış olduğunu hatırlatıp hak ve hakikati gösterdiklerinde ise hemen tehditler savururlardı.¹⁷⁵⁸ Ehl-i kitabın müslümanlara karşı müşrikleri desteklemeleri,¹⁷⁵⁹ bu yanılırlarının temelinde geleneklerin ve dünya görüşlerinin etkisi kadar inkârcıların birbirlerinin yanlışlarını desteklemelerinin de yattığını göstermektedir.

İbn Âşûr'a göre inkârcılara karşı “*Yoksa kötülük yapanlar, bizden kaçıp kurtulacaklarını mı sandılar. Ne kötü hükmediyorlar!*” (el-Ankebût 29/4) şeklinde bir hitabın olması, onların kötülüklerine karşı herhangi bir ceza verilemeyeceği yanılırlısına düştüklerini gösterir. Ayrıca Mekke'de müslümanlara karşı her türlü kötülüğü ve işkenceyi yapanlar, müslümanların buna karşı koyamadıklarını görünce onlara üstün geldikleri yanılırlısına da düştüler. Müşrikler, bu fiilî durumdan müslümanların dua ve ibadet ettikleri

¹⁷⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, IX, 225; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *a.g.e.*, VIII, 308.

¹⁷⁵⁶ el-Câsiye 45/21.

¹⁷⁵⁷ ez-Zuhruf 43/24.

¹⁷⁵⁸ Yâsîn 36/18; eş-Şuarâ 26/116.

¹⁷⁵⁹ en-Nisâ 4/51.

Allah'a da galip geldikleri gibi saçma bir fikir çıkardılar. Dolayısıyla -haşa- galip geldikleri Allah, işledikleri kötülüklerden dolayı onlara nasıl hesap sorabilirdi ki? İbn Âşûr, bu yanılığın saçmalığını ifade etmek ve onların zan veya inançlarını hafife almak için âyette *hükmetmek* kelimesinin kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁶⁰

6.1.2. Yanılığın Düzeltilmesi

Her insan kabul eder ki hayır ve şer, aynı şey değildir ve iyiliğe mükâfat, kötülüğe ceza verilmesi adaletin bir gereğidir. Böyle olmadığı takdirde iyi ve kötü kavramları bir anlam ifade etmez. Kötü işler yapan kimselerin dünyada işledikleri amellerine bir karşılık verilmesini istememeleri gayet doğaldır. Çünkü onlar sorumsuzca ve başboş yaşadıkları hayatın sürmesini arzu ettiklerinden dolayı, hesaba çekilme fikrini düşünmek bile onları rahatsız eder. Bu yüzden iyi ve kötü insanların sonunun aynı olmasını arzu ederler. Fakat bu, asla gerçekleşmeyecek muhal bir beklentidir. Allah'ın adaleti iyilere mükâfat, kötülere ise ceza vermektir. Sözelimi bir mü'min, sırf Allah'ın emri olduğu için başkalarının hakkını yemeyip, Allah'ın haram kıldığı tüm dünyevî zevkleri terk ederken, kâfir ve fâcirler hiçbir sınır tanımadan ve hiçbir ahlâkî kurala uymadan hevâ ve heveslerine tâbi olarak yaşarlar. Dolayısıyla tüm hayatlarında farklı yolları takip etmiş bu insanların, ölümden sonra aynı akıbetle karşılaşmaları mümkün değildir.¹⁷⁶¹

Bu yanılığın düzeltilmesi için ilk olarak inkârcılara düşünce ve iddialarının yanlış olduğu hatırlatılmış ve gerçekte yapmakta oldukları kötülükler ortaya konulmuştur. “*Bunlara, ‘Yeryüzünde fesat çıkarmayın’ denildiğinde, ‘Biz ancak ıslah edicileriz!’ derler. İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, fakat farkında değillerdir*” (el-Bakara 2/11-12). Bu âyet, özelde münafıkların genelde ise inkârcıların içine düştükleri yanılığın açıklamağadır. Münafıkların yapıp ettikleri ile yeryüzünde fesat çıkarmakta oldukları gayet açık iken yapılan uyarıya karşı “biz ıslah edicileriz” diyebilmektedirler. Bunlardan bazıları yaptıkları bu kötülükleri, sırf İslâm'a muhalefet etmek için, fakat birçoğuda gerçekte yaptıklarının iyi şeyler olduğuna inanmaları nedeniyle yapmışlardır. Âyetin devamındaki “*fakat farkında değiller*” hitabı bu yaptıklarına gerçekten inandıklarını gösterir. Onların bu yanılığının nedeni ise fikirlerini sağlam bir kaynağa¹⁷⁶² değil de sadece kendi hevâ ve heveslerine dayandırmalarıdır.

¹⁷⁶⁰ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XX, 207.

¹⁷⁶¹ Mevdûdî, *a.g.e.*, V, 325.

¹⁷⁶² el-Hac 22/8.

İnkârcılar, dünyadaki maddî konumlarına bakarak şöyle diyorlardı: “Muhammed’in ve ona inananların iddia ettikleri gibi şayet bizler ölümden sonra diriltilecek olursak bu dünyada olduğumuz gibi orada da onlardan daha iyi bir durumda oluruz.”¹⁷⁶³ Allah, inkârcıların dünyada da âhirette de müslümanlar ile aynı muameleyi göreceklarine dair bu iddiaları karşısında “*Biz müslümanları suçlular gibi kılar mıyız? Size ne oluyor, nasıl hüküm veriyorsunuz?*” (el-Kalem 68/35-36) diye sorduktan sonra onlardan bu iddialarının kaynağını ve delillerini sorgulamalarını istemekte ve bu yönde çeşitli sorular yöneltilmektedir: “*Yoksa size ait bir kitabınız var da (bu bâtil hükümleri) ondan mı okuyorsunuz? Onda, ‘Seçip beğendiğiniz her şey mutlaka sizindir’ (diye mi yazılı?) Yahut bizden, her ne hükmederseniz mutlaka öyle olacağına dair kıyamete kadar sürecek kesin sözler mi aldınız? Sor onlara: Onların hangisi bu (iddianın doğruluğu)na kefidir?*” (el-Kalem 68/37-40).

İnsanlar yalnızca hastalıklar, can ve mal kayıpları, baskı ve zulümler, savaşlar gibi sıkıntılarla imtihan edilmezler. Daha genel olarak yaşadığımız bu dünya, bir imtihan dünyasıdır ve önümüze çıkardığı iyilik ve kötülükleriyle hayatın kendisi bir imtihandır.¹⁷⁶⁴ Dünyanın ve insanın yaratılma nedeninin imtihan, âhiretin de hesap verme günü olması açısından bakıldığında iman edenlerle etmeyenlere, iyi şeyler yapanlarla kötü şeyler yapanlara aynı muamelenin yapılmasının Allah’ın adaletine aykırı olacağı gayet net olarak anlaşılır. Evrenin tamamında denge ve uyum hâkim iken insanın yaptıklarıyla karşılaşacağı sonuçlar arasında denge ve uyumun olmaması zaten düşünülemez.¹⁷⁶⁵ Bu hikmeti, “*Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp sâlih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!*” (el-Câsiye 45/21) âyeti ifade etmektedir.¹⁷⁶⁶ Taberî, bu âyetteki “*hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar?*” bölümünün izahında “Mücrimler, dünya hayatında peygamberleri yalanladıkları, Allah’ın emirlerine muhalefet ettikleri ve O’ndan başkasına ibadet etikleri halde öldükten sonra iman edip sâlih amel işleyen, Allah’a itaat edenlerle eşit muamele göreceklarini mi sanıyorlar?” şeklinde olduğunu, fakat bunun asla böyle

¹⁷⁶³ Beyzâvî, *a.g.e.*, II, 517.

¹⁷⁶⁴ Karaman ve dğr., *a.g.e.*, IV, 253-254.

¹⁷⁶⁵ Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, IV, 510.

¹⁷⁶⁶ Ayrıca bkz. “*Yoksa biz iman edip sâlih ameller işleyenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah’a karşı gelmekten sakınanları yoldan çıkan arsızlar gibi mi tutacağız?*” (Sâd 38/28); “*Cehennemliklerle cennetlikler bir olmaz. Cennetlikler kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.*” (el-Haşr 59/20).

olmayacağını, âhirette mü'minlerin cennete, kâfirlerin ise cehenneme konulacağını ifade etmektedir.¹⁷⁶⁷ Bu âyetin devamında gelen “Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulm edilmez” (el-Câsiye 45/21) âyeti, zaten herkesin bu imtihan dünyasında yapıp ettiklerinin karşılığını âhirette alacağını ve hiç kimseye adaletsizlik yapılmayacağı beyan ederek mücrimlerin asla müslümanlara yapılacak olan iyi muameleye layık olamayacaklarını açıklamaktadır.

Allah Teâlâ, “Biz müslümanları mücrimler gibi kılar mıyız?” (el-Kalem 68/35) buyurarak kullarını müslümanlar ve mücrimler olarak ikiye ayırmış ve Kendini, müslümanların dostu, mücrimleri ise düşmanı ilan etmiştir. Bu durumda her iki gruba da eşit muamele yapması, Allah’ın hikmetine aykırıdır. Çünkü ilâhî hikmet, dost ile düşmana ayrı muamele etmeyi gerektirir.¹⁷⁶⁸ Bu yüzden âhirette herkes dünyadaki inanç ve çabasına göre karşılık görecektir. Müslümanlar, orada iman ve sâlih amellerinin mükâfatını alacaklar; ebedî nimetleri inkâr edenler ise mahrum kalacaklar, ilâhî uyarı ve tehditleri umursamayanlar bunların gerçekleştiğine şahit olacaklar, inanç ve amel yokluğunun sonucuna katlanacaklardır.¹⁷⁶⁹

İnkârcıların dünyada iken işledikleri günahlarla ilgili olarak hesap vermeyeceklerini düşünmeleri aynı zamanda onların âhireti inkâr etmelerinden kaynaklanır. Âhiretin olmayacağı, dolayısıyla hesap vermeyecekleri düşüncesi onların hiç umursamadan kötülük yapmalarına neden olmuştur. Ama bunun bir yanlığı olduğu birçok âyetin yanında şu âyet ile de ortaya konulmaktadır: “Yoksa kötülük yapanlar, bizden kaçıp kurtulacaklarını mı sandılar. Ne kötü hükmediyorlar!” (el-Ankebût 29/4). Onlar dünyada işledikleri kötülüklerle cezanın hemen verilmemesini yanlış yorumlamakta ve kendi yollarının doğru olduğu yanlılığına düşmektedirler. Fakat âyetin devamında bu yanlığı da düzeltilmiş ve “Her kim Allah’a kavuşmayı umarsa, bilsin ki Allah’ın tayin ettiği o vakit elbette gelecektir. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” (el-Ankebût 29/5) buyurulmuştur. Dolayısıyla bu âyetler, Allah Teâlâ’nın kullarını bir şeyle mükellef tuttuğunda bunu yerine getirmeyenlere azap edeceğini, ilâhî hikmete binaen mühlet verip o anda azap etmese bile âhirette muhakkak azap edeceğini ve ne hâlihazırda ne de gelecekte hiçbir kimsenin Allah’ın hesabından, azabından kurtulamayacağını açıkça beyan etmektedir.¹⁷⁷⁰

¹⁷⁶⁷ Taberî, a.g.e., XXI, 87-88.

¹⁷⁶⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, X, 153.

¹⁷⁶⁹ Karaman ve dğr., a.g.e., V, 19.

¹⁷⁷⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXV, 31.

6.2. HAKKIN ÇOĞUNLUK TARAFINDA OLDUĞU YANILGISI

İnsanın, dinî ve dünyevî işlerde çoğunluğunun tâbi olduğu inanış ve yaşayış biçimine sadece “çoğunluk bu görüştedir” diyerek tâbi olması, benimsemesi veya bunun doğru olduğunu kabul etmesi bir yanılıdır. Hakkın, çoğunluk tarafında bulunması her zaman gerçekleşmeyebilir. Dolayısıyla insan, inanç ve hayat tarzını belirlerken vahye, akla ve vicdana uygun olanı kabul etmeli, toplumun baskısına, zanna, tahmine ve kuru güdültüye yer vermemelidir. Fakat inkârcılar, genellikle nefislerine kolay geldiğinden ve toplumla birlikte hareket etme arzularından dolayı doğru olanın çoğunluğun tarafı olduğu yanılığine kapılırlar. Kur’ân, çoğunluğun fikir ve davranışlarının mutlak olarak hakkı ifade etmeyeceğini, insanların birçoğunun zan ve kuruntulara tâbi olduklarını, bilmediklerini, düşünmediklerini, atalarını körü körüne taklit ettiklerini vurgulamak suretiyle bu yanılığa dikkat çekmiştir.

6.2.1. Yanılığın Temelleri

Âdetullah gereği toplum içinde yaşaması bir zorunluluk olan insan için en temel arzuların biri toplumun onayladığı, saygı duyulan bir fert olma arzusudur. Bu da çoğu zaman kişinin alacağı kararları düşünmeden ve yargılamadan, çoğunluğun isteklerine göre ayarlamasıyla sonuçlanır. İnsanlar arasında çoğunlukla kitle psikolojisi hâkimdir ve birçok insanı genellikle kendi akıl ve vicdanı değil, bu kitle psikolojisi yönlendirir.¹⁷⁷¹ Ayrıca toplumun büyük bir kesimi geleneklere, örf ve adetlere bağlı bir hayat sürer. Bunlara göre ataları tarafından tecrübe edilmiş fikir ve davranışlar, mutlak doğrudur ve uyulması zorunludur. Fakat bu noktada gözden kaçan en önemli husus, toplumun çoğunluğunun hevâ ve heveslerine göre hareket etme eğiliminde olduğu gerçeğidir.¹⁷⁷² Kur’ân’ın haber verdiğine göre insanların çoğu zannın peşinden gider.¹⁷⁷³ Taberî, bu âyetin tefsirinde nüzul zamanının ortamını dikkate alarak müşriklerin çoğunun putlar hakkındaki inançlarının herhangi bir delile dayanmadığını, onların sadece atalarından işittikleri birtakım zanlara tâbi olduklarını, fakat zannın hiçbir zaman kesin hüküm ifade etmediğinden dolayı onların bu kanaatlerinin temelsiz olduğunu söyler.¹⁷⁷⁴ Âyetin genel olarak işaret ettiği nokta ise zanna dayalı bilginin hakkı ifade edemeyeceğidir. Bu bilgi, toplumun

¹⁷⁷¹ Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁷⁷² Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁷⁷³ Yûnus 10/36.

¹⁷⁷⁴ Taberî, *a.g.e.*, XII, 181.

geneli tarafından kabul görse bile İslâmî bakış açısına göre bir değer ifade etmez. Çoğunluk, zanna dayalı bu bilgilerini ön kabullerle benimsedikleri için onun teorik ve pratik olarak doğru olup olmadığını araştırmazlar. Düz bir mantıkla “eğer bu putlar ibadet edilmeye lâyık olmasaydı, atalarımız onlara ibadet etmezlerdi, hem bu kadar çok insan yanılıyor olamaz” diyerek görüşlerini temellendirirler.¹⁷⁷⁵

İnsanların çoğu, hakkın çoğunluk tarafında olduğunu kabul ettikleri gibi gücün ve başarının da çoğunluğa tâbi olmakla elde edilebileceğini zanneder. Taberî'nin Mücâhid'den naklettiğine göre câhiliye döneminde kabileler birbirleriyle anlaşmalar yapar daha sonra anlaşma yaptıkları kabileden daha güçlü ve sayıca da daha çok olanlarını bulunca, öncekilerle olan anlaşmalarını bozup o güçlü ve sayıca çok olanlarla anlaşırlandı.¹⁷⁷⁶ Bunu da güç ve kuvvetin çoklukta olduğunu zannettikleri için yaparlardı. Fakat Allah, onların bu durumunu aklî dengesi bozuk bir kadıncağızın ördüğü ipi tekrar çözmesine benzeterek yaptıklarının yanlış olduğunu beyan etmiştir.¹⁷⁷⁷

6.2.2. Yanılgının Düzeltilmesi

En'âm sûresinin 116. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: “*Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.*” Bu âyet, yeryüzünde yaşayan insanların çoğunluğunun görüşünün hakkı temsil etmediğini, çünkü bunların görüşlerinin zanna ve kurntulara dayandığını ve onlara tâbi olunması halinde insanın Allah'ın yolundan sapacağını haber vermektedir. Dolayısıyla âyet, azınlık bir grup tarafından benimsenip savunulsa bile vahye dayalı gerçeklere uymanın gereğine işaret etmektedir.

Kur'ân, sadece yanılgıyı göstermekle kalmaz, onu düzeltmek için tâbi olunması gereken hakikatlere nasıl ulaşılacağını da gösterir. Lokmân sûresinin 20. âyetinde “... *İnsanlar arasında hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır*” buyurularak tâbi olunacak fikir veya davranışın bir ilme, yol göstericiye (resûl) ve aydınlatıcı bir kitaba (vahye) dayanması gerektiği açıklanır. Aksi davranışlar sergilenmesi halinde “*Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur*” (el-İsrâ 17/36) buyurularak insanın mesuliyeti hatırlatılır. “*Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namına*

¹⁷⁷⁵ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, III, 1784.

¹⁷⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, XIV, 345.

¹⁷⁷⁷ en-Nahl 16/92.

hiçbir şeyin yerini tutmaz...” (Yûnus 10/36) âyeti ile de mü’minlerden inançlarını her türlü safsata ve hurafelerden arındırılmış gerçek bilgi üzerine kurmaları istenir.

Kur’ân’da inkârcıların içinde buldukları olumsuz durumlar hakkında bilgi verilerek körü körüne çoğunluğa uyulmasının yanılığa sebebiyet vereceği hatırlatılır. Bu konudaki âyetlerin çokluğuna bakarak Kur’ân’ın konuya verdiği önem daha iyi anlaşılabilir. Buna göre insanların çoğu, iman etmeyen,¹⁷⁷⁸ akletmeyen,¹⁷⁷⁹ bir şey bilmeyen,¹⁷⁸⁰ yoldan çıkmış, sapıtılmış, fâsık,¹⁷⁸¹ şükretmeyen,¹⁷⁸² nankör¹⁷⁸³ ve haktan hoşlanmayan¹⁷⁸⁴ kimselerdir.

Kur’ân, çoğunluğun her zaman hakkı kabulde sorunlar çıkardığını vurguladıktan sonra güç ve hâkimiyetin de çoğunluğa değil Allah’ın rızasını kazanmış ve yardımıyla şerefleşmiş azınlıklara verildiğini hatırlatır. Tâlût kıssasının anlatıldığı Bakara sûresindeki şu âyet bu konuda kesin bir kural koymaktadır: “... Allah’ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah, sabredenlerle beraberdir” (el-Bakara 2/249). Râzî, bu âyete göre sayıca üstün olmanın fazla bir öneminin olmadığını, önemli olanın ilâhî destek ve semâvî yardım olduğunu söyler. Allah’ın yardımı geldiği zaman azlığın ve güçsüzlüğün bir öneminin olmadığı gibi belâ geldiği zaman da çokluğun bir faydası yoktur.¹⁷⁸⁵ Bunun en güzel örneği olan Bedir savaşında müşrikler müslümanların üç katıydı. Fakat “*Andolsun, siz son derece güçsüz iken Allah size Bedir’de yardım etmişti...*” (Âl-i İmrân 3/123) âyetinde buyurulduğu gibi Allah’ın yardımıyla zafer müslümanların olmuştur. Allah, imansız kalabalıklara karşı mü’min kullarına bazen melekleriyle¹⁷⁸⁶ bazen düşmanların gözünde müslümanları sayıca çok göstermek suretiyle onların kalbine korku salarak¹⁷⁸⁷ bazen de müslümanlara düşmanlarını az göstererek yardım eder.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁷⁸ el-Bakara 2/100; Hûd 11/17; Yûsuf 12/106, Ra’d 13/1, en-Nahl 16/83; el-İsrâ 17/89; eş-Şuarâ 26/8, 67, 103, 121, 139, 158, 174, 190; Yâsîn 36/7.

¹⁷⁷⁹ el-Mâide 5/103; el-Furkân 25/44; el-Ankebût 29/67; el-Hucurât 49/4.

¹⁷⁸⁰ el-En’âm 6/37, 111; el-A’râf 7/131, 187; el-Enfâl 8/34; Yûnus 10/55; Yûsuf 12/21, 40, 68; en-Nahl 16/38, 75, 101; el-Enbiyâ 21/24; en-Neml 27/61; el-Kasas 28/13, 57; er-Rûm 30/6, 30; es-Sebe’ 34/28, 36; ez-Zümer 39/29, 49; el-Mü’min 40/57, 59; ed-Duhân 44/39; el-Câsiye 45/26; et-Tûr 52/47.

¹⁷⁸¹ Âl-i İmrân 3/110; el-Mâide 5/59; el-A’râf 7/102; et-Tevbe 9/8.

¹⁷⁸² el-Bakara 2/243; el-A’râf 7/17; Yûnus 10/60; Yûsuf 12/38; en-Neml 27/73; el-Mü’min 40/61.

¹⁷⁸³ el-Furkân 25/50.

¹⁷⁸⁴ el-Mü’minûn 23/70; ez-Zuhuf 43/78.

¹⁷⁸⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, VI, 199.

¹⁷⁸⁶ el-Enfâl 8/9; Âl-i İmrân 3/124-125.

¹⁷⁸⁷ Âl-i İmrân 3/13.

¹⁷⁸⁸ el-Enfâl 8/43.

İnkârcıların zannettiklerinin aksine çokluk, Allah'ın yardımı olmadığı müddetçe hem dünyada hem de âhirette bir işe yaramaz. Örneğin Huneyn savaşında müslümanlar, sayıca çok kalabalık bir ordu kurmuşlar, bu kalabalık halleri kendilerini beğenmelerine sebep olmuş ve zaferin çoğunluk tarafında olduğu yanılığınca kapılmışlardı. Fakat savaş başlayınca düşman onları bozguna uğrattı.¹⁷⁸⁹ Dolayısıyla Allah'ın yardımından önce çoklukları bir işe yaramamış, ne zamanki yardım gelmiş ve ondan sonra zafer nasip olmuştur. İnkârcılara hitap eden şu âyette de çokluğun bir fayda vermeyeceği hatırlatılır: “(Ey inkârcılar!) ... Sayıca çok olsanız bile topluluğunuz size hiç fayda vermez. Çünkü Allah mü'minlerle beraberdir” (el-Enfâl 8/19).

Dünyada iken çokluklarına güvenip Allah'a ve Resullerine karşı gelen kibirli insanlara âhiretteki şu hitap, çoğunluk olmanın dünyada işe yaramadığı gibi âhirette de işe yaramayacağını haber vermektedir: “A'râftakiler, simalarından tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve şöyle derler: “Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı!” (el-A'râf 7/48).

¹⁷⁸⁹ et-Tevbe 9/25.

SONUÇ

İnsan, her ne kadar diğer canlılardan daha mükemmel de olsa yine de zaafı olan, yanılan ve unutan bir varlıktır. Bundan dolayı ondan tam bir yanılmazlık beklemek, başlı başına bir yanılığ olacaktır. Zaten insandan beklenen de hiç yanılığa düşmemesi değil yanılığından dönerek hakka teslim olmasıdır. Bunun için öncelikle insanın yanılabilir bir varlık olduğunu kabul etmesi elzemdir. Böylece düşüncelerinde, davranışlarında, olgular ve insanlar hakkındaki yargılarında, hatta kendisi hakkında da yanılabilirliğini peşinen kabul etmiş olur. Aksi halde kişi ileri sürdüğü fikirlerin ve yaptığı davranışların doğruluğuna yüzde yüz inanır ve yanılabilirliğine hiçbir surette ihtimal vermezse yanıldığı farkına varamaz. İnsanın kendisini kontrol edip yanılığlara düşmemesinde ve yanılığlarından pişman olup telafi yollarını aramasında bu ön kabul, bir çıkış noktası olması açısından çok önemlidir. İnsan, yanılabilirliğini kabul ederse gerek vicdanıyla baş başa kaldığında gerekse etrafındakilerin uyarısıyla yanıldığını fark edebilir. Bunun için önce insanın doğrulara ulaşmak gibi bir hedefinin olması şarttır. Daha sonra, gelen uyarıları dikkate alarak fikirlerinin ve davranışlarının temellerini araştırıp nerede hata yaptığını bulmalı ve bu hataları nasıl düzeltmesi gerektiğini öğrenmelidir. Bunun için de kendisini en iyi tanıyan ve tanıtan Allah'ın kitabına müracaat etmelidir.

Kur'an, insanın zayıf, aceleci, hırslı ve şehvetlerine düşkün bir varlık olduğunu haber vermektedir. Aynı zamanda onun akıllı, vicdanlı, yaratılış itibarıyla mükemmel, hayra ve şerre kabiliyetli bir iradeye ve eğitilebilir bir potansiyele sahip olduğunu, tüm bu üstün özellikleri sayesinde zaaflarını kontrol altına alabileceğini de hatırlatır. Yanılığın tespiti ve giderilmesinde öncelikle yapılması gereken şey, insanın kendini tanımasıdır. İnsan, zaaflarını ve bu zaafların karar ve davranışlarına nasıl etki ettiğini bildiğinde yanılığa düşmemek için gereken tedbirleri alacaktır. Yaratıcısının bahsettiği üstün yönlerini tanıdığı zaman kendine olan güveni artacak, bu özelliklerini kullanarak kendini daha da geliştirecek ve böylece yanılma oranı azalacaktır. Üstünlüklerini bildiği için zaaflarıyla mücadele etme hususunda asla ümitsizliğe düşmeyecektir. Ayrıca bu bilme ve teyakkuz halinde bulunma, kişinin yanılığlara düşmesine engel olacağı gibi herhangi bir nedenle düştüğü yanılığardan en kısa zamanda kurtulmasına da yardımcı olacaktır.

Kur'an'da yanılığa sebep olma bağlamında mal ve dünya sevgisi, hırs, cimrilik, nankörlük, kıskançlık, kibir, inatçılık, gaflet, korku ve ölümsüzlük arzusu gibi insan psi-

kolojisini konu alan onlarca âyet vardır. Psikolojik yanılığın nedenlerinin büyük bir çoğunluğunun akli esaret altına aldığı, bu seviyeye ulaşamadığında ise büyük ölçüde düşünme ve muhakeme gücünü zayıflattığı ve kişinin karar alma sürecini olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. İnsan, bu durumun farkına vardığında karar alırken kendi ruhsal durumunu dikkate alacaktır. Böylece tüm psikolojik etkenleri zihninin bir köşesinde izlemeye alacak ve alacağı kararlara müdahale etmelerine izin vermeyecek veya en azından bu yönde çaba sarf edecektir. Kur'ân'da özellikle kıssalarda insanın bu gibi psikolojik zaafalarını nasıl kontrol altına alabileceği ve yanılığa düştüğünde ne yapması gerektiği açıklanmıştır. Örneğin Hz. Âdem kıssasında gafletin, Hz. Nûh'un kıssasında sevginin, Hz. Mûsâ kıssasında öfkenin, bahçe sahibi iki arkadaşın kıssasında mal sevgisinin nasıl yanılığa neden olduğu ve özellikle peygamberlerin bu yanılığın karşısında nasıl davrandıkları öğretilmektedir.

İnsanın sosyal bir varlık olması hasebiyle yanılığında birlikte yaşadığı diğer insanların etkisi oldukça fazladır. Toplumla uyumlu hareket etme ve önderlerin, arkadaşların fikirlerine uyma isteği, geleneğin baskısı, ekonomik, siyasî ve sosyal statüyü kaybetme korkusu insanın kararlarını ve davranışlarını etkilemektedir. Kur'ân'da özellikle kıyamet sahneleri bağlamında verilen örneklerle bu tür yanılığın dikkat çekilmiştir. Bu sosyal etkenlere karşı Kur'ân'ın uyarısı, herkesin tek başına hesaba çekileceği ve âhirette hiç kimsenin ve hiçbir şeyin insana bir faydasının olmayacağı şeklindedir. Bırakın liderleri veya arkadaşları insanın en yakını olan babası, annesi ve kardeşinin bile kendisinden kaçacağı hatırlatılarak o günün dehşetinden korkması ve bu dünyada bu bilinç ile yaşaması gerektiği öğütlenmiştir.

Kur'ân, her insanın düşebileceği genel yanılığın değerini ve bunların giderilmesi hususunda uyarılarda bulunmuştur. Bu yanılığın özellikle tüm insanlarda yaratılıştan var olan uzun, rahat bir yaşam arzusu ve bunu sağlayan mal sevgisi kaynaklı olduğu görülmüştür. Aynı zamanda acelecilik ve kendini emniyete alma duygularının da yanılığın neden olduğu tespit edilmiştir. Günahların cezasının hemen verilmemesi, insanlarda bir gaflet oluşturmakta ve bu gaflet nedeniyle günahlar katlanarak artmakta hatta bu durum âhireti inkâra bile neden olabilmektedir. Bu yanılığın inkârcıların daha çok düşükleri görülse de zaman zaman müslümanlar da aynı yanılığa düşebilmektedirler. İnkârcıların yanılığlarından dönmeleri çok zor olurken müslümanlardan uyarıldıklarında hemen tövbe ederek bu yanılığın dönmeleri ve hatalarını telafi etmeleri beklenir.

Müslümanların düştükleri yanlışlar amelî konularda olmuştur ve bunlar geçici bir süre devam eden yanlışlardır. Bu yanlışların temelinde genellikle bilgisizlik, acelecilik ve gaflet bulunmaktadır. Kur'ân; imtihanın gerekleri, şehidlerin durumu, günahların mahiyeti, Allah'ın yardımının zamanı ve şekli gibi konularda müslümanları uyarmıştır. Bu uyarılar, müslümanların amellerini eksiksiz ve gönül huzuruyla yapmalarını temine yöneliktir.

Münafıklar, dünyevî kazançlarının ve rahatlarının peşinden gitmekte ve yanlışları genellikle menfaatlerine düşkünlüklerinden kaynaklanmaktadır. Ölümden korkarak cihada çıkmamaları, Allah yolunda infak etmemeleri, iktisadî ve siyasî gücü ne tarafta görüyorlarsa onlarla birlik olmaları düştükleri yanlışların başında gelir. Müşriklerin yanlışları ise putların konumu ve risâlet konularında yoğunlaşır. Onlar, putlarının bazı ilâhî güçlere sahip olduğu ve âhirette kendilerine şefaath edecekleri gibi konularda yanlışya düşmüşlerdir. Bu yanlışlarını düzeltmeye çalışan peygamberleri de zengin ve iktidar sahibi olmadıkları için küçük görmüşler, peygamber olarak melek gönderilmesi gerektiğini iddia ederek onlara tâbi olmamışlardır.

Yahudiler, peygamber soyundan gelmelerini bir ayrıcalık ve üstünlük olarak taklakki etmişler ve bu yüzden kendilerini Allah'ın sevgili kulları olarak vasıflandırmışlardır. Bu yanlış, onlarda cennete sadece kendilerinin gireceği, cehenneme ise atalarının buzağıya taptıkları sayılı günler hariç girmeyecekleri şeklinde başka bir yanlışya temel teşkil etmiştir. Yahudiler, nasıl olsa affedileceğiz inancının verdiği güvenle pervasızca günah işlemeye başlamışlar ve günahları masum insanları hatta peygamberleri öldürmeye kadar varmıştır. Kendilerini Allah'ın sevgili kulları ilan eden yahudiler, dünyevî rahatları bozulunca veya başka insanlara da çeşitli nimetler verildiğini görünce Allah'ın cömertliğine bile dil uzatmaktan çekinmemişlerdir. Hıristiyanların en büyük yanlışları ise bizzat kendi peygamberleri Hz. İsa'nın konumu hakkında olmuştur. Aşırı sevgi, mucizeler, kültürel baskı unsurları ve din dilinin bazı özellikleri gibi nedenlerden dolayı onu bir insan olarak değil, bir tanrı olarak kabul etmişler ve tevhid ile taban tabana zıt bir inanca savrulmuşlardır.

İnsanın dünyada meşgul olduğu işler, iletişim halindeki çevresi ve içinde bulunduğu psikolojik durum, onun iradesini etkiler. Bu açıdan insanın doğru kararlar alabilmesi için iradesini olumsuz etkileyecek ortam, fikir ve meşguliyetlerden uzak durması gerekir. Bu, yanlışların önüne geçebilmenin ilk ve en önemli ön şartıdır. Kur'ân, şehvet ve hırs

gibi bazı zaafların kişinin iradesini etkilemesine engel olmak için önleyici tedbirler olarak bunların etkili olabilecekleri ortamlardan uzak durulmasını tavsiye etmiştir.

Her davranışın temelinde bir bilgi ve düşünce tarzı vardır. Doğru bilgiler, doğru fikir ve davranışa, yanlış bilgiler ise yanlış fikir ve davranışa neden olur. Bilginin doğruluk derecesini araştırmak, yanlışlıklardan kurtulmanın olmazsa olmaz bir ön şartıdır. Çünkü bilginin, insanı davranışa sevk etme gücü vardır. Yetersiz veya doğruluğu kesin olmayan bilgi ile fikir üretmenin ve bu fikirleri, tutum ve davranışlara temel yapmanın insanı yanlışlığa götüreceği gayet açıktır. Bu açıdan kişi öncelikle bilgi kaynaklarını gözden geçirmeli ve doğru bilgiye sahip olduğundan emin olmalıdır. Kur'ân, yanlış problemi karşısında sahil bilgiye özellikle vurgu yapmakta ve yanlışlığın panzehrinin bilgi olduğunu haber vermektedir. Bu açıdan yanlışlığa düşmek istemeyen insanın sahil bilgi kaynaklarına müracaat etmesi beklenir. Zaten böyle bir çaba içerisinde girmeyen kişi, yanlışlığa düşmeyi peşinen kabul etmiş demektir. Kur'ân'da özellikle zann, şüphe, önyargı ve taassup hakkında insanlar uyarılmış ve bunların yanlışlığa sebebiyet verebilecekleri hatırlatılmıştır. Bu arada insanın en büyük düşmanı olan şeytanın da yanlışlıkta oynadığı rol oldukça fazladır. Özellikle atamız Hz. Âdem'e kurduğu tuzak ile onu nasıl yanlışlığa düşürdüğü Kur'ân'da defaatle aktarılır. Kişinin nefsi, nasıl bir iç tehdit ise şeytan da bir dış tehdittir ve bu iki tehdit genellikle birlikte hareket eder. Bu yüzden insanın her an bu iki düşmana karşı tetikte olması gerekir.

Yanlışlığa düşmemek için iyi arkadaşlar edinmek ve olumlu davranışlar sergilenen ortamlarda bulunmak çok önemlidir. İnsanın, güzel ahlâklı ve üstün faziletlerle donanmış arkadaşlarının olması, onu yanlışlıklardan çekip kurtaracak bir ortamın içinde olması demektir. Çünkü insan, devamlı olarak güzel ahlâklı insanları görür ve onlarla arkadaşlık ederse zamanla onların güzel huylarından etkilenir ve kendiliğinden onlar gibi olur. Böylece hem yanlışlıklara düşmekten korunur hem de düştüğü zaman arkadaşları tarafından ikaz edilerek onlardan yardım görür. Kötü ahlâklı arkadaşlardan uzaklaşmak ise arkadaş telkininin ve grup psikolojisinin tesiri altında kalarak yanlışlığa düşmekten insanı korur. Çünkü insan yalnızken düşmeyeceği birçok yanlışlığa grup psikolojisinin tesiri altında kolaylıkla düşebilir. Bunun için kişi, kendini yanlışlıklardan koruyacak uygun ortamları ve kişileri seçme konusunda çok titiz olmalıdır. Aksi halde kendini yanlışlıkların dolayısıyla da günahların kucağına bile bile atmış olur. Kur'ân, bu konunun önemine binaen mü'minleri, her daim ibadete devam eden sâlih insanlarla beraber olmaya çağırmaktadır.

Kötü bir davranışı yok etmenin tek yolu, onun zıddı olan olumlu davranışı ısrarla yapmaktır. Buradan hareketle bir yanılığın tedavisinin de o yanılığa düşüren sebeplerin zıddını yapmakla giderilebileceğini söyleyebiliriz. Örneğin insan, kendisini yanılığa düşüren etken öfke ise sabrı, kibir ise tevazuu, cimrilik ise cömertliği öne çıkaracak amellere yönelmesi ve bunda da azmetmesi gerekir ki yanılıklarını düzeltmesi için en uygun yol budur. Çünkü insanın ısrarla yaptığı ameller zamanla alışkanlığa, alışkanlıklar da zamanla insanın tabiatına dönüşür. Bu noktadan sonra artık o iş, kişiye kolay gelir hatta ondan zevk alır. Yanılığa düşüren hususları sık sık tekrarlamak ise kişinin yanılığa çok daha kolay düşmesine ve vicdanen rahatsız olmamasına yol açar. Zamanla insan, yaptığının bir yanılığ olduğunu bile fark edemez hale gelir. Kur'ân, bu durumu insanın kalbini kaplayan bir pas olarak tarif eder. Müşriklerin hak yoldan sapmalarının ve durmadan günah işlemelerinin nedeni olarak bu tür kötü davranışların onların kalblerini kaplayıp karartmasını gösterir. Dolayısıyla günahlar, bir pas tabakası gibi kalbi kaplamakla insanın düşünce ve duygularını olumsuz yönde etkilemekte, böylece onun gerçekleri görmesine engel olup yanılmasına neden olmaktadır. İnsan, doğuracağı bu kötü sonuç nedeniyle yanılığa düşmemek için her an tetikte olmalıdır. Aksi takdirde bir yanılığ diğeri tetikleyecek, bu durum tekrarlandıkça kalbi çepeçevre saran olumsuz bir atmosfer oluşacaktır. Bu noktadan sonra insanın sağlıklı düşünüp doğru kararlar vererek yanılığa düşmemesini beklemek zordur. Dolayısıyla insan, bir yanılığa düştüğünde hemen tövbe edip ondan dönmeli ve böylece kalbinin manevî olarak pas tutmasının önüne geçmelidir.

Dünyaya imtihan için gönderildiğinin farkında olan insan, buna uygun bir hayat yaşamaya gayret eder. İmtihanı kazanmanın yolu Allah'ın rızasını kazanmaktan geçer. Allah'ın rızasını kazanmak da O'nun emir ve yasaklarına riayet ile mümkündür. Dolayısıyla âkıbetini düşünen bir insan hem yasakları işlemesine hem de emirleri hafife almasına neden olacak yanılıklardan uzak durmalıdır. Bu konuda onun en büyük rehberi Kur'ân ve sünnettir. Bunlara tâbi olan insan, yanılıklarından kurtularak Allah'ın rızasını kazanacak ve ebedî saadete ulaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Abduh, Muhammed, (1849-1905), *Tevhid Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınları, Ankara 1986.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, (1882-1968), *el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.
- Açıkgenç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.
- Adler, Alfred, (1870-1937), *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, Dergâh Yayınları, 4. baskı, İstanbul 1985.
- Adnânî, Muhammed, *Mü'cemü'l-eğlâtı'l-lügati'l-muâsıra*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1989.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- Akseki, Ahmet Hamdi, (1887-1951), *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, 2. baskı, İstanbul 1968.
- _____, *İslâm*, İrfan Yayınları, İstanbul 1966.
- _____, *İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-*, Nur Yayınları, 32. baskı, Ankara 1983.
- Aktaş, Faruk, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2001.
- Aktaş, Hamza, *Kur'an'a Göre Nefis Eğitimi*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2013.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2013.
- Altıntaş, Hayrani, *İnsan ve Psikolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *İslâm Ahlâkı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.
- Âlûsî, Şihâbuddîn, (1270/1853), *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve 's-seb'i'l-mesâni*, Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1994.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (I)*, Ensar Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2009.
- Aristoteles, (M.Ö. 384-322), *Sofistik Çürütmeler Üzerine*, çev. Oğuz Özügül, Say Yayınları, İstanbul 2007.
- Armağan, Mustafa, *Gelenek*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Arslan Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, 7. baskı, Ankara, 2002.
- Askerî, Ebû Hilâl, (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Furûku'l-lugaviyye*, tah. M. İbrahim Selîm, Dâru'l-ilm ve's-sikâfe, Kahire 1997.
- Atalay, Orhan, *Bilinç ve Put*, Bilge Adam Yayınları, Van 2007.
- Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar IV*, Atay Yayınları, Ankara 1995.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*, Milliyet Yayınları, y.y., 1995.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Kur'an'da Psikolojik İkna (Özendirme ve Korkutma Temelli)*, Fecr Yayınları, 7. baskı, Ankara 2016.
- _____, "İd, Ego ve Süper Ego Bağlamında Bilimsel Verilerin Kur'an'ın İlgili Kavramlarıyla Karşılaştırılması", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2003, c. V, sy. 18, s. 115-130.
- _____, "Kur'an'da İrâde-Azm ve Tevekkül", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, c. IX, sy. 22, s. 59-79.

- Aydın, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji)*, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- _____, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi: İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlak Görüşü*, Pars Matbaacılık, Ankara 1976.
- Aydın, Mahmut, *İsâ Tanrı mı? İnsan mı?*, İz yayıncılık, İstanbul 2002.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, 5. baskı, Konya 1996.
- Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule Yayınları, İstanbul 1997.
- Ayverdi, İlhan, (1926-2009), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.
- Başgil, Ali Fuad, (1899-1967), *Gençlerle Başbaşa*, Yağmur Yayınları, 22. baskı, İstanbul 1988.
- Baydar, Ahmet, *Kur'an Açısından Korku ve Büyü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkilâp Kitapevi, 11. baskı, İstanbul 1994.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslâm'da Eğitim*, İFAV Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1989.
- _____, *Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1999.
- Begavî, Ebu Muhammed Ferrâ, (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzîl*, tah. Heyet, Dâru Tayyibe, Riyad 1409.
- Bertrand, Alexis, (1850-1912), *Ahlâk Felsefesi*, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, 2. baskı, Ankara 2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr, (ö. 458/1066), *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân*, tah. Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Mektebetü'r-ruşd, 2. baskı, Riyâd 2004.
- Beyzâvî, Kâdî Nâsiruddîn, (ö. 685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dersâadet Yayınları, İstanbul, t.y.
- Bikaî, Burhânüddîn Ebü'l-Hasen, (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*. Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, t.y.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla, *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri-*, Gün Yayınları, 4. baskı, Ankara 1999.
- Bilgin, Beyza, *İslâm ve Çocuk*, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara 1991.
- Bilgiz, Musa, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, (1883-1971), *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967.
- _____, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Buladı, Kerim, *Kur'an'da Nankörlük Kavramı*, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2015.
- _____, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.
- Bursevî, İsmail Hakkı, (ö. 1137/1725), *Kitâbu'l-Furuq -Kelimeler Arasındaki Farklar-*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yayınları, İstanbul 2011.
- Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, Yağmur Yayınevi, 4. baskı, İstanbul 1983.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şer Kavramı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1985.
- _____, *Kuran-ı Kerime Göre Cin-Şeytan*, İstişare Yayınları, Kayseri 1989.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.

- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2009.
- Cebel, Muhammed Hasan, *el-Mu‘cemü‘l-iştikâkî el-mu‘essale li-elfâzi‘l-Kur‘ân*, Mektebetü‘l-Âdâb, Kâhire, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, 6. baskı, Ankara 2014.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh (Tâcü‘l-luga ve Sihâhü‘l-Arabiyye)*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dârü‘l-İlm li‘l-melâyîn, Beyrut 1990.
- Cevziyye, İbn Kayyim, *Zâdu‘l-Meâd fi hedyi hayri‘l-‘ibâd*, tah. Şu‘ayb el-Arnâvûd - Abdülkâdir el-Arnâvûd, Müessesetü‘r-Risâle, Beyrut 2009.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.
- _____, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Kitabevi, 14. baskı, İstanbul 1997.
- Cücük, İbrahim, *Delilleriyle Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul 2017.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf, (ö. 816/1413), *Mu‘cemü‘t-ta‘rifât*, tah. Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dârü‘l-Fazîle, Kahire 2004.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.
- Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Çaldak, Hüseyin, “Mantık Sanatı ve Faydaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, c. V/I, s. 417.
- Çamdibi, H. Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, Çamlıca Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2014.
- Çelik, İbrahim, *Kur‘an‘da Peygamberlere Karşı Güçler*, Bursa 2001.
- Çelik, Ömer, *Hakk‘ın Daveti Kur‘ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsiri*, Erkam Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Teşbih, Temsil ve Tasvirler Işığında Kur‘ân‘da İnsan*, Işık Akademi Yayınları, İzmir 2010.
- Çetin, Abdurrahman, *Örneklerle Peygamberimiz*, Ensar Yayınları, 7. baskı, İstanbul 2013.
- _____, *Kur‘ân İlimleri ve Kur‘ân-ı Kerîm Tarihi*, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012.
- Çilingir, Lokman, *Pratik Aklın Doğal Diyalektiği*, Elis Yayınları, Ankara 2005.
- Dalat Ziya, *Çocuk ve Genç Ruhu 1-20 Yaş Psikolojisi*, Yeni Matbaa Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1955.
- Dalkıran, Sayın, *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma*, Yedirenk Kitapları, İstanbul 2004.
- Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, (ö. 478/1085), *el-Vücûh ve‘n-nezâ‘ir (Kâmûsü‘l-Kur‘ân)*, tah. Abdülhamîd Ali, Dârü‘l-Kütübü‘l-ilmîyye, Beyrut, t.y.
- Demirci, Muhsin, *Kur‘ân‘a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010.
- Dereli, Muhammed Vehbi, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*, Fecr Yayınları, Ankara 2009.
- Derveze, Muhammed İzzet (1888-1984), *et-Tefsîru‘l-hadîs*, Dârü‘l-Garbi‘l-İslâmî, 2. baskı, Kâhire 2000.
- Dihlevî, Şah Veliyullah, (ö. 1176/1762), *el-Fevzü‘l-kebir fi usûli‘t-tefsîr*, Daru‘l-Gavsani li‘d-dirasati‘l-Kur‘âniyye, Dîmeşk 2008.
- _____, *Hüccetullâhi‘l-bâliga*, tah. Seyyid Sâbık, Dârul-Cîl, Beyrut 2005.

- Dölek, Âdem, *Edebî Açından Hadîslerde Teşbîh ve Temsîller*, Ekev Yayınevi, Erzurum 2001.
- Dönmezer, Sulhi, *Toplumbilim*, Beta Yayınları, 12. Baskı, İstanbul 1999.
- Draz, Muhammed, (1894-1958), *Kur'ân Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Enver Günay, İz Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul 2004.
- Duman, M. Zeki, *Beş Surenin Tefsiri*, Fecr Yayınları, 3. baskı, Ankara 2012.
- Düzenli, Yaşar, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İFAV Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *Üslub ve Semantik Açından Kur'ân ve Şefaât*, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2008.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, (1898-1974), *Zehratü't-tefâsîr*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y., t.y.
- Ebüsşuûd Efendi, (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Elmaî, Zahir b. Avvad, *Kur'an'da Tartışma Metodları*, çev. Ercan Elbinsoy, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- Emiroğlu, İbrahim, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, Asa Kitabevi, Bursa 1999.
- _____, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2009.
- Endelüsî, Ebû Hayyân, (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhît*, tah. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1993.
- Endelüsî, İbn Atıyye, (ö. 541/1147), *el-Muharrarü'l-Vecîz*, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2001.
- Er, İzzet, *Sosyal Gelişme ve İslâm*, Rağbet Yayınları, 3. baskı, İstanbul 1999.
- Erdem, Hüsameddin, (1949-2018), *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, 2. baskı, Konya 2003.
- _____, *Ahlâka Giriş*, Konya 1993.
- _____, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk (Tazimattan Cumhuriyete Kadar)*, Konya 1996.
- Erdoğan, Mehmet, *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İFAV Yayınları, İstanbul 1995.
- _____, *Fıkâh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, 2. baskı, İstanbul 2005.
- Erkal, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Der Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1993.
- Ersoy, Mehmet Akif, (1873-1936), *Safahat*, Akçağ Yayınları, 7. baskı, Ankara 2017.
- Esed, Muhammed, (1900-1992), *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2002.
- Fahri, Macit, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. M. İskenderoğlu - A. Arızan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Fazlur Rahman, (1919-1988), *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed, (ö. 817/1415), *Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, tah. Muhammed Ali en-Neccâr, Mektebetü'l-İlmîyye, Kahire 1996.
- _____, *el-Kâmûsü'l-muhît*, tah. Muhammed Na'im, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Fromm, Erich, (1900-1980), *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükân, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. baskı, y.y. 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, (ö. 505/1111), *Cevâhiru'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Reşîd Rızâ el-Kabbânî, Dâru İhyâi'l-ulûm, 3. baskı, Beyrut 1990.

- _____, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-felâsife)*, çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, 2. baskı, Ankara 2002.
- _____, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2005.
- _____, *Mîzânü'l-Amel -Amellerin Ölçüsü-*, çev. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınları, Ankara 1970.
- _____, *Tehâfütü'l-felâsife*, tah. Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Meârif bi-Mısr, Kâhire 1966.
- Geçtan, Engin, *İnsan Olmak*, Remzi Kitapevi, 13. baskı, İstanbul 1993.
- Göka, Erol - Beyazyüz, Murat, *Geçimsizler -Kişilikleri Tanıma ve Geçinmeyi Kolaylaştırma Kitabı-*, Timaş Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012.
- Gölcük, Şerafettin -Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitapevi, 3. baskı, Konya 1996.
- Gölcük, Şerafettin, *Din ve Toplum*, Esra Yayınları, Konya 2000.
- Görgün, Tahsin (ed.) ve dğr., *İslâm Ahlâk Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Günay, Ünver, *Din sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 11. baskı, İstanbul 2012.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Gündüz, Turgay, *Kur'an'da Korku Motifi -İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım-*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- _____, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, 10. baskı, İstanbul 1996.
- Güçlü, Abdülbaki ve dğr., *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2002.
- Gürses, İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, Emin Yayınları, Bursa 2010.
- _____, "Önyargının Nedenleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. XIV, sy. 1, s. 143-160.
- Halebî, Semîn, (ö. 756/1355), *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, tah. Muhammed Bâsıl, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1996.
- Hamîdullah, Muhammed, (1908-2002), *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salihi Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul 1993.
- Hançerlioğlu, Orhan, (1916-1991), *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.
- _____, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 8. baskı, İstanbul 1993.
- _____, *Felsefe Ansiklopedisi -Kavramlar ve Akımlar-*, Remzi Kitabevi, t.y.
- Havva, Saîd, (1935-1989), *el Mustahlis fî tezkiyeti'l-enfus*, Dâru's-Selâm, 10. baskı, Kâhire 2004.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen, (725/1324), *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzil*, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîye, Beyrut 2004.
- Heyet, *Hadislerle İslâm*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2015.
- Hökelekli, Hayati ve dğr., *Din Psikolojisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2008.
- _____, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. baskı, Ankara 1996.
- _____, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsanî Değerler*, Dem Yayınları, İstanbul 2013.

- Izutsu, Toshihiko, (1914-1993), *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Yayınları, İstanbul, t.y.
- _____, *Kur'an'da Dîni ve Ahlâki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1991.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, (1879-1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr, (ö. 321/933), *Cemheretu'l-luga*, tah. Remzî Munîr Ba'lebekî, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987.
- İbn Fâris, Ebû Huseyn, (395/1004), *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, y.y. 1979.
- İbn Haldun, (ö. 808/1406), *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2007.
- İbn Hazm, (ö. 456/1064), *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, çev. Mustafa Çağrıncı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- İbn Hişâm, (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, tah. Mustafa es-Sekkâ ve dğr., Turâsu'l-İslâm, Kahire, 1955.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ', (ö. 774/1372), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 2. baskı, Riyad 1999.
- İbn Manzûr, Cemâleddin, (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.
- İbn Melek, İzzeddin, (821/1418'den sonra), *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fikh*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1965.
- İbn Miskeveyh, (ö. 421/1030), *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Abdulkadir Şener ve dğr., Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Ali, (ö. 428/1037), *Sofistik Deliller (Kitâbu's-Şifa / es-Safsata)*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, (ö. 638/1240), *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İnsan Yayınları, 10. baskı, İstanbul 2005.
- _____, *Tefsir-i Kebir, Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, Kitsan Yayınları, İstanbul, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, (ö. 597/1201), *Teblîs-i İblîs -Şeytanın Ayartması-*, çev. Savaş Kocabaş, Elif Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2005.
- _____, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir, (ö. 328/940), *Kitâbü'l-ezdâd*, tah. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1987.
- İcî, Adudüddîn, (ö. 756/1355), *Ahlâku Adudüddin*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- İsfahânî, Râgıb, (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Seyyid Keylânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- _____, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-Şerî'a -Erdemli Yol-*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul 2015.
- _____, *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-sa'âdeteyn*, Beyrut 1319.
- İzzetbegoviç, Ali, (1925-2003), *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Nehir Yayınları, İstanbul 1994.

- Jacob, Xavier, *İsa Kimdir? İncil'e Göre*, Sent Antuan Kilisesi Ohan Basımevi, 2. baskı, İstanbul 1992.
- Jung, Carl Gustav, (1875-1961), *Keşfedilmemiş Benlik*, çev. Canan Ener Sılay, İlhan Yayınevi, İstanbul 1999.
- _____, *Analitik Psikoloji*, çev. Ender Gürol, Payel Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2006.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem & Cemalcılar, Zeynep, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar -Sosyal Psikolojiye Giriş-*, Evrim Yayınevi, 16. baskı, İstanbul 2014.
- Kannevcî, Sıddık Hasan Han, (ö. 1307/1890), *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1992.
- Kara, Necati, *Bir İletişim Aracı Olarak Kur'ân'da Beden Dili*, Ensar Neşriyat, 3. baskı, İstanbul, 2015.
- Kara, Ömer, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Yakınanlamlılık ve Nüans -Râgıb el-İsfahânî Örneği-*, Bilge Adamlar Yayınları, Van 2009.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Karadâvî, Yusuf, *İbrahim Suresi Tefsiri*, çev. Muharrem Turan, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Karâfî, Şehâbeddin, (ö. 736/1335), *el-Ümniyye fî idrâki'n-niyye*, tah. Müsâ'id b. Kâsım el-Fâlih, Mektebetü'l-Harameyn, Riyâd 1408.
- Karagöz, İsmail, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, DİB Yayınları, Ankara, 2003.
- Karagöz İsmail ve dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, 5. baskı, Ankara 2010.
- Karakaya, Mehmet Murat, *Kur'ân'ı Anlamada Dil-Anlam İlişkisi Problemi*, Marifet Yayınları, İstanbul 2003.
- Karaman, Hayrettin ve dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2007.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm'ın Işığında Günümüz Meseleleri*, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İz Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Âdem'den Hâtem'e Kişilik*, İzci Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yayınları, İstanbul 1997.
- Kâsimî, Cemâleddîn, (1866-1914), *Muhtasar İhyâu Ulûmiddin*, çev. A. Samed Afaracı, İtisam Yayınları, Ankara 2015.
- Kattân, Mennâ' b. Halîl, (1925-1999), *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü Vehbe, 11. baskı, Kâhire 2000.
- Kaya, Remzi, *Kur'ân'a Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2011.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ, (ö. 1095/1684), *el-Külliyât*, tah. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri, Müessesetü'r-Risâle, 3. baskı, Beyrut 1998.
- Kelbî, Hişâm b. Muhammed, (ö. 204/819), *Kitâbü'l-esnâm*, Dâru'l-Kütübi'l -Mısriyyi, tak. Ahmed Zeki Paşa, 3. baskı, Kâhire 1990.
- Kesler, Muhammed Fatih, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, 10. baskı, İstanbul 2004.

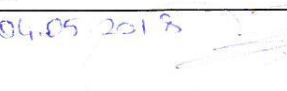
- Kılıç, Büşra, “*Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma*”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2011.
- Kılıç, Sadık, *Kur’an’da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya 1984.
- _____, *İslâm’da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Kınalızâde Ali Efendi, (ö. 979/1572), *Ahlâk-ı Alâi*, Haz. Hüseyin Algül, Tercüman Yayınları, İstanbul, t.y.
- Kırca, Celal, *Kur’ân ve İnsan*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’ân’a Yönelişler*, Marifet Yayınları, İstanbul 2009.
- Kiraz, Celil, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, Emin Yayınları, Bursa 2017.
- Koç, Ahmet, *Kur’ân’da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- Koç, Turan, *Din Dili*, İz Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul 2013.
- Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. baskı, Ankara, 2011.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh, (ö. 671/1272), *el-Câmi’li-ahkâmi’l-Kur’ân*, tah. Abdullah et-Türkî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2006.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm, (ö. 465/1072), *Letâ’ifü’l-işârât*, tah. İbrâhim Besyûnî, Merkezu Tahkîki’t-turâs, Kâhire 1981.
- Kutub, Muhammed, (1919-2014), *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1992.
- Kutub, Seyyid, (1906-1966), *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, Dârü’ş-Şurûk, 32. baskı, Kahire 2003.
- Küçük, Hasan, *İslâm’da ve Batıda Mantık*, İFAV Yayınları, 2. baskı, İstanbul t.y.
- Le Bon, Gustave, (1841-1931), *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1997.
- Macit, Nadim, *Kur’ân’ın İnsan Biçimci Dili*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, *Kur’ân ve Hadîse Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbaacılık, Konya 1992.
- Macit, Yusuf, “Psiko-Sosyal Açından Karun Kıssası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2013 c. XIII, sy. 3, s. 33-68.
- Mahallî, Celâleddin, (ö. 864/1459) - Süyûtî Celâleddin, (ö. 911/1505), *Tefsîrü’l-Celâleyn*, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut, t.y.
- Mahallî, Celâleddin, *Şerhu’l-Varakât fî usûli’l-fikh*, nşr. Abdulmünim İbrâhîm, Mektebet-ü Nezzar Mustafa el-Baz, Mekke/Riyad, 1417/1996.
- Mannoni, Pierre, *Korku*, İletişim Yayınları, çev. Işın Gürbüz, İstanbul, t.y.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, (ö. 333/944), *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, tah. Mecdi Ba Sellum, Dârü’l-Kütübî’l-ilmîyye, Beyrut 2005.
- _____, *Kitâbü’t-Tevhîd*, tah. Fethullâh Huleyf, Dârü’l-Meşrik, 2. Baskı, Beyrut 1970.
- Mâverdî, Ebû’l-Hasan, (ö. 450/1058), *en-Nüketü ve’l-uyûn*, tah. Seyyid b. Abdülmaksûd, Beyrut 1992.
- Merâgî, Ahmed Mustafa, (1883-1952), *Tefsîrü’l-Merâgî*, Mektebetü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihî, Mısır 1946.
- Mevdûdî, Ebû’l-A’lâ, (1903-1979), *Tefhîmu’l-Kur’ân Kur’ân’ın Anlamı ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, İnsan Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1991.

- Meydânî, Abdurrahmân Habenneke, (1909-1978), *el-Ahlâku'l-İslâmiyye ve Üsüsühâ*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1420.
- Mir, Mustansir, "Kur'an'ın Not Ettiği Bazı Mantık Hataları", çev. Mustafa Ünver, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17, Samsun 2004, s. 363-368.
- Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, (ö. 150/767), *et-Tefsîrü'l-kebir -Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Merkezu Tahkîki't-türâs, y.y., 1988.
- Nâsırî, Muhammed el-Mekkî, (1906-1994), *et-Teysîr fî ehâdîsi't-tefsîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, Fecr Yayınları, 3. baskı, Ankara 2011.
- Necefî, Ali Ekber, *et-Tuhfetü'n-nizâmiyye fî'l-furûki'l-istilâhiyye*, Haydar-âbad 1312.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât, (ö. 710/1310), *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl)*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993.
- Nuttall, Jon, *Ahlâk Üzerine Tartışmalar -Etiğe Giriş-*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1997.
- Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 5. baskı, Ankara 1986.
- Önkâl, Ahmed, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Esra Yayınları, 7. baskı, Konya 1992.
- Özbek, Durmuş, *Saduddin Teftazanî ve Nübüvvet Görüşü (Peygamberlere İsnat Edilen Günahlar ve Cevapları)*, Konya 2006.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İFAV Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2015.
- Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kuran'a ve Tefsire Ne Oldu?*, Klasik Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2012.
- Pazarlı, Osman, (1896-1981), *Din Psikolojisi*, Remzi Kitapevi, 3. baskı, İstanbul 1982.
- _____, *İslâm'da Ahlâk*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1980.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003.
- Râzî, Ebû Bekir, (ö. 313/925), *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.
- Râzî, Fahreddîn, (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebir)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- _____, *İsmetü'l-enbiyâ*, tah. Muhammed Hicâzî, Mektebetü's-sakafeti'd- diniyye, Kahire 1986.
- Reşîd Rızâ, Muhammed, (1865-1935), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîrü'l-Menâr)*, Dâru'l-Menâr, Kahire 1947.
- Rifat, Ahmed, Yağlıkçızâde, (?-1895), *Tasvir-i Ahlak, -Ahlâk Sözlüğü-*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., t.y.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır, (1889-1956), *Teysîru'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmi'l-Mennân*, tah. Sa'd b. Fevvâz, Dâru İbn Cevzî, Riyad 1422.
- Sa'lebî, Ebû İshâk, (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, tah. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Sâbûnî Nûreddîn, (ö. 580/1184), *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1991.

- Sakallı, Nuray, *Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?*, İmge Kitabevi, 5. baskı, Ankara, 2016.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys, (ö. 373/983), *Tefsîru's-Semerkindî*, tah. Ali M. Mu'avved ve dğr., Dârü'l-Kütübi'l-ilmîye, Beyrut 1993.
- Sert, Hüseyin Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004.
- Sevinç, Kenan, *İnançsızlık Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- Songar, Ayhan, (1926-1997), *İnsan ve Din*, DİB Yayınları, Ankara 1990.
- Sülün, Murat, *Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- _____, *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, 3. baskı, İstanbul 2015.
- _____, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2012.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, (1911-1998), *Tefsîru Şa'râvî*, Dâru Ahbârî'l-yevm, Kahire 1991.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth, (ö. 548/1153), *İslâm Mezhepleri -el-Milel ve'n-nihal-*, çev. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Şeriati, Ali, (1933-1977), *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1997.
- Şerîf, Adnân, *Min ilmi'n-nefsi'l-Kur'ânî*, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 4. baskı, Beyrut 2000.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh, (ö. 1250/1834), *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, tah. Abdulkâdir Umeyre, Dârü'l-Vefâ, y.y., 1994.
- Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yayınları, 5. baskı, İstanbul 2014.
- _____, *Yaratılış Olayı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (ö. 310/922), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tah. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001.
- Tarhan, Nevzat, *Güzel İnsan Modeli -Ailede, Toplumda, Siyasette Değerler Psikolojisi-*, Timaş Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2012.
- _____, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yayınları, 7. baskı, İstanbul 2012.
- _____, *Toplum Psikolojisi*, Timaş Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2010.
- Tatar, Burhanettin, "Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar", *Din Dili*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2015.
- Teftâzânî, Sadettin, (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Akâid Tercümesi Kelam İlmi ve İslâm Akâidi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- Tehânevî, Muhammed, (ö. 1158/1745), *Mevsû'atü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, tah. Ali Dahrûc ve diğerleri, Mektebetü Lübnan, Lübnan 1996.
- Tokat, Latif, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- _____, "Dinin Sembolik Dili", *Milel ve Nihal*, 2009, c. VI, sy. 1, s. 75-98.
- Topçu, Nurettin, (1909-1975), *İslâm ve İnsan, Mevlâna ve Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.
- Topçu, Sedat, "İslamiyet ve İnsan Psikolojisinin Boyutları", *Kutlu Doğum Haftası 12-17 Ekim 1989*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 149-154.

- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 2. baskı, Ankara 1993.
- Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerîm Allah 'ı Nasıl Tanıttıyor?*, Çağlayan A.Ş., İzmir 1985.
- _____, *Kur'ân-ı Kerîm 'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Uyanık Mevlüt, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Uygur, Nermi, *Kuram-Eylem Bağlamı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, (1901-1974), *Eğitim Felsefesi*, Ülken Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2001.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen en-Nisâbü'rî, (ö. 468/1076), *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütüb'i-ilmîyye, Beyrut 1991.
- Vatandaş, Celalettin, *H. Muhammed'in (s.a.v.) Hayatı ve İslâm Daveti, Mekke-Medine Dönemi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2014.
- Vitz, Paul C., "Ateizm Psikolojisi", çev. Kenan Sevinç, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. II, sy. 2. s. 133-147.
- Yahyâ b. Adî, (ö. 364/975), *Tehzîbü'l-ahlâk -Ahlak Eğitimi-*, çev. Harun Kuşlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- Yapıcı, Asım, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1983.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, (1878-1942), *Hak Dini Kuran Dili*, 3. baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979.
- Yeprem, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2000.
- Yıldırım, Ali, *Din Dilinin Ahlaki Yorumu*, Elis Yayınları, Ankara 2015.
- Yıldız, İbrahim, *Kur'ân'da Sebîüllah Kavramı*, Emin Yayınları, Bursa 2015.
- _____, "Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması: Kur'ân'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 2018, sy. 65, s. 305-324.
- _____, "Kur'ân-ı Kerîm'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. XIII, sy. 26, s. 175-215.
- Yolcu, Mehmet, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yayınları, İstanbul 2004.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz, (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, tah. Heyet, Tûrâsü'l-Arabî, Kuveyt 1994.
- Zeccâc, Ebû İshâk, (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım, (ö. 538/1143), *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tah. Halîl Me'mûn Şeyha, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005.
- Zeyn, Semîh Âtîf, *İlmü'n-nefs: Ma'rifetu'n-nefsi'l-insâniyye fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî & Dâru'l-kitâbi'l-Mısırî, Beyrut 1991.
- Zuhaylî, Vehbe, (1932-2015), *et-Tefsîru'l-vasît*, Dâru'l-fîkr, Dîmeşk 2001.
- _____, *et-Tefsîru'l-vecîz*, Dâru'l-fîkr, Dîmeşk 1996.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	İbrahim		YILDIZ
Doğum Yeri ve Yılı	Dursunbey		20/08/1973
Yabancı Dil ve Düzeyi	Arapça / C		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1987	1991	Karacabey İmam-Hatip Lisesi
Lisans	1992	1997	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2012	2014	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2014		
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
	2000		Kredi ve Yurtlar Kurumu
Yayımlar:	<p>KİTAP: 1. Kur'an'da Sebülillah Kavramı, Emin Yayınları, Bursa 2015.</p> <p>MAKALE: 1. Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri, <i>Kafkas Üniversitesi Harakani Dergisi</i>, 2014, c. I, sy. 2, s. 83-108. 2. Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkındaki İki Eseri, <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>, 2015, c. XXIV, sy. 1, s. 33-64. 3. Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi, <i>Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>, 2015, c. XIII, sy. 26, s. 175-215. 4. Kur'an'da "Sebil" Kelimesi Bağlamında "Yol" Kavramının Semantik Analizi, <i>Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi</i>, 2016, c. V, sy. 1, s. 1-26. 5. Kur'an'a Göre Allah Yolundan Alıkoyma (es-Sadd an Sebülillah), <i>İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)</i>, 2016, c. II, sy. 1, s. 73-102. 6. Kur'an'da Hesap Günü Şahitleri, <i>Diyanet İlmî Dergi</i>, 2017, sy. 4, s. 55-75. 7. Hıristiyanların Hz. İsa'yı İlahlaştırması - Kur'an'da Bu Yanılgının Nedenleri ve Giderilmesi -, <i>JASSS The Journal of Academic Social Science Studies</i>, Spring I 2018, sy. 65, s. 305-324.</p>		
İletişim (e-posta):	ibrahimbursevi@hotmail.com		
	Tarih	04.05.2018	
	İmza		
	Adı Soyadı	İbrahim Yıldız	

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	İbrahim YILDIZ
Tez Adı	Kur'ân'a Göre İnsanların Yanılgıları
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	Tefsir
Tez Türü	Doktora Tezi
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama İzni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasının ertelenmesini istiyorum 1 yıl ☐ 2 yıl ☐ 3 yıl ☐ ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih: 06.04.2018

İmza: